

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ**

ISSN 2218-4783

ELMİ ƏSƏRLƏR

İctimai və humanitar elmlər seriyası

№ 1

Naxçıvan, “Tusi” – 2023, Cild 19

2005-ci ildə təsis edilmişdir • Established in 2005 • Основан в 2005 году

Jurnal AMEA Naxçıvan Bölməsi Rəyasət Heyətinin rəhbərliyi ilə nəşr olunur
The journal is published under auspices of the Presidium of ANAS Nakhchivan Branch Office
Журнал издается под руководством Президиума Нахчыванского Отделения НАНА

REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor
İ.M.Nasıyev

İ.Ə.Həbibbəyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Vəlixanlı, Ə.B.Ərcilasun, M.Z.Nağısoylu, M.K.İmanov,
Ə.Ə.Salamzadə, C.Ə.Qiyasi, İ.E.Atnur, H.Y.Səfərli (*baş redaktorun müavini*), E.S.İsayev,
Ə.X.Nuriyev, Ə.A.Quliyev (*baş redaktorun müavini*), V.B.Baxşəliyev (*məsul katib*),
Ş.T.Bünyadova, N.H.Əhmədov, F.Y.Xəlilov, R.Z.Rəhimli

EDITORIAL BOARD

Chief editor
I.M.Hajiyev

I.A.Habibbeyli, Y.M.Mahmudov, N.M.Valikhanli, A.B.Argilasun, M.Z.Nagisoylu, M.K.Imanov,
A.A.Salamzadeh, G.A.Giyasi, I.E.Atnur, H.Y.Safarli (*assistant editor*), E.S.Isayev, A.Kh.Nuriyev,
A.A.Quliyev (*assistant editor*), V.B.Bakhshaliyev (*executive secretary*), Sh.T.Bunyadova,
N.H.Ahmadov, F.Y.Khalilov, R.Z.Rahimli

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор
И.М.Гаджиев

И.А.Габиббейли, Я.М.Махмудов, Н.М.Велиханлы, А.Б.Арджиласун, М.З.Нагисойлу, М.К.Иманов,
Э.А.Саламзаде, Дж.А.Гияси, И.Э.Атнур, Г.Я.Сафарли (*зам. главного редактора*), Е.С.Исаев,
А.Х.Нуриев, А.А.Гулиев (*зам. главного редактора*), В.Б.Бахшалиев (*ответственный секретарь*), Ш.Т.Бунядова, Н.Х.Ахмедов, Ф.Ю.Халилов, Р.З.Рагимли

Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35, tel.: 550-12-67
Address: Nakhchivan, Heydar Aliyev av., 35, phone: 550-12-67
Адрес: Нахчыван, пр. Гейдар Алиева, 35, тел.: 550-12-67

M Ü N D Ə R İ C A T

TARİX VƏ SİYASƏT

İsmayıl Hacıyev. Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı – Şuşa: tarixi və müasir vəziyyəti.....	9
Hacıfəxrəddin Səfərli. “Zeyvə” adlı yaşayış məskənləri sufiliklə bağlı mərkəzlərin yadigarı kimi.....	16
Musa Quliyev. Əkbər xan Naxçıvanski.....	22
Yaşar Rəhimov. I Dünya Müharibəsi illərində Naxçıvan bölgəsində siyasi vəziyyət.....	26
Əbülfəz Quliyev. Xəlil paşa Naxçıvan və Zəngəzur uğrunda mübarizədə.....	33
İlhami Əliyev. XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı-Rusiya münasibətlərində Naxçıvan.....	40
Hacı Həsənov. Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin fəaliyyəti tarixindən.....	48
Bayram Rzayev. Nəsirəddin Tusi yaradıcılığına dair bir neçə fikir.....	53

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Toğrul Xəlilov. Naxçıvan abidələrinin Yaxın Şərq paralelləri.....	58
Asəf Orucov. Ailə və ailə münasibətləri (Naxçıvan materialları əsasında).....	64
Elmar Baxşəliyev. Gəmiqaya təsvirlərində şumer mifologiyasının izləri.....	70
Aytən Tahirli. Naxçıvan nekropolunun antik dövrə aid küp qəbirləri.....	77
Aytəkin Qəhrəmanova. Naxçıvan Muxtar Respublikasında kənd əhalisinə göstərilən ticarət və ictimai işə xidməti.....	85

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvanın miladi öncə minilliklərə aid hidronimlərində amorf-kök və flektiv dil formaları.....	93
Nuray Əliyeva. Naxçıvan şivələrində qarşılaşma hadisəsinin təzahür formaları.....	99
Zülfiyyə İsmayıl. Kəngərli rayonu şivələrində fonetik hadisələr.....	105
Aysel Eminova. Şərur rayonunun antroponim səciyyəli toponimlərin struktur-semantik təhlili.....	113

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

Fərman Xəlilov. Hüseyn Razinin “Gündəlik”lərinin makina variantları və əlyazma nüsxələri.....	120
Ramiz Qasimov. Azərbaycan tənqidi realizmində “kiçik” adam obrazları.....	128
Çinarə Rzayeva. Türk mənşəli köhnəlmiş sözlərin folklor mətnlərində yeri və rolu (Naxçıvan folklor materialları əsasında).....	135
Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi fikirləri.....	143
Səbuhi İbrahimov. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvanının “Kəşkülün-Nur” əsərində nəzm nümunələri.....	150
Günəl Əsgərova. Azərbaycan elmi mühitində Nazim Hikmət yaradıcılığının tədqiqi tarixinə qısa bir nəzər.....	154
Fəxrəddin Eylazov. Baba Nemətullah Naxçıvanının “Şərhi-Gülşəni-raz” əsəri haqqında...160	

Kübra Vəliyeva. “Şərhl-Kafiyə” əsərinin dünya kitabxanalarında mühafizə olunan əlyazma və çap nüsxələri.....	165
Elxan Məmmədov. Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində təbiət və heyvan obrazları....	171
Tehranə Xudaverdiyeva. Azərbaycan nağıllarında müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşılıqlıdırması.....	181

İNCƏSƏNƏT

Vəli Baxşəliyev, Heydər Əhmədov, Nizami Ahiyev. Qarabağlar kəndində yeni memarlıq kompleksi.....	189
İnara Məhərrəmov. 1941-1945-ci illər Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq üslubunun inkişafında yeni mərhələ kimi.....	195
Əhsən Əhmədov. Muğamların müqayisəli tədqiqi məsələləri.....	202
Əli Qəhrəmanov. Naxçıvanda ədəbi-mədəni mühit və teatr mühitinin inkişafına yeni bir baxış.....	210
Mahir Xəlilov, Mirsəlim Eminov. XX əsr təkəlduz və sayma tikmələri (Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında).....	218
Gülxarə Əhmədova. Azərbaycanda qaçqın teatrları.....	223
Brilyant Cəfərli. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin səthləri üzərində şəbəkə formasında işlənmiş həndəsi ornamentlər.....	227
Fatma Şahbazova. Hüseynqulu Əliyevin Naxçıvan Milli Musiqili Dram Teatrına töhfələri.....	233

İQTİSADİYYAT

Eltun İbrahimov, Arif Quluzadə. Biznesdə strategiya seçimində istifadə olunan üsullar.....	242
---	-----

BİBLİOQRAFIYA

Ramiz Qasimov. Taylan Sorqunun “Bitməyən savaş” adlı kitabı Əbülfəz Quliyevin tərcüməsində.....	247
--	-----

CONTENTS

HISTORY

Ismayil Hajiyev. Shusha as the cultural capital of Azerbaijan: historical and modern situation.....	9
Hajifakhraddin Safarli. Settlements called “Zeiva” as memories of the centers associated with Sufism.....	16
Musa Guliyev. Akbar khan Nakhchivanski.....	22
Yashar Rahimov. Political situation in the Nakhchivan region during World War I.....	26
Abulfaz Guliyev. Khalil Pasha in the fight for Nakchivan and Zangazur.....	33
İlhami Aliyev. Nakhchivan in Ottoman-Russian relations in the second half of the 18 th century.....	40
Haji Hasanov. From the history of activities of the Azerbaijan Democratic Republic parliament.....	48
Bayram Rzayev. A few thoughts on the creativity of Nasir al-Din al-Tusi.....	53

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Togrul Khalilov. Middle Eastern parallels of the monuments of Nakhchivan.....	58
Asaf Orujov. Family and family relations (based on Nakhchivan materials).....	64
Elmar Bakhshaliyev. Traces of Sumerian mythology in the rock drawings of Gemiaya.....	70
Ayten Tahirli. Pithos burials of the antique period of the Nakhchivan necropolis.....	77
Aytekin Gahramanova. Trade and public catering service provided to rural population in the Nakhchivan Autonomous Republic.....	85

AZERBAIJAN LANGUAGE

Firudin Rzayev. Amorphous-root and inflectional language forms in the hydronyms of Nakhchivan dating back to millennia BC.....	93
Nuray Aliyeva. Forms of manifestation of the desonorization phenomenon in Nakhchivan dialects.....	99
Zulfiyya Ismayil. Phonetic phenomena in dialects of the Kangarli district.....	105
Aysel Eminova. Structure-semantic analysis of anthroponomical toponyms of the Sharur region.....	113

ART

Farman Khalilov. Machine versions and manuscript copies of Hussein Razi’s “Diaries”...120	120
Ramiz Qasimov. Images of a “little” man in the Azerbaijani critical realism.....128	128
Chinara Rzayeva. Place and role of archaisms of Turkish origin in folklore texts (based on the folklore texts of Nakhchivan).....	135
Aygun Orujova. Jalil Mammadguluzadeh’s literary critical thoughts.....	143
Sabuhi Ibrahimov. Samples of poetry in Hadji Molla Muhammad Nakhchivani’s work of “Kashkulun-nur”.....	150

Gunel Asgarova. A brief overview of the history of studying works of Nazim Hikmet in the Azerbaijani scientific community.....	154
Fakhraddin Eylazov. The work of Baba Nematullah Nakhchivani “Sharh-i Gulshan-i raz”.....	160
Kubra Valiyeva. Manuscripts and printed copies of the work “Sharh-ul Kafia” preserved in world libraries.....	165
Elkhan Mammadov. Nature and animal images in folk poetry of Nakhchivan and Eastern Anatolia.....	171
Tehrana Khudaverdiyeva. Opposition of sacred and secular spaces in Azerbaijani folk tales.....	181

ART

Veli Bakhshaliyev, Heydar Ahmadov, Nizami Aliyev. New architectural complex in the village of Karabaglar.....	189
İnara Maharramova. 1941-1945 as a new stage in the development of creative style of Azerbaijani composers.....	195
Ahsan Ahmadov. Issues of a comparative study of mughams.....	202
Ali Gahramanov. A new view on the development of the literary-cultural and theater milieu in Nakhchivan.....	210
Mahir Khalilov, Mirsalim Eminov. Takalduz and saima as embroideries of the 20th century (based on materials of the Nakhchivan Autonomous Republic).....	218
Gulxare Ahmedova. Theaters for refugees in Azerbaijan.....	223
Brilliant Jafarli. Geometric ornaments made in the network form on the surface of the Yusif Kuseyir oglu’s tomb.....	227
Fatma Shahbazova. Husseingulu Aliyev’s contributions to the Nakhchivan National Musical Drama Theater.....	233

ECONOMICS

Eltun İbrahimov. Methods used in choosing strategies in business.....	242
--	-----

BIBLIOGRAPHY

Ramiz Qasimov. Taylan Sorgu’s book “Endless War” translated by Abulfaz Guliyev.....	247
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Шуша – культурная столица Азербайджана: история и современность.....	9
Гаджифахреддин Сафарли. Поселения под названием «Зейва» как память о центрах, связанных с суфизмом.....	16
Муса Кулиев. Акпер хан Нахчыванский.....	22
Яшар Рагимов. Политическая ситуация в Нахчыванской области в годы I Мировой войны.....	26
Абульфаз Гулиев. Халил-паша в борьбе за Нахчыван и Зангезур.....	33
Ильхам Алиев. Нахчыван в османо-российских отношениях во второй половине XVIII века.....	40
Гаджи Гасанов. Из истории деятельности парламента Азербайджанской Демократической Республики.....	48
Байрам Рзаев. Несколько мыслей о творчестве Насир ад-Дина Туси.....	53

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Тогрул Халилов. Ближневосточные параллели памятников Нахчывана.....	58
Асеф Оруджев. Семья и семейные отношения (по материалам Нахчывана).....	64
Эльмар Бахшалиев. Следы шумерской мифологии в наскальных изображениях Гемигая.....	70
Айтен Тахирли. Кувшинные погребения античного периода нахчыванского некрополя.....	77
Айтекин Гахраманова. Предоставление услуг торговли и общественного питания сельскому населению Нахчыванской Автономной Республики.....	85

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Аморфно-корневые и флективные языковые формы в гидронимах Нахчывана, восходящих к тысячелетиям до нашей эры.....	93
Нурай Алиева. Формы проявления феномена оглушения в нахчыванских говорах.....	99
Зульфия Исмаил. Фонетические явления в диалектах Кенгерлинского района.....	105
Айсель Эминова. Структурно-семантический анализ топонимов с антропонимными свойствами в Шарурском районе.....	113

ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР

Фарман Халилов. Машинописные варианты и рукописные копии «Дневников» Гусейна Рази.....	120
Рамиз Гасымов. Образы “маленького” человека в азербайджанском критическом реализме.....	128
Чинара Рзаева. Место и роль архаизмов турецкого происхождения в фольклорных текстах (на основе фольклорных текстов Нахчывана).....	135

Айгюн Оруджева. Литературно-критические мысли Джалила Мамедкулизаде.....	143
Сабухи Ибрагимов. Образцы поэзии в произведении Гаджи моллы Мухаммада Нахчывани «Кашкулун-нур».....	150
Гюнель Аскерова. Краткий обзор истории изучения творчества Назима Хикмета в азербайджанской научной среде.....	154
Фахреддин Эйлазов. О труде Баба Нематуллаха Нахчывани «Шархи-Гульшани-раз».....	160
Кубра Валиева. Рукописные и печатные копии «Шарх аль-Кафия», хранящиеся в библиотеках мира.....	165
Эльхан Мамедов. Природа и образы животных в нахчыванской и восточно-анатолийской народной поэзии.....	171
Техране Худавердиева. Противопоставление сакрального и мирского пространств в азербайджанских сказках.....	181

ИСКУССТВО

Вели Бахшалиев, Гейдар Ахмедов, Низами Алыев. Новый архитектурный комплекс в селе Карабаглар.....	189
Инара Магеррамова. 1941-1945 годы как новый этап в развитии творческого стиля азербайджанских композиторов.....	195
Ахсан Ахмедов. Вопросы сопоставительного изучения мугамов.....	202
Али Гахраманов. Новый взгляд на развитие литературно-культурной и театральной среды в Нахчыване.....	210
Махир Халилов, Мирсалим Эминов. Такалдуз и сайма – вышивки XX века (по материалам Нахчыванской Автономной Республики).....	218
Гюльхара Ахмедова. Театры для беженцев в Азербайджане.....	223
Бриллиант Джафарли. Геометрические орнаменты, выполненные в форме сети на поверхности гробницы Юсифа Кюсейир оглу.....	227
Фатма Шахбазова. Вклад Гусейнгулу Алиева в Нахчыванский национальный музыкально драматический театр.....	233

ЭКОНОМИКА

Элтун Ибрагимов. Методы, используемые при выборе стратегий в бизнесе.....	242
--	-----

БИБЛИОГРАФИЯ

Рамиз Гасымов. Книга Тайлана Соргу «Бесконечная война» в переводе Абульфаза Гулиева.....	247
---	-----

TARİX

UOT 94(479.24)

İSMAYIL HACIYEV

AZƏRBAYCANIN MƏDƏNİYYƏT PAYTAXTI – ŞUŞA:
TARİXİ VƏ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Məqalədə Şuşa şəhərinin yaranması, bu şəhərdə sənətkarlığın, ticarətin inkişafı ilə əlaqədar Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzinə çevrilməsi, məhəllələrin yaradılması, hər məhəllədə məscid və hamamların olması, karvansaraların, tarix və mədəniyyət abidələrinə çevrilən yaşayış binalarının, sarayların, malikanələrin artması kimi məsələlərdən bəhs edilir.

Müəyyən edilir ki, Şuşa Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi, inkişaf etmiş şəhəri olmaqla, həm də Azərbaycanın mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir. Şuşa şəhəri sənətkarları, ticarət adamları, musiqişünasları, yazıçı və şairləri ilə tanınmışdır. Bunlar Şuşa şəhərini mədəniyyət mərkəzinə çevirməklə, burada ədəbiyyatın, mədəniyyətin, təhsilin, incəsənət və musiqinin inkişaf etdirilməsində çox böyük rol oynamışlar.

Burada mənfur düşmənlərin Şuşa şəhərinə, onun mədəniyyətinə vurduğu zərbələrdən, bunun aradan qaldırılmasından, şəhərin bərpasında görülən işlərdən, keçirilən mədəniyyət tədbirlərindən də bəhs edilir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şuşa şəhəri, sənətkarlıq, ticarət, mədəniyyət, musiqi, paytaxt, Şuşa ili.

XVIII əsrin ortalarında Azərbaycan ərazisində 20-yə qədər xanlıq var idi. Bunlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Xanlıqlar mövcud şəhərlər ətrafında yarandığı halda, Qarabağ xanlığı bu imkana malik deyildi. Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xan Cavanşir 1748-ci ildə Bayat qalasını tikdirdi. Bu qalanın, müdafiə imkanlarının tələblərini ödəmədiyi nəzərə alınaraq, yenidən bir siyasi mərkəz – Şahbulağı qalası tikildi. Lakin bu da müdafiə olunmaq üçün tələblərə tam cavab vermirdi. Bayat və Şahbulağı qalalarının tikintisi təcrübəsi hədəf getmədi və daha bir siyasi mərkəzin – Şuşanın salınmasında mühüm rola malik oldu.

Mirzə Camal Cavanşir “Qarabağ tarixi” adlı əsərində Şuşanın salınması barədə yazır ki, “Hökumət işlərini bir an belə unutmayan mərhum Pənah xanın işgüzar və bacarıqlı adamları, xanın əmrinə görə məsləhət üçün yığışb dedilər: “...Biz gərək dağların içində, möhkəm və keçilməz yerdə belə bir əbədi və sarsılmaz qala tikək ki, onu güclü düşmən belə mühasirə edə bilməsin. Qalanın bir tərəfi dağlarda olan ellərin üzünə daim açıq olmalı və mahallarla rabitəmiz, əlaqəmiz (bir an belə) kəsilməməlidir...”. Xanın bir neçə nəfər bilici və məlumatlı adamı gedib qalanın yerini və ətrafını yoxladı. “...İki-üç bulaqdan başqa axar su yox idi. Bu bulaqların sayı isə qala camaatına kifayət etməzdi. Ona görə, güman gələn yerlərdə quyu qazdırıb, müəyyən elədiklər ki, buranın bir çox yerlərində su quyuları qazmaq mümkündür. Bu xəbəri mərhum Pənah xana çatdırdılar. Xan sevinərək, bir neçə nəfər öz yaxın adamı ilə buraya gəldi, yerlə tanış olub, əzmlə qalanın binasını qoydu” [12, s. 115-116]. Şuşanın salınmasına dair məlumatların ümumiləşdirilməsindən aydın olur ki, şəhər yeri Qarabağ xanının konkret hərbi-siyasi və humanitar proqramı əsasında müəyyənləşdirilmişdi. Şuşa şəhərinin salınması tarixinə gəldikdə, bu barədə müəyyən mülahizələr olsa da, şəhərin məhz 1752-ci ildə salındığı faktı üstünlük təşkil edir [14, s. 30, 31].

Şəhərin adı ilk vaxtlar xanın şərəfinə Pənahabad adlandırılmışdır. Xalq arasında “Qala” adı ilə də tanındığı məlumdur. Az sonra isə şəhər Şuşa adlandırılmağa başladı. Şəhərin adının

etimoloji mənasının Azərbaycan türk dilinə mənsub olması heç bir şübhə doğurmur. Bu ad şəhərin salındığı relyefə uyğun olub qədim türk dilində “yayla”, “piramida”, “şiş qala” mənasını daşıyır. Təsadüfi deyildir ki, bu şəhər xalq arasında və bir sıra ədəbi əsərlərdə “Şişə” kimi də məşhurdur [9, s. 22].

Qarabağ xanlığının siyasi nüfuzu və iqtisadi potensialı qısa bir müddətdə Şuşanın rolunun artmasını təmin edə bildi. Şuşa şəhəri də hərbi-strateji mövqeyilə Qarabağ xanlığının vəziyyətini xeyli möhkəmləndirdi. Beləliklə, Şuşanın yüksəlişilə qədim tarixə malik olan Qarabağın həyatında yeni bir dövr başlandı. Şuşanın Azərbaycan şəhərləri ailəsinə daxil olması da böyük hadisə oldu.

Şuşa XVIII əsrin sonlarında artıq Azərbaycanın iri şəhərlərindən biri idi. Şəhərin belə sürətlə böyüməsi, ilk növbədə, onun çox əlverişli strateji mövqeyə malik olması ilə bağlı idi. XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Şuşada olmuş bütün müəlliflər onun strateji mövqeyindən və təbii mənzərəsindən çox böyük heyranlıqla bəhs edirlər.

Pənahəli xan və oğlu İbrahimxəlil xan Şuşanı hərbi cəhətdən daha da möhkəmləndirmək üçün təbii müdafiə vasitələri ilə kifayətlənməyərək bir sıra güclü müdafiə qurğuları da inşa etdirmişdilər. Bu qurğular içərisində hər iki xanın tikdirdiyi qala divarları mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi [9, s. 26].

Şuşada olan məhəllələrin formalaşması tarixi, əslində, şəhərin yaranması və inkişafı tarixini tam aydınlıqla əks etdirir. Şəhərin ən qədim məhəlləsi olan “Aşağı məhəllə” Pənahəli xanın hakimiyyəti dövründə salınmışdı. Bu məhəllə kiçik məhəllələrdən ibarət idi: Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Seyidli, Quyular, Hacı Yusifli, Merdinli, Qazançalı və Çöl qala. Şəhərin “Yuxarı məhəllə” adlandırılan ikinci məhəlləsi İbrahimxəlil xanın hakimiyyəti dövründə salınmışdı. 1763-1806-cı illərdə Şuşada 8 yeni kiçik məhəllə salındı: Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamamqabağı, Təzə.

Şəhərin “Qazançalı” adlanan üçüncü böyük məhəlləsi – XIX əsrdə tikilmişdir. On iki kiçik məhəllədən ibarət olan bu məhəllə Şuşanın ən çox əhali yaşayan məhəlləsi olmuşdur. Şəhərin bu hissəsində Çiləbörd, Dərə, Bağlar və digər kiçik məhəllələr yerləşirdi. Beləliklə, Şuşa şəhəri 17 məhəllədən ibarət idi. Hər məhəllənin öz məscidi, bulağı, təndiri və hamamı vardı.

Şuşa – alınmaz qala funksiyasını dəfələrlə təsdiq etmişdir. Məhəmməd həsən xan Qacar, Fətəli xan Əfşar və Ağa Məhəmməd xan Qacar kimi məşhur sərkərdələr qəhrəman Şuşa qalasını ala bilməmişlər. Şəhərin məhəllə adları və Aşağı məhəllə adlandırılan Təbrizli məhəlləsində yaşayan ailələrin hamısı azərbaycanlılardan ibarət idi [9, s. 39, 59]. XVIII əsrin sonu-XIX əsrin əvvəllərində şəhərdə 10 min nəfərə qədər əhali yaşayırdı.

Şuşa şəhəri inkişaf etdikcə bölgənin mühüm sənətkarlıq və ticarət mərkəzinə çevrilirdi. Şəhər yarandığı vaxtdan Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmuşdur. 1830-cu il məlumatına görə Şuşada 266 sənətkar və 200 tacir vardı. 1897-ci il siyahıya alınma təsdiq edir ki, sənətkarların sayı 2738 nəfər, tacirlər isə 1416 nəfər olmuşdur. 1856-cı il məlumatına görə tətbiqi sənət ustalarının (zərgərlər, xalçaçılar, saxsı qab düzəldənlər, ağac və dəriyə bədii tərtibat verən sənətkarlar və s.) sayı 1863 nəfər idi. Şuşa tacirləri Təbriz, Tehran, Moskva, İsfahan və başqa şəhərlərdə ticarətlə məşğul idilər. Onlar Osmanlı imperiyası, Rusiya, Hindistan və Avropa ölkələri ilə də qızgın ticarət əlaqələri saxlayırdılar. Şəhərdə gümüş pul – pənahabadi zərb olunurdu. Ticarət əlaqələrinin artmasının nəticəsi idi ki, Şuşada karvansaraların sayı 10-u ötmüşdü. Şuşada ipək toxuculuğu, xalçaçılıq xeyli inkişaf etmiş, istehsal olunan məhsullar qonşu ölkələrdə satılırdı. Boyaqçılıq, zərgərlik, metalışləmə sənəti inkişaf etmişdi.

Qarabağ xanlığının mərkəzi, əlverişli strateji mövqeyi olan Şuşa şəhəri məscidlər, karvansaralar, bazarlar, hamamlar və s. tikililərin yaranması ilə tarixi-memarlıq diyarına çevrilmişdir. Şəhərdə bunlarla bərabər memorial, xatirə abidələri yaradılmış, park və bağlar salınmışdır.

Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 850-dən çox yaşayış binası (Mehmandarovların malikanə kompleksi, Pənah xanın sarayı, İbrahim xanın qəsri, Xan sarayı, Hacıqulların malikanəsi, Xurşudbanu Natəvanın, Ə.B.Haqverdiyevin, Q.B.Zakirin, M.M.Nəvvabın, S.S.Axundovun, N.B.Vəzirovun, Y.V.Çəmənəmminlinin, Mamay bəyin, Behbudovların, Fərəməzovların, Bəhman Mirzənin, Ü.Hacıbəylinin, Bülbülün, Sadıqcanın evləri və b.) və 300-dək tarixi-mədəni abidə olmuşdur.

Şuşa şəhəri muzey təsiri bağışlayır. Bununla əlaqədar Ulu öndər Qarabağın incisinə çox yüksək qiymət verib: “Şuşa həqiqətən bir şəhər kimi, eyni zamanda, vahid bir muzey-Azərbaycan xalqının tarixinin, mədəniyyətinin, elminin böyük bir hissəsini əks etdirən muzeydir”. Muzeylər Şuşa sakinlərinin öz şəhərlərinə bəslədiyi sevgi və ehtiramın səssiz şahidləridir.

Şuşa Qarabağın inzibati, iqtisadi mərkəzi, inkişaf etmiş şəhəri, Azərbaycanın qədim mərkəzlərindən biridir. Bu şəhər həm də öz məşhur yetirmələri – bəstəkarları, musiqişünasları, yazıçı və şairləri, sənət adamları, ziyalıları ilə məşhurdur. Təkcə XIX əsrdə Şuşada 95 şair, 22 musiqişünas, 38 xanəndə, 19 xəttat, 16 naqqaş, 12 nüsxəbənd, 5 astronom, 18 memar, 16 həkim, 42 müəllim və s. olmuşdur [7, 2020, 14 noyabr]. Bu ziyalılar Şuşa şəhərinin mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilməkdə, burada elmi, təhsili və mədəniyyəti inkişaf etdirməkdə çox böyük rol oynamışlar.

Elm, mədəniyyət, musiqi sahəsində böyük xidmətlər göstərmiş Xurşudbanu Natəvan, M.P.Vaqif, M.M.Nəvvab, Ə.B.Haqverdiyev, Q.B.Zakir, S.S.Axundov, N.B.Vəzirov, Y.V.Çəmənəmminli, F.B.Köçərli, Həmidə xanım Cavanşir, Ə.B.Ağayev, S.B.Mehmandarov, F.B.Ağayev və onlarla başqalarının həyat və fəaliyyətində Şuşanın özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur.

Şuşa eyni zamanda bütün “Qafqazın konservatoriyası” kimi şöhrət qazanmışdır. Dahi bəstəkar – Üzeyir bəy Hacıbəyli ilk yaradıcılıq addımlarını Şuşada atmışdır. “Qafqazın konservatoriyası” adını Şuşaya Xarrat Qulu, Əbdülbağı Zülalov, Hacı Hüsü, Məşədi Məmməd Fərzəliyev, Cabbar Qaryağdıoğlu, Seyid Şuşinski, Xan Şuşinski, Zülfü Adıgözəlov, Bülbül, Rəşid Behbudov kimi ölməz sənətkarlar, Sadıqcan, Məşədi Cəmil Əmirov, Qurban Pirimov kimi tarzənlər, Zülfüqar Hacıbəyli, Fikrət Əmirov, Soltan Hacıbəyli, Niyazi, Əşrəf Abbasov, Süleyman Ələsgərov və başqa məşhur bəstəkarlar qazandırmışlar.

Şuşa şəhəri tarixən Azərbaycanın tarixi-mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bunu nəzərə alan xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyev 1977-ci ildə “Şuşa şəhərinin tarixi hissəsinin tarix-memarlıq qoruğu elan etmək haqqında” qərar qəbul etmişdir [7, 2012, 9 aprel]. Həmin qərar nəticəsində Şuşa şəhərindəki abidələrin qorunması, görkəmli mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin xatirələrinin əbədiləşdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür.

Ermənistan Respublikası Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində 1992-ci il mayın 8-də Şuşa şəhərinin işğal etmiş və şəhərin tarixi-mədəni irsini məhv edilməsi siyasəti yeritmişdir. Bu siyahıya Xan və Qaxal mağaraları, Şuşa qalası da daxil olmaqla, bütövlükdə 279 dini, tarixi və mədəni abidə daxildir. Erməni vandalları Azərbaycana məxsus olan bir çox abidələri məhv edib və ya erməniləşdiriblər. Onlar Şuşada 25 məktəbi, 31 kitabxanayı, 17 klubu, 8 mədəniyyət evini, 4 texnikumu, 2 institut filialını, 7 məktəbəqədər uşaq müəssisəsini,

4 kino-teatrı, 5 mədəniyyət və istirahət parkını, 2 sanatoriya, turist bazasını, 2 mehmanxananı, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialını, Şuşa Dövlət Dram Teatrını, Şuşa televiziyasını, Şərq musiqi alətləri fabrikini, Dövlət rəsm qalereyasını, Uşaq sağlamlıq məktəbini talan etmiş, yandırmış və dağıtmışlar [7, 2020, 14 noyabr].

İşğala qədər Şuşada memarlıq abidəsi sayılan 170-dən çox yaşayış binası və 160-dək mədəniyyət və tarixi abidə var idi. Erməni işğalçıları bunları da talan etmiş və dağıtmışlar.

Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümummillə lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, “Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur”. Bir vaxtlar “Kiçik Paris”, “Qafqazın sənət məbədi”, “Azərbaycan musiqisinin beşiyi” və “Şərqlin konservatoriyası” adlandırılan, bir sıra görkəmli xadimlərin vətəni, eləcə də Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın tacı olan Şuşa şəhəri Vətən müharibəsi nəticəsində 2020-ci il noyabrın 8-də işğaldan azad edilmişdir.

Şuşa şəhərinin tarixi-mədəni əhəmiyyətini və xalqımız üçün müstəsna mənəvi dəyərə malik olmasını nəzərə alan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 7 may 2021-ci ildə “Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır [13, 2021, 8 may].

Prezident İlham Əliyev Şuşa şəhərinə xüsusi nümayəndə təyin olunması tədbirindəki çıxışında demişdir: “...Şuşa Azərbaycan xalqının qəlbində xüsusi yerə malikdir. Şuşa Qarabağın tacıdır, Şuşa təkrarolunmaz şəhərdir. Şuşanın yerləşməsi, təbiəti, havası, iqlimi, tarixi abidələri, dini abidələrimiz, şəhərin memarlıq ansambli bizim milli sərəvətimizdir. Şuşanın memarlıq ansambli Azərbaycan memarlıq məktəbini təcəssüm etdirir” [7, 2021, 28 yanvar].

Şuşa işğaldan azad olunduqdan sonra onun bərpasına başlanılmış, quruculuq və abadlıq işlərinə start verilmişdir. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi, Şuşanın Azərbaycan tarixində, mədəniyyətində xüsusi yeri var və Şuşanın bərpası, dirçəlməsi hamımızın işidir. Bu, bizim qədim, tarixi şəhərimizdir və əsrlər boyu azərbaycanlılar Şuşada yaşayıb, qurub, yaradıblar. Biz o tarixi abidələrimizin əsl simasını bərpa etməliyik. Şuşa Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət paytaxtı kimi dünyanın ən gözəl şəhərlərinin birinə çevriləcəkdir.

Vətən müharibəsində əldə edilən Zəfər nəticəsində Şuşada həyat yenidən dirçəlməyə başladı. Şuşa şəhərində bu gün onun əsl tarixi simasının bərpası istiqamətində nəhəng layihələr gerçəkləşdirilir. Qısa müddət ərzində Şuşanın Baş planı hazırlanmış, şair Molla Pənah Vaqifin büstü, muzey-məqbərə kompleksi öz ilkin görkəminə qaytarılmış, Bülbülün ev-muzeyinin və Üzeyir bəy Hacıbəylinin heykəlinin açılışları olmuşdur.

Vaqif Poeziya Günləri və “Xarıbülbul” festivalı bərpa olundu. 2021-ci il mayın 12-13-də Heydər Əliyev Fondunun təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan Şuşa iyirmi doqquz ildən sonra yenidən “Xarıbülbul” musiqi festivalına ev sahibliyi etdi. Prezident İlham Əliyev həmin günləri ölkəmizin tarixində əlamətdar günlər kimi dəyərləndirdi. Ölkəmizin başçısı uzun illərdən sonra Cıdır düzündə “Xarıbülbul” festivalının keçirilməsi münasibətilə xalqımızı təbrik edərək bildirdi ki, biz bu günü 30 il səbirsizliklə gözləmişik, 30 il Vətən həsrəti ilə yaşamışıq. Dövlət başçısı çıxışında qeyd etdi ki, bundan sonra biz Şuşada əbədi yaşayacağıq, Şuşanın bərpa edilməsinə artıq başlanılıb. “Xarıbülbul” festivalı bu qədim diyarımızda hər il keçiriləcək: “Biz Şuşanı quracağıq, bərpa edəcəyik, mənfur düşmən isə Şuşanı dağıdırdı. İndi siz – burada olan vətəndaşlar, dostlar gəzəcəksiniz, görəcəksiniz ki, Şuşa hansı dağıntılara məruz qalıb. Amma yenə də deyirəm, biz Şuşamızı, Ağdamımızı, Cəbrayılıımızı, Füzulimizi, Zəngilanımızı, Qubadlıımızı, Laçınımızı, Kəlbəcə-

rimizi qəlbimizdə yaşatmışıq. Dağılmış məscidləri biz bərpa edəcəyik, amma o məscidlər işğal dövründə bizim qəlbimizdə ucaldılmışdı. İndi isə biz burada, Cıdır düzündə - hər bir azərbaycanlı üçün müqəddəs olan yerdə yığılmışdıq və bu musiqi bayramını, bu birlik bayramını, bu qayıdış bayramını, bu ləyaqət bayramını qeyd edirik” [7, 2021, 14 may].

Mədəniyyət paytaxtı olan Şuşa şəhəri həm də iki qardaş xalqın görüş yeri, razılaşma məkanına çevrildi. 2021-ci il iyunun 15-də Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın Ermənistanın işğalından azad edilən, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərinə səfər etməsi və səfər çərçivəsində iki dost, qardaş dövlət arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması mühüm tarixi hadisədir.

Prezident İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il tarixli sərəncamı ilə 2022-ci il “Şuşa ili” elan olunmuşdur. Şuşa şəhərinə səfərlər də Böyük qayıdış proqramında xüsusi yer tutur. Şuşa Azərbaycanın mədəni paytaxtı kimi ənənəvi tədbirlər ilə birgə, yeni layihələrə həyat verir.

Şuşa dünyəvi tədbirlərin, əhəmiyyətli görüşlərin keçirildiyi bir ünvana çevrilib. 2022-ci il martında Şuşada dünya azərbaycanlılarının beşinci Zəfər qurultayı keçirildi. Qurultayda dünyanın 65 ölkəsindən 400-ə yaxın nümayəndə iştirak edirdi. Əvvəlki qurultaylardan fərqli olaraq bu qurultay Şuşaya, Azərbaycana yeni nəfəs gətirdi.

2022-ci il martın 31-də Türkiyə Respublikasının Bursa şəhərində Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatına (TÜRKSOY) üzv ölkələrinin Mədəniyyət Nazirliyinin Daimi Şurasının növbədənəknar iclasında Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhəri 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilmişdir.

“Şuşa şəhərinin 2023-cü il üçün “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” elan edilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 6 dekabr 2022-ci il tarixdə Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamda deyilirdi: “Memarlıq və şəhərsalma sənətinin 270 illik tarixə malik parlaq incisi olan və Azərbaycan xalqı üçün yüksək mədəni-mənəvi dəyər kəsb edən Şuşaya xüsusi ehtiramın təzahürü kimi bu qərar bütün türk dünyasının birlik və həmrəyliyinə yeni rəmzinə çevrilməklə, türk xalqları arasında əməkdaşlıq perspektivlərinin daha da genişləndirilməsi işinə öz töhfəsini verəcəkdir” [7, 2022, 7 dekabr].

Şuşa şəhəri Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı kimi öz simasını günü-gündən gözəlləşdirir, tarixi ənənələrə yeni çalarlar əlavə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında 2022-ci ilin “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 5 yanvar 2022-ci il Sərəncamı. “Azərbaycan” qəz., 2022, 6 yanvar.
2. Cəfərov Ə. Şuşa qədim sivilizasiya mərkəzidir. “Xalq qəzeti”, 2001, 24 aprel.
3. Elcanlı S. “Mən Azərbaycanınam” deyir Qarabağ. “Xalq qəzeti”, 2021, 4 aprel.
4. Əhmədov E. Qədim şəhər, möhtəşəm tarix. “Azərbaycan” qəz., 2022, 5 noyabr.
5. Əliyev İ. Şuşa // Dirçəliş XXI əsr, Bakı, 2000, № 10, s. 44-48.
6. Hüseynova İ. Şuşa milli mədəniyyətimizin qədim və zəngin beşiyidir. “Xalq qəzeti”, 2022, 7 yanvar.
7. “Xalq qəzeti”, 2020, 14 noyabr.
8. İlyasov V. Mədəniyyət paytaxtımız Şuşa necə yaranıb? “İki sahil” qəz., 2022, 7 yanvar.
9. Mahmudov Y., Mustafayev C. Şuşa – Pənahabad. Bakı: Təhsil, 2012, 152 s.

10. Məmmədov B. Şuşanın dünəni, bu günü və sabahı... // Azərbaycan, 1988, № 12, s. 155-162.
11. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə / Qarabağnamələr. Birinci kitab, Bakı, 1989, s. 6-102.
12. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi / Qarabağnamələr. Birinci kitab, Bakı, 1989, s. 103-148.
13. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 7 may 2021-ci il tarixli Sərəncamı. "Azərbaycan" qəz., 2021, 8 may.
14. Şükürov K. Şuşa – 270: Tarixi yubiley / Şuşa – 270: Biblioqrafik göstərici. Bakı: Elm, 2022, 560 s.
15. Zəfər yolu. 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin çıxışları, müsahibələri, tvitləri. Bakı: Qanun, 2020, 340 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: haciyev.i1951@gmail.com

Ismayıl Hacıyev

SHUSHA AS THE CULTURAL CAPITAL OF AZERBAIJAN: HISTORICAL AND MODERN SITUATION

The article deals with such issues as the foundation of the city of Shusha, its transformation into an administrative, political and cultural center of Karabakh in connection with the development of crafts, trade in this city, the creation of blocks, the presence of a mosque and bath in each block, the growth of caravansaries, the increase in residential houses, palaces, mansions, turning them into monuments of history and culture.

It is noted that Shusha has become the administrative, economic center of Karabakh, a developed city, as well as the cultural center of Azerbaijan. The city of Shusha is famous for its artists, merchants, musicologists, writers and poets. They played a huge role in the development of literature, culture, education, art and music here, turning Shusha into a cultural center.

The attacks of hated enemies on the city of Shusha and its culture, the elimination of the threat, the work done in the field of restoring, the ongoing cultural events in the city are also discussed here.

Keywords: *Azerbaijan, Shusha city, crafts, trade, culture, music, capital, Shusha year.*

Исмаил Гаджиев

ШУША – КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА АЗЕРБАЙДЖАНА: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

В статье рассматриваются такие вопросы, как возникновение города Шуша, превращение его в административно-политический и культурный центр Карабаха в связи с развитием ремесел, торговли в этом городе, создание кварталов, наличие мечетей и бань

в каждом квартале, рост караван-сараев, увеличение жилых домов, дворцов, особняков, превращение их в памятники истории и культуры.

Отмечается, что Шуша стала административным, экономическим центром Карабаха, развитым городом, а также культурным центром Азербайджана. Город Шуша славится своими художниками, торговцами, музыковедами, писателями и поэтами. Они сыграли огромную роль в развитии здесь литературы, культуры, образования, искусства и музыки, превратив Шушу в культурный центр.

Здесь также рассказывается об ударах ненавистных врагов по городу Шуше и его культуре, о ликвидации угрозы, о работе, проделанной в сфере восстановления города, о проводимых культурных мероприятиях.

Ключевые слова: *Азербайджан, город Шуша, ремесла, торговля, культура, музыка, столица, год Шуши.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.01.2023

Son variant 08.02.2023

UOT 94(479.24)

HACIFƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

“ZEYVƏ” ADLI YAŞAYIŞ MƏSKƏNLƏRİ SUFİLİKLƏ BAĞLI MƏRKƏZLƏRİN YADİGARİ KİMİ

Məqalə Şərur rayonunda mövcud olan Zeyvə toponiminin izahına həsr olunmuşdur. Qeyd olunmuşdur ki, bu yaşayış məskəninin adının izahı ilə əlaqədar müxtəlif fikirlər olsa da, orta əsr mənbələrinin təqdim etdiyi məlumatlardan bəlli olur ki, bu toponim əslində orta əsrlər zamanı ərazidə yaradılmış sufiliklə bağlı mərkəz – Əhməd paşa zaviyəsi ilə əlaqədar meydana gəlmişdir. Yaşayış məskəni Əhməd paşa zaviyəsinin ətrafında məskunlaşan əhalinin hesabına yaranmışdır. Yarandığı zaman kənd Zaviyə adlanmış, sonradan ad tədricən dəyişilərək “Zeyvə” şəklinə düşmüşdür.

Açar sözlər: Naxçıvan, Şərur, sufi, dərviş, toponim, zaviyə, Zeyvə.

Orta əsr qaynaqları şahidlik edirlər ki, bir sıra ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda və onun qədim mədəniyyət mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsində mövcud olan yaşayış məskənlərinin bir hissəsi VIII yüzillikdən başlayaraq müsəlman dünyasında təşəkkül tapan sufi təriqətləri ilə əlaqədar yaranmışdır. Bunu təsdiq edən ən sanballı qaynaqlardan biri ərazimizdə bu günə qədər qalmış dərviş yaşayış məskənlərindən xanəgah, zaviyə və təkyələrdir.

Qədim zamanlardan başlayaraq Naxçıvan bölgəsindən mühüm ticarət yollarının keçməsi ərazimizdə sufi təriqətlərinin geniş yayılmasını və çoxlu xanəgahlar qurulmasını şərtləndirən amillərdən biri olmuşdur. Orta əsrlər zamanı təriqət mənsubları olan dərvişlər daha çox adamlar ünsiyyətində olmaq və nəzarətini əllərində saxladıkları ticarəti gücləndirmək üçün öz xanəgah və zaviyələrini əsasən gediş-gəlişin çox olduğu yerlərdə, mühüm ticarət yollarının kənarlarında qururdular. Bu fikri vaxtilə ərazidə müxtəlif vaxtlarda yaradılan, indiyədək qalıqları və izləri qalan xanəgahların timsalında da görmək olar.

Bölgəmizdə müxtəlif sufi təriqətlərinin mövcud olmasını və fəaliyyət göstərməsini sübuta yetirən mühüm qaynaqlardan biri də Naxçıvanda indiyədək qalan yer adları – toponimləridir. Culfa bölgəsindəki Xanəgah kəndi, Ordubad bölgəsindəki Xanağa kəndi, Şərur bölgəsindəki Dərvişlər kəndi, həmin kənddəki Sufilər məhəlləsi və sair toponimik vahidlər bu cəhətdən diqqəti cəlb edir. Bu adların müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlərlə əlaqədar yaranmasına heç bir şübhə yoxdur.

Naxçıvan ərazisində sufiliklə bağlı yaşayış məskənlərindən biri də bölgədəki “Zaviyə” adlı toponimlərdir. Bu qəbil toponimlər içərisində Şərur bölgəsindəki Zeyvə kəndi, Naxçıvan şəhərində indiyədək salamat vəziyyətdə gəlib çatan “Zaviyə mədrəsə kompleksi” həmçinin, şəhərdə bu komplekslə əlaqədar yaranan və zəmanəmizədək yaşayan “Zaviyə məhəlləsi” [5, s. 56-58] xüsusi qeyd olunmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zeyvə kəndinin ilkin adı Zaviyə olmuşdur. Bunu bizə qədər gəlib çatan orta əsr qaynaqları da təsdiq edir. Osmanlı ordusunun XV əsrin sonlarında İrəvan və ətraf əraziləri tutmasından sonra türklərin 1590-cı ildə tərtib etdikləri “İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri”ndə indi olduğu kimi həmin vaxt da Şərur inzibati ərazi bölgüsünə – Şərur nahiyəsinə daxil olan bu kəndin adı “Zaviyə” kimi qeyd olunmuşdur (Müfəssəl dəftərdə Naxçıvan bölgəsinin də daxil olduğu İrəvan qəzasına aid olan seçmələr 1996-cı ildə “Elm” nəşriyyatında işıq üzü görən “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”nə əlavə olunmuşdur – H.S.) [14, s. 159-183].

Osmanlı türklərinin 1724-cü ildə Naxçıvan ərazisini tutduqdan sonra vergi verəcək

əhalini müəyyən etmək üçün 1727-ci ildə keçirdikləri siyahıyaalmanın nəticələrinə əsasən tərtib etdikləri, akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədovun 1996-cı ildə nəşrə hazırladıqları “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə də indiki Zeyvə kəndinin adı Zaviyə şəklində yazılmışdır. Həmçinin, “Dəftər”də kənddə 204 ailənin yaşaması və ildə 32000 ağca vergi verildiyi qeyd olunmuşdur [16, s. 329]. Akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədovun 1996-cı ildə nəşr etdirdikləri “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə də Zeyvə kəndinin adı Zaviyə şəklində yazılmış və onun ildə 32 000 ağca vergi ödədiyi qeyd olunmuşdur [13, s. 72].

Naxçıvan ərazisinin 1828-ci ildə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi ilə Rusiyaya birləşdirilməsindən az sonra bölgədə olan, ermənilərin Naxçıvana köçürülməsini və yerləşdirilməsini izləyən, bu haqda bizə çox qiymətli məlumatlar çatdıran rus məmuru İ.Şopen 1852-ci ildə Sankt-Peterburqda nəşr etdirdiyi kitabında kəndin adını “Zeyvə” kimi qeyd etmişdir [23, s. 494, 559]. Mənbənin məlumatına görə həmin vaxt Şərur mahalına daxil olan Zeyvə kəndində 59-u kişi, 57-si qadın olmaqla (cəmi 106 nəfər) 24 müsəlman-türk ailəsi yaşamışdır [23, s. 559-562].

Tarixi Azərbaycan ərazilərində Zeyvə (Zaviyə) adlı çoxlu yaşayış məskənləri olmuşdur. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış indiki Ermənistanın Qafan rayonunda Zeyvə (29.06.1949-cu ildən David bek) [6, s. 396; 9, s. 85-86; 19, s. 42], Üçkilsə (Eçmiədzin) rayonunda Aşağı Zeyvə (25.01.1978-ci ildən Arataşen) və Yuxarı Zeyvə (25.01.1978-ci ildən Taronik) kəndləri var idi [6, s. 393, 397; 9, s. 163-164; 19, s. 10, 42]. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Dəvəçi, İsmayilli və Laçın rayonlarında, həmçinin Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur rayonunda Zeyvə adlı kəndlər mövcuddur [2, s. 304].

Ərəbcə guşə, künc, bucaq mənasını verən zaviyələr sufi təriqətlərinə mənsub məskənlərin adlarından biridir. Xanəqahlar kimi zaviyələrdə də ayrı-ayrı təriqətlərə mənsub dərvişlər yaşamış və ətraflarına müridlər toplayaraq öz ideyalarını yaymışlar. İslam dininin yayıldığı ilk yüzilliklərdə xristian rahiblərinin hücrələrini, kiçik müsəlman məscidlərini və ya ibadət-xanalarını da zaviyə adlandırırdılar. Məqrib ölkələrində zaviyə məsciddən, məktəbdən, övliya məqbərəsindən, mehmanxanadan ibarət dini binalar kompleksi kimi fəaliyyət göstərirdi. Sonralar Şimali Afrika övliyalarının öz şagirdləri və ardıcılıarı ilə birlikdə yaşadıkları binaları da zaviyə və ya ribat adlandırmağa başladılar. Ümumiyyətlə, orta əsrlər zamanı zaviyə sufi qardaşlıqları ardıcılılarının məskənlərinin adlarından biri olmuşdur. Onlar həm də ayin və mədəni-maarif mərkəzləri sayılırdılar [14, s. 61].

Orta əsrlər zamanı müxtəlif ölkələrdən gələn adamlarla ünsiyyətdə olmaq və öz ideyalarını həmin adamlar arasında yaymaq səbəbindən hər hansı bir təriqətə mənsub adamlar öz yaşayış məskənlərini – xanəqahlarını əsasən mühüm ticarət yolları üzərində qurduqlarından indiki Zeyvə kəndi ərazisində zaviyə yaradılması təbii hal idi. Belə ki, bu kənd indi olduğu kimi, orta əsrlər zamanı da şərqdən qərbə və əksinə hərəkət edən insanların keçdiyi yol üzərində yerləşir. Məhz bu səbəbdən də hansısa təriqətə mənsub dərvişlər bu kəndin ərazisində öz zaviyələrini yaratmış və öz ətrafına müridlər toplamışlar. Zaman keçdikcə yeni yaranmış zaviyə inkişaf edərək şöhrətlənmiş, onun ətrafında yaşayış məskəni yaranmış və sufi məskəninin adı ilə Zaviyə kəndi adlanmışdır. Orta əsrlər zamanı Zaviyə kəndi adlanan yaşayış məskəni getdikcə inkişaf etmiş, ancaq onun adı tədricən təhrif olunaraq Zeyvə şəklinə düşmüşdür. Bu fikri toponimist alim T.Əhmədov da təsdiq edir. Zeyvə toponimi haqqında danışıarkən alim yazır ki, şübhə yoxdur ki, Zeyvə ərəb dilindəki Zaviyə (cəmdə: zəvaye) sözü ilə eyniköklüdür. Bu söz istər ərəb dilində və istərsə də keçdiyi dillərdə islamiyyətlə əlaqədar olduğundan, demək olar ki, eyni mənada fars dilindəki xanəqahın sinonimi kimi “künc, bucaq, guşə

(cəmiyyətdən uzaq mənasında)", hücrə, ibadətqah mənasında işlənmişdir [8, s. 93]. Dilçi alim A.Bağirov da eyni kökdən olmasına əsasən Zeyvə kəndinin adının keçmişdə Zaviyə olması fikrinə gəlmiş [3, s. 108-109] və sözün dəyişilmə prosesini Zaviyə-Zəvaye-Zeyva-Zeyvə şəklində izah etmişdir [4, s. 96].

Toponimika ilə məşğul olan tədqiqatçıların demək olar ki, əksəriyyəti "Zeyvə" yer adının sufiliklə əlaqədar yaranmış oykonim olması fikrindədirlər. Rus şərqşünas və etnoqrafı K.Smironov isə "Zeyvə" yer adını zayfe – qadın sözünün təhrif olunmuş forması hesab edir [22, s. 114]. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Firudin Rzayev isə Zeyvə məntəqə adının ərəb dilində olması fikrinin tam əleyhinə olduğunu vurğulayaraq [7, s. 66] qeyd edir ki, "Zeyvə" sözü bir türk tayfa adıdır və "Subi" türk tayfa adından gələn bu sözün təhrif olunmuş formasıdır [17, s. 67]. Filologiya üzrə elmlər doktoru Akif İmanlı bununla razılaşmır və qeyd edir ki, bu qənaətlə razılaşmaq çətindir [12, s. 111]. Bu yaşayış məskəninin adının izahı ilə əlaqədar başqa fikirlər də vardır.

XVI yüzilliyə aid "Çaldıran səfəri ruznaməsində" Naxçıvanda "Əhməd bəy zaviyəsi" adlı bir sufiliklə bağlı mərkəzin adı çəkilir. Qaynaqdan məlum olur ki, 23 avqust 1514-cü ildə baş verən Çaldıran vuruşmasından sonra Naxçıvan bölgəsini tutan Osmanlı qoşunu beş gündən sonra bölgəni tərk etmək məcburiyyətində qalmış, 20 sentyabr 1514-cü ildə Araz çayını keçərək Əlincə qalasının yuxarı (aşağı – H.S.) hissəsindəki Kəsikgünbəzdə (Gülüstan türbəsi yerli əhali arasında belə adlandırılır – H.S.), növbəti gün isə Naxçıvan şəhərində dayanmış, əhali qızılbaş olduqlarına görə yağma edilmişdir. Sonrakı gün (22 sentyabr, cümə günü) Qərbi Qarabağ və ya Naxçıvan Qarabağı da deyilən xaraba vəziyyətdə olan Qarabağ (Qarabağlar – H.S.) şəhərinin yanında düşərgə salmış, 23 sentyabrda Naxçıvanın Əhməd bəy zaviyəsi, ondan sonra isə Sədərək və Hacı Lələlinin yanından keçərək Böyük Vedi və Kiçik Vedi kəndləri arasında dayanmış, sentyabrın 26-da Zəngi çayını keçərək İrəvan şəhərinə daxil olmuşdur [20, s. 291; 21, s. 108]. Qaynağın məlumatından aydın olur ki, Əhmədbəy zaviyəsi indiki Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndi ilə Sədərək arasında yerləşirmiş. Zeyvə kəndinin yerləşdiyi ərazi qaynağın bu məlumatı ilə uyğun gəlir. Qarabağlardan 30-40 km məsafədə yerləşən Zeyvə kəndi görünür orta əsrlər zamanı əhəmiyyətli yaşayış məskəni, həm də strateji əhəmiyyətinə və coğrafi mövqeyinə görə ticarət karvanlarının, qoşun hissələrinin, ümumiyyətlə yolçuların dayanacaq məntəqələrindən biri olmuşdur.

XVII əsr türk səyyahı Evliya Çələbinin "Səyahətname"sində də belə bir məlumata rast gəlirik ki, osmanlılar Naxçıvan bölgəsini tutduqdan sonra Naxçıvana hakim təyin olunmuş Əhməd paşa Sədərəkə Qarabağlar arasındakı bir yerdə Came məscidi tikdirmişdir. Bu məscid fars dilində Zaviye-ye Əhməd paşa (Əhməd paşa zaviyəsi) adlanmış, məscidin inşa etdirildiyi kənd də məscidin adı ilə "Zaviye-ye Əhməd paşa kəndi" adlanmışdır. Səyyahın yazdığına görə bu kənd 500 evli, bağlı-bağçalı, abad kənd olub [7, s. 10]. Bu məlumata istinad edərək A.Bağirov həmin kəndin indiki Zeyvə kəndi olduğunu ehtimal edir [3, s. 108-109; 4, s. 95]. Bizcə, hansı halda olursa olsun kəndin adının oradakı Zaviyə ilə bağlı olması heç bir şübhə doğurmur.

Zeyvə kəndində əhalinin indi də hörmət və ehtiramla ziyarət etdiyi bir ziyarətqah vardır. "Naxçıvanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti"nin 13 may 1928-ci ildə keçirilən heyət iclasında (protokol № 40) Cəmiyyətin elmi katibi M.Mirheydərzadə Şərur dairəsinə səyahəti haqqında məlumat verərkən qeyd edir ki, Zeyvə-Düdəngə kəndində asari-ətiqədən mədud təpənin üstündə "İmamzadə" deyilən pır vardır [11, s. 65]. Bu fikir M.Mirheydərzadənin 1930-cu ildə nəşr etdirdiyi məqaləsində də cüzi fərqlə öz əksini tapmışdır [15, s. 81]. K.Smironov da bu ziyarətqahdan qısa şəkildə bəhs etmiş və yazmışdır ki, "Şərurda, Zeyvə-Düdəngə kəndində

köhnə qəbiristanlıqda, təpə üzərində İmamzadə vardır. Bu qəbrin kimə aid olması məlum deyildir” [22, s. 103].

Müsəlman dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda və onun qədim Naxçıvan bölgəsində hörmət və ehtiramla ziyarət edilən bir çox pir vardır ki, onların mənşəyi ərazidə vaxtilə fəaliyyət göstərmiş sufi xanəgahı və zaviyələrinin başçıları olan şeyxlərin qəbirləri ilə əlaqədardır. Tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, bu pirlərdə, ziyarət obyektini olan qəbirlərdə dəfn olunan şəxslərin bir hissəsi sufi şeyxləri olmuşdur. Həmin qəbirlərin yerində və yaxud yaxınlığında sufiliklə bağlı mərkəzlər (xanəgahlar, zaviyələr və s.) fəaliyyət göstərmişdir. Həmin mərkəzlərə rəhbərlik edən şeyxlər öldükdən sonra xanəgahlarının yanında dəfn olunmuş, sağlığında qazandıqları nüfuz hesabına qəbirləri müridləri və əhali tərəfindən hörmət əlaməti olaraq ziyarət edilmiş və bu ənənəyə çevrilərək sonrakı nəsillərə keçmişdir. Beləliklə, həmin qəbirlər ziyarətgaha çevrilmişdir.

Bu ziyarətgahların içərisində “imamzadə”lər xüsusi yer tutur. Hazırda Naxçıvanda “imamzadə” adı ilə tanınan bir neçə müqəddəs yer – ziyarətgah vardır. Yerli əhali tərəfindən birbaşa şiə imamlarının övladları ilə əlaqələndirilən bu qəbil ziyarətgahlar üzərində digər müqəddəs yerlərdən fərqli olaraq orta əsr sənətkarlarının əli ilə möhtəşəm tarix-memarlıq abidələri – türbələr ucaldılmışdır. Əsasən oxşar memarlıq-konstruktiv quruluşa malik olan bu abidələr ərazidəki digər ziyarətgah-pirlərdən fərqli olaraq “imamzadə” adlandırılırlar. Ərəbcə “imam”, farsca “zadə” sözlərinin birləşməsindən əmələ gələn bu söz “imam övladı”, “imam nəslindən olan” mənasını verir [1, s. 82, 96; 10, s. 240]. El arasında yayılan fikirlərdən də göründüyü kimi, bu komplekslərdə olan qəbirlərdə uyuyan şəxslər şiə imamlarının övladları olmuşlar.

Tarixdən məlumdur ki, şiə imamları Abbasi xəlifələri tərəfindən daim təqib olunmuş, bu səbəbdən də onların övladları təqibdən yaxa qurtarmaq üçün qaçıb müxtəlif ölkələrə, o cümlədən Azərbaycana və onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsinə pənah gətirmişlər. Onlar burada yaşamış və yerli əhali arasında böyük nüfuza malik olmuşlar. Vəfat etdikdən sonra yaşadıkları yerdə də dəfn olunan bu adamların qəbirləri əhali tərəfindən ziyarətgaha çevrilmişlər. Azərbaycan Səfəvi dövlətini yaradan Qızılbaş şeyxləri öz məqsədlərini həyata keçirmək üçün islamın şiəlik məzhəbindən istifadə etdiklərindən idarə etdikləri ərazilərdə şiə imamları ilə bağlı olan ziyarətgahlara – qəbirlərə diqqətlə yanaşmış, onların üzərində gözəl memarlıq abidələri ucaltmışlar. Təsədüfi deyildir ki, Naxçıvan şəhərində, Babək bölgəsinin Nəhrəm kəndində və Şərur bölgəsinin Xanlıqlar (Parçı) kəndindəki imamzadələr məhz Səfəvilər dövründə inşa edilmişlər.

Orta əsrlər zamanı imamzadələrin funksiyası təkcə ziyarətgah-pir olmaqla məhdudlaşmamış, onlar həm də ərazidə fəaliyyət göstərən sufi təriqətləri üzvlərinin yaşayış, yığıncaq, ibadət və zikir yeri olmuşlar. Belə komplekslərin səciyyəvi xüsusiyyəti əvvəllər mövcud olmuş dəfn tikililərinin təmir, bərpa və yenidənqurma yolu ilə abadlaşdırılmasından və bərpa olunmuş məqbərəyə bitişik məscid, təkyə və digər xidmət otaqları tikilməsi yolu ilə dini kompleksin yaranmasından ibarətdir [18, s. 191].

İmamzadələrdə sufi təriqəti üzvlərinin yaşaması və fəaliyyət göstərməsini belə bir fakt da təsdiq edir ki, ərazimizdə XVII-XVIII yüzilliklərdə inşa olunmuş xanəgahlar yoxdur. Görünür, yaşamaq və ideyalarını yaymaq üçün içərisində şiə imamları ilə bağlı qəbirlər olan imamzadələrdən istifadə edən dərvişlər xanəgahlar tikməyə ehtiyac duymamış, bu səbəbdən də XVII-XVIII yüzilliklərdə ərazimizdə xanəgahlar inşa edilməmişdir. Bunun əvəzində isə imamzadələr yanında dərvişlərin yaşaması üçün təkyələr inşa edilmişdir. Zikir və ibadətini ziyarət obyektini olan qəbir yerləşmiş türbədə həyata keçirən təriqət mənsubları həmin təkyə-

lərdə gecələmişlər. Buna söykənərək demək olar ki, Zeyvə kəndindəki “İmamzadə”də hansı isə sufi təriqətinə mənsub dərvişlərin fəaliyyət göstərdiyi mərkəz olmuşdur. Fikrimizcə, el arasında “İmamzadə” adı ilə tanınan bu ziyarətgahın yanında zaman keçdikcə sufiliklə bağlı mərkəz – zaviyə yaradılmış, son nəticədə insanlar zaviyəyə hörmət əlaməti olaraq bu ərazidə məskən salmış, bu isə öz növbəsində ziyarətgah – zaviyənin ətrafında yaşayış məskəninin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Beləliklə, Zaviyə (indiki Zeyvə) kəndi yaranmışdır.

Deyilənlərə yekun vuraraq demək olar ki, bu ərazidə əsaslı XIII yüzillikdə Osmanlı imperiyasında Hacı Bektaş Vəli tərəfindən qoyulan və Naxçıvan bölgəsində də geniş yayılan “Bektaşiyə” sufi cəmiyyətinə məxsus dərvişlər fəaliyyət göstərmiş və öz ideyalarını yaymışlar. Tarixin müəyyən dövrlərində qaynaqlarda haqqında bəhs olunan “Əhməd paşa zaviyəsi” bu imamzadənin yerində və ya yanında inşa etdirilmişdir. Ərazidə fəaliyyət göstərən dərvişlər bu zaviyədə yaşamış, ibadət və zikrlərini həyata keçirmiş və oradan ideyalarını ətraf yerlərə yaymışlar. Bütün Bektaşilər kimi burada fəaliyyət göstərən dərvişlər də “Səfəviyyə” dərviş ordeninə mənsub olan dərvişlərlə sıx əlaqədə olduqlarından, hətta birgə fəaliyyət göstərdiklərindən Səfəvi hökmdarları tərəfindən himayə olunmuş, onların fəaliyyəti üçün lazımı şərait yaradılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında işlədilən ərəb və fars sözləri lüğəti / Tərtib edənlər: A.M.Babayev, S.V.İsmayılzadə. Bakı: Maarif, 1981, 280 s.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı: Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının Baş Redaksiyası, 1980, 592 s.
3. Bağirov A. Zeyvə oykonimi haqqında / Azərbaycan onomastikası problemləri: IX elmi nəzəri konfransın materialları. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2000, s. 108-109.
4. Bağirov A. Naxçıvan toponimlərinin linqvistik xüsusiyyətləri. Bakı: Elm, 2002, 288 s.
5. Cəfərov H. Naxçıvan şəhəri və onun məhəllələri haqqında / Naxçıvan tarixinin səhifələri: “Uluslararası qaynaqlarda Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumun materialları. Bakı: ADPU, 1996, s. 54-58.
6. Deportasiya. Azərbaycanlıların Ermənistan ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından deportasiyası: Toplu. Bakı: Azərbaycan Ensiklopediyası NPB, 1998, 440 s.
7. Evliya Ç. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə dair seçmələr). Bakı: Azərənəşr, 1997, 92 s.
8. Əhmədov T. Azərbaycan toponimikasının əsasları. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1991, 317 s.
9. Ələkbərli Ə. Qədim türk-oğuz yurdu Ermənistan. Bakı: Sabah, 1994, 208 s., s. 85-86.
10. Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı: Yazıçı, 1985, 1040 s.
11. Xəlilov F. Naxçıvanı öyrənən elmi cəmiyyət. Bakı: Nurlan, 2005, 196 s.
12. İmanlı A. Onomastika məsələləri (Şərur və İğdir oykonimləri üzrə). Naxçıvan: Məktəb, 2011, 314 s., s. 111.
13. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri / Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
14. İslam. Qısa məlumat kitabı. Bakı: Azərənəşr, 1985, 164 s.
15. Mirheydərzadə M. Əbrəqunus dairəsi məşhur Əlincəçay sahilində vəqə bir neçə kəndlərin və Əlincə qalasının tədqiqi // Azərbaycanı öyrənmə yolu, Bakı, 1930, № 4-5, s. 78-80.
16. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.

17. Rzayev F. Qədim Şərur oykonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan NPM, 2006, 242 s., s. 67.
18. Salamzadə Ə.V., Məmmədzadə K.M. Azərbaycan memarlığının Naxçıvan məktəbi abidələri. Bakı: Elm, 1985, 268 s.
19. Vandalizm. Tarixi adların soyqırımı. Bakı: Təhsil, 2006, 92 s., s. 42.
20. Danişmend İ. İzahlı Osmanlı tarixi xronolojisi. II c., İstanbul, 1948.
21. Kırzioğlu F. Osmanlıların Kafkaz Ellərini fethi (1451-1590). Ankara, 1993, 500 s.
22. Смирнов К.Н. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края. Баку: Озан, 1999, 159 с., с. 114.
23. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: seferli949@mail.ru

Hajifakhraddin Safarli

SETTLEMENTS CALLED “ZEIVA” AS MEMORIES OF THE CENTERS ASSOCIATED WITH SUFISM

The article is devoted to the explanation of the Zeiva toponym existing in the Sharur district. It is noted that although there are different opinions regarding the explanation of the name of this settlement, from the information provided by medieval sources, it becomes clear that this toponym actually arose in connection with the center of Sufism, Zavia Ahmad Pasha, created in this area during the Middle Ages. The settlement arose at the expense of the population who settled around the zavia (place of worship) of Ahmad Pasha. At the beginning, the village was called Zavia, later the name gradually changed to “Zeiva”.

Keywords: *Nakhchivan, Sharur, Sufi, dervish, toponym, zavia, Zeiva.*

Гаджифахреддин Сафарли

ПОСЕЛЕНИЯ ПОД НАЗВАНИЕМ «ЗЕЙВА» КАК ПАМЯТЬ О ЦЕНТРАХ, СВЯЗАННЫХ С СУФИЗМОМ

Статья посвящена объяснению существующего в Шарурском районе топонима Зейва. Отмечено, что, хотя существуют различные мнения относительно объяснения названия этого поселения, из информации, предоставленной средневековыми источниками, становится ясно, что этот топоним на самом деле возник в связи с центром суфизма завия Ахмед-паши, созданным в этом районе в период средневековья. Поселение возникло за счет населения, поселившегося вокруг завии (места поклонения) Ахмед-паши. При возникновении деревня называлось Завия, впоследствии название постепенно изменилось на “Зейва”.

Ключевые слова: *Нахчыван, Шарур, суфий, дервиш, топоним, завия, Зейва.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 05.01.2023
Son variant 01.02.2023

UOT 94 (479.24)

MUSA QULİYEV

ƏKBƏR XAN NAXÇIVANSKI

Məqalədə 1918-1920-ci illərdə Naxçıvanın erməni işğalçılarından müdafiə olunmasında fəal iştirak edən Əkbər xan Naxçıvanskiyə həyat və fəaliyyətindən söhbət açılır. Məqalədə həm də sovet hakimiyyəti illərində onun həbs olunmasından, ona aid istintaq materiallarından və Əkbər xanın Arxangelskə, uzaq Sibirə sürgün olunmasından da danışılır. Əkbər xanın bütövlükdə istintaq materiallarından ilk dəfə istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *Aman xan, Xurşidbanu Natəvan, Şuşa, Qarabağ Naxçıvan, Kotlas, Arxangelsk.*

Əkbər xan Naxçıvanski 1870-ci ildə Naxçıvan şəhərində Aman xan (Əmanulla xan) Naxçıvanskiyə ailəsində anadan olmuşdur. Onun atası Aman xan və babası general İsmayıl xan XIX əsrdə məşhur hərbiçilər olmuşlar.

Əkbər xanın uşaqlığı Naxçıvanda və Şuşada keçmişdir. Əkbər xanın ana nənəsi şairə Xurşidbanu Natəvan Şuşada yaşayırdı. O, nəvəsini Qarabağda barışdırıcı məhkəmənin evində yerləşdirmişdi ki, təlim-tərbiyəsini lazımınca alsın. Əkbər xan farsca, türkcə və rusca qrammatik olaraq mükəmməl bilirdi. Nənəsi Xurşidbanu Tiflisdə yaşadığı illərdə Əkbər xan da onunla Tiflisə getdi. Və orada realni məktəbə daxil oldu. Onun ata-anası 1886-cı ildən Vladıqafqazdan Naxçıvana qayıdan zaman, o da onlarla birlikdə Naxçıvana qayıtdı [1, v. 35].

Qardaşı Bəhram xan Naxçıvan şəhərinin başçısı vəzifəsinə təyin olunduqdan sonra Əkbər xan məmur vəzifəsində çalışdı və 1910-1913-cü illərdə Naxçıvan şəhərinin başçısı oldu [1, s. 36]. Əkbər xan İrəvan quberniyasının varlı mülkədarlarından biri idi. 1912-15-ci illərin məlumatına görə Naxçıvanda böyük üzüm bağları var idi. 1916-cı ildə İrəvan qəza idarəsinin ikinci sahəsinin polis pristavı vəzifəsində işləmişdir [3, s. 342].

Əkbər xan uzun və maraqlı, həm də kədərli ömür yaşayıb. Taleyində çox sevdiyi Naxçıvan uğrunda 1905, 1918-1920-ci illərdə döyüşmək də olub. Bəlkə də, bu, onun Naxçıvanı necə sevdiyini sınamaq üçün bir alın yazısıydı?! Çoxlu suallara cavab tapmaq üçün xəyalən o illərə qayıtmağa bizə arxiv sənədləri kömək edə bilər. Dövlət Siyasi İdarəsinin 90398 nömrəli işi Əkbər xan Aman xan oğlu Naxçıvanskiyə aiddir. 1928-ci ilin avqustunda tərtib edilib. Əkbər xanın həbsi və Arxangelskdəki Solovskə sürgün olunması haqqında Moskvaya məxfi və təcili məlumat verilib. İmzalanıb və möhürlənib. Tarix 10 noyabr 1929-cu ildir. Deməli, 1928-ci ildə həbs edilən Əkbər xan haqqında sənədlərin çoxu “məxfidir” qurultay altındadır. Buradakı sənədlərdən aydın olur ki, Əkbər xan 60 yaşında, 1928-ci ilin iyun ayında Naxçıvanda həbs olunub, 4 ay Naxçıvan NKVD-sinin xüsusi təkadamlıq kamerasında saxlanılıb [1]. Sovet hökuməti Hacı Vəli ağa Şahaxtinskiyə əzəmətli mülkünü NKVD-nin inzibati binası etmişdi. Binanın zirzəmisini dəhşətli kameralara çevirmişdilər. O bina 1972-ci ilədək qalırdı. İndiki Zaviyyə məscidinin yanındakı dayanacağıın yerində yerləşirdi.

Sənədlərdən məlum olur ki, Əkbər xan həbs olunan kimi NKVD-nin rəisi Yaqubov özü istintaq aparıb [1, v. 22]. İstintaq protokollarında Əkbər xanı 1905-ci ildə, həmçinin 1918-1920-ci illərdə ermənilərə qarşı vuruşduğu üçün “xüsusi” cani kimi qeyd ediblər. Onu Naxçıvandan Bakıya aparıb səkkiz ay istintaqsız saxlayırlar, sonra istintaqa başlayırlar. Onun bildiyi məsələlər var idi və bu, bolşeviklərə hava, su kimi lazım idi. Çünki Naxçıvanın bir çox cəsur adamları qonşu xarici ölkələrdə sığınacaq tapmışdılar. Sovet hökuməti o adamlardan ehtiyat

edirdi və istəyirdi ki, onların yerini müəyyənləşdirib, agent terrorçuların əli ilə gizlicə aradan götürsün. Həmin ölkələrdə yaşayan Naxçıvan kəngərlilərinin ünvanlarını Əkbər xandan öyrənmək istəyirdilər. Hətta ona 500 çervon (1922-1947-ci illərdə keçmiş SSRİ-nin pul vahidi) verib Arazdan o taya göndərmişdilər ki, xəbər gətirsin. Əkbər xan gedib əzizləri ilə görüşüb dərdləşmişdi. Qayıdanda isə Bakıya gedib Siyasi İdarəyə məlumat vermişdi ki, o, heç kimin haqqında məlumat toplaya bilməyib. Qeyd edək ki, istintaq materiallarının çoxu bu məsələyə həsr olunub. Dönə-dönə bu məsələyə qayıtdıqlarını dindirilmə protokolları da sübut edir. Dindirilmə protokolu 3 səhifədə kiçik hərflərlə sıx yazılıb, mətni olduqca genişdir. Protokolun əvvəlində yazılıb: “Mən Naxçıvan Siyasi Bürosunun rəisi Yaqubov 60 yaşlı Əkbər xanı – hansı ki o, Naxçıvan xanlarının varislərindəndir – İrana getməsi ilə əlaqədar olaraq 1928-ci il fevralın 4-də dindirirəm” [1, v. 22-24].

Bu dindirilmə protokolunda olduqca maraqlı nüanslar vardır. Onların hamısını olduğu kimi qəzetdə dərc etmək imkan xaricindədir. Sonrakı sənədlərdən aydın olur ki, Əkbər xanı yalan məlumat verməkdə günahlandırılıb, Bakıda istintaqa cəlb ediblər.

20 fevral 1929-cu ilə aid dindirilmə protokolunda Əkbər xandan, əsasən, Cəfərqulu xan və onun oğlanları Kalbalı və Davud xanlar haqqında dönə-dönə suallar soruşublar. Əkbər xan dediklərini təsdiqləyib və imzalayıb. Burada bir məsələ də həqiqəti üzə çıxarır. Əkbər xan deyir ki, Kalbalı xanın atası Cəfərqulu xan Makuda qızının yanında yaşayır. O, Sovet hökuməti qurulandan sonra dövlətin icazəsi ilə xaricə mühacirət edib. Deməli, bəzi tədqiqatçıların yazdığı kimi, Cəfərqulu xanı Qarabağda güllələməyiblər. Sonrakı səhifələrdə Əkbər xandan tələb edirlər ki, öz avtobioqrafiyasını ətraflı yazsın. Əkbər xanın yazdıqlarından məlum olur ki, o, çox məsələlərin üstündən keçib. Ancaq burada bildirir ki, onu 1927-ci il fevral ayının 9-da həbs ediblər və 1 il 11 gün həbsdə saxlayıblar. Səbəb də gətiriblər ki, sən işlədiyin xəstəxanada “yeyintiyə” yol vermişən və sair.

21 fevral 1929-cu ilə aid protokolda ona verilən suallardan biri belədir: “Ermənilərə qarşı müsəlmanların üsyanında sizin rolunuz nədən ibarət olub, kim dururdu bu işlərin başında və xaricdə kimlərlə əlaqə saxlayırdılar?”

NKVD “ermənilərə qarşı üsyan” dedikdə erməni general-qubernatorluğuna naxçıvanlıların tabe olmalarını nəzərdə tuturdu. Əkbər xan qeyd edir ki, general Şelkovnikovun dəstəsi naxçıvanlılarla çox kobud davranırdı. Bu haqda generala dəfələrlə deyilsə də, o məhəl qoymurdu.

Əkbər xan ona verilən suallardan can qurtarmağa çalışır, üstüörtülü cavablar verir, onun qohumlarının və tanışlarının heç birinin antisovet fəaliyyətinin olmadığını bildirsə də, ona inanmırdılar. Çünki onun dediklərinin əleyhinə gedən adamlar vardı. İstintaq başa çatır, Əkbər xanın Sibirə sürgün olunması qərarını ləğv edib onu 3 illik Solovetsk konslagerinə göndərirlər. Solovetskə məhbuslar üzərində qorxunc eksperimentlər aparən laboratoriyalar yerləşirdi.

9 fevral 1929-cu ildən hesablayaraq 13 yanvar 1930-cu ildə kollegiya onu 5 illik konslager həbs düşərgəsinə göndərir və işi arxivə verir.

30 yanvar 1930-cu ildə Tiflisdəki Zaqafqaziya Siyasi İdarəsinə təcili 533741 nömrəli məlumatı göndərirlər: “Əkbər xan Naxçıvanski Aman oğlunun 90398 nömrəli işi Birləşmiş Siyasi İdarənin Kotlas şəhərindəki Şimal idarəsinə göndərilsin” [1].

Əkbər xanın Yaqubova və həyat yoldaşı Aqiyə xanımın Musayevə, Yaqubova və Əliheydər Qarayevə yazdığı ərizələr də bu işdə saxlanılır. Onlar, ərizələrində qeyd edirlər ki, 12 nəfər uşaq köməkətsiz qalıb, yeməyə heç nələri yoxdur [1, v. 16-19]. Qeyd edək ki, Əkbər xanın şahbuzlu qızı Məşədi Nisə xanımdan İsgəndər adlı bir oğlu da olub. Həmin oğlan tariximizdə

İsgəndər Maştava adı ilə tanınıb. Siyasi İdarə Əkbər xanı hər vəchlə Naxçıvandan uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Əlacsız qalan Əkbər xan Aqiyə xanımın halına acıyırdı. Axı tamamilə köməksiz qalan Aqiyə xanım bu böyük ailəni necə dolandıracaqdı? Əkbər xanın xəbəri yoxdu ki, pillə-pillə yuxarılara verilən məxfi məlumatlarda onu ən qatı antisovet ünsür adlandırdılar və yazırdılar: "... İnkilab başlayanda o, Odessada kommersiya ilə məşğul olurdu. Naxçıvanda erməni-müsəlman qırğını başlayan kimi Naxçıvana qayıtdı. Günahlandırılan şəxs (Əkbər xan – müəllif) təşəbbüsü ilə qırğın dayandırılır, ancaq bu zaman Zəngəzur tərəfdən Andranik peyda olur və yenidən türklərlə ermənilər arasında müharibə başlayır və müqəssir də bu döyüşlərdə iştirak edir. Kazım paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunları gəlib erməniləri tar-mar edir və sakitlik bərpa olunur. Türklər gedəndən sonra ingilislər gəlirlər Naxçıvana və müqəssir deyir: bizi ermənilərə tabe etmək istədilər, ancaq biz bununla barışa bilmədik, döyüşlərə başladığ və onları məhv etdik" [1, v. 35-51].

8 aprel 1930-cu ildə Əkbər xan Kotlasa yola salınır. 1934-cü ilin 9 fevralında Əkbər xanın həbsdən azad olma vaxtı çatsa da, onu Şimal diyarına yaşamağa göndərirlər. Və şərt qoyurlar ki, Uralın 12 məntəqəsində icazəsi olmadan yaşaya bilməz, həmçinin Vətəninə qayıtmağa icazəsi yoxdur [1].

10 il, yəni 1944-cü ilədək Əkbər xan uzaq şimalda Paxomov fəmiliası ilə yaşayır. Sürgündəki tanışları öləndən sonra onun sənədlərini Əkbər xan götürmüşdü və istifadə edirdi. 1944-cü ildən sonra Əkbər xan Orta Asiyaya sürgün edilən qızı Xanımcanı tapır və 1953-cü ilə qədər onun yanında yaşayır. 1953-cü ildə Naxçıvana qayıtmaq ümidilə Bakıya gəlir. Amma Naxçıvana getməyə icazə vermirilər. Əkbər xan Oğuzda, gözdənuzaq yerdə yaşayan kiçik oğlu Həbib xanın yanına gedir və bir müddət orada qalır. Həbib xan deyirdi ki, atam Naxçıvansız qala bilmirdi. Və hər cür maneələri aşaraq çox sevdiyi Naxçıvana getdi.

Əkbər xan Naxçıvana qayıdanda gördüklərinə inana bilmədi. Onlara məxsus nə varsa, dağıtmışdılar. Şəhərdəki mülkündə peşə-texniki məktəbini yerləşdirmişdilər. Əmisi qızı və həyat yoldaşı Aqiyə xanım 1938-ci ildə vəfat etmişdi. Sahibsiz qalan balaları olmazın əzablar yaşamışdılar. Oğlu Seymur təqiblərdən qaçıb Aşqabada getmişdi. Digər oğlu İzzət 1941-1945-ci illər müharibəsinin iştirakçısı olmuş, 1941-ci ildə Kiyev ətrafında gedən döyüşlərdə itkin düşmüşdü.

Əkbər xan ömrünün son illərini Qaraçuq kəndindəki qızı Reyhanat xanımın yanında yaşamışdır. Kürəkəni Bəhlul müəllim Naxçıvanın tanınmış pedaqoqlarından idi. Əkbər xan qızı Reyhanatın evində 1961-ci ildə 88 yaşında vəfat etmişdir [3]. 1970-ci ildə Araz dərəyaçası tikiləndə doğmaları onun məzarını Bulqan kəndindəki qəbiristanlığa köçürmüşlər. Əkbər xanın nəşi 2011-ci ildə Naxçıvan qəbiristanlığına köçürülmüşdür o, doğmalarının yanında rahatlıq tapmışdır.

Qərribə bir tale, ancaq çox mənalı ömür yaşamış Əkbər xan haqqında bilmədiklərimiz, yazmadığımız çoxdur. Naxçıvanın keçmiş partiya işçilərindən biri olan Yunis Qasimovun dediyinə görə, o, Vilayət Partiya Komitəsində işləyərkən Əkbər xanı dəvət edirmişlər ki, Naxçıvan şəhərinin planı ilə onları ətraflı məlumatlandırın. Əkbər xan 1910-1913-cü illərdə Naxçıvan şəhərinin başçısı olmuşdu.

O, Naxçıvanın ən çətin günlərində – 1918-1920-ci illərdə Makuda yaşayan qohumlarının köməyi ilə naxçıvanlılara silah-sursat daşıyırmiş. Hətta bu yolda ana nənəsi Xurşidbanu Natəvandan və ata babası general İsmayıl xandan ona qalan qızılları belə xərcləyirmiş. Sovet hökumətindən gizlətsə də, mahir döyüşçüyümüş. Babaları general İsmayıl xan və knyaz, general Xasay xan Usmiyev kimi! Siyasi İdarənin qəddarcasına etdiyi işgəncələrdən qorx-

mayaraq dediyi sözlər onu bütün yüzilliklərdə yaşadacaqdır. Əkbər xanın mənsub olduğu nəslin Kəngərli süvariləri Naxçıvanı ürəkdən sevirtilər və onun uğrunda döyüşüdürlər. Həmin igid döyüşçülərin estafeti bu gün qüdrətli ordumuzun, cəsur əsgərlərimizin əlindədir. Ordumuz bütün xain əlləri kəsməyə qadirdir! Vətən uğrunda döyüşüb şəhid olanlar bütün əsrlərdə diridirlər, ürəklərdə yaşayırlar. Onlardan biri də Əkbər xan Naxçıvanskiyədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Dövlət Təhlükəsizlik Xidmətinin Arxivi. Əkbər xan Naxçıvanskiyənin şəxsi işi № 90398, 68 v.
2. Əkbər xanın oğlu Həbib Naxçıvanskiyənin xatirələri (müəllifdə).
3. Нагдалиев Ф.Ф. Ханы Нахичеванские в Российской Империи. Москва, 2006, 432 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: kuliyevm@yandex.ru

Musa Guliyev

AKBAR KHAN NAKHCHIVANSKI

The article considers the life and work of Akbar khan Nakhchivanski, who took an active part in the defense of Nakhchivan from the Armenian invaders in 1918-1920. The article also tells about his arrest during the years of Soviet power, related investigative materials and Akbar khan's exile to the north, to Arkhangelsk. All materials of the investigation in the case of Akbar khan are being used for the first time.

Keywords: *Aman khan, Khurshidbanu Natavan, Shusha, Karabakh, Nakhchivan, Kotlas, Arkhangelsk.*

Муса Кулиев

АКПЕР ХАН НАХЧЫВАНСКИЙ

В статье рассказывается о жизни и деятельности Акпер хана Нахчыванского, принимавшего активное участие в обороне Нахчывана от армянских захватчиков в 1918-1920 годах. В статье также рассказывается о его аресте в годы советской власти, связанных с этим следственных материалах и ссылке Акпер-хана на север, в Архангельск. Все материалы следствия по делу Акпер хана используются впервые.

Ключевые слова: *Аман хан, Хуришидбану Натаван, Шуша, Карабах, Нахчыван, Котлас, Архангельск.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 25.01.2023

Son variant 17.02.2023

UOT 94 (479. 24)

YAŞAR RƏHİMOV

I DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ NAXÇIVAN BÖLGƏSİNDƏ
SİYASİ VƏZİYYƏT

Məqalədə I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvan bölgəsində yaranmış siyasi vəziyyət araşdırılmışdır. Məqalə yazılarkən Azərbaycanın tarixçi-alimlərinin əsərləri ilə yanaşı, arxiv sənədlərindən istifadə edilmişdir. Bəhs edilən illərdə bölgə siyasi cəhətdən ağır vəziyyətə düşmüşdü. 1916-cı ilin oktyabrında Naxçıvan şəhərində keçirilən siyasi əməliyyatlardan sonra Naxçıvanda hökumət əleyhinə olan gizli təşkilatın sirri açıldı və üzvləri arasında kütləvi həbslər aparıldı. Ağır və ciddi təqiblərinə baxmayaraq təcrübəli inqilabçılar Mirheydərzadə, Mirzəli bəy Bəktəşi partiya işini mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdıraraq “Hümmət” qrupunun fəaliyyətini davam etdirməyə başladılar. Məqalənin sonunda belə bir nəticəyə gəlinmişdir ki, müharibə illərində və ondan sonra yaradılan erməni təşkilatları və komitələri ingilislərin, amerikalıların və bolşeviklərin yardımı sayəsində Naxçıvan torpaqlarını zəbt etməyə can atırdılar. Ancaq naxçıvanlıların əzmkarlıq göstərərək mərdliklə vuruşması öz torpaqlarının erməni işğalından qurtarması ilə nəticələndi.

Açar sözlər: I Dünya müharibəsi, Naxçıvan, siyasi vəziyyət, Hüseynxan Naxçıvanski, “Hümmət” təşkilatı.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi I Dünya müharibəsi illərində ağır vəziyyətə düşmüşdü. Rusiyada baş verən 1917-ci il çevrilişindən və Ərzincan müqaviləsinin (18 dekabr 1917-ci il) imzalanmasından sonra ruslar geri çəkildikləri əraziləri (Şərqi Anadolu və s.) ermənilərə təslim etməyə çalışır və silahlarını ermənilərə təhvil verirdi [1, s. 243]. Bolşevik hökumətinin yaxından köməyi ilə öz ordusunun canlı qüvvəsini 17 minə çatdıran ermənilər 1918-ci ilin əvvəllərində mərkəzi Rəvan olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitlis, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz birliklərini təşkil etməyə başladı. Belə bir şəraitdə Naxçıvan əhalisi tələb etdi ki, ermənilərin bölgədə azərbaycanlılara qarşı həyata keçirdiyi vəhşiliyin qarşısı alınmalı və türk ordusu vəziyyətə münasibət bildirməlidir. Bolşevik-sovet ordusundakı başıpozuqluq və Brest-Litovskdəki danışıqların nəticəsiz qalması bölgədə vəziyyəti daha da mürəkkəbləşdirdi. Qafqazda yaşayan müsəlmanlar, o cümlədən naxçıvanlılar üçün mövcud olan təhlükəli vəziyyət aradan qaldırmaq məqsədilə türk komandanlığı tərəfindən bəzi tədbirlər görüldü. Tərik Vəhib paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu təşkil edildi. Türk Qafqaz Ordusunun polkovniki Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında aparılan hərbi əməliyyatlardan sonra Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum, 1918-ci ilin aprelin 25-də Qars türk qüvvələri tərəfindən işğaldan azad edildi [1, s. 244].

Azərbaycanın digər bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan ərazisində də ermənilərin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımları dayandırmaq üçün 3-cü türk ordu komandanlığı 1918-ci il mayın 15-də Arpa çayının şərqi yelkəndində yerləşən Gümrünü ələ keçirmək üçün hücumla başladı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda yerləşən ermənilər ingilis və amerikalılardan yardım alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışırdı. Tezliklə Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında I Türk Ordu qrupu Culfanın şimalından hərəkətə keçərək erməniləri bu bölgədən çıxardı. Beləliklə də, Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizləndi.

Müharibənin gedişində – 1918-ci il iyulun 14-də Naxçıvana gələn Andranik bu bölgənin kəndlərinə qarşı kütləvi qırğınlar törətməyə başladı. II Türk Ordu qrupu Naxçıvanın ermənilərdən azad olunması üçün Türk Ordu komandanlığından əmr aldı. Bu zaman işğal altında olan

Naxçıvanda erməni silahlı dəstələrinin tərkibi 3000 piyadadan, 500-600-a qədər süvaridən ibarət idi.

35-ci piyada alayı ilə birlikdə II türk Ordu qrupu 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana daxil oldu və bundan sonra Andranikin dəstəsi darmadağın edildi. Bundan az sonra Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il ilin avqust ayında qərargahı erməni zülmü və işğalından azad edilmiş Naxçıvana köçürdü.

Uzun müddət davam edən Brest-Litovsk danışıqları nəhayət sülh müqaviləsi imzalanması ilə nəticələndi. Həmin sülhün şərtlərinə görə, 1918-ci iyul ayının 14-də Qars, Ərdəhan və Batum əhalisi arasında səsvermə keçirildi. Səsvermənin nəticəsinə əsasən əhali Osmanlı dövlətinə birləşməyə yekdilliklə razı oldu. Bir ay sonra-həmin il avqust ayının 15-də sultan Vahidəddin Qars, Ərdəhan və Batumun Osmanlıya birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı [1, s. 245]. 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Osmanlı hökumətinin verdiyi qərara əsasən Batumi və Qars vilayətləri təşkil edildi. Bununla da, Naxçıvan Qars nahiyəsinə daxil oldu.

Artıq I Dünya müharibəsinin Osmanlı dövlətinin məğlubiyyətilə nəticələnəcəyi gözlənilirdi. 1918-ci il oktyabr ayının 30-da Mudros sülhündən sonra Əhməd İzzət Paşa kabineti istefaya vermək məcburiyyətində qaldı. Bunun ardınca 1918-ci il dekabr ayının 3-də Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini tərk etməsi barədə qərar imzaladı.

Belə bir gərgin zamanda Baş nazir Əhməd İzzət paşa Gümrü, İğdır və Naxçıvan qəzalarında olan hərbi qüvvələrin həmin ərazilərdən geri çəkilməsi əmrini verdi. Bu addımın atılması adı çəkilən ərazilərlə yanaşı, Naxçıvan bölgəsinin müsəlman türk əhalisini erməni işğalı və dəhşətli təhlükə ilə üz-üzə qoymaq demək idi. Mudros müqaviləsinin şərtlərinə uyğun olaraq Türkiyə qoşunlarını Naxçıvandan çıxarmağa məcbur oldu. Bu hadisə bütün Azərbaycan ictimaiyyəti tərəfindən kədərlə qarşılandı [3, s. 47].

Çox mürəkkəb bir siyasi şəraitdə naxçıvanlılar 3 əsas istəklə 9-cu Ordu komandanına (komandanı Yaqub Sevgi paşa idi – Y.R.) müraciət etdilər: 1. Osmanlı Ordusu geri çəkilməsin; 2. Əgər əsgərlərin geri çəkilməsi zəruri isə, onda əhalinin mühafizəsi üçün qəzada bir qisim əsgər qalsın; 3. Qəzaya gələcək xristianlar tərəfindən müsəlmanların məhv edilməsinin qarşısı alınsın [1, s. 246]. Naxçıvan bölgəsi və ətraf ərazilərdə yaşayan əhalinin bu narazılığı haqlı olaraq müsbət hesab edildi və yaranmış vəziyyət dərhal İstanbula bildirildi. Ancaq İstanbuldan müsbət cavab alınmadı.

Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən və rus hərbi qüvvələrinin yardım etdiyi erməni silahlı birləşmələri Yapon ləqəbli mayor Gibbonun rəhbərliyi ilə 1918-ci il dekabr ayının 27-də Naxçıvanın qərbində yerləşən Auş kəndinə hücum etdilər. Bu hücum zamanı 2000 nəfər dinc əhali öldürüldü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Qarsın Güneyindən Ordubada qədər olan bölgə ermənilərin təhdidi altında idi. Bu ərazi hər an düşmən gülləsinə tuş gələ bilərdi.

Belə bir çətin və mürəkkəb tarixi-siyasi şəraitdə Naxçıvan, Şərur, Sürməli və İrəvanın cənubunda yaşayan müsəlman-türklər Qəmərli kəndinə topladılar. Qəmərliyə çox kəskin müzakirələr oldu. Nəhayət, müzakirələrdən sonra qərara alındı ki, mərkəzi İğdır olmaqla sədr və 6 üzvdən ibarət olan bir hökumət qurulsun. Əmir bəy Ələkbərzadə hökumətin sədri, İbrahim Cahangirzadə (Qarslı) hərbi nazir, Qəmbər bəy Bənəniyarlı maliyyə naziri, Bakir bəy Rizadə mülkiyyət naziri, Həsənağa Səfəzadə xarici işlər naziri, Məhəmməd Bəyzadə ədliyyə naziri oldu [1, s. 247]. Qəmərli nahiyəsində Rüşdü bəy tərəfindən elan olunan Araz-Türk Respublikasının bir neçə nümayəndəsi oktyabrın 19-da Naxçıvana gələrək bu xəbəri şəhər əhalisinə yetirməklə Naxçıvanda Araz-Türk hökumətinin yaradılması və yerli nazirlərin seçilməsini bildirdilər [2, s. 166].

Yarandığı ilk gündən başlayaraq Araz-Türk hökuməti əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək və vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq üçün müəyyən tədbirlər həyata keçirməyə başladı. Yaqub Sevgi paşanın köməyi sayəsində qısa müddətdə 20 tabur təşkil edildi ki, könüllü olaraq bu bölgədə qalan türk əsgər və zabıtları bu taburlara daxil oldular. Bunlarla yanaşı, daşnaklar tərəfindən törədilən zülm və faciələrin qarşısını mərdliklə alan Araz-Türk hökuməti erməni silahlı dəstələrini Naxçıvandan çıxarmağa nail oldu. Bir az sonra – 1918-ci il noyabr ayının 30-da Qars şəhərində Ordubad, Naxçıvan, Sərdarabad, Qəmərli, Ahıska, İğdır bölgələrindən millət vəkili olaraq 70 nəfər nümayəndənin qatıldığı böyük bir konqres toplandı [1, s. 247]. Nümayəndələrin yekdilliklə qəbul etdiyi qərara əsasən “mərkəzi Qars şəhəri olmaqla Batumdan Ordubada, Ağrı dağından Qara dəniz sahillərinə kimi” uzanan müsəlman türk ərazilərində Milli Şura hökuməti yarandı. İbrahim bəy Cahangiroğlunun başçılıq etdiyi hökumət 12 nazirdən ibarət idi.

I Dünya müharibəsinin başlaması ilə əlaqədar olaraq Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Hümmət” qrupu gizli iş metoduna keçdi və üzvlərinin xeyli hissəsi dağıldı. Hərbi vaxtın ağır və ciddi təqiblərinə baxmayaraq təcrübəli inqilabçılar Mirheydərzadə, Mirzəli bəy Bəktaşə partiya işini mövcud vəziyyətə, şəraitə uyğunlaşdırdılar və “Hümmət” qrupunun fəaliyyətini davam etdirməyə başladılar.

1915-1916-cı illərdə Naxçıvan “Hümmət” qrupunun tərkibi xeyli dəyişdi və müxtəlif ideyalı adamlardan ibarət oldu. Bir qrup Mirheydərzadə, Mirzə bəy Bəktaşə, N.Şeyxov başda olmaqla “Hümmət”in inqilabi ənənəsini davam etdirərək mütləqiyyət quruluşuna, qanlı müharibə törədnlərə qarşı ciddi mübarizə aparırdı. Digər bir qrup Kərbəlayı Qafar Ağə Səfərəlibəyov, Seyidəli, “Pəriş” ləqəbli Əliməmməd Əliyev və b. terrorçuluq yolunu tutdular. Dövrə aid araşdırılan sənəd və məlumatlardan aydın olur ki, Naxçıvanda demokratik hərəkətdə, milli azadlıq mübarizəsində “Hümmət” qrupunun rolu olmuşdur. “Hümmət” başçılarından Mirheydərzadə və Mirzəli bəy Bəktaşə bütün məsələlərdə fəallıq göstərmişlər.

Qafqaz canişinliyi idarəsinin İrəvan quberniyə xəfiyyəsinə verdiyi çox ciddi və qəti tapşırığa görə müharibə illərində Naxçıvanda mövcud olan siyasi təşkilatların (“Hümmət”, “Mücahid” partiyası, sonralar milli azadlıq ideyalı demokratik təşkilat) və partiya xadimlərinin üzərində ciddi nəzarət qoyulmuşdur. Bu işə nəzarət və ona qarşı əməliyyat keçirilməsi İrəvan quberniyə xəfiyyə idarəsinin rəisi polkovnik Vasilyevə tapşırıldı [2, s. 140]. O, topladığı məlumatlar əsasında 24 sentyabr 1916-cı ildə Qafqaz Departamentinin rəisinə 17 səhifəlik bir arayış göndərir ki, həmin arayış Naxçıvan Dövlət Arxivində saxlanılır [6, v. 59-86].

1916-cı ilin oktyabr ayında İrəvan quberniyası xəfiyyə idarəsinin başçılığı altında Naxçıvan şəhərində siyasi əməliyyat keçirilir. Gizli təşkilat üzvlərinin həbs edilmələri barədə Mirheydərzadə öz tərcümeyi-halında yazırdı: “Gizli polis məlumatına əsasən 1916-cı ilin oktyabr ayında mənim evimdə axtarış aparıldıqdan sonra mən İrəvan quberniyası jandarmeriyası tərəfindən həbs edildim. Məndən başqa yoldaş Bəktaşə, Səfərəliyev və b. da həbs olundular. Bizi əvvəlcə Naxçıvan həbsxanasına salıb, sonra İrəvan quberniyası həbsxanasına göndərdilər” [7, v. 201-202]. Bu tərcümeyi-halda verilən məlumatlardan aydın olduğu kimi, Naxçıvanda hökumət əleyhinə olan gizli təşkilatın sirri açılır və üzvləri arasında kütləvi həbslər aparılır. İrəvan quberniyası xəfiyyə idarəsinin siyahısındakı 40 nəfərdən 9 nəfərini həbs etmək mümkün olmadığından 31 nəfər həbsə alınır [2, s. 154].

Sənədlərdə onların adları və soyadları verilmişdir. Həmin şəxslərdən Naxçıvan şəhər sakini Mirzə Əlibəy Bəktaşə, Kərbəlayı Əli Babayev, M.B.Mirheydərzadə, Hacı Mehdi Bağirov, İsmayıl bəy Camalbəyov, Ələkbər Babayev, H.Hüseynəli Qurbanov, Mirzə Cabbar Bəktaşev, Seyid Rza Seyidov, Naxçıvan qəzasının Qaraçuq kənd sakini K.Ələkbər, K.Baba

oğlu, Cəhri kənd sakini Məşədi Abbas Zal oğlu, Naxçıvan qəzasının Culfa bölgəsindən Rauf bəy Səfərəliyev, Mirəli Abdullayev, Yayıcı kənd sakini Cabbar Hüseyn oğlu, Molla Mahmud Çakər, Qasım Hacıəli oğlu, Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kənd sakini K. Qasım Hüseyn oğlu, Naxçıvan qəzasının Parağa kənd sakini M. Hüseyn Əliyev, Nehrəm kənd sakini Mirzə Mahmud Əsgərov və b. həbsə alınıb İrəvan quberniyası həbsxanasına göndərilirlər [8, v. 49].

Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivində saxlanılan sənədlərdə I Dünya müharibəsi illərində Naxçıvanda olan siyasi vəziyyətə dair xeyli sənəd vardır. Həmin arxiv sənədlərindən Naxçıvan qəza hökumət təşkilatlarının 1917-ci il 1 avqustda keçirilmiş işləri haqqında məruzə [5, v. 1], İcraiyyə Komitəsinə daxil olan Naxçıvan qəza kənd icmasının siyahısı [5, v. 11], 1917-ci il iyun ayının 22-də Naxçıvan qəzasının Güznüt kəndində keçirilən seçkilərə dair protokolun mətni, Culfa qarnizonu əsgər və fəhlə deputatları Sovetinin 23 sentyabr 1917-ci ildə keçirilmiş fəvqəladə iclasının sənədi [5, v. 95], 1917-ci il oktyabrın 3-də Xüsusi Qafqaz Komitəsinin komissiyasının Culfa stansiyasında baş vermiş insidentlə əlaqədar (səbəbkarı erməni praporşik Tumanyanç) keçirdiyi Fəvqəladə iclasın qərarı [5, v. 107], Naxçıvandan İrana göndərilmiş 26 yanvar 1918-ci il tarixli 78/364 qrifli məktubun mətni [5, v. 108], Naxçıvan şəhər (İrəvan quberniyası) fəhlə və əsgər deputatları Soveti İcraiyyə Komitələrinin 12 fevral 1918-ci ildə keçirilmiş Naxçıvan şəhərinin keçmiş polis pristavı Cabbar Ağa Vəzirovun Tiflisə çağırılması ilə bağlı sənədin surəti [5, v. 113], 1917-ci il sentyabrın 25-də Şərur-Dərələyəz qəzası və Başnoraşen mərkəzi komitələrinin nümayəndələrinin Qəza İcraiyyə Komitəsinin iclasında iştirak etmiş şəxslərin adlı siyahısı və protokolu [5, v. 124-125], Şahtaxtı qarnizonu əsgər deputatları Sovetinin 23 iyul 1917-ci ildə keçirilmiş iclasının 8 sayılı protokolu [5, v. 133], Şahtaxtı qarnizonu əsgər deputatları Sovetinin 24 sentyabr 1917-ci ildə keçirilmiş iclasının 18 sayılı protokolu [5, v. 181] və b. xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Çar hökuməti bəy nəslindən olan şəxslərin orduya götürülməsinə yol verirdi. Onların bəziləri hərbi məktəblərdə təhsil aldıqdan sonra rus ordusunda zabıtlıq edir və müxtəlif cəbhələrdə döyüş əməliyyatlarında iştirak edirdi. Rus ordusunun görkəmli generalları Səmədbəy Mehmandarov, Əliağa Şıxlinski, Hüseynxan Naxçıvanski və b. onların sırasına daxil idi.

General Hüseynxan Naxçıvanski almanları dəfələrlə ciddi məğlubiyyətə uğratmış istedadlı sərkərdə idi. I Dünya müharibəsi illərində o bir sıra komandanlıq vəzifələrini tutmuşdu. Müharibənin ilk günlərində Köniqsberq yürüşündə iştirak edən süvari dəstəyə komandanlıq general-leytenant Xan Naxçıvanskiyə həvalə olunmuşdu [4, s. 129]. Onun şəxsi qəhrəmanlıqları və süvari dəstəsinin şücaətli əməliyyatları bu gün də hərbi tariximizin ən şanlı səhifələrindən biridir. Avqust ayının 28-də mühasirəyə düşmüş 2-ci Orduya göndərilən “kömək qüvvələr” içərisində Hüseyn xanın Süvari dəstəsi də var idi. Lakin avqust ayının 31-də Şimal-Qərb cəbhəsi komandanlığının yubanmış göstərişi süvarilərə və piyadalara imkan vermədi ki, Samsonovun 2-ci Ordusunun xilasına yönəlmiş tədbirləri həyata keçirsin.

Şərqi Prussiyada ağır avqust döyüşlərində Hüseyn xan qolundan yaralansa da, döyüş meydanını tərk etmir. Onun təşəbbüsü ilə “Russki invalid” adlı əsas hərbi qəzetdə “Yaralanmış, lakin sırada qalmışdır” adlı yeni bir rubrika açılır. General-leytenant Hüseyn xan Naxçıvanskiyin bu təşəbbüsü dəstəklənərək müharibənin sonuna qədər həmin rubrika altında cəsur zabıt və generalların soyadları çap olunurdu [4, s. 157]. Rus ordusunun ali komandanlığı general Hüseyn xan Naxçıvanskiyin süvari dəstələrinin 1914-cü ilin avqustunda Şərqi Prussiyadakı fəaliyyətini əsas hərbi orden sayılan yüksək 3-cü dərəcəli Müqəddəs Georgi ordeninə layiq gördü. İkinci “Georgi”ni Hüseyn xan 1914-cü ilin oktyabrında Döyüşən orduya baş çəkən Hökmdar İmperatorun öz əllərindən qəbul etmişdir.

13 oktyabr 1914-cü ildə Hüseyn xan 2-ci Süvari korpusunun komandiri təyin olundu [4, s. 157]. 2-ci süvari korpusunda rəhbərlik onun döyüş fəaliyyətinin ən parlaq səhifəsidir. Təkcə ona görə yox ki, təcrübə əldə etdikcə onun sərkərdəlik qabiliyyəti daha çox özünü büruzə verirdi, həm də ona görə ki, bu dövrdə sərkərdə Xan Naxçıvanski uğurları müharibə şəraitində baş verirdi.

Həç bir ay keçməmiş – 12 noyabr 1914-cü il tarixdə Qalitsiyada, xüsusən Stanislav şəhəri rayonunda (İvano-Frankovsk) Avstriya-Macaristan ordularına qarşı ağır döyüşdə yenidən fərqləndiyinə görə general Xan Naxçıvanski növbəti döyüş ordeni ilə – 2-ci dərəcəli qılıncı Müqəddəs Vladimir ordeni ilə təltif edilir.

Bu illərdə Qalitsiyadakı qızğın döyüşlərə atılan hərbi birləşmələrdən biri də Qafqaz süvari alayı – Vəhşi diviziya idi. Bu qeyri-adi birləşmənin yaradılması ideyasının dərk edilməsi, diviziyanın formalaşdırılması, onun döyüş şəraitində sınaqlardan keçirilməsi – bütün bunlar 2-ci Süvari korpusunun komandiri general xan Naxçıvanski şəxsi yayınmaz nəzarəti altında həyata keçirilirdi [4, s. 174].

Müharibə şəraitində Hüseyn xan Naxçıvanski sərkərdəlik istedadının daha bir tərəfi – hərbi yaradıcılıq qabiliyyəti aydın şəkildə özünü göstərirdi. 2-ci süvari korpusunun tərkibinə daxil olan, komandanlığı Xan Naxçıvanskiyə yetirməsi Böyük Knyaz Mixail Aleksandroviçə həvalə olunan Qafqaz yerli diviziyası Dünya müharibəsi zamanı adlı-sanlı və hətta əfsanəvi bir birləşməyə çevrilmişdi.

Korpus komandiri xan Naxçıvanski 1915-ci il aprelin 5-də ağır kontuziya alır və bu dəfə döyüşə ordunu tərk etmək məcburiyyətində qalır. 1 iyun 1915-ci il tarixdə Hüseyn xan rus Ordusunda ən yüksək rütbəyə-general-adyutant rütbəsinə layiq görülür. Hökmdar imperator Nikolay Aleksandroviç bu yüksək rütbəyə aid Ali Dövlət aktını şəxsən özü imzalayır [4, s. 200].

Böyük Knyazın təkidi ilə Xan Naxçıvanski korpus komandirliyindən azad edilib, 25 oktyabr 1915-ci il tarixdə Qafqaz Ordusunun Baş Komandanının sərəncamına ezam olundu [4, s. 214]. 9 aprel 1916-cı ildə Əlahəzrətin əmrinə əsasən süvari generalı Hüseyn xan Naxçıvanski Qvardiya korpusunun komandiri təyin olunduqdan sonra Avstriya-Macaristan ordusunun Volin, Qalitsiya və Bukovindəki döyüşlərdə məğlubiyyətində Hüseyn xan Naxçıvanski qvardiyaçılarının misilsiz rolu xüsusilə qeyd edilməlidir.

1916-cı ilin sentyabrında Ali Baş Komandanın Qərargahı Qvardiya korpusunun bütövlükdə ehtiyata keçirilməsinə dair verdiyi sərəncamdan sonra korpus Rovno ətrafındakı kəndlərdə yerləşdirildi.

1 mart 1917-ci ildə verilmiş əmr Xan Naxçıvanskiyə Qvardiya süvari korpusunun əldə edilmiş əmrləri arasında imzası olan sonuncu əmridir. Fevral inqilabının baş verməsi və Çarın taxt-tacdan məhrum edilməsi xəbəri qvardiyaçılara Rovno şəhəri yaxınlığında çatdı.

Cənub-Qərb cəbhəsi orduları üzrə verilmiş 16 aprel 1917-ci il tarixli 461 №-li “Məxfi saxlanmalıdır” qrifli əmrilə Qvardiya Süvari korpusunun komandiri general-adyutant Hüseyn xan Naxçıvanski öz vəzifəsindən azad edildi [4, s. 223].

1917-ci il martın 3-də Rovnoda olan Hüseyn xan dərhal və yazılı şəkildə özünün anda və taxt-taca sədaqətini təsdiq etdi. Romanovlara yaxın olan Hüseyn xanın monarxist əqidəsi hamıya yaxşı bəlli idi. Qvardiya Süvari korpusunun komandiri vəzifəsindən 16 aprel 1917-ci ildə azad edilən general Xan Naxçıvanski Kiyev hərbi dairəsinin ehtiyatına keçirilir. General Kornilovun Cənub-Qərb cəbhəsi qoşunlarına Baş Komandan təyin edilməsilə 1917-ci ilin iyununda Hüseyn xan Naxçıvanski Petroqrada hərbi dairəsinin sərəncamına keçirilir.

Ümumiyyətlə, uzun illər Hüseyn xan Naxçıvanski barədə Rusiya tarixşünaslığında bir

sükut hökm sürüb. Bu cəsur həmyerlimiz haqqında ilk geniş və həqiqi məlumatı rus tədqiqatçısı, professor Rudolf İvanov yazıb.

Müvəqqəti hökumətə sədaqət andı içməkdən imtina eləyən Hüseyn Xan Naxçıvanski Peterburqa qayıdır və ailəsiylə birgə sakit həyatını yaşamağa çalışır. Ancaq 1918-ci il may ayının 18-də Romanovlar nəslindən olan Böyük Knyazlar Pavel Aleksandroviç, Nikolay Mixayloviç, Dmitri Konstantinoviçlə birgə onu da həbs edirlər. 1919-cu il yanvarın 29-da Böyük Knyazların hamısı güllələndilər. Onların güllələnməsi haqqında sənədlər olsa da, bu sənədlər arasında həmyerlimiz, məşhur hərbi Hüseyn xan Naxçıvanski ilə bağlı heç bir məlumat yoxdur.

Hərb tariximizdə özünəməxsus yeri olan Hüseyn xan Naxçıvanski kimi insanlar mütləq xatirələrdə yaşamalı, adları daim xatırlanmalıdır: dünənimiz, bu günümüz və gələcəyimiz üçün.

Almaniyanın təslim olması ilə, yəni 1918-ci il noyabr ayının 11-dən I Dünya müharibəsində hərbi əməliyyatlar dövrü başa çatdı. Bu tarixdən sonra Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə daha mürəkkəb vəziyyət yarandı. Yaradılan erməni təşkilatları və komitələri ingilislərin, amerikalıların və bolşeviklərin yardımını sayəsində Naxçıvan torpaqlarını zəbt etməyə can atırdılar. Ancaq naxçıvanlıların əzmkarlıq göstərərək mərdliklə vuruşması öz torpaqlarının erməni işğalından qurtarması ilə nəticələndi.

Beləliklə, I Dünya müharibəsi müəyyən sonuclarla yadda qaldı. Birinci Dünya müharibəsinin ən önəmli sonuclarından biri Avropanın XVIII əsrdən bəri uzun sürən uzunmüddətli dəniz və ticarət üstünlüyü təhlükəyə düşdü. Dünya iqtisadiyyatında “Avropa üstünlüyü dönməsi” sona çatdı, yəni Avropa ABŞ-dan asılı vəziyyətə düşdü.

Birinci Dünya müharibəsi Avropaya 350 milyard dollar həcmində ziyan vurdu. Bütövlükdə Birinci Dünya müharibəsinin sonunda formalaşan Versal sistemi dünyaya sülh gətirə bilmədi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. XIX-XXI əsrin əvvəlləri: Ali məktəblər üçün mühazirələr kursu. Bakı: Bakı Universiteti, 2010, 545 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan qəza polisi (1828-1920-ci illər). Bakı: Nurlan, 2008, 192 s.
3. Hacıyev A. Qars və Araz-Türk respublikalarının tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 124 s.
4. İvanov R.N. Əlahəzrətin general-adyutantı. Moskva: Nauka, 367 s.
5. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5, sax. vah. 62, 222 v.
6. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5a, iş 64, v. 59-86.
7. Nax. MRDA: f. 582, siy. 1, iş 48, v. 201-202.
8. Nax. MRDA: f. 314, siy. 5a, iş 73, v. 49.

Yashar Rahimov

POLITICAL SITUATION IN THE NAKHCHIVAN REGION DURING WORLD WAR I

The article studies the political situation in the Nakhchivan region during the First World War. When writing the article, along with the works of historians and scientists of Azerbaijan,

archival documents were used. In the years under review, the region was in a difficult political situation. After political operations in Nakhchivan in October 1916, an anti-government secret organization in Nakhchivan was uncovered, mass arrests were made among its members. Despite the heavy and serious persecution, the experienced revolutionaries Mirheydarzadeh, Mirzali bey Bektashi, having optimized the party work in accordance with the existing situation and conditions, began to continue the activities of the “Hummat” group. At the end of the article, it was concluded that the Armenian organizations and committees created during the war years and after it sought to occupy the lands of Nakhchivan thanks to the help of the British, Americans and Bolsheviks. However, the stubbornness and courage of the Nakhchivans led to the liberation of their lands from the Armenian occupation.

Keywords: *World War I, Nakhchivan, political situation, Husseinkhan Nakhchivanski, “Hummat” organization.*

Яшар Рагимов

ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В НАХЧЫВАНСКОЙ ОБЛАСТИ В ГОДЫ I МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье исследуется политическая ситуация в Нахчыванском крае в годы Первой мировой войны. При написании статьи наряду с работами историков и ученых Азербайджана использовались архивные документы. В рассматриваемые годы регион находился в сложной политической ситуации. После политических операций в Нахчыване в октябре 1916 года антиправительственная тайная организация в Нахчыване была раскрыта, среди ее членов произведены массовые аресты. Несмотря на тяжелые и серьезные преследования, опытные революционеры Миргейдарзаде, Мирзали бек Бекташи, оптимизировав партийную работу в соответствии с существовавшим положением и условиями, стали продолжать деятельность группы «Гуммет». В конце статьи сделан вывод о том, что армянские организации и комитеты, созданные в годы войны и после нее, стремились оккупировать земли Нахчывана благодаря помощи англичан, американцев и большевиков. Однако упорство и отвага нахчыванцев привели к освобождению их земель от армянской оккупации.

Ключевые слова: *Первая мировая война, Нахчыван, политическая ситуация, Гусейнхан Нахчыванский, организация «Гуммет».*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 12.01.2023
Son variant 07.02.2023**

UOT 94(479.24)

ƏBÜLFƏZ QULİYEV

XƏLİL PAŞA NAXÇIVAN VƏ ZƏNGƏZUR UĞRUNDA MÜBARİZƏDƏ

Türkiyə Cümhuriyyətinin görkəmli hərbi xadimlərindən biri olan Xəlil paşa Kut 1905-ci ildə Mustafa Kamal Atatürklə birlikdə oxuduğu İstanbuldakı hərbi məktəbdən məzun olmuş, ömrünün böyük bir hissəsini cəbhələrdə keçirmişdir. 1915-ci ildə İraqda xidmət edərkən Kut bölgəsini fəth etmiş, ingilis generalı Taunsendi və ordusunu əsir almışdır. İngilislərin ordu komandanı 4 general, 481 zabit və 13100 əsgər ilə birlikdə təslim olmuşdur. Bu xidmətinə görə ona general rütbəsi verilmişdir. Xəlil paşa 1918-ci ildə 15 sentyabrda qardaşı oğlu Nuru paşa ilə Bakının erməni-bolşevik işğalından azad olunmasında fəal iştirak etmişdir. Atatürk onu Türkiyənin beynəlxalq əlaqələrinə kömək etmək üçün Bakı və Moskvaya göndərmişdir. Bu vəzifəni yerinə yetirmək üçün Xəlil paşa əvvəl Naxçıvana gəlmiş, burada bir müddət yaşayıb yerli əhalinin erməni hücumlarından müdafiəsinə kömək göstərmişdir. O daha sonra Bakıya getmiş, Azərbaycan hökumətinin hərbi işlərinə kömək etmiş, Qarabağda və Zəngəzurda erməni işğalçılarına qarşı mübarizə işinə rəhbərlik etmişdir. Xəlil paşa 1920-ci ilin may ayında Moskvada, Rusiyanın dövlət xadimləri ilə danışıqlar aparmışdır. Bütün bu məsələlər haqqında onun qələmə aldığı "Bitməyən savaş" (Xatirələr) kitabında ətraflı məlumat verilmişdir. Həmin kitab tərəfimizdən dilimizə çevrilib nəşr edilmişdir. Bu məqalədə bütün bu məsələlərdən geniş şəkildə bəhs edilir.

Açar sözlər: Xəlil paşa, Atatürk, Naxçıvan, Zəngəzur, erməni hücumları.

Yaşadığımız 2022-ci ildə Türkiyə Cümhuriyyətinin hərbi tarixində özünəməxsus yeri olan Xəlil paşanın anadan olmasının 140 ili tamam olur. O, Osmanlı dövlətinin şanlı ordusunun XX əsr tarixində qəhrəmanlıqları, rəşadəti ilə tanınmış hərbi xadimlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Kimdir Xəlil paşa?

1882-ci ildə İstanbulda dünyaya gələn Hafiz Kamal bəy oğlu Xəlil paşa 1905-ci ildə bu şəhərdəki hərbi məktəbi bitirmişdir. Bundan sonra 3 il Makedoniyada yerləşmiş 3-cü orduda xidmət etmişdir. Gənc türklər inqilabından sonra 1908-ci ildə İrana göndərilmiş, 1909-cu ildə İstanbula çağırılmış, imperiya qvardiyasının komandiri olmuşdur. Böyük sərkərdə XX əsrin əvvəllərində çox populyar olan İttihad və tərəqqi cəmiyyətinin ən fəal üzvlərindən biri olmuş, bu amala həmişə sədaqətli olmuşdur. O, Balkan müharibəsi dövründə diviziya komandiri olmuş, indiki Yunanıstan ərazisinə daxil edilmiş Səlanik bölgəsində banditizmə qarşı mübarizə aparmışdır. Xəlil paşa daha sonra Van vilayətində jandarma alay komandiri, I dünya müharibəsinin ilk illərində 3-cü orduda Qafqazda Rusiyaya qarşı mübarizə aparan diviziya komandiri, 1915-ci ildə Bağdadda ordu komandiri olmuş, Kut bölgəsini fəth etmiş, ingilis generalı Taunsendi və ordusunu əsir almışdır. İngilislərin ordu komandiri 4 general, 481 zabit və 13100 əsgər ilə birlikdə təslim olmuşdur. Bu xidmətinə görə ona general rütbəsi verilmiş, Bağdad vilayətinin hərbi valisi, qubernatoru təyin edilmişdir. Xəlil paşa 28.VI.1918-də Şərqi orduları komandanı təyin olunmuşdur. Xəlil paşa Kut (1882-1957) Azərbaycanda ilk müstəqil demokratik cümhuriyyətin qurulmasında (1918-1920) böyük əmək sərf etmiş Nuru paşa və Ənvər paşanın əmisidir. Məlumdur ki, erməni və rusların Azərbaycanda törətdikləri soyqırımın qarşısını almaq üçün, ölkənin müdafiəsi üçün gənc demokratik respublikamızın başçılarından müraciəti üzərinə, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, 1918-ci ildə Osmanlı Türkiyəsinin hərbi naziri və baş komandanı Ənvər paşa tərəfindən İraq cəbhəsindən geri çağırılan Xəlil paşa Şərqi Orduları qrupunun komandanı, Nuru paşa isə Qafqaz İslam Ordusunun komandanı olaraq bölgəyə göndərilmişdi. Nuru paşa və Xəlil paşanın böyük əzmkarlığı, təşkilatçılığı və fədakarlığı

sayəsində 1918-ci ilin 15 sentyabr tarixində Azərbaycanın əbədi paytaxtı olan Bakı şəhərinin başı üzərini almış təhlükə aradan qaldırıldı. Ona görə də 15 sentyabr 1918-ci il Azərbaycanın şanlı qəhrəmanlıq tarixinə qızıl xətlə yazılmışdır [3, s. 4].

Bakı hadisələrindən sonra Xəlil paşa vətəninə dönmüş, ancaq burada acı hadisələrlə qarşılaşmışdı. Osmanlı dövləti yıxılmaq üzrə idi, ingilislər İstanbulu işğal etmişdilər, bir çox ziyalıları, dövlət adamlarını, o cümlədən hərbi xadimlərindən biri kimi Xəlil paşanı da həbs etmişlər. İngilislər bu adamları Malta adasına sürgün etmək istəyirdilər. O, həbsdən qaçmış, türk Qurtuluş savaşının başlanması üzərinə Anadoluya keçib hərbi məktəbdə bir sinifdə oxuduğu, o zamanlar Sivasda olan Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu Mustafa Kamal Paşa ilə görüşmüşdü. Mustafa Kamal Paşa ona Sovetlər Birliyinin Milli Mücadiləyə dəstək verməsini təşkil etməyi tapşırırmışdı. Xəlil paşa Moskvaya gedərək Türkiyənin qeyri-rəsmi təmsilçisi sifətilə Sovet liderləri ilə görüşmüş və daha sonra Sovet rəhbərliyi tərəfindən TBMM hökumətinə göndərilən 500 kilo külçə qızılı və silahları Naxçıvan üzərindən Doğu Bəyazidə çatdırmışdır.

1934-cü ildə soyadı qanunu elan edildikdə Atatürk İraqdakı xidməti zamanı ingilis ordusuna böyük zərbə vurması, Kut bölgəsini azad etməsi ilə əlaqədar ona “Kut” soyadını vermişdir. 1957-ci ildə Xəlil paşa Kut ağır xəstəlikdən vəfat etmişdir.

Xəlil paşa ömrünün sonlarına yaxın xatirələrini yazmışdır. Bu xatirələr tarixi mənbə səciyyəsi daşıyan böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Bu xatirələr onun ölümündən düz 10 il sonra Türkiyə mətbuatında işıq üzü görmüşdür. İlk dəfə böyük sərkərdənin xatirələri 1967-ci ildə yazıçı Şövkət Sürəyya Aydın tərəfindən “Axşam” qəzetində bir neçə ayın ərzində silsilə şəkildə nəşr olunmuşdur. Bu qiymətli tarixi mənbə həmin tarixdən sonra bir neçə dəfə nəşr olunmuşdur. Türk yazıçısı Taylan Sorqun da Xəlil paşanın xatirələrini “Xəlil paşa: İttihad və Tərəqqidən cümhuriyyətə bitməyən savaş” adı ilə nəşr etdirmişdir. 300 səhifəyə yaxın bu kitabda Xəlil paşanın 1920-ci illərdə Azərbaycanda cərəyan etmiş, baş vermiş siyasi hadisələrə özünəməxsus baxışı, münasibəti öz əksini tapmışdır. Eyni zamanda burada o dövrdəki türk-rus münasibətləri, türk-erməni, Azərbaycan-rus-erməni münasibətləri analiz edilmiş, Naxçıvan məsələsi geniş şəkildə işıqlandırılmışdır. Xəlil paşanın bu baxışı, xatirələri ölkə prezidenti tərəfindən elan olunan 2022-ci il “Şuşa ili” ilə çox yaxından səsləşir.

Qeyd edək ki, Xəlil paşanın bəhs etdiyimiz xatirələri ixtisarla dilimizə tələffüz etməyimizdən tərcümə edilmiş və həmin kitab bu yaxınlarda “Əcəmi” nəşriyyatında işıq üzü görmüşdür.

“Xatirələr” kitabında sərkərdənin Yaxın Şərq fəaliyyətləri, həbsxana həyatı, Mustafa Kamal paşa ilə görüşləri, Naxçıvan, Bakı və Moskvadakı fəaliyyətləri xüsusi yer tutur. Xəlil paşa burada, eyni zamanda Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu ilə Sivasda görüşündən, bu görüş zamanı Qazi Mustafa Kamalın ona Qafqaz və Rusiyada iş aparmasını tapşırmasından, bu tapşırığı fədakar şəkildə yerinə yetirməsindən bəhs edir. O bu şərəfli missiyanı yerinə yetirmək üçün Ərzurum üzərindən Naxçıvana gəlmiş, burada bir müddət yaşadıqdan, erməni işğalçılarına qarşı mübarizə apardıqdan sonra Bakıya yola düşmüşdür.

Xəlil paşanın Naxçıvan və Zəngəzur fəaliyyətlərini biz həm onun öz xatirələrindən, həm Kazım Qarabəkir paşanın “İstiqlal hərhimiz” kitabından, həm də 1920-ci ildə Naxçıvanda Türkiyə Cümhuriyyətinin fəvqəladə nümayəndəsi olmuş mayor Veysəl Ünüvarın xatirələrindən öyrənirik.

Xatirələrdə Xəlil paşa göstərir ki, dostu Kiçik Tələtlə birlikdə Ərzurumdan Doğu Bəyazidə, oradan da Makuya gəlmişlər. Yollar təhlükəli olduğundan bu istiqamətə gedən 364 adam da onlara qoşulmuşdur. Lakin yolu azmışlar, Cənubi Azərbaycanın Qaradağ bölgəsinə gedib çıxmışlar. Bir neçə müddətdən sonra, nəhayət, Naxçıvana gəlib çıxmışlar. Bu hadisə

1919-cu ilin payızında baş vermişdir. Bu vaxt Naxçıvan əhalisi erməni işğalçılarına qarşı böyük əzmlə mübarizə aparırdı. Bu mübarizədə Kazım Qarabəkir paşanın Naxçıvana göndərdiyi mayor Xəlil bəyin hərbi istedadı böyük rol oynayırdı. Xəlil bəy iyulun əvvəllərində Naxçıvan həvalisi müfəttişi olaraq Naxçıvana göndərildi. Xəlil paşa bir aydan artıq Xəlil bəyin qonağı kimi Naxçıvanda yaşadığını, hərbi təlimlərdə iştirak etdiyini xatirələrində qeyd etmişdir. Elə bu dövrdə Amerika heyəti danışıqlar aparmaq üçün Naxçıvana gəlmişdi. Xəlil bəy bu görüşdə tez-tez çölə çıxıb iclasda rəsmi şəkildə iştirak edə bilməyən Xəlil paşa ilə məsləhətləşirdi [1, s. 235]. Noyabr ayında Azərbaycan və Naxçıvanın hərbi qüvvələri qarşılıqlı şəkildə Zəngəzuru erməni işğalından azad etmək, yolu açmaq üçün vuruşurdular. Bu vuruşlarda Xəlil bəylə yanaşı Xəlil paşa da iştirak edirdi [1, s. 275]. Naxçıvanda olarkən Xəlil paşa Türkiyə rəhbər orqanlarına müraciət edərək Zəngibasar azərbaycanlılarına erməni zülmündən qurtulması, bölgənin qorunması üçün hərbi yardım göstərilməsini istəmişdi. Eyni zamanda o, Bakıya gedərkən də bu işi davam etdirmişdi. Belə ki, Zəngibasar təmsilçiləri Hacı Şeyxəli Axund və Məşədi Xəlili də özü ilə götürmüş, onların Azərbaycan Xarici işlər komissarı ilə görüşməsinə kömək etmişdi [1, s. 280]. O, Bakıda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hərbi işlərində yaxından iştirak etmişdi. Xəlil paşa xatirələrində göstərir ki, “Qarabağ milis təşkilatını quraraq Ermənistanla qarşı müdafiə döyüşlərinə atıldım” [3, s. 129]. Onun qurduğu bu hərbi təşkilat Şuşa ilə Ağdam arasındakı Əsgəran bölgəsini qısa müddətdə düşmənlərdən təmizləmişdi.

Məlumdur ki, 1918-1920-ci illərdə Naxçıvandan fərqli olaraq Zəngəzurda erməni zülmü tüğyan edirdi. Daşnak Andranik, Dro, Njde kimi quldurbaşılar yerli əhaliyə zülm edir, onları məhv etməyə çalışırdı. Artıq 1920-ci ilin yanvar ayında bu bölgəyə erməni hücumları artmağa başladı, kəndlər dağıdılır, dinc əhali qətl edilirdi. Cümhuriyyət hökuməti fevral ayında Xəlil paşanın komandanlığı altında silahlı birlikləri bölgəyə göndərdi. Bu birliklər düşməni ağır məğlubiyyətə uğratdı [1, s. 284]. Bir az sonra, yəni aprel ayında da Azərbaycan qüvvələri Zəngəzurdakı erməni qüvvələrinə ağır zərbə vurmuşdu [4, s. 566]. Buna baxmayaraq erməni daşnakları yerli əhaliyə zərər verməyə, zülm etməyə davam edirdi. Onu da qeyd edək ki, Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda hərbi vəziyyətin Azərbaycan türklərinin əlində olmasını nəzərə alıb 17 mart 1920-ci il tarixdə Xəlil paşaya bir məktub yazaraq Naxçıvan yolunun açılması üçün Azərbaycan qüvvələrinin Qarabağdan dərhal hücumla keçməsinə xahiş edir, bu yolun açılmasına Türkiyənin çox ehtiyacı olduğunu xatırladırdı [4, s. 774]. Amma vəziyyət hələ bu hücumun məqamı gəlmədiyini göstərirdi.

Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra hökumət Ermənistanla nota vermişdi. Bu notada erməni qüvvələrinin Qarabağ və Zəngəzuru boşaltması, öz sərhədlərinə qədər çəkilməsi, millətlər arasındakı qırğına son verilməsi tələb edilirdi. Sənəddə göstərilirdi ki, əks-təqdirdə sovet Azərbaycanı Ermənistan Respublikası ilə özünü müharibə vəziyyətində hesab edəcəkdir [7]. Bu sənədin özü 1920-ci ilin sentyabr ayında erməni qoşun hissələrinin Azərbaycan torpağı, ərazisi olan Qarabağ və Zəngəzur bölgələrini işğal etdiklərini, kəndləri qarət etdiklərini təsdiq etməkdədir. “Ermənistan rədd cavabı verdikdə formal da olsa Qızıl Ordu Zəngəzura doğru hərəkət etdi. Bir sıra bölgələr işğaldan azad edildi. Zəngəzurda müvəqqəti də olsa, sakitlik yarandı” [1, s. 285].

Məlumdur ki, Xəlil paşa, xatirələrdə də qeyd edildiyi kimi, təxminən 1920-ci il may ayının əvvəllərində Atatürkün tapşırığı ilə Sovet Azərbaycanının paytaxtından doktor Fuad Sabit ilə Moskvaya getmiş, Sovet Rusiyası rəhbərləri ilə əlaqə yaratmaq üçün danışıqlara başlamışdı. Mustafa Kamal paşa yeni yaranan iki dövlət arasında əlaqə yaratmaq istəyirdi. Bunun üçün o, Moskva rəhbərliyinə Kazım Qarabəkir paşa vasitəsilə rəsmi məktub da gön-

dərmişdi. Xəlil paşa Mustafa Kamal paşanın tapşırığını Rusiya Xarici işlər komissarı Çiçerine çatdırmış, burada Türkiyə hökumətinə yardım məsələsi müzakirə edilmiş, müsbət qərar qəbul edilmişdi. Yardım üçün ayrılmış silah-sursatı və pul vəsaitini Türkiyəyə aparmaq işinə rəhbərlik etmək Xəlil paşaya tapşırılmışdı. 500 kiloqramlıq külçə qızilları qatarla Bakıya gətirilməsi və Qarabağ-Zəngəzur, Naxçıvan-Maku-Doğu Bəyazid-Ağrı-Ərzurum yolu ilə at və araba vasitəsilə daşınması nəzərdə tutulmuşdu. Külçə qızilları yerinə çatdırılması üçün Xəlil paşanın başçılığı ilə rus və türklərdən ibarət böyük bir səfər heyəti müəyyən edilmişdi. Bu heyət qızillarla birlikdə qatarla gəlib Bakıya çatmışdı. Ancaq Zəngəzur yolu təhlükəli idi. Bu yol ingilislərin təsiri altında olan daşnak generalı Dronun nəzarətində idi. Bakıda Xəlil paşa buraya gəlmiş S.Orjonikidzeyə vəziyyəti izah edib yolun təhlükəli olduğunu bildirdi və onun əmrində olmaq şərtilə hərbi qüvvə istədi. S.Orjonikidze də XI ordu komandanı Levandovski ilə məsləhətləşib bir piyada və bir atlı diviziya verdi. O, 29 iyul tarixində atlı diviziyanın bir alayını da götürüb səfər heyətindən əvvəl sürətlə dağ yolları ilə Naxçıvana hərəkət etmişdi. 200 atlı ilə Biçənək aşırımından keçən paşanı Şahbuzda yerli əhali böyük sevinclə qarşılamışdı [2, s. 131]. Amma arxadan gələn səfər heyətinin qarşısı 31 iyulda Qarakilsənin (indiki Sisiyan rayonu – Ə.Q.) Əngələvid kəndində ermənilər tərəfindən kəsilmişdi. Qızıl külçələr yüklənmiş 8 camış arabası da yolda qalmış, heyət məcbur qalib Gorusa qayıtmışdı. Xəbər Naxçıvana çatandan kimi Xəlil paşa bir məktub yazıb Gorusdakı rus piyada diviziyasının komandirinə göndərmişdi. Bu məktub əsasında komandan birliklərini əlavə qüvvələrlə gücləndirərək boğazın açılması üçün hücum keçmiş, Dro qüvvələri də bu hücumu davam gətirə bilməyib qaçmağa üz tutmuşdular. Yolda qalan arabalardan biri ermənilər tərəfindən aradan çıxarılmış, oğurlanmışdı. Onun yaxınlıqdakı təsərrüfata çəkilib samanlıqda gizlədildiyi bəlli olmuşdu. Kəndlilərin sıxışdırılması nəticəsində o araba da bir az əskik şəkildə təhvil verilmişdi.

Erməniləri müttəfiqlər, xüsusilə İngiltərə müdafiə və himayə edib böyük vədlər verirdi. Digər tərəfdən, bolşevik hakimiyyəti də onlarla sıx əlaqə saxlayır, gizli danışıqlar aparırdı. Ona görə də ermənilər öz ağalarına arxalanaraq Naxçıvan və Zəngəzuru işğal etmək üçün planlar qururdular. Dro və Njdenin qüvvələri İrəvan, Vedi, Qəmərli, Dəvəli bölgələrindəki Azərbaycan türklərinə hücum etmiş, qətlər törətmiş, bu əhali isə Naxçıvana, Şahtaxtıya qaçmış, böyük bir qismi də xilas olmaq üçün Şahtaxtıdan İrana keçmişlər. Erməni qüvvələri 25 iyulda Şahtaxtıni ələ keçirmişdilər. Hücum o qədər qüvvətli idi ki, Naxçıvanı müdafiə edən Veysəl bəyin rəhbərlik etdiyi hərbi hissə də Arazın o tayına keçməyə məcbur olmuşdu. Ermənilər var qüvvə ilə çalışırdılar ki, türk və rus əsgərləri bölgəyə gəlməmiş Naxçıvanı və Zəngəzuru işğal etsinlər. Bu məqsədlə Naxçıvan bölgəsinin Ermənistanı ilhaq edilməsi, əhəlinin yeni qurulacaq erməni idarəsinə tabe olması haqqında ultimatum verilmişdi. Bu ultimatumun mətni Şərq cəbhəsi komandanı Kazım Qarabəkir paşaya da çatdırılmışdı. Bununla əlaqədar paşa Naxçıvana 20 iyul tarixdə bir teleqraf göndərmişdi. Kazım Qarabəkir paşa burada naxçıvanlıların mübariz və qorxmaz olduqlarını, türk ordusunun onları daşnakların qarşısında tək qoymayacağını qeyd edir, vəziyyətin, işin gedişatının yaxında Gorusa gələcək olan Xəlil paşaya bildirilməsini vurğulayırdı [1, s. 323]. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvanda 1920-ci il 28-29 iyul tarixində sovet hakimiyyətinin qurulması elan olunsada, erməni hücumları ara vermirdi [5, s. 332]. Ona görə naxçıvanlılar türk ordusuna, Kazım Qarabəkir paşaya çox ümid bəsləyirdilər. Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanın müdafiəsi üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, vəziyyəti daim nəzarətdə saxlamağa çalışırdı. O, Xəlil paşanın Naxçıvanda olmasından istifadə edib Naxçıvana gəlib çıxmış XI Qızıl Ordu birlikləri ilə türk hərbi hissəsinin birlikdə ermənilərə qarşı hücumun təşkil edilməsini təklif edirdi. Qarabəkir paşa bu rus-türk

birliklərinin ümumi komandanlığını, döyüş əməliyyatlarına hazırlığa rəhbərliyi də Xəlil paşaya tapşırılmışdı. Ona görə də Veysəl bəyin Makunun Ərəblər kəndi ətrafındakı hərbi hissəsi də təcili şəkildə Qaraçuqdan Araz çayını keçərək 1 avqust tarixdə Naxçıvana gəlib çıxmışdı. Burada onları Xəlil paşa və Bakrov qarşıladılar. Xəlil paşa gec gəldikləri üçün Veysəl bəyi məzəmmət etdi. Çünki atəşkəsin vaxtı 31 iyulda başa çatırdı, ermənilər hücum edə bilərdi. Burada türk hərbiçiləri rus qüvvələri ilə tanış oldular. Axşam Xəlil paşa türk və rus əsgər və zabitlərinə ziyafət verdi [6, s. 51]. Veysəl bəy sonralar yazırdı ki, “Xəlil paşanı şəxsən çox cəsur olaraq tanıyırdıq. Biz hələ məktəbdə oxuyarkən onun bolqar quldurlarına qarşı qəhrəmancasına mübarizəsinin hekayətinə qulaq asmışdıq” [6, s. 47]. Xəlil paşa burada olduğu müddətdə onun ümumi rəhbərliyi altında türk və rus qüvvələri birlikdə Naxçıvanda bölgənin vəziyyətini öyrənir, əsgərlərə hərbi təlimlər keçirdi. Xəlil paşa rus hərbiçiləri ilə ünsiyyət quraraq onlarla mehriban davranırdı. Bu dövrdə Türkiyənin digər dövlət adamları kimi Xəlil paşa da türk-rus dostluq əlaqələrinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. O hətta Kazım Qarabəkir paşaya göndərdiyi məktubları da “yoldaş (tovariş) Xəlil” deyərək imzalayırdı. Təsadüfi deyil ki, Veysəl bəy xatirələrində göstərirdi ki, “Xəlil paşa Bakıya gedəndə Naxçıvanda bolşevik komandirlərə xüsusi diqqət göstərməyi mənə dönə-dönə tapşırılmışdı. Sentyabrın 3-də Xəlil paşa Bakıya getdi” [6, s. 57].

Rusiya nümayəndələri avqustun 10-da Tiflisdə ermənilərlə gizli anlaşma imzalamışdılar ki, Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulsa, Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur onlara veriləcəkdir. 1920-ci ilin 29 noyabr tarixində Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra gizli müqavilələr aşkara çıxmağa başladı. Ermənilərə himayədarlıq edən Moskva Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin sədri N.Nərimanovu məcbur etdi ki, Naxçıvan və Zəngəzurun Ermənistanın tərkibinə verilməsi haqqında bəyanat versin (2.XII.1920). 1920-ci il dekabrın 15-də Behbud ağa Şahtaxtinski Naxçıvana gəldi, xalqın kəskin etirazlarını dəstəklədiyini bildirdi. Az sonra Naxçıvanda referendum keçirildi. Gümrü müqaviləsində Naxçıvanın sərhədləri müəyyən edildi. Naxçıvanda sovet hakimiyyətinin hələ tam şəkildə yaranmaması, bölgənin Türkiyə qüvvələrinin nəzarətində olması, Azərbaycan tərəfinin etirazları, 1921-ci ildə Türkiyə ilə bağlanan Moskva və Qars müqavilələri bu diyarın Ermənistana verilməsinə mane olmuşdu.

Çox təəssüf ki, Naxçıvanla eyni vəziyyətdə olan Zəngəzur bu bələdan xilas ola bilmədi. Bölgənin azərbaycanlı əhalisi erməni qırğınından canını qurtarıb Naxçıvana, İrana qaçmışdı. Bu fürsətdən istifadə edib Ermənistan hökuməti Azərbaycan torpağını işğal etdi, qədim oğuz yurdu olan Zəngəzura erməni əhalini yerləşdirdi. Eyni zamanda onlar Moskvanın ikiüzlü siyasətindən sui-istifadə etdilər. 1921-ci ilin yanvar ayında Zəngəzurun Ermənistan Respublikasına verilməsi haqqında qərar çıxarıldı. Zəngəzur iki yerə bölündü. Bu qərar 1926-1929-cu illərdə Levon Mirzoyan Azərbaycanın partiya rəhbəri olduğu dövrdə icra edildi.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, “Zəngəzur tarixi, əzəli Azərbaycan torpağıdır. Zəngəzurun o vaxtkı əhalisinin mütləq əksəriyyəti azərbaycanlılar idi. Zəngəzurun bütün yaşayış məntəqələrinin adları Azərbaycan adları idi. Ona görə, bu qərarın qəbul edilməsində Azərbaycan xalqına qarşı ədalətsizlik və qərəz əsas rol oynamışdır. Eyni zamanda, bu qərarla Azərbaycan coğrafi baxımdan iki yerə bölünürdü. Eyni zamanda, böyük türk dünyası iki yerə bölünürdü”.

Beləliklə, Azərbaycanın qədim oğuz yurdu Naxçıvan və Zəngəzurun erməni daşnaklarından azad edilməsi uğrunda böyük əmək sərf etmiş qardaş türk xalqı və dövlətinin qəhrəman övladı, sarsılmaz türk ordusunun möhtəşəm sərkərdələrindən biri olan Xəlil paşa qədirbilən xalqımız tərəfindən heç vaxt unudulmayacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atnur İ.E. Osmanlı yönetimindən Sovyet yönetimine kadar Nahçıvan (1918-1921). Ankara: TTK yayın evi, 2001, 408 s.
2. Əliyev M. Qanlı günlərimiz. Bakı: Azər nəşr, 1993, 178 s.
3. Hacıyev İ. Keşməkeşli və şərəfli həyatın mənalı illərinə həsr edilmiş xatirələr / Sorqun T. Xəlil paşa: İttihad və tərəqqidən Cümhuriyyətə bitməyən savaşı / Türkiyə türkcəsindən çevirən Ə.Quliyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 167 s.
4. Karabekir paşa K. İstiklal hər bimiz. İstanbul, 1991, 796 s.
5. Naxçıvan tarixi: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 576 s.
6. General Veysəl Ünüvar. Naxçıvan: təlatüm və burulğanlar (1920-1921) / Türkiyə türkcəsindən çevirən Ə.Quliyev. Naxçıvan: Əcəmi, 2006, 158 s.
7. FR-130, Op. 4, D. 600.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ebulfez1950@mail.ru

Abulfaz Guliyev**KHALIL PASHA IN THE FIGHT FOR NAKCHIVAN AND ZANGAZUR**

Khalil Pasha Kut, one of the prominent military figures of the Republic of Turkey, graduated from the military school in Istanbul in 1905, where he studied with Mustafa Kemal Atatürk, spent a large part of his life on the front lines. While serving in Iraq in 1915, he conquered the Kut region, captured the English general Tausendi and his army. The British army commander surrendered with 4 generals, 481 officers, and 13100 soldiers. For this service, he was given the rank of general. On September 15, 1918, Khalil Pasha took an active part in the liberation of Baku from the Armenian-Bolshevik occupation with his nephew Nuru Pasha. Atatürk sent him to Baku and Moscow to help Turkey's international relations. To fulfill this duty, Khalil Pasha first came to Nakhchivan, where he lived for a long time and helped to protect the local population from Armenian attacks. Later, he went to Baku, helped the military affairs of the Azerbaijani government, led the fight against the Armenian invaders in Karabakh and Zangezur. Khalil Pasha held talks with Russian statesmen in Moscow in May 1920. All these issues are detailed in his book "The Endless War" (Memories). That book has been translated and published by us. This article covers all these issues in detail.

Keywords: *Khalil Pasha, Atatürk, Nakhchivan, Zangezur, Armenian attacks.*

Абульфаз Гулиев**ХАЛИЛ-ПАША В БОРЬБЕ ЗА НАХЧЫВАН И ЗАНГЕЗУР**

Халил-паша Кут, один из видных военных деятелей Турецкой Республики, в 1905 году окончил военную школу в Стамбуле, где учился у Мустафы Кемала Ататюрка, и большую часть своей жизни провел на передовой. В 1915 году, во время службы в

Ираке, он завоевал область Кут и взял в плен британского генерала Таунсенда и его армию. Командующий британской армией сдался вместе с 4 генералами, 481 офицером и 13100 солдатами. За эти заслуги Халил-паше было присвоено звание генерала. 15 сентября 1918 года Халил-паша вместе со своим племянником Нуру-пашой принял активное участие в освобождении Баку от армяно-большевистской оккупации. Ататюрк отправил его в Баку и Москву, чтобы помочь Турции в международных отношениях. Для выполнения этой задачи Халил-паша сначала приехал в Нахчыван, где некоторое время жил и помогал защищать местное население от армянских набегов. Позже он отправился в Баку, помогал в военных делах азербайджанскому правительству, руководил борьбой с армянскими захватчиками в Карабахе и Зангезуре. В мае 1920 года Халил-паша провел в Москве переговоры с российскими государственными деятелями. Все эти вопросы подробно освещены в его книге «Бесконечная война» (Воспоминания). Книга переведена на азербайджанский язык и издана нами. В данной статье подробно рассматриваются все эти вопросы.

Ключевые слова: *Халил-паша, Ататюрк, Нахчыван, Зангезур, армянские атаки.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 13.01.2023

Son variant 10.02.2023

UOT 94(479.24)

İLHAMİ ƏLİYEV

XVIII ƏSRİN İKİNCİ YARISINDA OSMANLI-RUSİYA
MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ NAXÇIVAN

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya ilə Osmanlı dövləti arasında geosiyasi və iqtisadi maraqlardan irəli gələn yeni torpaqlara sahib olmaq, sərhədləri genişləndirmək uğrunda diplomatik mübarizə və müharibələr aparılmışdır. Bəhs edilən əsrin sonlarına doğru Osmanlı dövləti daxili və beynəlxalq vəziyyətinə görə zəiflədiyi üçün Cənubi Qafqaz uğrunda aparılan mübarizədə çar Rusiyası qələbə qazanmışdır. Bu zaman Cənubi Qafqaz uğrunda aparılan mübarizədə Qacarlar dövləti güclənmişdir.

1783-cü ildə Kartli-Kaxetiya çarlığı ilə Georgiyevsk traktatını imzaladıqdan sonra Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi daha da güclənmişdi. Artıq o bu gürcü çarlığını özünə vasitəçi və dayaq nöqtəsi kimi götürmüşdü. 1787-1791-ci illərdə Osmanlı imperiyasının Rusiya ilə müharibədə yenidən məğlub olması və ölkəsinin daxilində baş verən bir sıra siyasi proseslər onu Rusiyanın Cənubi Qafqazda irəliləməsinin qarşısını almaq imkanından məhrum etdi. Bu zaman Azərbaycan torpaqlarına qacarların müdaxiləsi və daxili qarşıdurmalar Naxçıvan xanlarını Rusiya ilə yaxınlaşmağa vadar edirdi. Bu isə Rusiya dövlətinin həmin əsrin əvvəllərindən başladığı siyasi planları həyata keçirmək üçün əlverişli şərait yaradırdı. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətinin həyata keçirilməsində buradakı xristian əhəlinin böyük rolu olmuşdur.

Açar sözlər: *Osmanlı dövləti, Cənubi Qafqaz, Naxçıvan xanlığı, müharibə, siyasi vəziyyət.*

Azərbaycanın siyasi həyatında XVIII yüzilliyin ikinci yarısı digər dövrlərlə müqayisədə bir sıra xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Xanlıqlar dövrünədək Azərbaycan ərazisində eyni vaxtda bu qədər dövlət qurulmamışdı. Xırda dövlətlərə parçalandığına görə də qonşu dövlətlərin Azərbaycan ərazisində öz nüfuz dairəsini genişləndirmək və işğalçılıq imkanları artmışdı. Bu məsələdə Rusiya və Osmanlı dövlətləri əsas, Qacarlar dövləti və gürcü çarlıqları isə ikinci dərəcəli rol oynayırdı.

XVIII əsrin ortalarında yaranan Azərbaycan xanlıqlarının qonşu Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin marağında olmasının səbəbi nə idi?

XVIII əsrdə Rusiyanın Azərbaycan da daxil olmaqla Qafqazla bağlı siyasətində bütövlükdə regionu işğal etmək bu dövlətin əsas hədəfi idi. Həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji baxımdan əhəmiyyətli mövqedə yerləşməsi rus çarını bu torpaqları əldə etmək üçün şirnikləndirirdi. XVIII əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti getdikcə zəiflədiyi dönməndə Rusiya bu ölkəyə diplomatik nümayəndələr göndərməklə buradakı vəziyyəti nəzarətə götürmək üçün öz planlarını həyata keçirirdi [6, s. 14-15]. Nəhayət əfqan hücumları zamanı Səfəvilərin tənəzzülündən istifadə edən I Pyotr XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzərsahili Azərbaycan torpaqlarını işğal etməklə çoxdan təməli atılan bir planı həyata keçirmiş oldu. Baxmayaraq ki, bu işğal uzun sürmədi, amma o gələcəkdə gerçəkləşdiriləcək işğalın ilk addımlarından biri idi. Qeyd etdiyimiz kimi, bu işdə Rusiyanın həm iqtisadi, həm də hərbi-strateji mövqelərə sahib olmaq niyyəti var idi. Xanlıqların bir-biri ilə çəkişməsi onların işğalını labüdləşdirirdi.

Osmanlı dövlətinə gəldikdə isə, XVIII əsrin əvvəllərində o Avropada mövqelərini itirməyə başladı. Səfəvilər dövləti ümumiyyətlə tənəzzül edərək tarix səhnəsindən silindi. Bu zaman Səfəvilər dövlətinin əksər torpaqları Osmanlı hakimiyyəti altında idi. Nadir şahın (1736-1747) zamanında Azərbaycan qısa vaxtda bu işğallardan yaxa qurtarsa da, Rusiya və Osmanlı dövlətləri tərəfindən gözlənilən hücumlar müvəqqəti dayandırılsa da, sosial-iqtisadi

problemlərin dözülməz həddə çatması, əhalinin artan istismarı yenə də ölkəni çətin duruma salmış oldu. Nadir şahın ölümündən sonra yaranan xanlıqlar zamanı mərkəzi İranda hakimiyyətə gələn Zəndlər və sonra Qacarların xanlıqlara qarşı ərazi iddiaları bu torpaqlar uğrunda Rusiya və Osmanlı dövlətləri sırasında onların da yer almasına imkan yaratdı.

Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasındakı münasibətlərin tarixinə nəzər saldıqda bu dövlətlər arasında ən çox müharibə və qarşıdurmalar olduğunu görürük. Müəyyən vaxtlarda onlar arasında qarşılıqlı maraqlara xidmət edən münasibətlər olsa da, çox hallarda bir-birinə qarşı rəqabət, nüfuz dairəsi uğrunda mübarizənin həllində hərbi yolun seçilməsi aydın görünür. Baş vermiş müharibə və qarşıdurmaların əsas səbəbləri geosiyasi və iqtisadi maraqlardan doğurdu. Bunlar əsasən Qara dəniz və Xəzər dənizi hövzələri, boğazlar uğrunda mübarizə, Qafqaz bölgəsi və Balkanlarda üstünlüyü ələ almaqla strateji əhəmiyyətli mövqelər əldə etmək istəyi, Mərkəzi Asiya ilə Osmanlı dövləti arasındakı Xəzər dənizinin şimalından keçən ticarət yollarına nəzarəti ələ keçirmək və s. olmuşdur.

XVIII əsrin ikinci yarısında Osmanlı dövləti ilə Rusiya arasında strateji əhəmiyyət daşıyan mövqelərə sahib olmaq uğrunda genişmiqyaslı müharibələr 1768-1774 və 1787-1791-ci illərdə olmuşdur. Rusiyanın getdikcə öz nüfuz və təsir dairələrini artırması – Qara dəniz ətrafını ələ keçirmək cəhdi və Polşa torpaqlarının bir hissəsini ilhaq etməsi 1768-1774-cü illər müharibəsinin əsas nəticələrini təşkil etmişdir. Öz mövqelərini müxtəlif vasitələrlə möhkəmləndirməyə çalışan Qərbin təhriki ilə bu illərdə müharibə aparan Osmanlı dövlətinin Rusiya ilə sonda imzaladığı “Kiçik Qaynarca” müqaviləsi Osmanlının strateji baxımdan sonunun başlanğıcı olmuşdur [8, s. 113]. Bu azmış kimi, yenidən Avropa dövlətlərinin təhriki ilə Rusiyaya müharibə elan edən Osmanlı dövləti 1787-1791-ci illər qarşılaşmasında strateji mənada tam olaraq fiaskoya uğramışdır. Hər iki müharibənin nəticəsində Dnestrin mənsəbindən Krimadək bütün Qara dəniz sahilləri Rusiyaya verilmiş, Osmanlı dövləti Krimin Rusiyaya məxsus olduğunu təsdiq etmiş və Cənubi Qafqaz Rusiyanın təsiri altına düşmüşdü. Yəni, Qərbin təhriki sayəsində Osmanlı dövləti üçün gələcəkdə davam edəcək təlatümlərin əsası qoyulmuşdur.

Rusiyanın Cənubi Qafqazda tərəfdarları gürcülər və bu torpaqlar hesabına özlərinə dövlət qurmaq istəyən ermənilər idi. Təbii ki, gürcülər də yeni ərazilər işğal etmək istəyirdilər. Bu işdə erməni və gürcülərin əsas dayağı olan Rusiyanın məqsədi Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək və öz məqsədləri üçün istifadə etmək idi.

Azərbaycan xanlıqları isə Rusiyanın onların torpaqlarını işğal etmək istəyini qəbul etmir və bu işdə Osmanlı dövlətinin köməyindən istifadə etmək istəyirdilər. Rusiyanın Cənubi Qafqazı, o cümlədən də Azərbaycanı ələ keçirməsi Osmanlı dövlətinin bu istiqamətdə hədəflərinin əldən çıxması demək idi. Ona görə də Osmanlı dövləti özü bu işdə daha çox səy göstərirdi. Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqlarının birgə mübarizə aparmasına xanlıqlar arasındakı ziddiyyətlər mane olurdu. Bu gərginlik Osmanlı dövlətini xeyli narahat edirdi.

Lakin Osmanlı dövləti də Rusiya və onun tərəfdarları ilə mübarizədə Azərbaycan xanlıqları ilə diplomatik əlaqələri gücləndirmək yolunda işlər görürdü. Azərbaycan xanlıqları ilə Osmanlı dövlətinin qarşılıqlı münasibətləri 1768-1774-cü illərdə baş vermiş Rusiya-Osmanlı müharibəsi dövründə daha da güclənmişdir. Bu illərdə Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan xanlıqları arasında əlaqələrin möhkəmləndirilməsində Çıldır valisi Süleyman paşanın böyük rolu olmuşdur. Süleyman paşa II İraklinin çar Rusiyasının köməyi ilə Gəncə və İrəvan xanlıqlarını tutmaq istədiyini bildikdə Azərbaycan xanlıqlarını birliyə çağıraraq, Osmanlı sultanının göndərdiyi 1775-ci il tarixli fərmanını və hədiyyələri onlara çatdırmışdır. Bu çağırışa Qarabağ

xanı İbrahimxəlil xan və Naxçıvan xanı Cəfərqulu xan cavab yazıb öz razılıqlarını bildirmişdilər [5, s. 44].

Xanlıqlar arasında olan çəkişmələrdən istifadə edən Rusiya 1781-ci ilin iyununda Qraf Voynoviçin komandanlığı ilə Həştərxandan Astrabada eskadra göndərdi. Bu Rusiyanın regionda hərbi qüvvə tətbiqi sahəsində ən mühüm addımı idi. Voynoviçin eskadrası geri qayıdarkən 1782-ci ilin avqustunda Bakı limanına daxil olmuşdur. Yalnız Fətəli xanın diplomatik səyi nəticəsində gərgin münasibətlər nizama salınmışdır. Həmin ildən Rusiyanın Cənubi Qafqaza, o cümlədən də Azərbaycana maraqları daha da artdı.

Bu zaman Azərbaycan xanlıqları və Gürcüstanla əlaqələr Qafqaz işləri üzrə baş komandan təyin edilən Q.A.Potyomkinə tapşırıldı. Q.A.Potyomkinin Qafqaz işləri üzrə səlahiyyətli nümayəndəsi onun yaxın qohumu və etibarlı köməkçisi – P.S.Potyomkin təyin olundu. 1782-ci il noyabrın 2-də P.S.Potyomkin Şimali Qafqazda Georgiyevsk şəhərindəki qərargahına gəldi. Onun əsas vəzifəsi Q.A.Potyomkinin 1782-ci il 6 sentyabr fərmanına əsasən hər şeydən əvvəl çar İrakli və ermənilərlə əlaqələrin yaradılmasından ibarət idi [3, s. 43]. Rusiyanın məqsədləli şəkildə həyata keçirdiyi bu siyasət öz bəhrəsini verdi. 1783-cü ildə Rusiya ilə Kartli-Kaxetiya çarlığı arasında bağlanmış Georgiyevsk müqaviləsi nəticəsində Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiyanın himayəsinə keçməsi Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda siyasi təsirini gücləndirmiş oldu. Həmçinin Rusiya Osmanlı və İran hakimiyyətində olan xristian gürcü və erməniləri qorumaq öhdəliyini götürməklə [11, s. 76] dini siyasətdən də öz məqsədləri üçün yararlanmağa başladı.

1783-cü ildə Qafqaz müsəlmanlarına və Azərbaycan xanlarına Sultan I Əbdülhəmid (1774-1789) tərəfindən imzalanan fərman verildi. Fərmanda onların himayə edilməsi əmr olunurdu. Bu isə Azərbaycan xanlıqları ilə olan münasibətlərin qorunub saxlanılmasının şəxsən Osmanlı sultanının özünün diqqət mərkəzində olduğunu göstərirdi [9, s. 75-76; 3, s. 47].

1787-1791-ci illərdə baş vermiş Rusiya-Türkiyə müharibəsində ən mühüm amillərdən biri Osmanlı Türkiyəsinin Rusiyanın Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycan ərazisində işğalçı məqsədlərinin genişlənməsinə imkan verməməsi idi [3, s. 28]. Lakin çar Rusiyası tərəfindən 1798-ci il noyabrın 26-da Tiflis alındı. Bununla da çarizm sənədlərində yazıldığı kimi müsəlman Qafqazı iflas etdi. Rusiya Qafqazı dövrü başladı [2, s. 12].

Bəhs edilən dövrdə Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlərin Naxçıvana təsiri buradakı ictimai-siyasi vəziyyətdən daha çox asılı idi. Belə ki, Nadirin ölümündən sonra Kəngərli tayfasının başçısı Heydərqulu xan o zamankı Naxçıvan hakimi Ağa Həsəni hakimiyyətdən salıb özünü Naxçıvan xanlığının müstəqil hakimi elan etdi. Naxçıvan xanlığı iqtisadi və hərbi imkanlarına görə, digər xanlıqlardan o qədər də fərqlənmirdi. Öz hakimiyyətini gücləndirmək və işğalçılardan müdafiə olunmaq üçün Heydərqulu xan daha qüdrətli sayılan xanlıqlara arxalanmaq qərarına gəldi. Bu məqsədlə XVIII əsrin 50-ci illərində o, Qarabağ xanlığının banisi Pənahəli xanla görüşdü. 1752-ci ildə Qarabağ xanının ən güclü rəqiblərindən sayılan Şəki xanına qarşı yürüdə Heydərqulu xan da iştirak edirdi. Bu hücum məğlubiyyətlə bitdikdən sonra Heydərqulu xan Naxçıvana qayıdaraq xanlığı möhkəmləndirmək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirdi. Onun ölümündən sonra (1763/64) Naxçıvan xanlığı nisbətən zəiflədi. 1764-cü ildən, 1768-ci il istisna olmaqla, 1769-cu ilədək Heydərqulu xanın oğlanları Hacı Məhəmməd xan və Rəhim xan Naxçıvan xanı olmuşlar. 1768-ci ildə Heydərqulu xanın oğlu Şükürullah xan Naxçıvan xanlığında hakimiyyət başına keçmiş, budan sonra fasilələrlə 1770-1771, 1777, 1779-cu illərdə də Naxçıvan xanlığını idarə etmişdir. 1772-ci ildə Heydərqulu xanın qardaşı Əliqulu xan hakimiyyətə gəldi. 1773-cü ildə isə onun qardaşı Vəliqulu xan

hakimiyyəti devirib Naxçıvanın xanı oldu. O, 1773-1776 və 1778-ci illərdə Naxçıvan xanlığını idarə etdi. 1780-ci ildə Rəhim xanın oğlu Abbasqulu xanın hakimiyyətə gəlmişdir. 1783-cü ildə Cəfərqulu xan (I Kalbalı xanın böyük qardaşı) hakimiyyətə sahib oldu və 1784-cü ilin sonunadək Naxçıvanı idarə etdi. 1785-ci ildə Naxçıvan feodallarından biri olan Şükürəli xan hakimiyyəti ələ keçirdi [4, s. 76]. 1787-ci ilin mayın əvvəlində Abbasqulu xan ikinci dəfə xanlıq taxtına sahib olsa da, I Kalbalı xan elə həmin ayda əldən-ələ düşüb dağılmağa üz qoymuş Naxçıvan xanlığında xanlıq taxtına sahib çıxdı. 1797-ci ilədək müstəqil Naxçıvan xanlığını məharətlə idarə etdi və xanlıq öz intibah dövrünü yaşadı. 1797-ci ildən 1801-ci ilədək Abbasqulu xan üçüncü dəfə yarım müstəqil xanlığı idarə etməyə müvəffəq oldu [4, s. 81]. Göründüyü kimi, bu illərdə Naxçıvan xanlığında tez-tez hakimiyyət dəyişiklikləri baş vermişdir. Bu isə xanlığın siyasi və iqtisadi baxımdan zəifləməsinə gətirib çıxarmış, qonşu Qarabağ, Xoy, İrəvan və s. xanlıqların, Rusiya dövlətinin bu zaman yerlərdə siyasətini həyata keçirən Kartli-Kaxetiya çarlığının müdaxiləsinə məruz qalmışdır.

Adları çəkilən xanlardan Abbasqulu və I Kalbalı xanların hakimiyyəti zamanı Rusiya dövlətinin təsirləri, bu dövlətə yardım üçün müraciətlər daha aydın şəkildə nəzərə çarpmaqdadır. Belə ki, XVIII əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində İrəvan xanı Hüseynəli xanın, Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın, Kartli-Kaxetiya çarı II İraklinin vasitəçiliyi ilə Kəngərli tayfasının nümayəndəsi Abbasqulu xan Naxçıvan xanlığının hakimi oldu. Lakin Naxçıvanda Abbasqulu xanın əmisi oğlu Cəfərqulu xanı hakimiyyətə gətirmək istəyən xoylu Əhməd xan öz qoşunlarını Naxçıvan xanlığının sərhədlərinə yeritdi. Müqavimət göstərə bilməyəcəyini görən və yerli əyanlar tərəfindən müdafiə edilməyən Abbasqulu xan Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldu. Özünə müvəqqəti olaraq Sisiyanda sığınacaq tapdı. Lakin irəvanlı Hüseynəli xan hədələyici məktub göndərdiyinə görə Əhməd xan Naxçıvanı tuta bilmədi. İrəvan xanı Naxçıvan xanlığına özü sahib olmaq istəsə də bu da baş tutmadı. Xalqa ağır zülmələr edən Abbasqulu xan yenidən xanlıqda hakimiyyətini bərpa etdi. Lakin bu dəfə bu məsələni tam şəkildə həll etmək üçün xoylu Əhməd xan kömək üçün özünü İran şahı elan etsə də, rəsmən tanınmayan, ancaq bu vəzifəni icra edən Əlimurad xana müraciət etdi.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, Əlimurad xan hakimiyyət başına gəlməyə can atarkən və İranın rəsmi şahı olmadığı halda Azərbaycanın bir sıra xanlıqlarına tabe olmaq rəmzi kimi, onlardan girov və ya qiymətli daş-qaş tələb edirdi. Məsələn o yerə çatmışdı ki, Əlimurad xan hətta 1784-cü ildə Osmanlı dövlətinə qarşı kömək almaq və öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə Moskvaya nümayəndə göndərmişdi. Öz nümayəndəsi Məhəmməd xana tapşırırmışdı ki, göstəriləcək kömək əvəzində vaxtilə Rusiyanın tərkibində olmuş torpaqlardan savayı (yəni Xəzəryanı vilayətlərdən), “Qarabağ, Naxçıvan və İrəvan vilayətlərini” də Rusiya imperiyasına “güzəşt” etməyə hazırdır [1, s. 62]. Əhməd xanın kömək üçün müraciəti Əlimurad xanın ürəyindən olduğu üçün tezliklə o Naxçıvana hərbi qüvvə göndərdi. Beləliklə, Əlimurad xan və Əhməd xanın qoşunlarının qarşısını ala bilməyən Abbasqulu xan, yenidən Naxçıvanı tərk etməyə və Tiflisə qaçaraq II İraklidən kömək istəməyə məcbur oldu. Cəfərqulu xan isə Naxçıvanda hakimiyyətə gətirildi.

Abbasqulu xanın II İrakliyə sığınması onun bu sahədə Rusiyanın siyasətini həyata keçirmək baxımından çox əlverişli idi. Bu məqamlarda Kartli-Kaxetiya çarı II İrakli Georgiyevsk traktatının şərtlərindən istifadə edərək öz əməllərini Rusiya hakimiyyətinin adı ilə pərdələyirdi. II İrakli Əhməd xana məsləhət görür ki, o, Abbasqulu xanla Cəfərqulu xan arasındakı münasibətlərə toxunmasın və Naxçıvanda baş verən hadisələrlə işi olmasın. Əks təqdirdə o, digər xanlar arasında öz nüfuzunu itirə bilər [13, s. 175]. Əslində isə II İrakli “uzaqgörənlik

edib, ilk növbədə, xudpəsəndliklə öz torpaqlarını genişləndirmək barədə fikirləşirdi. O, Rusiya hakim dairələrinə göndərdiyi məktublarının birində yazırdı: "...Belə hesab edirəm ki, Azərbaycana sahib olmaq Rusiya üçün əlverişlidir. Sonra isə həmin torpaqların bir hissəsini mənə güzəştə gedərsiniz". II İrakli başqa bir məktubunda rus komandanlığından xahiş edirdi ki, "...Gürcüstanı ləzgilərin təhlükəsindən qurtarsın, Gəncədə, İrəvanda onun hakimiyyətini təsdiq etsin və Naxçıvanı da ona tabe etdirsən" [1, s. 65]. Onun Azərbaycan torpaqlarını mənimsəmək üçün dəridən-qabıqdan çıxmasına baxmayaraq, nə Abbasqulu xan, nə də Azərbaycanın bəzi xanları onun xudpəsənd fikirlərini başa düşə bilmirdilər. Əksinə, onlar II İraklini Rusiyaya arxalanan sədaqətli müttəfiq hesab edirdilər. Abbasqulu xan yenidən Naxçıvan xanlığında hakim olmaq üçün II İraklinin köməyinə sadələvhəsinə inanırdı. Kartli-Kaxetiya çarlığının Rusiya qəyyumluğunu qəbul etdiyini bilən Abbasqulu xan da Rusiyanın himayəsində olmağı arzulayırdı. Bu haqda Abbasqulu xan Rusiyanın Gürcüstandakı qoşunlarının başçısı S.Burnaşevə yazmışdı: "Çar II İrakli ilə yaxınlıq edərək, imperator həzrətlərinin hakimiyyəti altında olmağı arzulayır və başqa xanları da belə addım atmağa çağırıram". Abbasqulu xanın Rusiyanın qəyyumluğunu qəbul etmək arzusu II İrakli general-poruçik Q.A.Potyomkinə xəbər verdi. "... naxçıvanlı Abbasqulu xan bizdən xahiş edir ki, biz ona öz mülkiyyətinə qayıtmağa kömək edək və o, imperatriçəyə tabe olacağını bildirir" [1, s. 63]. Abbasqulu xanın Rusiya və Gürcüstanı müraciət etməsini, yalnız və yalnız Naxçıvan xanlığında öz hakimiyyətini bərpa etmək arzusu ilə izah etmək olar.

II İrakli Abbasqulu xanın hakimiyyətini bərpa etmək üçün hərbi qüvvə ilə kömək etmək istədikdə, Rusiya ilə imzalanmış Georgiyevsk traktatının məhdudlaşdırıcı şərtlərinə görə dayandı. Lakin tezliklə bu Rusiyanın Gürcüstandakı nümayəndəsi Q.A.Potyomkinə çatdırıldı və o bu işə razı olduğunu bildirdi. Bu da II İraklinin Rusiyanın siyasətini həyata keçirməkdə bir vasitəçi olduğunu açıq-aşkar göstərirdi. Kartli-Kaxetiya çarı Qarabağ xanı ilə birlikdə Naxçıvan xanlığı üzərinə hücum etmək istəsə də, bu işə Osmanlı dövləti mane oldu. Çünki Georgiyevsk traktatı bağlanmasından və Gürcüstanı rus ordusunun gəlməsindən narahat olan Osmanlı sultanı yenidən Cənubi Qafqazın işlərinə qarışmağa başladı. Belə ki, Osmanlı dövləti müsəlmanların həmrəyliyinə arxalanaraq, Azərbaycan və Dağıstan hakimlərini ələ almağa, həmçinin qarabağlıların gürcülərlə ittifaqını pozmağa cəhd göstərirdi. Rusiyanın Kartli-Kaxetiya çarlığını öz himayəsi altına almasına Osmanlı hökuməti bütün Azərbaycan xanlarını və Dağıstan hakimlərini Rusiyaya qarşı birləşməyə, Rusiyanı həm Osmanlı imperiyası, həm də Cənubi Qafqaza buraxmamağa, Qafqaz dağlarından keçən yolları dağıtmağa çağırmaqla cavab verdi [3, s. 99].

Bu zaman erməni patriarxı İoni Qarabağ mülükləri ilə birlikdə Q.A.Potyomkinə yazırdılar ki, Osmanlı nümayəndələri Kür çayı yanında azərbaycanlılardan ibarət ordu yaratmağa və rus ordusunun qarşısını kəsməyə cəhd edirlər [1, s. 67].

Osmanlı dövlətinin Azərbaycan xanlıqlarını birləşməyə dəvət etməsi Rusiyanın bölgədə yeritdiyi siyasəti müvəffəqiyyətsizliyə uğradırdı. Bununla əlaqədar Rusiya dövlətinin hakim dairələri Qafqaz xəttində olan ordu komandanlığına tapşırırmışdı ki, Azərbaycan xanlarına hər vasitə ilə – aralarında razılığa gəlmək, sülhü qoruyub saxlamaq, öz imkanları ilə razılaşmaq və s. təsir etsinlər. Onlara bildirsinlər ki, xanlıqlara dinclik və sakitliyi Rusiya verə bilər və Rusiya ilə etibarlı qonşuluq əsasında güclü himayəçi tapa bilərlər [1, s. 69]. Bu Rusiyanın işğal planının diplomatik xətti idi.

Kalbalı xan hakimiyyətə gəldiyi vaxt, 1787-ci ildə Azərbaycanda və bütövlükdə Cənubi Qafqazda daxili və xarici vəziyyət xeyli mürəkkəbləşmişdi. Azərbaycan xanlıqları İran və

Rusiya imperiyası tərəfindən təcavüzkarlığa məruz qalmaq təhlükəsi ilə üzləşmişdilər. Məsələn, Kalbalı xan hakimiyyətə keçən kimi ondan əvvəl hakimiyyətdə olan Abbasqulu xanın tərəfdarı olan, əslində isə bu işdə Rusiyanın dəstəyilə öz işğalçılıq planlarını həyata keçirməyə çalışan II İraklinin İbrahimxəlil xanın Naxçıvanı işğalını əsas götürərək hücumu ilə qarşılaşması bunu aydın şəkildə göstərir. Düzdür bu hücumda knyaz İvan Baqrationun başçılığı ilə gürcü qoşunları Naxçıvan qalasını tuta bilmədilər [9, s. 77]. Rusiya və İranın açıq müdaxiləsi qarşısında qalan Azərbaycan xanları 1789-1790-cı illərdə də Osmanlı sarayına müraciət etdilər [6, s. 229]. Naxçıvan xanı da bir neçə dəfə sultana kömək məqsədilə müraciət etsə də, istədiyi cavabı ala bilməmişdi. Osmanlı sultanı bildirmişdi ki, ona müraciət edən xanlar düşmən hücumunun qarşısını almaq üçün öz qüvvələrini Xoylu Əhməd xanın hakimiyyəti altında birləşdirsinlər [9, s. 45; 4, s. 20].

Belə bir vəziyyətdə Kalbalı xan Rusiya dövləti ilə həm siyasi, həm də iqtisadi münasibətlər yaratmağa səy göstərmişdi. Bu da səbəbsiz deyildi. Həmin dövrdə İran təcavüzü qarşısında qalan Azərbaycan xanlarına rus dövləti özünü riyakarlıqla Şərqi xalqlarının “dostu” kimi qələmə verir, Azərbaycan xanlıqlarına hər vasitə ilə kömək göstərəcəyini vəd edirdi. Məhz buna görə də Kalbalı xan sadələşməklə rus diplomatiyasının fitnəkarlığına uymuşdu [7, s. 49]. O da bəzi Azərbaycan xanları kimi Georgiyevsk müqaviləsinin (1783) səmimiyyətə naminə bağlandığına inanırdı. Elə Rusiyaya bu inamı 1797-ci ildə onu Ağa Məhəmməd şahın qəzəbinə tuş gətirdi ki, bu yolda o, öz gözlərini itirdi [12, s. 427-428]. Lakin mövcud vəziyyətdə Kalbalı xan Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətindən yaralanaraq xanlığı yaşatmaq və sabit siyasi vəziyyət əldə etmək üçün bu addımı atmış oldu.

XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında münasibətlər kəskinləşmiş, yeni torpaqlara sahib olmaq, isti dənizlərə çıxış əldə etmək, sərhədləri genişləndirmək uğrunda daha çox diplomatik mübarizə və real müharibələr baş vermişdir. Rusiya ilə Osmanlı arasında Cənubi Qafqaz uğrunda aparılan mübarizədə çar Rusiyası qələbə qazanmışdır. Osmanlı dövləti daxili və beynəlxalq vəziyyətinə görə əsrin sonuna doğru zəifləmişdir. Bu mübarizədə onu Qacarlar dövləti əvəz etmişdir.

Rusiyanın 1783-cü ildə Georgiyevsk traktatını imzalamasından sonra Azərbaycan torpaqlarını işğal etmək istəyi daha da gücləndi. Artıq o Kartli-Kaxetiya çarlığını özünə bir dayaq nöqtəsi kimi götürmüşdü. Osmanlı imperiyasının daxilində baş verən bir sıra siyasi proseslər onu Cənubi Qafqazın işlərinə müdaxilə imkanından məhrum etdi. Qacarların müdaxiləsi və daxili qarşıdurmalar Naxçıvan xanlarını Rusiya ilə yaxınlaşmağa vadar edirdi. Bu isə Rusiya dövlətinin həmin əsrin əvvəllərindən başladığı siyasəti həyata keçirməyə əlverişli şərait yaradırdı. Rusiyanın Cənubi Qafqaz siyasətini həyata keçirməsində buradakı xristian əhəlinin, xüsusilə, gürcü və ermənilərin böyük rolu olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2007, 120 s.
2. Qasımlı M. “Erməni məsələsi”ndən “erməni soyqırımı”na: gerçək tarix axtarışında (1724-1920). Bakı: Mütərcim, 2014, 464 s.
3. Quliyeva G.C. Azərbaycan xanlıqlarının Osmanlı dövləti ilə siyasi münasibətləri (XVIII əsrin II yarısı). Bakı: Nurlan, 2002, 132 s.
4. Quliyev M.R. Naxçıvan xanlığının Qafqazda hərbi-siyasi mövqeyi və əlaqələri. Naxçıvan: Əcəmi, 2013, 184 s.

5. Məmmədov H.M. Osmanlı İmperiyasının xarici siyasətində Azərbaycan xanlıqları // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının əsərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1989, № 3, s. 44-50.
6. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik-XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbaycan münasibətləri. Bakı: Elm, 2002, 372 s.
7. Mustafazadə T.T. Naxçıvan diyarı XVIII-XIX yüzilliyin əvvəllərində / Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri. Bakı: Təhsil, 2006, s. 98-113.
8. Nəcəfli G.C. XVIII əsrdə Azərbaycan ərazisində erməni dövləti yaradılması cəhdləri. Bakı: Nurlan, 2007, 284 s.
9. Sadıqov H. Rusiya-Türkiyə münasibətlərində Cənubi Qafqaz problemi (1787-1827). Bakı: Elm, 1991, 175 s.
10. Osmanlı devleti ile Azerbaycan Türk hanlıkları arasındaki münasebətə dair arşiv belgeleri (Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy) (1575-1918). Ankara, 1993, 231 s.
11. Saray M. Türk-İran ilişkileri. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, 344 s.
12. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 год. Часть II, Санкт-Петербург, 1869, 602 с.
13. Маркова О.П. Россия, Закавказье и международные отношения в XVIII в. Москва: Наука, 1966, 321 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

İlhami Aliyev

NAKHCHIVAN IN OTTOMAN-RUSSIAN RELATIONS IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY

In the second half of the 18th century, diplomatic disputes and wars were fought between the Russian and Ottoman states, arising from their geopolitical and economic interests, in order to acquire new lands and expand borders. By the end of the period under review, due to the weakening of the Ottoman state due to its internal and international position, tsarist Russia won the battle for the South Caucasus. During this time, in the course of the struggle for the South Caucasus, the Gajar state strengthened.

In 1783, after the signing of the Georgievsk Treaty with the kingdom of Kartli-Kakheti, Russia's desire to occupy the lands of Azerbaijan intensified. At the same time, she has already used this Georgian kingdom as an intermediary and a fulcrum. In 1787-1791, the Ottoman Empire was again defeated in the war with Russia, and a number of political processes taking place inside the country deprived it of the opportunity to impede Russia's advance in the South Caucasus. At that time, the intervention of the Gajarians on Azerbaijani lands and internal conflicts contributed to the rapprochement of the khans of Nakhchivan with Russia. This created favorable conditions for the implementation by the Russian state of the political plans of the beginning of the century. The local Christian population played a big role in the implementation of Russia's South Caucasian policy.

Keywords: *Ottoman state, South Caucasus, Nakhchivan khanate, war, political situation.*

Ильхами Алиев

НАХЧЫВАН В ОСМАНО-РОССИЙСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVIII ВЕКА

Во второй половине XVIII века между Российским и Османским государством велись дипломатические споры и войны, вытекающие из их геополитических и экономических интересов, с целью приобретения новых земель и расширения границ. К концу рассматриваемого периода из-за ослабления Османского государства по причине его внутреннего и международного положения царская Россия выиграла битву за Южный Кавказ. За это время в ходе борьбы за Южный Кавказ укрепилось Гаджарское государство.

В 1783 году, после подписания Георгиевского договора с царством Картли-Кахетия, стремление России оккупировать земли Азербайджана усилилось. При этом она уже использовала это грузинское царство в качестве посредника и точки опоры. В 1787-1791 годах Османская империя вновь потерпела поражение в войне с Россией, и ряд политических процессов, происходящих внутри страны, лишили ее возможности воспрепятствовать продвижению России на Южном Кавказе. В то время интервенция гаджарцев на азербайджанские земли и внутренние конфликты способствовали сближению ханов Нахчывана с Россией. Это создало благоприятные условия для осуществления Российским государством политических планов начала века. Местное христианское население сыграло большую роль в реализации южнокавказской политики России.

Ключевые слова: *Османское государство, Южный Кавказ, Нахчыванское ханство, война, политическое положение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Hacıfəxrəddin Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.01.2023
Son variant 06.02.2023**

UOT 94 (479.24)

HACI HƏSƏNOV

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI PARLAMENTİNİN
FƏALİYYƏTİ TARİXİNDƏN

Mövcud məqalədə aqrar qanun layihəsinin hazırlanması ərafəsi və dövründə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində bərqərar olmuş ictimai-siyasi durum və bu qanun layihəsinin bəzi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar olan bir sıra məsələlər nəzərdən keçirilir. Müəllif bir sıra mötəbər qaynaqların əsasında XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Quzey Azərbaycandakı sosial-iqtisadi vəziyyəti işıqlandırır, bu qanunun axır ki, qəbul edilməsinin səbəbləri və nəticələrini dəyərləndirməyə cəhd göstərir.

Açar sözlər: aqrar, qanun, respublika, fraksiya, müsavat, hökumət.

Uzun əsrlərdən bəri Azərbaycanın kənd təsərrüfatı ölkəsi olaraq qalması, onun sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi, mənəvi-mədəni durumunun ilk növbədə kəndlər kənd əhalisi və kənd təsərrüfatının vəziyyəti ilə birbaşa əlaqədar olması heç də sirr deyildir.

Çox mühüm və köklü səbəblər nəticəsində çökən romanovçu Rusiya imperiyasının xarabalıqları üzərində Cənubi Qafqazda qurulmuş yeni milli dövlətlərdən biri olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində də kənd təsərrüfatı ölkə iqtisadiyyatının əsası, bel sütunu olaraq qalmaqda idi. Gənc respublikanın sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi durumunun hansı məcrada təkamül edəcəyi həm də cəmiyyətin bu böyük hissəsinin vəziyyətindən, burada gedəcək proseslərdən birbaşa asılı idi. Belə ki, XIX əsr romanov Rusiyası statistikasının şah əsəri sayıla biləcək 1897-ci il Rusiya imperiyası əhalisinin birinci ümumi siyahıyaalması nəticələrinə görə:

– Bakı quberniyasının 6 qəzasında (Bakı, Göyçay, Cavad, Quba, Lənkəran, Şamaxı) məskunlaşmış 826716 nəfər əhalidən ancaq 169995 nəfəri şəhərlərdə yaşamış, qalan əhali (656721 nəfər) kənd sakinlərinin payına düşmüşdür [14, s. 1];

– Yelisavetpol quberniyasında 8 qəzada (Yelisavetpol, Ərəş, Cəbrayıl, Cavanşir, Zəngəzur, Qazax, Nuxa, Şuşa) məskunlaşmış 878415 nəfər əhalinin ancaq 89259 nəfəri şəhərlilərdə idi, qalan 789156 nəfər kəndlərdə yaşayırdılar [16, s. 1];

– İrəvan quberniyasının 7 qəzasında (İrəvan, Aleksandropol, Naxçıvan, Yeni Bəyazid, Sürməli, Şərur-Dərələyəz, Üçmüəzzin) qeydə alınmış 829556 nəfər əhalidən ancaq 92323 nəfəri şəhər əhalisinin payına düşmüş, qalan 748047 nəfər isə kəndlərdə məskunlaşmışdı [18, s. 1];

– Tiflis quberniyasına daxil edilmiş Borçalı və Sığnaq torpaqlarımızda qeydə alınmış 230900 nəfər əhalinin ancaq 8994 nəfəri şəhər əhalisinin payına düşmüş, qalan 211906 nəfər isə kənddə yaşamışdır [17, s. 1];

– Dağıstan vilayətinin daxil edilmiş Dərbənd torpaqlarımızı əhatə etmiş Qaytaq-Ta-basaran qəzasında qeydə alınmış 91021 nəfər əhalidən ancaq 14629 nəfəri Dərbənd şəhərində yaşamış, qalan 76.392 nəfər isə kənd sakinləri olmuşdular [15, s. 2].

Deməli, bütün Quzey Azərbaycan ərazisində qeydə alınmış 2.856.608 nəfər əhalidən ancaq 364.386 nəfəri və ya cəmi 12,8%-i şəhərlərdə məskunlaşmış, qalan 87,2%-i və ya 2.492.222 nəfəri kənd sakinlərinin payına düşmüşdü.

Məsələ burasındadır ki, romanov Rusiyasının Quzey Azərbaycandakı ağalığı dövründə – XIX-XX əsrin əvvəllərində bu imperiya ucqarının kənd əhalisinin statusunun müəyyən-

laşdırılması, kənddə torpaq münasibətlərinin dövrün tələblərinə müvafiq tənzimlənməsi istiqamətində müstəmləkəçi rejim, demək olar ki, heç bir ciddi addım atmamışdır.

Məsələn, Şimali Azərbaycan kənd əhalisinin təxminən 1/3-ni əlavə edən, sahibkar torpaqlarında məskunlaşmış kəndlərinin pay torpaqlarının özəlləşdirilməsinə yönəldilmiş ilk ciddi addım – 1870-ci il 14 may tarixli islahatı tam fiaskoya uğramış [4] və ancaq 1912-ci il 20 dekabr tarixli yeni islahatla bu kəndlilər çox böyük ödənc müqabilində 1913-cü il yanvarın 1-dən etibarən öz pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçiləri elan olunmuşdular [7].

Ancaq məsələ burasında idi ki, Quzey Azərbaycanda kənd əhalisinin çox böyük əksəriyyəti – 69-70%-i çarizmin hələ işğalın gedişində qamarlayaraq öz xəzinəsinə tabe etdirdiyi torpaqlarda məskunlaşmışdılar. Öz feodal təbiətindən bircə addım da geri çəkilməkdən qorxan romanov monarxiyası bu sabit gəlir mənbəyini itirməkdən ehtiyatlanaraq, Xəzinə torpaqlarında heç bir ciddi islahat aparmamış, kəndliləri pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçisinə çevirməklə heç bir ciddi islahat aparmamış, kəndliləri pay torpaqlarının xüsusi mülkiyyətçisinə çevirməklə heç zaman razı olmamış, 1908-1914-cü illərdə verilmiş bütöv bir sıra aqrar qanunvericilik aktları isə sadəcə olaraq pay torpaqları üzərində xəzinə kənd icmalarının daimi istifadə hüququnun təsbit etməkdən uzağa gedə bilməmişdir [11].

Odur ki, 1917-ci ilin martında Romanovlar rejiminin süqutundan sonra yeni yaradılan siyasi strukturların ən böyük “baş ağrıların”dan biri aqrar – torpaq məsələsinin nizamlanması məsələsi idi. Onu da unutmaq lazım deyildir ki, çarizmin öz iflası ərafəsindən ağılsızcasına qoşulduğu Birinci Cahan savaşı illərində bütün imperiya üzrə olduğu kimi Quzey Azərbaycanda da kənd təsərrüfatı sektoruna ağır zərbələr dəymişdi Əhalinin xeyli hissəsi arxa işlərinə və cəbhəyə cəlb olunmuş, nəqliyyatın rəvan işinin pozulması və hərbi ehtiyaclara yönəldilməsi üzərindən kənd təsərrüfatının əmək alətləri və texnika ilə təchizatı, əldə olunmuş məhsulun reallaşdırılması işinə çox böyük ziyan dəymişdir.

Kənd əhalisinin əhval-ruhiyyəsinin bütün ictimai-siyasi mühit üçün necə böyük əhəmiyyət daşıdığını yaxşı başa düşən hər siyasi qurum aqrar məsələni öz gündəliyinin ilk yerlərindən birinə qoymağa məhkum idi.

Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il fevralın 23-də yaradılan, bütün Cənubi Qafqazın qanunvericilik orqanı rolunu oynamaq iddiasında olan Cənubi Qafqaz seymi artıq həmin il martın 7-də xüsusi aqrar qanun qəbul etmişdir [5, s. 87]. Lakin həm bu, həm də 1918-ci ilin martın sonu – mayın əvvəllərində bütün Bakı quberniyasının al-qana boyayaraq hakimiyyətini möhkəmləndirmək ümidində olan şaumyançı Bakı Sovetinin qəbul etdiyi torpaq qanunu kağız üzərində qaldı. Bu da təsadüfi deyildi, onlardan heç biri Quzey Azərbaycan kəndində mövcud olan sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi reallıqları, milli-etnik-dini özəllikləri nəzərə almayaraq daha çox deklarativ xarakter daşıyırdı Odur ki, AXC-nin yaradılmasını elan edilməsindən heç bir ay belə keçməmiş, 1918-ci il iyunun 22-də Fətəli xan Xoyski hökuməti xüsusi dekretlə Cənubi Qafqaz seyminin qəbul etdiyi aqrar qanunun qəbul etdiyi aqrar qanunun tətbiqinin Ümumazərbaycan Müəssislər Məclisinin çağırılmasınadək dayandırılması, torpaq qəsblərinin aradan qaldırılması, torpaq ödəncləri vəziyyəti haqqında araşdırmalar aparılması barədə xüsusi dekret qəbul etdi, eyni zamanda Bakı Xalq Komissarlar Sovetinin torpaq haqqında dekretinin də ləğvi qərara alındı [5, s. 87; 8, s. 31; 12].

Lakin gənc respublikanın son dərəcə kəskin hərbi-siyasi durumu, bir-birinin ardınca baş verən çox ciddi proseslər, Bakı XKS-inə qarşı mübarizə, ingilis hərbi müdaxilələri, Birinci Cahan savaşıның yekununda uduzmuş Osmanlı imperiyasının qoşunlarının Azərbaycandan

çıxarılması, yeganə hərbi-siyasi dayağını itirmiş, gənc respublikanın az qala çıxılmaz vəziyyətə düşməsi dərhal bu ciddi məsələ ilə məşğul olmağa imkan vermədi. Hərçənd ki, AXC hökuməti bu məsələni heç vaxt diqqətindən kənarında qoymurdu. Bunu AXC-nin ilk üç hökumətinə başçılıq etmiş Fətəli xan Xoyskinin özünün sonuncu kabinetinin təşkilindən dərhal sonrakı çıxışı da sübut edir [9; 10].

Artıq 1919-cu il fevralın 4-də S.Ağamalıoğlunun başçılığı ilə AXC parlamentinin xüsusi aqrar komissiyası yaradıldı [5, 87; 6, 145]. Müsavatçılar, İttihad, sosialist bloku, Əhrar, Daşnaksutyun və Rus slavyan cəmiyyətinin nümayəndələrindən ibarət olan bu 9 nəfərlik komissiyanın uzun çək-çevirdən, sonu görünməyən müzakirələrdən sonra hazırladığı ilk aqrar qanun layihəsi hökumət tərəfindən qəbul edilmədi. Belə ki, bu layihənin əsas müddəaları Cənubi Qafqaz seyminin 1918-ci il 7 mart tarixli aqrar qanununu əsasları ilə çox yaxından səsleşirdi.

Həm parlamentdə, həm də aqrar qanun layihəsinin hazırlayacaq komissiyada müzakirələrin başlıca məhək daşını mülkədar və digər xüsusi mülkiyyət torpaqlarının hansı yolla – müsadirə və ya satınalma yolu ilə dövlətin ixtiyarına keçirilməsi məsələsi təşkil edirdi. İttihadçılar və onların bir neçə tərəfdarı, habelə sağ müsavatçılar mülkədar torpaqlarının dövlət tərəfindən satın alınmasını təklif edirdilər. Sol müsavatçılar, hümmətçilər və sosialistlər isə mülkədar torpaqlarının müsadirəsi yolu ilə islahata cəlb olunmasına tərəfdar çıxırdılar [13].

Torpaq komissiyası 1919-cu il yay sonu – payızın əvvəllərində aqrar qanun layihəsinin başlıca tezisləri üzərində işi başa çatdırırsa da [5, s. 88] parlamentin 1919-cu il tarixli 81-ci iclasında əkinçilik naziri H.Sultanovun tələbi ilə onun müzakirəsi dayandırıldı. Belə ki, Əkinçilik nazirliyinin öz xüsusi komissiyası da paralel olaraq başqa bir aqrar qanun layihəsi hazırlamalı idi. Lakin həmin komissiya hələ bu işə başlamamışdı [5, s. 88].

1919-cu ilin mürəkkəb daxili və beynəlxalq hərbi-siyasi vəziyyəti, xarici müdaxilə təhlükəsi, konkret formalaşmış dəst-hərəkət xəttinin yoxluğu, kadrların çatışmaması, zəruri informasiyaların kasadlığı, daxili və xarici düşmənlərin törətdikləri maneələr aqrar islahat layihəsini hazırlamaq işini son dərəcə çətinləşdirir, bir çox hallarda bu işi çıxılmaz bir duruma salırdı. Radikal islahatlar zərurəti hələ 1919-cu ilin iyunun əvvəllərində Əkinçilik nazirliyinin nəzdində aqrar islahatlar şöbəsinin yaradılmasına gətirib çıxarmışdı [1, s. 138]. Təxminən iki aydan sonra bu şöbə nazir müavini H.B.Sultanovun rəhbərliyi altında “Azərbaycan Respublikası əhalisinin torpaq təminatı haqqında” qanun layihəsi üzərində işi başa çatdırdı [2, s. 21; 5, s. 88]. Layihənin bu variantı xüsusi torpaq sahiblərinə qarşı xüsusi diqqətlə seçilirdi, onların torpaqlarının ancaq xüsusi ödənc müqabilində alınması, əkinçi əhaliyə torpağın ancaq “istehlak norması”na müvafiq şəkildə verilməsi nəzərdə tutulurdu və s. [3, s. 47]. Lakin yeni hökumət böhranı bu nazirlik layihəsini heç müzakirəyə çıxarmağa belə imkan vermədi (Yeri gəlmişkən bu sətirlərinin müəllifi – H.N.Həsənov, hələ ötən əsrin 80-ci illərinin ortalarında o zaman “Azərbaycan SSR Oktyabr inqilabı Mərkəzi Dövlət Arxivi” adlanan indiki Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin o zamankı direktoru, yüksək peşəkar arxivçi, vətənpərvər alim rəhmətlik Fikrət Əliyevin geniş lütfkarlığı sayəsində bu arxivin fondlarına buraxılmış və AXC Əkinçilik Nazirliyinin fondunda yuxarıda adı çəkilən qanun layihələrindən birini – nazirliyin layihəsini – aşkara çıxarmış, mətnə əsasən onun hazırlanma vaxtını müəyyənləşdirmiş, bu geniş layihənin materialları əsasında məqalə yazaraq onu elə sovet dövründə çap etdirmişdi – Müəllif).

Sonuncu hökumət kabinetinin müvafiq nazirliyinin Ə.B.Pepinovun başçılığı altında 1920-ci ilin martınadək başa çatdırdığı yeni aqrar qanun layihəsi – “Xüsusi sahibkar torpaqlarının dövlət torpaq fonduna özgəninkiləşdirilməsi və Azərbaycan Respublikası əhalisinin

torpaqla təmin edilməsi haqqında qanun”un layihəsi xüsusi sahibkarlara ixtiyarında iri torpaq sahələrinin saxlanılması şərti o ilə, onların qalan torpaqlarının, habelə dini idarə və müəssisələrin torpaqlarının əvəzsiz olaraq dövlət torpaq fondunun xeyrinə müsadirə olunmasını nəzərdə tuturdu [5, s. 88]. Lakin xüsusi sahibkar torpaqlarının hansı yolla (müsadirə və ya əvəzi ödənilməklə) torpaq fonduna verilməsi ətrafında mübahisələr, nazirlik və parlament qurucuları arasındakı qarşıdurmalar, komissiyanın tərkibində tez-tez baş verən dəyişikliklər, əsası isə 1920-ci ilin yazının kəskin siyasi böhranı bu qanun layihəsinin də uğursuz taleyini sərtləndirdi. Bu sonuncu, dördüncü aqrar qanun layihəsi də özünün dövrünə müvafiq məziyyətlərinə baxmayaraq mükəmməl deyildi. Beləliklə, AXC hökumət kabinetinin təxminən bir ildən bir qədər artıq çəkməmiş aqrar qanun hazırlamaq cəhdləri uğursuzluqla nəticələndi: hökumət bu mühüm sahə üzrə heç bir konkret hüquqi akt hazırlayıb qəbul edə bilmədi.

Heç şübhəsiz ki, respublika əhalisinin çox böyük əksəriyyətini təşkil edən kənd əhalisinin ən başlıca probleminin – torpaq sabitliyi məsələsinin hüquqi cəhətdən tənzimləyə biləcək qanunvericilik sisteminin qəbul edilməməsi 1920-ci ilin aprel işğalı zamanı respublika əhalisinin xeyli hissəsinin siyasi apatiasına başlıca səbəblərindən biri oldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi (bundan sonra – ARDA): F. 77, s. 1, iş 118.
2. ARDA: F. 77, s. 1, iş 310.
3. ARDA: F. 278, s. 1, iş 71.
4. Azərbaycan tarixi. IV c., Bakı, 2000.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку, 1998.
6. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Парламент. Баку, 1998.
7. Talıbzadə İ.A. 1912-ci il 20 dekabr islahatı. Bakı, 1969.
8. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 год. Баку, 1920.
9. Азербайджан, 1918, 29 декабря.
10. Азербайджан, 1919, 7 февраля.
11. Гасанов Г.Н. Из истории североазербайджанской деревни в конце XIX-начале XX вв. Баку, 2007.
12. Грузия, 1918, 4 октября.
13. Заря, 1919, 29 апреля.
14. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXI: Бакинская губерния, СПб, 1905.
15. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXII: Дагестанская область, СПб, 1905.
16. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXIII: Елизаветпольская губерния, СПб, 1904.
17. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXIX: Тифлисская губерния, СПб, 1905.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Т. LXXI: Эриванская губерния, СПб, 1905.

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
E-mail: hacıhasanov@mail.ru

Hacı Hasanov

**FROM THE HISTORY OF ACTIVITIES OF THE AZERBAIJAN
DEMOCRATIC REPUBLIC PARLIAMENT**

This article discusses a number of issues related to the socio-political situation that has developed in ADR on the eve and during the development of the draft agrarian law, and with some features of this bill. Based on a number of reliable sources, the author highlights the socio-economic situation in Northern Azerbaijan at the end of the 19th - beginning of the 20th century, and tries to assess the causes and consequences of the fact that this law was never adopted.

Keywords: *agrarian, law, republic, fraction, Musavat, government.*

Гаджи Гасанов

**ИЗ ИСТОРИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПАРЛАМЕНТА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В данной статье рассматривается ряд вопросов, связанных с общественно-политической ситуацией, сложившейся в АДР накануне и в период разработки проекта аграрного закона, и с некоторыми особенностями этого законопроекта. Автор на основе ряда достоверных источников освещает социально-экономическую ситуацию в Северном Азербайджане в конце XIX-начале XX вв., предпринимает попытку оценить причины и последствия того, что этот закон так и не был принят.

Ключевые слова: *аграрный, закон, республика, фракция, Мусават, правительство.*

(Akademik İsmayıl Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 02.02.2023
Son variant 16.03.2023**

BAYRAM RZAYEV**NƏSİRƏDDİN TUSİ YARADICILIĞINA DAİR BİR NEÇƏ FİKİR**

Nəsirəddin Tusi elm tarixində nəhəng dühaların ən parlaq simalarındandır. XIII əsrdə mövcud olan elmlərin bütün sahələrini – astronomiyani, riyaziyyatı, fizikanı, triqonometriyanı, həndəsəni, tarixi, fəlsəfəni, hüquqşünaslığı, məntiqi, ədəbiyyatşünaslığı, musiqişünaslığı, pedaqogikanı, tibb elmini, geologiyani və nəhayət ilahiyyatı özündə cəmləşdirən nadir ensiklopedik alimdir. Tusi nə qədər böyük alim-düha olsa da, bir o qədər də qiymətini almamış elm xadimidir.

Nəsirəddin Tusinin elmi yaradıcılığında saysız-hesabsız açıqlanmamış sirlər mövcuddur. Onların bir neçəsinə toxunmağa çalışacam.

Açar sözlər: *Nəsirəddin Tusi, düha, ensiklopedist, yeni qitə, qlobus, dalğa nəzəriyyəsi, qeyri-Evklid.*

Tusiyə dünya şöhrəti qazandıran onun riyaziyyat və astronomiya elmlərinə aid yazdığı “Zic-Elxani”, “Təhrir-i Öqlidis”, “Şəkl ül-Qita” əsərləri və Marağa rəsədxanasının yaradılmasıdır, onu Şərq xalqlarına sevdiren “Əxlaq-i Nasiri” əsəri olmuşdur.

Dahiyə məxsus sifətlərdən biri onun paklığı, saflığı və düzlüyüdür. Bunlar sanki Tusinin boy-buxununa biçilmişdir. Əsərlərində hansı mənbələrdən bəhrələnmişsə, öz mülahizələrini söyləməzdən öncə həmin mənbələrdə məlum olanları olduğu kimi təsvir etmiş, ancaq bundan sonra özünə məxsus ideyaları söyləmişdir.

Əsər var nəşriyyatdan çıxan gündən arxiv materialıdır, əsər var ancaq müəllifin sağlığında adı çəkilir, sonra da arxiv materialına çevrilir. Deməli, əsər var mehə tab gətirmir – süpürülüb küllüyə atılır, əsər də var güclü küləyə, tufana sinə gərir - millətin, bəşəriyyətin malı olur. Nəsirəddin Tusinin əsərləri Şərq, Uzaq Şərq və Qərbdə geniş yayılmış, minlərlə alimlər onlardan bəhrələnmiş, tarixin fırtınasına sinə gərərək gəlib dövrümüzə çatmışdır. O əsərlər hazırda da öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Düzdür, Tusiyə qədər və ondan sonra yaşayıb yaratmış görkəmli şairlərimiz, yazıçılarımız, alimlərimiz, bəstəkarlarımız olmuşdur. İndi də var. Onlar Azərbaycanı dünyaya tanıtmış və fəxr etdiyimiz mütəfəkkirlər olmuşlar. Onların əsərləri indi də yaşayırlar və bizə baş ucalığı gətirirlər. Lakin istər Tusiyə qədər, istərsə də Tusidən sonra bəşəri elmlər sahəsində Tusi zirvəsinə yüksələ bilən hər hansı bir azərbaycanlı alimin adını çəkmək çox çətindir.

Nəsirəddin Tusi millətimizin fəxri, daimi şölələnən Ülkərinə çevrilmişdir.

Nəsirəddin Tusi elm tarixində nəhəng dühaların ən parlaq simalarındandır. XIII əsrdə mövcud olan elmlərin bütün sahələrini – astronomiyani, riyaziyyatı, fizikanı, triqonometriyanı, həndəsəni, tarixi, fəlsəfəni, hüquqşünaslığı, məntiqi, ədəbiyyatşünaslığı, musiqişünaslığı, pedaqogikanı, tibb elmini, geologiyani və nəhayət ilahiyyatı özündə cəmləşdirən nadir ensiklopedik alimdir.

Qüdrətli zəka, təkzibedilməz məntiq, fəvqəladə istedad sahibi olan Nəsirəddin Tusi “Elm bəşəriyyəti xilas edər” düşüncələri ilə yaşayıb yaratmışdır. Elmlərlə məşğul olduğu bütün şüurlu həyatı yolunda o, elmdə həqiqət, dürüstlük, saxtakarlıqlardan uzaqlaşmaq istiqamətini üstün tutmuş, elmi yaradıcılığın təbiətini açmağa cəhd göstərmişdir.

Nəsirəddin Tusinin öz qarşısına qoyduğu ümdə vəzifə-reallığı başa düşmək və obyektiv faktları meydana çıxarmaq olmuşdur. Elmin vəzifəsi mövcud və konkret şəraiti tədqiq etməkdir və bunu elə etməlidir ki, “əgər bir adam qərəzanə irad tutub, qarayaxma fikrinə düşsə, nə üçün deyildiyinin, həqiqətin necə olduğunun mahiyyətinə varmadan ibarə və ifadələri öz

istədiyi kimi yozmaq istəsə, əli boşa çıxsın”. Tusi üçün “elm varlıqların həqiqətən necə olduqlarını düzgün təsəvvür etmək, insanın yaradıcı ağı və sağlam düşüncəsi dairəsində onun xüsusiyyəti və keyfiyyətlərini kəşf etməkdir”.

Zaman, həyat və tarix tərəqqiyə doğru sürətlə addımladıqca Tusinin dəyərli xəzinəsini qoruyub saxlamaq, böyük qayğı və həssaslıqla mühafizə etmək, geniş yaymaq hər birimizin vətəndaşlıq və müqəddəs borcudur.

Tusi həmişə xalqımızın qabaqcıl nümayəndələrinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Vidadi, Abbasquluğa Bakıxanov, Mirzə Fətəli Axundov və başqaları öz əsərlərində dəfələrlə Tusinin xatirəsini hədsiz məhəbbətlə yada salmış və onun əsərlərindən yetərincə bəhrələnmişlər (xüsusilə Abbasquluğa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundov).

Tusinin əsərlərinə Bakı, Paris, Berlin, Vyana, Kembric, Oksford, Leypsiq, Münxen, Florensiya, Qahirə, İstanbul, Moskva, Sankt-Peterburq, Kazan və sair şəhərlərin kitabxana və muzeylərində rast gəlmək olar.

Dünyaya göz açmasından 800 ildən artıq bir zaman keçməsinə baxmayaraq adına və yaradıcılığına heç bir ləkə yapışdırıla bilməyən bəşəri düha Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən – Nəsirəddin Tusi bütün Şərq alimləri üçün əsl əxlaq və mərifət simvolu, yaxşı əməllər nümunəsidir. Onun adı Şərqi ən görkəmli alimləri və siyasi xadimləri arasında hamıdan yüksək zirvədə duran mübarək bir addır.

Nəsirəddin Tusi dəqiq elmlər üzrə özünə nəhəng heykəl ucaltdığı kimi, humanitar elmlər – dövlət quruculuğu, hüquqşünaslıq, pedaqogika, etika, ailə və digər sahələrdə də əbədiyaşarlıq qazanmış, ikinci əlçatmaz heykəli ucaltmışdır.

Nəsirəddin Tusinin əsərləri zamanın siyasi-iqtisadi, mədəni, elmi həyatının güzgüsüdür. Onun həyatı bir əsrə, bir ölkə hüdudlarına sığmayan dünyadır. Dahinin fəvqəladə istedadı, qırılmaz iradəsi nəsilərə nümunə olacaq, qarşısına qoyduğu məqsədə çatmağı, zamanın çərçivəsini qırmağı bacaran, hökmdarları ram etməyə məcbur edən qabiliyyəti və iradəsi, ölüm qorxusu qarşısında əyilməyən, həmişə həyat eşqiylə yaşayan böyük şəxsiyyət nəsilələr üçün məşəl kimi işıq saçacaqdır.

Nəsirəddin Tusi bəşəriyyət tarixində sönməyən bir ulduzdur, əqlin və zəkanın möcüzəsidir. Tusinin geniş miqyaslı, dərin elmi nəşrləri milli hüdudlar çərçivəsindən kənara çıxıb, ümumbəşəri əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Şərq elminin ən böyük dühalarından olan Nəsirəddin Tusi haqqında saysız-hesabsız açıqlanmamış sirlərdən bir neçəsinə toxunmağa çalışacağam.

Qeyd edək ki, Tusi nə qədər böyük alim olsa da, bir o qədər də qiymətini almamış elm xadimidir.

Kolumbun XV əsrdə ilk dəfə Amerikaya səfərindən (halbuki o, özü də Amerikada olduğunu bilmirdi) 200 il əvvəl Nəsirəddin Tusi özünün “Zic-Elxani” (Elxani Cədvəlləri) əsərində hazırladığı meridian və paralellər xəritəsində belə bir quru torpağın olduğunu bildirmişdi. Tusi dünya xəritəsini meridianlar üzərində qurarkən ilkin sıfır meridianının uzunluq xəttini indiki Qrinvicdən 34 dərəcə qərbdən götürərək, Cənubi Amerikanın şərq hissəsindən keçirir. Kolumbdan çox-çox qabaq Qərb yarımkürəsində sonralar Amerika adlandırılmış materikin varlığından xəbərdar imiş. Bu ideyanı Birunidən sonra deyən böyük Tusi özünün “Zic-Elxani” əsərində səsləndirir.

Başqa bir fərziyyə də Tusinin böyüklüyünü əks etdirir. İlk dəfə X-XI əsrin böyük alimi Əl Biruni tərəfindən hazırlanan qlobus çox təəssüflər ki, sonradan avropalı Martin Behaymın adına çıxarıldı. Doğrudur, onun icadını daha təkmilləşmiş, daha peşəkar iş hesab edənlər də

yanılmırdılar. Amma Behaymın hazırladığı qlobusdan heç də fərqlənməyən qlobusu Nəsirəddin Tusi məsləkdaşı ilə birgə əsasını qoyduğu və rəhbərlik etdiyi Marağa rəsədxanasında hazırlamışdı. Azərbaycan fəlsəfə tarixinin araşdırıcısı, professor Zakir Məmmədov Nəsirəddin Tusinin irsini tədqiq edərkən mənbələr əsasında belə bir faktı qeyd edir ki, 1266-cı ildə Marağa rəsədxanasında N.Tusi ilə bir yerdə çalışan azərbaycanlı mühəndis Kəriməddin Əbubəkr Mahmud oğlu Səlmasinin düzəltdiyi cihazlar arasında içiboş yer kürəsi modeli də olub. Üzərində iqlimlərin təsviri verilmiş bu fiqur coğrafi qlobus olmuşdur. Hələ bu da son deyil. Yerin Günəş ətrafında fırlanmasını kəşf etməklə dünya astronomiya elminin yeni mərhələsini yaradan Nikolay Kopernik də Tusidən qidalanan alimlər sırasındadır. Kopernik 1543-cü ildə yazdığı “Göy sferalarının fırlanması” əsərinin 67-ci bölümündə biri digərinin daxilində hərəkət edən iki çevrənin müəyyən qanunauyğunluqlarından bəhs edir. Amma bu riyazi bəhs Kopernikdən 200 il əvvəl Tusi tərəfindən deyilmişdi. Həmçinin dövrün alimlərinin əsərlərində “Tusi cütü” kimi tanınırdı.

Tusi müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı, fizika üzrə də görkəmli əsərlər yazmışdır. Bu baxımdan onun optikaya aid zəngin nəzəri fikirləri bugünkü elm üçün də olduqca dəyərlidir. O öz “Təcrid ül-Kəlam” adlı əsərində işığın zərrəciklərdən ibarət olması haqqında yazmışdır: “İşıq da bir qaynaqdan ayrılan zərrəciklərdən ibarətdir. O qaynaqdan ayrılıb başqa cisimlərə çatır və onları işıqlandırır”. XVII əsrdə yaşamış ingilis alimi Nyutonun işığın zərrəciklərdən ibarət olmasına dair fikirlərinə baxaq. Nyuton deyir: “İşıq kiçik zərrəciklərdən ibarətdir ki, bir qaynaqdan ayrılır və başqa cismə toxunduqda onu da işıqlandırır”. Buradan çox asanlıqla anlamaq mümkündür ki, Nyutonun dedikləri ondan 400 il öncə yaşamış Nəsirəddin Tusinin fikrinin eynidir. Daha dəqiq desək, tərcüməsidir. Tusi işığın zərrəcik və dalğa nəzəriyyəsinə aid tutarlı mülahizələr irəli sürmüşdür. Böyük alim bu məzmununda fikirlərini özünün “Təcrid ül-Kəlam” adlı əsərində verməklə yanaşı, “İşığın qayıtması və sınıması” adlı müstəqil kitab da yazmışdır. Nəsirəddin Tusi fizikanın başqa problemləri ilə yanaşı səs yayılması və dalğa xassəsini araşdırmış, bu haqda dəyərli fikirlər irəli sürmüş, öncə deyilənləri təkmilləşdirərək nəzəriyyə səviyyəsinə qaldırmışdır. Lakin fizika kitablarında səs dalğa xassəsinin əsaslandırılması Hüygensə aid edilir. Gəlin Tusinin və Hüygensin bəzi fikirlərini tutuşduraq. Tusi özünün “Təcrid ül-Kəlam” kitabında səs yayılması və dalğa xassəsi haqqında yazmışdır: “Səs havada olan bir keyfiyyətdir ki, müəyyən bir şeyin onu hərəkətə gətirməsi sayəsində suyun dalğasına bənzər dalğa kimi hərəkət edir. Havadakı hərəkət bir cisimdən başqasına keçir və suyun dalğası kimi hərəkət edir. Hərəkətdən sonra hərəkət, durğunluqdan sonra durğunluq havada cismin birindən o birinə keçir və nəhayət, zəifləyir. Elə bir yerə çatır ki, orada cisimləri tərpədə bilmir və kəsilir. Bu, suya atılmış bir daşın törətdiyi dalğalara bənzəyir. Buna görə də havada olan bu hərəkəti səs dalğaları adlandırırıram”. İndi baxaq görək Hüygensin etdikləri nədən ibarətdir. O yazmışdır: “Mən havadakı hərəkəti dalğa adlandırırıram. O, suya atılan daşın törətdiyi dalğalara bənzəyir”. Dəqiq demək olar ki, Hüygens işığın ona aid edilən dalğa nəzəriyyəsinə əsaslandırarkən Tusinin səs dalğaları haqqındakı mühakimələrdən istifadə etmişdir. Sonra o yazmışdır: “Od və şölə ki, ondan işıq törəyir, şübhəsiz, sürətli bir hərəkətə malikdir və bu hərəkət şəffaf cismin qonşuluğunda maddi mühitə təsir edir və onu hərəkətə gətirir. Bu hərəkət fəzada olan bir maddəcikdən o birinə keçir və orada da yayılmağa başlayır. Səs də havadakı bir cisimdən o birinə keçməklə yayılır”. Tusidən ayrı-ayrı illərdə Nyuton, Kepler, Leybnits, Paş kimi alimlər də yararlanıb. Amma məşhur rus alimi Lobaçevski kimi heç kəs Tusidən sui-istifadə etməyib. Bu sui-istifadənin tarixçəsinə nəzər salaq. Böyük alimimiz Mirzə Kazım bəy Sankt-Peterburqda çalışan zaman Lobaçevski ondan yerlisi olan alim

– Nəsirəddin Tusinin əsərlərini xahiş edir. Şərqsünas alim Mirzə Kazım bəy onun xahişini yerə salmır. Tusinin bir neçə əsərini riyaziyyatçıya təqdim edir. Həmin əsərlərin arasında Azərbaycan elm tarixinin ilk çap kitabı hesab edilən “Təhriri-Öqlidis” əsəri də var idi. “Təhriri-Öqlidis” antik yunan filosof, astronom və riyaziyyatçısı Evklidin əsərlərinin şərhə əsasında yazılmışdı. Əsərin adı “Evklidin şərhə” olsa da, Tusi yalnız şərhələri kifayətlənməmişdi. Onun riyazi nəzəriyyələrinə əks olan başqa bir nəzəriyyə ortaya qoymuş, bir növ qeyri-Evklid həndəsəsi ideyasını ərsəyə gətirmişdi. Lakin çox təəssüflər olsun ki, Lobaçevski Mirzə Kazım bəyin bəxşişindən yararlanaraq o əsərdəki ideyaları öz adına çıxarmış və riyaziyyatda qeyri-evklid həndəsəsi adlanan predmetin “əsasını qoymuşdur”.

ƏDƏBİYYAT

1. Eyvazov F.İ. Dahi alim və filosof. Bakı: Gənclik, 1981.
2. Eyvazov F.İ. Nəsirəddin Tusinin dünyagörüşü. “İqtisadçı” qəz., 1994, aprel, № 3.
3. Əbdülqasımova N. Şərqi sönməz günəşi. “İslam dünyası” qəz., 1993, 17 sentyabr.
4. Əliyev R., Əbdülqasımova N. Böyük riyaziyyatçı və astronom // Ulduz, 1970, s. 52-55.
5. Xacə Nəsirəddin Tusi. Əxlaq-i Nasiri / Farscadan tərcümə edən, ön sözün və şərhələrin müəllifi Rəhim Sultanov. Bakı: Lider, 2005.
6. Qaralov Z. Elm və fəzilət dünyasının padşahı // Azərbaycan məktəbi, 1981, №12.
7. Məmmədbəyli H. Məhəmməd Nəsirəddin Tusi. Bakı: Gənclik, 1981.
8. Məmmədova A.Z. Ədəbiyyət qazanmış filosof // Elm, 1998, may, s. 17-18.
9. Musayev M. Azərbaycan elminin fəxri. “Kommunist” qəz., 1981, 24 noyabr.
10. Onullahi S. Böyük mütəfəkkir alim // Kitablar aləmində, 1981, № 4, s. 19-20.
11. Rizayev A. Nəsirəddin Tusi (Həyatı, elmi dünyagörüşü). Bakı, 2001.
12. Sultan B. Tusi və fizika // Elm və həyat, 1982, № 10, s. 36-37.
13. Rzayev B. Bəşəri düha: Məhəmməd ibn Məhəmməd ibn Həsən – Nəsirəddin Tusi. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2014.

Elm və Təhsil Nazirliyi Təbii Ehtiyatlar İnstitutu
E-mail: aliye.rzaeva@mail.ru

Bayram Rzayev

A FEW THOUGHTS ON THE CREATIVITY OF NASIR AL-DIN AL-TUSI

Nasir al-Din al-Tusi is one of the most vivid images of great geniuses in the history of science. He was a rare encyclopedic scientist who knew all the fields of science that existed in the 13th century – astronomy, mathematics, physics, trigonometry, geometry, history, philosophy, jurisprudence, logic, literature, musicology, pedagogy, medicine, geology and, finally, theology. No matter how great the brilliant scientist Tusi is, he remains an underestimated figure in science.

There are countless unexplained mysteries in the scientific work of Nasir al-Din al-Tusi. I will try to touch on some of them.

Keywords: *Nasir al-Din al-Tusi, genius, encyclopedist, new continent, globe, wave theory, non-Euclidean.*

Байрам Рзаев

НЕСКОЛЬКО МЫСЛЕЙ О ТВОРЧЕСТВЕ НАСИР АД-ДИНА ТУСИ

Насир ад-Дин Туси – один из самых ярких образов великих гениев в истории науки. Он был редким ученым-энциклопедистом, познавшим все области науки, существовавшие в XIII веке, – астрономию, математику, физику, тригонометрию, геометрию, историю, философию, юриспруденцию, логику, литературу, музыковедение, педагогику, медицину, геологию и, наконец, теологию. Каким бы великим ни был гениальный ученый Туси, он остается недооцененным деятелем науки.

В научной работе Насиреддина Туси есть бесчисленное множество необъяснимых тайн. Я постараюсь коснуться некоторых из них.

Ключевые слова: *Насир ад-Дин Туси, гений, энциклопедист, новый континент, земной шар, волновая теория, неевклидово.*

Daxilolma tarixi: İlk variant 16.01.2023

Son variant 20.02.2023

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

UOT 902

TOĞRUL XƏLİLOV

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNİN YAXIN ŞƏRQ PARALELLƏRİ

Azərbaycan arxeologiyasında ən aktual və maraqlı məsələlərdən birini Naxçıvandakı arxeoloji abidələrin Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə bağlılığını öyrənmək təşkil edir. Qeyd olunan problemin tədqiq olunmasında onlardan əldə olunmuş arxeoloji materiallar mühüm yer tutur. Məqalədə Naxçıvandakı arxeoloji abidələr tədqiq edilmişdir. Onlardan aşkar olunan arxeoloji materialların Yaxın Şərqi ölkələrindəki abidələrin maddi-mədəniyyət nümunələri ilə müqayisəsi aparılmışdır. Tədqiqat zamanı Naxçıvandakı arxeoloji abidələrini Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə bağlılığı müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: Naxçıvan, arxeoloji abidələr, Yaxın Şərqi, boyalı gil qablar, şəhər mədəniyyəti.

Azərbaycan arxeologiyasında aktual olan və elmi əhəmiyyət daşıyan məsələlərdən biri Naxçıvandakı arxeoloji abidələrin Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə bağlılığını öyrənmək təşkil edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki arxeoloji abidələrdə bununla bağlı xeyli arxeoloji material aşkar olunmuşdur. Onlar haqqında ayrı-ayrı məqalələrdə, hesabatlarda məlumatlar verilsə də, qeyd olunan məsələ ayrıca tədqiqat obyektinə olmamış, kompleks şəkildə öyrənilməmişdir. Buna görə də, bu mövzu tərəfimizdən tədqiqata cəlb edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki arxeoloji abidələrdə aşkar olunan artefaktları sistemli şəkildə öyrənərək məlum olur ki, qədim dövrlərdən bu bölgənin insanların Yaxın Şərqi ölkələri ilə, mədəni-iqtisadi əlaqələri olmuşdur. Mədəni-iqtisadi əlaqələrin təsiri nəticəsində Naxçıvan abidələrində Yaxın Şərqi mədəniyyəti ilə yaxın bənzərlik təşkil edən xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün I Kültərə abidəsinin Eneolit dövrü təbəqəsində qeydə alınmış Ubeyd mədəniyyəti üçün xarakterik olan boyalı qabları, firuzə, nikel qarışığı olan biz və digər maddi mədəniyyət nümunələrini nümunə göstərmək olar. Abidədən əldə olunmuş Ubeyd mədəniyyətinə aid keramikalardan ikisini çölmək tipli bütöv qab təşkil etmişdir. On üç ədəd keramika isə gil qabların qırıqlarından ibarət olmuşdur [16, s. 72]. Çölməklərin hər ikisi özünəməxsus xarakterik xüsusiyyəti ilə fərqlənir. Onlardan biri narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmişdir. Boğazı qırmızı rənglə örtülmüş, üzəri qəhvəyi rənglə üfqi paralel xətlərin arasında çəkilmiş şaquli xətlərlə naxışlanmışdır. Digər çölmək sarı rəngdə bişirilərək, üzərinə qara rəng çəkilmişdir. Aşkar olunmuş çölməklərin hər ikisinin yaxın bənzərləri Cənubi Qafqazdakı Eneolit dövrü abidələri ilə yanaşı olaraq [19, s. 50], Van gölü ətrafındakı Tilkitərə [20, s. 104], Urmiya hövzəsindəki Dalmatərə, Pijdəlitərə [6, s. 32] abidələrində də, qeydə alınmışdır.

II Kültərə yaşayış yerinin Orta Tunc dövrünə aid Narınqalası tikinti planına, memarlıq xüsusiyyətlərinə və möhtəşəmliyinə görə Yaxın Şərqi bir sıra qədim şəhərləri ilə bənzərlik təşkil edir. İyerixon (Fələstin) (e.ə. III-II minilliklər), Ur (İkiçayarası) (e.ə. III minillik-VI əsr), Xafəci (İkiçayarası), Karxemiş (Kiçik Asiya) (e.ə. XX-VII əsrlər) və digər şəhərləri, qalaları buna nümunə göstərmək olar. I Kültərə abidəsindəki dairəvi planlı binalar tikinti

xüsusiyyətinə görə Təbriz yaxınlığındakı Yanıqtəpə, Urmiyadakı Göytəpə yaşayış yeri ilə, Şimali Mesopotamiyanın Arpaçi və Govurtəpə abidələri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Naxçıvanın Kür-Araz mədəniyyəti arxeoloji abidələrindən (I Maxta, I Kültəpə, II Kültəpə və s.) [25, şəkil 26, 4, şəkil 31, 3-4] aşkar olunmuş hündür dabanlı vazalar, silindrik formalı çıxıntısı olan kasalar, spiral şəkilli ornamentli qablar da, Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə bağlılıq təşkil edir. Spiral şəkilli ornamentlərlə naxışlanmış qablar Ön Asiya, Şərqi Anadolu abidələrindən xeyli miqdarda tapılmışdır. Bu cür ornamentli qabların qədim nümunələrinə Göytəpə abidəsində təsadüf olunmuşdur [5, s. 52]. Üzərində quş təsviri çəkilmiş gil qabların yaxın bənzərləri Havtantəpədə qeydə alınmışdır (şəkil 1, 9, 11).

Naxçıvanın Orta, Son Tunc-Erkən Dəmir dövrü abidələrindən əldə olunmuş üzərində həndəsi, zoomorf ornamentlərlə naxışlar çəkilmiş küpə, kasa, çölmək, çaynik tipli qablarda, silindrik formalı möhürlərdə, şüşə muncuqlarda, “Cupraea”, “Dentalium” tipli balıq qulaqlarında, üzəri göy şirlə örtülmüş pastadan hazırlanmış muncuqlarda və digər maddi mədəniyyət nümunələrində də, Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə paralelliyin, bənzərliyin olduğunu müşahidə etmək mümkündür. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün mənbələrə nəzər salsaq görürük ki, I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun abidələrində aşkar olunmuş zoomorf ornamentli boyalı qabların yaxın bənzərləri Urmiya ətrafındakı arxeoloji abidələrdə qeydə alınmışdır. Çaynik tipli qablar Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı Urmiya zonasında daha geniş yayılmışdır [14, s. 47-49]. Culfa nekropolundan əldə olunmuş Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid həndəsi ornamentli kasalardan birinin üzərindəki ornament Tel Mağzəliyyə (İkiçayarası) abidəsindən aşkar olunmuş keramika məmulatının üzərindəki ornamentlə yaxın bənzərlik təşkil edir [21, s. 487]. Hər iki abidədən aşkar olunmuş keramika məmulatının üzərində bucaq formalı həndəsi naxış svastik formasında verilmişdir (şəkil 1, 1,3). Üzəri göy şirlə örtülmüş pastalar, şüşədən, “Cupraea”, “Dentalium” tipli balıq qulaqlarından hazırlanmış muncuqlar Sarıdərə, Kolanı [4, şəkil 16, 23-31; şəkil 33, 5-9], Şahtaxtı, Qızılburun, Dəmyələr [11, s. 114-118] və b. abidələrdə aşkar olunmuşdur. “Cupraea” tipli balıq qulağının Hind okeanından gətirildiyi və onlardan pul vahidi kimi istifadə edilməsi [6, s. 162], “Dentalium” tipli balıq qulağının Van gölü hövzəsindən gətirilməsi haqqında da, mənbələrdə müxtəlif fikirlər vardır [26, s. 89]. Üzəri göy şirlə örtülmüş pasta muncuqların Azərbaycana Ön Asiya ilə yanaşı, həm də, Misirdən gətirildiyi qeyd edilmişdir [18, s. 55].

Şüşənin ilk dəfə harada istehsal edilməsi də, tədqiqat obyektinə olmuş, bununla bağlı müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdür. Tədqiqatçıların bəziləri onun ilk vətəninin Misir, bir qismi isə Babilistan olduğunu qeyd etmişdir. Ən qədim şüşə nümunəsi Misirdə, ilk şüşə əridilən kürə isə Şərqi Fələstində aşkar edilmişdir. Şərqi Fələstindəki şüşə əridilən kürənin e.ə. III minilliyə aid olduğu ehtimal olunmuşdur.

Misirdən tapılan şüşə nümunəsi e.ə. IV-I minilliyə aid ehramlarda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzə çıxmışdır. Onun Misirin özündə istehsal olunduğu və ya gətirilmə olması da, dəqiqləşdirilməmişdir. Lakin, e.ə. 2800-ci ildə bu ərazidə rəngli şirdən (qlazurdan) istifadə edildiyi qeyd edilmişdir. 1891-1892-ci illərdə Misirdə arxeoloji qazıntılar apararı F.Petriyə görə ən qədim şüşə istehsalı mərkəzi Mesopotamiyanın şimal hissəsi olsa da, onun Qafqazda Misirdən də, qabaq istehsal olunduğunu ehtimal etmək olar [9, s. 74-75]. Qafqazda şüşənin qədim zamanlardan istehsal olunduğunu sübut edəcək faktlar hələlik aşkar olunmasa da, onun istehsalında istifadə olunan kömür ağacları (palıd, vələs və b.), soda yataqları və şüşə qumu Xəzər sahilində, Xırdalanda, Qarabağda və Azərbaycanın başqa yerlərində kifayət qədər mövcuddur. Daşkəsənin kobalt yataqları isə təkcə Azərbaycanda deyil, həm də bütün Yaxın

Şərqdə məşhurdur. Buna görə də, ehtimal etmək olar ki, Azərbaycanda da, şüşəyə bəzək əşyalarının düzəldilməsi insanlara qədim dövrdən məlum olmuşdur.

Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə yaxın bənzərliyi Naxçıvan diyarındakı arxeoloji abidələrdə qeydə alınmış tuncdan düzəldilmiş bəzək əşyalarında, silahlarda da, müşahidə etmək mümkündür. Culfa [7, s. 79-81], Qızılburun [10, s. 100] nekropollarından tapılmış Ön Asiya tipli xəncərləri buna nümunə göstərmək olar. Naxçıvandakı arxeoloji abidələrlə yanaşı Azərbaycanın digər regionlarından da, belə artefaktlar aşkar olunmuşdur. Qarabulaq, Xanlar kurqanlarını və digərlərini buna nümunə göstərmək olar.

Naxçıvandakı arxeoloji abidələrin Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə bağlılığı məsələsinin öyrənilməsində əldə olunmuş silindrik möhürlər də, mühüm yer tutur. Onların bir qismi həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bəzi möhürlərin üzəri heyvan, insan təsvirləri, müxtəlif işarələrlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 17, 18, 19). Onların hər biri özünəməxsus spesifik xüsusiyyətə malikdir. Şahtaxtı nekropolundan tapılmış e.ə. II minilliyin ikinci yarısına aid möhür [17, s. 188] ikonoqrafiyası baxımından Suriya-Fələstin və Kərkük tipli möhürlərlə bənzərlik təşkil edir. Onun üzərində həyat ağacının bir tərəfində uzun əbalı, saçları çiyinə tökülmüş, başına şiş günlük qoymuş insan, o biri tərəfində isə döş-döşə dayanıb başlarını arxaya çevirən iki keçi təsvir olunmuşdur. Mərdəngöl, Muncuqlutəpə nekropollarından əldə olunmuş e.ə. II minilliyin ikinci yarısına aid möhürlər "Mittaniya tipli" möhürlər sırasına daxildir [1, s. 71].

Mərdəngöl nekropolundan aşkar olunmuş möhürlərdən birində ayaqları qatlanmış keçilər quş başlı fantastik varlıqla, çarpaz xətlə naxışla birlikdə verilmişdir. Digər möhürün üzərində eyni formalı keçi dal ayağı üstə durmuş şirlə, onu saxlayan insan və quş təsvirləriylə birlikdə çəkilmişdir.

Naxçıvan arxeoloji abidələrinin Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə bağlılığı insanların dini-ideoloji görüşlərində də özünü göstərir. I Kültəpə abidəsinin Eneolit dövrü təbəqəsindən aşkar olunmuş sağ və yaxud sol böyrü üstə, arxası üstə uzadılmış vəziyyətdə dəfn etmə adəti Şumer mədəniyyəti üçün xarakterik olmuşdur [13, s. 18-19]. Bu tip dəfn etmə adəti Ön Asiyadakı Təpə Sialk, Təpə Cəmşid, Təpə Giyan, Mesopotamiyadakı Təpə Gaur abidələrində aşkar edilmişdir [16, s. 50]. Qəbir abidələrindən xeyli miqdarda müxtəlif heyvan sümüklərinin – iribuyuzlu heyvan (*Bos taurus*), dələ (*Martes foinea*), quş (*Aves gen*), qoyun (*Ovis*), keçi (*Capra*), cüyür (*Capreolus capreolus*), maral (*Cervus sp.*), it və b. tapılması onu göstərir ki, dünyanın digər yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da, müxtəlif heyvanlarla bağlı dəfn etmə adəti olmuşdur. İtlə, atla və digər heyvanlarla bağlı dəfn etmə adətini buna nümunə göstərmək olar.

Atla bağlı I Kültəpə, I Maxta [16, s. 255], II Kültəpə [25, s. 159], Şahtaxtı [5, s. 99] abidələrində, itlə bağlı I Kültəpə [16, s. 255], Sarıdərə nekropolunda [4, s. 23] dəfn etmə qalıqı aşkar olunmuşdur. Aparılan müqayisəli araşdırma zamanı məlum olur ki, itlə və atla bağlı dəfn etmə adətinin izləri Naxçıvanla yanaşı Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindəki arxeoloji abidələrdə (Gədəbəy, Qalakənd, Xanlar, Dağlıq, Qarabağ, Mingəçevir, Tovuzçay və b.), Cənubi Qafqazın digər bölgələrində, Anadoluda, Altay ərazisində və digər yerlərdə də, qeydə alınmışdır. İtlə bağlı dəfn etmə adəti Cənubi Mesopotamiyadakı Ur, Şimali Mesopotamiyadakı III Yarımtəpə [22, s. 144-150], Suriyadakı Tell Xəzinə [23, 5-24], Şərqi Anadoludakı Yoncatəpə [3, s. 27] abidələrində aşkar olunmuşdur.

Naxçıvandakı arxeoloji abidələrin Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə bağlılığını Gəmiqaya abidəsindəki qayaüstü təsvirlərdə də, müşahidə etmək olur. Oradakı bu tip qayaüstü təsvirlərdə keçi tək, cüt, qrup halında, arxası üstə və s. formalarda çəkilərək Anadoluda, İranda, Ön Asiyada

[5, s. 42-44] Sibirdə [24, 44-46] olan bəzi petroqliflərlə oxşarlıq təşkil edir. Təsvirlər sadə və mürəkkəb süjetdə çəkilmişdir. Sadə süjetli rəsmlərdə keçi tək və ya sürü şəklində heç bir əlavə təsvir olmadan verilmişdir. Mürəkkəb süjetli rəsmlərdə isə, keçi müxtəlif işarələrlə, svastika, həyat ağacı, insan və b. təsvirləri ilə birlikdə çəkilmişdir. Gəmiqayadakı araba rəsmlərinin bəziləri Xurvində (Tehranın şimal-şərqində), Kalurazda (Gilanda) qeydə alınmış gil araba modelləri ilə məntiqi cəhətdən bağlılıq təşkil edir [34, s. 17, 23-26]. Abidədə qeydə alınmış yirtıcı heyvanların dırnaqlıları parçalaması ilə bağlı qayaüstü təsvirlərin bir çoxunda Mesopotamiya, Orta Asiya və Qara Dəniz incəsənəti üçün oxşar motivlər yaradılmışdır. Gəmiqayadakı buynuzları arxaya qatlanmış keçinin canavarla üzbəüz dayandığı təsvirdə türk xalqları arasında geniş yayılan “Qurd ağzı bağlanması” ayini əks olunmuşdur [15, s. 314]. Oradakı üzərindəki qollarını yanlara açmış, insan təsvirinin bənzəri Sialk B nekropolunda (şəkil 1, 1, 2), quş təsvirlərinin bənzəri isə Hələf qabı üzərində aşkar olunmuşdur [12, s. 17-34].

Aparılan araşdırmaların sonunda belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Naxçıvan diyarının Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı mədəni-iqtisadi əlaqələrinin olması bu bölgədəki arxeoloji abidələrin Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə paralellik təşkil etməsinin başlıca səbəblərindən biri olmuşdur. Qarşılıqlı iqtisadi-mədəni əlaqələr nəticəsində mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri olmuşdur. Naxçıvan abidələrində Yaxın Şərq mədəniyyəti ilə bənzərlik təşkil edən xeyli maddi-mədəniyyət nümunələri yaranmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov Q.M., Qaşqay S.M., İbrahimov B.İ. Mərdangöl nekropolunun materialları // Azərbaycan arxeologiyası, Bakı: Xəzər Universiteti, 1999, № 3-4, s. 69-72.
2. Ağayev Q.H. Şahtaxtının dörd tunc dövrü qəbir abidəsi haqqında / Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı: Elm, 1992, s. 98-101.
3. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
5. Baxşəliyev V.B. Gəmiqaya təsvirlərinin poetikası. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
6. Cəfərov H.T. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin sonu-I minilliyin əvvəllərində (Qarabağın Qarqarçay və Tərtərçay hövzəsinin materialları əsasında). Bakı: Elm, 2000, 187 s.
7. Əliyev V.H. Culfa arxeoloji tapıntıları // Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix fəlsəfə və hüquq seriyası, Bakı: Az SSR EA, 1968, № 3, s. 72-86.
8. Əliyev V.H., Aşurov S.H. Maxta tunc dövrü abidələri haqqında / Azərbaycanda Arxeologiya və Etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, 1992, s. 39-40.
9. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı: Az.SSR EA, 1989, 118 s.
10. Həbibullayev O.H. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Az.SSR EA, 1959, 134 s.
11. Xəlilov T.F. Dəmyələr nekropolundan aşkar olunmuş şüşə muncuqlar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 3, s. 114-118.
12. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya petroqliflərinin Yaxın Şərq paralelləri // Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı, 2006, № 2, s. 17-34.
13. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1992, 246 s.
14. Belli O., Bahşəliyev V. Nahçıvan bölgəsində Orta və Son Tunc çağı boya bezemeli çanak, çölmək kulturu. İstanbul: Arkeoloji və Sanat yayınları, 2001, 120 s.

15. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türküstanə türk halk inançları (Tatarlar, Hakaslar, Kırqızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyleyler, Albanlar, Karaçaylar, Qreğoryanlar, Romanya, Şumnu-Burqaz, Gürcistan- Karaçöp, Kıbrıs, Rodas, Tacikistan, Suriye türkləri). III-IV c., Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.
16. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
17. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
18. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии в эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
19. Кушнарева К.Х., Чубиншвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970, 191 с.
20. Мунчаев Р.М. Кавказ на заре эпохи бронзы. Москва: Наука, 1975, 414 с.
21. Мунчаев Р.М. Исследования поселений Телль Магзалия и Ярымтепе III в Месопотамии / Археологические открытия-1979. Москва: Наука, 1980, с. 487-489.
22. Мерперт Н.Я., Мунчаев Р.И. Поселение убейдской культуры Ярымтепе III в северной Месопотамии // Советская археология, Москва: Наука, 1982, № 4, с. 144-150.
23. Мунчаев Р.И., Мерперт Н.Я., Бадер Н.О. Телль Хазна I // Советская археология, Москва: Наука, 1990, № 3, с. 15-24.
24. Окладникова Е.А. Петроглифы средней Катунь. Новосибирск: Наука, 1981, 111 с.
25. Сеидов А.Г. Памятники куро-аракской культуры Нахичевани. Баку: Билик, 1993, 164 с.
26. Садыгзаде Ш.Г., Минкевич-Мустафаева Н.В. Украшения с изображениями животных и птиц в древнем Азербайджане / МКА. Т. VIII, Баку: Элм, 1973, с. 154-162.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: x.toqrul@gmail.com

Toğrul Khalilov

MIDDLE EASTERN PARALLELS OF THE MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

One of the most urgent and interesting issues in the archeology of Azerbaijan is the study of the connection between the archaeological monuments of Nakhchivan and the Middle Eastern culture. The archaeological materials obtained from them occupy an important place in the study of this problem. The article studies the archaeological monuments of Nakhchivan. The archaeological materials found here were compared with the material and cultural samples of the monuments of the countries of the Middle East. During the study, it was found that the archaeological sites in Nakhchivan are associated with the Middle Eastern culture.

Keywords: *Nakhchivan, archaeological sites, Middle East, painted clay vessels, urban culture.*

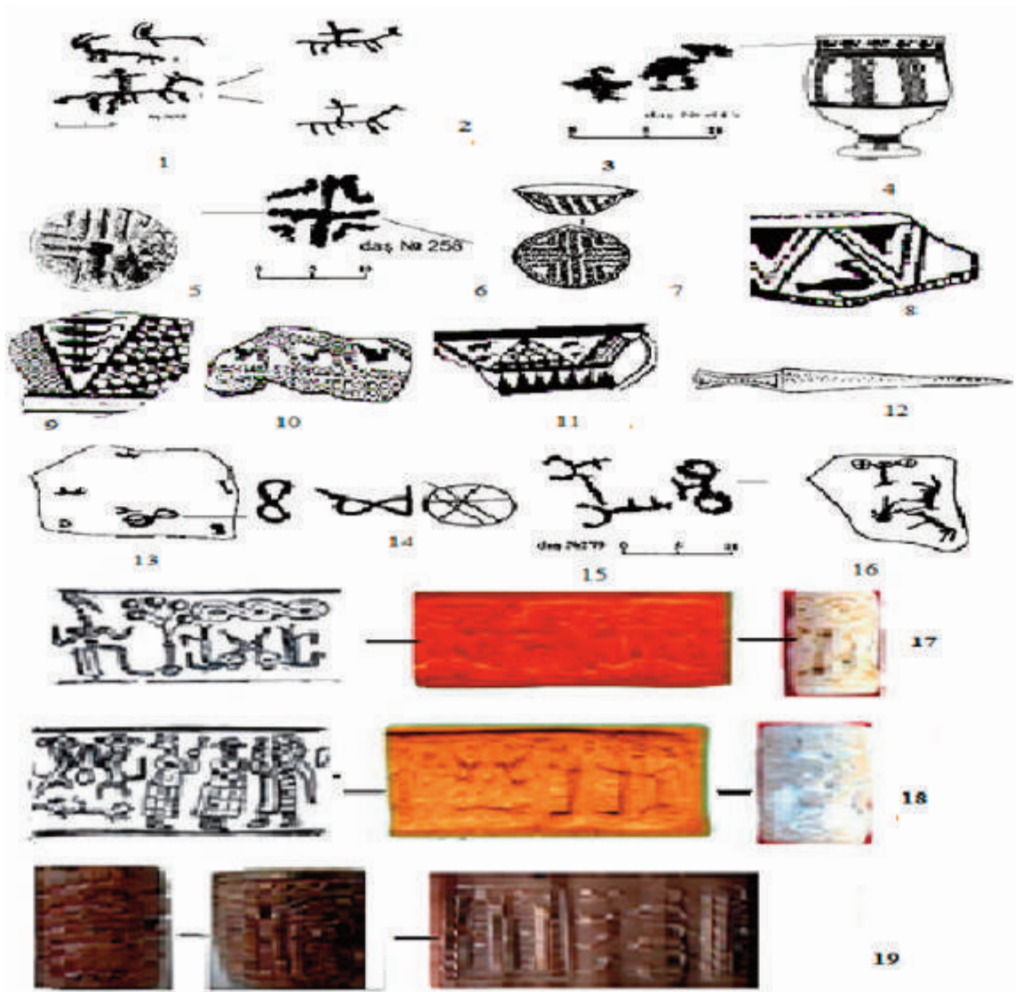
Тогрул Халилов

БЛИЖНЕВОСТОЧНЫЕ ПАРАЛЛЕЛИ ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА

Одним из наиболее актуальных и интересных вопросов в археологии Азербайджана является изучение связи археологических памятников Нахчывана с ближневос-

точной культурой. Полученные из них археологические материалы занимают важное место в изучении указанной проблемы. В статье изучены археологические памятники Нахчывана. Обнаруженные здесь археологические материалы сопоставлялись с материальными и культурными образцами памятников стран Ближнего Востока. В ходе исследования было установлено, что археологические памятники в Нахчыване связаны с ближневосточной культурой.

Ключевые слова: Нахчыван, археологические памятники, Ближний Восток, расписные глиняные сосуды, городская культура.

1, 3, 6, 14, 15 – Gəmiqaya; 2 – Sialk B; 4 – Hələf (Müseybli, 2002; Müseyibli, 2004); 5 – Tel Mağzaliyə (Мунчаев, 1980); 7, 12 – Culfa nekropolu (Əliyev, 1968; Вахşəliyev, 2004); 8 – I Kültəpə, 10 – II Kültəpə (Belli, Вахşəliyev, 2001; Əliyev, 1977); 9 – Navtantəpə, 11 – Göytəpə (Кушнарєва, Марковин, 1994); 13, 16 – Altay (Окладников и др., 1981); 17, 18 – Plovdağ nekropolu (İbragimli, 2018); 19 – İkiçayarası (Çülbin, 1996).

Şəkil 1. Arxeoloji materialların Qədim Şərq paralelləri.

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 09.01.2023

Son variant 02.02.2023

UOT 39

ASƏF ORUCOV

AİLƏ VƏ AİLƏ MÜNASİBƏTLƏRİ (Naxçıvan materialları əsasında)

Məqalədə Naxçıvanda XIX-XX əsrin əvvəllərində mövcud olan ailə və ailə münasibətləri, ailə dəyərləri araşdırılıb ortaya qoyulmuşdur. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, ailə və ailə münasibətləri Eneolit dövründə artıq mövcud olmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, xalqımızda iki ailə tipi mövcud olmuşdur ki, bunlar böyük ailə və kiçik ailə adlandırılmışdır.

Böyük ailələrin xarakterik xüsusiyyətləri məhz ondan ibarət olmuşdur ki, onlar birgə təsərrüfata malik olmuşdular. Kiçik ailələrdə isə təsərrüfat sahələri hər bir ailənin özünə məxsus olduğunu görürük. Bundan əlavə kiçik ailələrin özləri də quruluşuna görə iki tipə bölünür: sadə və mürəkkəb ailələr.

Tədqiqat işində patronimiya ailələri haqqında da araşdırmalar aparılmış, Naxçıvanda bu tip ailələrin mövcud olduğu təsdiq edilmişdir.

Açar sözlər: *ailə, münasibət, böyük ailə, kiçik ailə, patronimiya, təsərrüfat.*

Hər millət bir ailədir. Millətlər ən kiçik topluluq olan ailələrdən ibarətdir. O kiçik toplum ümumi toplum üçün hüceyrədir. Buna görə də, ailənin həyat tərzini, mədəniyyəti, dünya anlayışı millətlərin halını və gələcəyini təyin edir.

Cəmiyyət inkişaf etdikcə, onunla birlikdə ailə də inkişaf edir. Məşhur amerikan alimi L.Morqanın yazdığı kimi, ailə bir başlanğıcdır, o heç bir vaxt bir yerdə dayanıb durmur, cəmiyyət aşağı pillədən yüksək pilləyə doğru inkişaf etdikcə, o da aşağı formadan yuxarı formaya keçir. Tarixin müxtəlif inkişaf mərhələlərində baş verən ictimai-iqtisadi və mədəni dəyişikliklər ailədə və onun məişətində də öz əksini tapır. Deməli, ailə ictimai-tarixi kateqoriyadır. Cəmiyyətin özünü təşkil edən ailələr nikah münasibətləri əsasında qurulur, qan qohumluğu prinsipi ilə formalaşır, qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və köməklik kimi ənənəvi münasibətlər sistemi ilə möhkəmlənirlər [1, s. 297].

İnsanların həyatının çox hissəsi ailədə keçir. Təsərrüfat ənənələrinin və əmək vərdişlərinin əsası ailədə qoyulur. Deməli, ailəni səciyyəvləndirən əsas xüsusiyyətlər nikah, qan qohumluğu, məişət birliyi və ailə üzvləri arasındakı münasibətlər sistemindən ibarətdir [4, s. 127].

Azərbaycan ərazisində ailənin təşəkkülü Eneolit dövrünün sonuna təsadüf edir. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilmiş Eneolit sonlarına aid yaşayış məskənlərindəki təsərrüfat-məişət komplekslərinin kərpic arakəsmələr və divarlar vasitəsilə yaşayış otağı, ərzaq anbarı və həyətyanı sahələrə ayrılması, ehtimal ki, ailənin təşəkkülü ilə bağlı olmuşdur.

Azərbaycan ailəsi dünyanın əxlaqi cəhətdən ən təmiz və möhkəm ailələrindən biridir. Ailə üçün mühüm olan bu xüsusiyyətlərin dərin kökləri vardır. Həmin köklər Azərbaycan ailəsinin inkişaf yolu ilə bağlıdır. Dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan ailəsi də tarixin inkişaf prosesində müxtəlif formalarda təzahür etmişdir.

Digər xalqlarda olduğu kimi, xalqımızda iki ailə tipi mövcud olmuşdur: böyük ailə və kiçik ailə.

Böyük ailələr tarixi və etnoqrafik ədəbiyyatda ailə icması, yaxud patriarxal ailə, nəslilə ailə, bölünməmiş və ya mürəkkəb ailə və s. adlarla məlumdur [1, s. 298].

Patriarxat sözü – yunanca “pater” – ata, “arxo” – idarə edirəm, hökmranlıq edirəm mənasını daşıyır. Ata nəslinin ana nəslini əvəz etməsi dövründə cəmiyyətin əsas ictimai-iqtisadi hüceyrəsi məhz patriarxal ailələr olmuşdur [3, s. 199].

Patriarxal ailələr yalnız ata xətti ilə qohum olan dörd-beş nəslin nümayəndələrindən, onların arvad və uşaqlarından ibarət olub ata, oğul, nəvə, nəticə və eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyidir. Belə ailələrin tərkibində 30-35, bəzən isə daha çox üzv ola bilərdi. Bu kollektivə onun ağsaqqalı başçılıq edirdi. Böyük ailələr torpaqdan, əmək alətlərindən, ev heyvanlarından, digər mülkiyyət və əmlakdan birlikdə istifadə etməklə, birgə istehsal edir və birgə mənimsəyirdilər. Böyük ailənin təşəkkülü xüsusi mülkiyyətin meydana çıxması, ata nəslinin qərarlaşması və nəticədə qəbilə icmalarının dağılması, kənd icmalarının yaranması ilə əlaqədardır. Qan qohumluğu prinsipi təşəkkül tapmış qəbilə icmalarından fərqli olaraq kənd icmalarında böyük patriarxal ailələr qonşuluq, ərazi prinsipləri ilə birləşir.

Patriarxal ailənin nəslə qəbilə quruluşunun dağılması dövründə yaranmasına baxmayaraq, o uzun bir tarixi inkişaf mərhələsindən keçərək, quldarlıq və feodalizm dövründə, həmçinin sonrakı dövrlərdə monoqam ailə ilə yanaşı öz mövcudluğunu qorumuşdur.

Qədim Naxçıvan diyarında patriarxal və ya böyük ailələrin mövcudluğunu və onların birgə yaşayışını I Kültəpədən aşkar edilmiş arxeoloji materiallar sübut edir. Bu haqda AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev yazır: “I Kültəpənin təkotaqlı dairəvi evlərində cüt nikaha əsaslanan ailə, onların bəzilərində isə böyük ailələr yaşamışdır” [2, s. 23-24]. Müəllif, əldə edilən arxeoloji materialların təhlili nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, Eneolit dövründə cüt nikaha əsaslanan ailənin daha böyük kollektivlərdə birləşməsi prosesi getmiş və Naxçıvanın Eneolit iqtisadiyyatının əsasını cüt nikaha əsaslanan və böyük kollektivdə birləşmiş ailələr təşkil etmişdir.

Azərbaycanda qəbilə icmalarının nə vaxt kənd icmaları ilə əvəz olunması və onların tərkibində ailə icmalarının nə vaxt yaranması haqqında dəqiq məlumat yoxdur. Ailə icmasının yaranması və dağılması tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Lakin, mənbələrdə qonşu İran və Orta Asiyada ailə icmalarının dağılması və böyük ailələrin kiçik ailələrə parçalanmasını eramızın V əsrinə aid edirlər [8, s. 132]. Q.Qeybullayev Azərbaycanda böyük ailələrin V əsrdən başlayaraq kiçik ailələrə bölünməsinə ehtimal edir [5, s. 88].

Ailə icmasına daxil olan ailələr bir evdə birgə yaşayırdılar. Lakin, böyük ailələrin bir evdə yaşamaları məcburi deyildi. Birgə yaşayan evli qardaşlar bəzən bir-birinə yaxın tikilmiş evlərdə yaşayırdılar. Onların süfrələrinin ayrı olmasına baxmayaraq, təsərrüfat birgə olaraq qalırdı. Naxçıvanda belə evlər üçün “külfət”, “bir çətən”, “arxa” və b. ifadələr işlənirdi.

Məsələn, Naxçıvanın Kolanı kəndində XIX əsrdə tikilmiş və 100 m² sahəsi olan “qaradam” tipli yaşayış evinin böyük ailəyə mənsub olduğu müəyyən edilmişdir [7, s. 92].

Ailə üzvləri arasında yaş xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla xüsusi davranış qaydaları mövcud idi. Ailə başçısı ata hesab olunurdu. Ata dünyasını dəyişdikdə onun yerini böyük oğul tuturdu. Adətə görə, ailənin başçısı ata yoxdursa, onun yerini böyük oğul tutur, bütün təsərrüfatı idarə edir və başqa üzvlərə lazımı ehtiyacları üçün pul verir.

Bu dövrdə Naxçıvanda böyük ailənin başçısına öz adı ilə deyil, ənənəyə uyğun olaraq “baba”, “dədə”, “dadaş”, “ağa”, “qağa”, “lələ” kimi müxtəlif adlarla müraciət olunurdu. Ailənin bütün üzvləri ağsaqqala danışıqsız tabe idilər.

Böyük ailə daxilində ev-məişət işləri bir qayda olaraq ailə başçısının arvadı – ağbirçək qadının üzərinə düşürdü. Ənənəyə uyğun olaraq, ona “nənə”. “ana”, “cici”, “çiçə” və s. adlarla müraciət edilirdi. Ağbirçək ana ailədə ərzaq məhsullarının saxlanılmasına və yeməklərin paylanmasına nəzarət edir, gəlinlər və qızlar arasında vəzifə bölgüsü aparırdı. Bir qayda olaraq ağsaqqalın arvadı, o, olmadıqda isə böyük oğulun arvadı ağbirçək hesab olunurdu. Bir sözlə,

böyük ailə daxilində qayda-qanunlar adətlərlə tənzimlənən demokratik prinsiplərə uyğun gəlirdi.

Ailə üzvləri arasında müxtəlif yaş hədlərində etik normalara ciddi əməl olunurdu. Kiçiklər böyüklərə, uşaqlar valideynlərinə tabe idilər. Böyüklərin yanında uzanmaq, ucadan danışmaq, gülmək ədəb qaydalarına zidd hesab olunurdu.

Ailədaxili əmək bölgüsü də müəyyən adət normaları ilə nizama salınırdı. Kişilər adətən əkinçiliklə və maldarlıqla məşğul olurdular. Qadınlar isə bilavasitə ev təsərrüfatlarında çalışırdılar. Patriarxal ailənin başçısı ölürdü, onda onun əmlakı oğlanları arasında bölüşdürülürdü. Əgər qardaşlardan biri ölmüşdürsə, onda onun övladları üçündə pay ayırırdılar. Bölgü dövründə qardaşların biri evli deyildirsə, ona “ərgənlik” adında xüsusi pay ayrılırdı. Buna Naxçıvanda “toy xərci” də deyirdilər [6, s. 105].

XIX əsrdə qalıq şəklində qalmış böyük ailənin xarakterik xüsusiyyəti məhz onun birgə təsərrüfata malik olmasında idi. Ailə icmaları dağılan zaman böyük ailəyə məxsus olan varidat, ən başlıcası isə torpaq sahəsi bir neçə yerə bölünməli idi. Bu isə təsərrüfatın dağılmasına səbəb olardı. Doğrudur, böyük ailə kiçik ailəyə parçalandıqdan sonra bu təsərrüfat birliyi həmin kiçik ailənin arasında müəyyən şərtlərlə davam edirdi. Yəni ayrılaraq müstəqil təsərrüfat başçılarına çevrilən qardaşlar, əksər hallarda bir-birindən çox da uzaqlaşmır, bir-biri ilə əlaqəsini kəsmir, bir-birinə yaxın yerlərdə, bir məhəllədə yaşayır, birgə əkib becərir, bir-birilərinə kömək edirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, qardaşlar arasında məhsul bölündüyünə görə onlar artıq böyük ailə deyildi. Əksər hallarda təsərrüfat əlaqələrində və ictimai münasibətlərdə birliyi, ideoloji ümumiliyi qoruyub saxlayırdılar. Belə qohum ailə qrupu patronimiya ailələr adlanır.

Patronimiya tarixi ictimai bir forma kimi patriarxal qəbilə quruluşunun məhsuludur. Patronimiyanı ilk dəfə 1931-ci ildə M.O.Kosven kəşf etmişdir. Patronimiya sinifsiz cəmiyyətin son dövründə patriarxal ailələrin dağılması zamanı daha yaxın qohumluq telləri ilə bir-birinə bağlı olan ailələr vahid birlik təşkil edirlər ki, bu cür ailə qrupları patronimiya adlanır. Eyni nəsilən ibarət olan belə kiçik ailələr nəsilədxili ənənələri özlərində birləşdirib saxlayırdılar. Xarici etnoqrafiyada patronimiyanın sinonimi “linecdir”, mənası nəsilərin xətti deməkdir [3, s. 69].

Patronimiya ailələr ilk əvvəllər düşmən təhlükəsini bir yerdə dəf etmək üçün müvəqqəti ittifaqlarda birləşmişdilər. Sonra bu ailələr öz ictimai-iqtisadi mənafevləri naminə bu birlikləri uzatmışdılar. N.Quliyeva M.Kosvenə əsaslanaraq yazır ki, patronimiya ehtimal ki, eyni zamanda nəslə məhəlli olmuşdur. Böyük ailələrin parçalanması nəticəsində yaranan kiçik ailələr “öz ata yurdlarını” tərk edib başqa yer seçmir elə oradaca məskunlaşırdılar. Zaman keçdikcə bu patronimik qruplar özlərinə məxsus məhəllələr, həyətlər, döngələr yaradır və belə yerlərə öz tayfa başçılarının adlarını verirdilər. Toplanılan etnoqrafik çöl materialları göstərir ki, Naxçıvan bölgəsində patronimik qrupları ifadə edən məhəllə adları mövcuddur. Məsələn, Dündəngə kəndində Mürsəlli, Qarabağlar kəndində Bəydilli, Sirab kəndində Şah Rəcəbli, Biləv kəndində Musa, Axura kəndində Mənsimalı, Oruclu məhəllələri bunlara misaldır [6, s. 106]. Məlumatçıların söylədiklərinə görə, XX əsrin 50-60-cı illərinə qədər belə məhəllələrdə başqa tayfadan olan ailələr ev tikmirdilər. Bir məsələni də qeyd edək ki, hər patronimik məhəllənin meydan adlanan öz yığıncaq yerləri də mövcud olmuşdur. Belə meydanlar kənd mərkəzlərində, arx kənarlarında, böyük ağacların kölgələrində və s. yerlərdə salınırdı.

Naxçıvan bölgəsində patronimiya daha çox “oba”, “uşağı”, “tayfa”, “tirə” adı ilə bilinmişdir. Bəzi patronimiya ailələrin daşdığı peşənin, sənətin adı ilə bir küçə, məhəllə adı yaranmışdır. Məsələn, Biləv kəndindəki Keçəçi və Axura kəndindəki Dəlləkli məhəllələri buna misal göstərmək olar.

İctimai-iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində kiçik ailələrin artması ilə genişlənən patronimiya bəzən öz ictimai və ideoloji birliyini uzun müddət qoruyub saxlamaqla, sonralar yaranan bütöv bir kəndin mənşəyini təşkil edir. Belə hallarda kənd bütöv bir patronimik adı daşıyırdı. Naxçıvan bölgəsində Mahmudoba, Mahmudkənd, Dəmirçi, Kərimbəyli, Şıxmahmud, Ələkli, Alışar, Məmmədsabir və s. eyni adlı patronimiyaların əsasında formalaşmışdılar.

Patronimiyaya daxil olan ailələrin evləri bir-birinə o qədər yaxın tikilirdi ki, evlər daxili yola malik idi, belə ki, məhəllənin bir başından evə girib, o biri başından çıxmaq mümkün idi. Azərbaycanın hər yerində olduğu kimi, Naxçıvan patronimiyası üçün də ictimai, ideoloji və təsərrüfat birliyi üçün səciyyəvi hal idi. Patronimiyanın üzvləri təsərrüfat işlərində bir-birinə kömək edirdilər. Bu hal ev tikmək, yas, toy kimi mərasimlərinə, əkinçilik və heyvandarlıq kimi təsərrüfat işlərində özünü daha çox qabarıq göstərmiş və bu da az da olsa davam etməkdədir. Bu kimi işlər qarşılıqlı yardım formaları olan “əvrəz”, “iməci”, “damazlıq” və s. də həyata keçirilirdi. Hər bir patronimiyanın öz ağsaqqalı olurdu. Məhz belə hallarda ailənin icma ilə sıx bağlılığı təzahür olunurdu. Eyni ailə yaxın qohum qrupları ilə sıx vəhdətdə olurdu.

Kiçik ailə. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra, 30-cu illərdə kolxozların yaranması nəticəsində böyük ailələr kiçik ailələrə ayrılmağa başladı. Bu haqda etnoqraf alim N.Quliyeva yazır: “XX əsrin 30-cu illərində Azərbaycanda böyük ailələrin parçalanması başlayır və beləliklə xüsusi mülkiyyətin doğurduğu bu universal ailə forması aradan çıxır. Nəticədə, əsasını monoqam kəbin təşkil edən kiçik ailələrin tərkibi ər, arvad və uşaqlar, yaxud ata və ya ananın yaxın qohumlarından birinin evli oğlanlarından biri ilə yaşaması qaydası geniş yayılmağa başlayır. Monoqam ailə təkkəbinliyə əsaslanan və tərkibində orta hesabla 5-6 nəfərdən çox olmayan ailə birliyi deməkdir [3, s. 199].

O da qeyd olunmalıdır ki, böyük ailə ilə kiçik ailə arasındakı fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında olmamışdır. Onların arasında kəmiyyət fərqi ilə yanaşı, əsas iki keyfiyyət fərqi də olmuşdur. Əvvələ, böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilirdi. İkinci fərq isə nəsillərin durumu ilə bağlı idi. Belə ki, böyük ailə baba, ata, oğul, nəvə və qardaşların birliyi idi. Əsasını monoqam kəbin təşkil edən kiçik ailələrdə birinci və ikinci nəslin, nadir hallarda üçüncü nəslin nümayəndələri olur. Q.Rəcəbli yazır ki, kiçik ailə iki yolla – “qalıqlar” halında bizə məlum olan böyük ailənin parçalanması və ailədə həddi-buluğa çatmış oğulun evləndikdən sonra ayrılıb ailə təşkil etməsi yolu ilə yaranmışdır [1, s. 304].

Kiçik ailələr özləri də quruluşuna görə iki tipə bölünür: sadə və mürəkkəb ailələr. Sadə ailə iki nəsil, ata-ana və övladlardan, mürəkkəb ailə isə üç nəsildən – baba-nənə, ata-ana və nəvələrdən ibarətdir. Ailədə oğul evlənilib ata-anası ilə birlikdə yaşayarsa onda ailənin tipi dəyişir, kiçik ailənin sadə tipindən sadə ailənin mürəkkəb ailə tipinə çevrilir, lakin kiçik ailə olaraq qalmaqla davam edir. Sadə ailədə uşaqların ikisi evləndikdən sonra ata-anaları ilə birlikdə yaşayırlarsa, bu zaman ailənin tipi deyil, forması dəyişir. O, artıq böyük ailə hesab olunur.

Tədqiqatlar zamanı aydın olur ki, muxtar respublikada sadə ailə tipi üstünlük təşkil edir. Buraya bir nikah müqaviləsinə əsaslanan ailələr daxildir. Onlara kiçik yaşlı uşaqlar, yəni nikaha daxil olmayan oğlanlar və qızlar, həmçinin kişi və qadının valideynlərindən biri yaşayan ailələr daxildir. Muxtar respublikada tək-tək rast gəlinən bölünməmiş ailələrin əksəriyyəti isə valideynlərin evli oğlu ilə birlikdə yaşadığı ailələrdir. Ailədə övladlardan biri, xüsusən ailənin kiçik oğlu ailə qurduqdan sonra valideynləri ilə birlikdə yaşayarsa, etnoqrafiya elmində bu adət “minorat” adlanır.

Toplanmış etnoqrafik materiallar sübut edir ki, müasir dövrdə gənclərin – yeni ailə

quranların əksəriyyəti çalışırlar ki, ailə qurduqdan sonra valideynlərindən ayrı yaşasınlar. Xüsusən ailədə bir neçə qardaş olduqda onlar ayrıca təsərrüfat qurmağa, yeni ev tikib ayrılmağa çalışırlar. Çünki, el arasında deyildiyi kimi: “Ata evi kiçik qardaşındır”. Lakin, yeni ev tikib ayrılmanın da müəyyən çətinlikləri vardır. Hər şeydən əvvəl, kəndlərdə yeni qurulan ailələrə veriləcək torpaq sahəsinin çatışmaması, bu sahədə müəyyən növbə gözləməli olmaq, tikinti materiallarının əldə edilməsində çətinliklər bəzən ailəli oğulların müəyyən müddət valideynləri ilə birgə yaşamalarına səbəb olurdu.

Bəs görəsən, tarixi köklərimizdən gələn ailədə özünü günümüzədək qoruyub saxlayan xüsusiyyətləri kifayət qədər qoruya bilirikmi? Təəssüf ki, ailə institutumuz, ailə dəyərlərimiz əvvəlki kimi sağlam deyil. Tarixən xalqımızın yüksək mənəvi dəyərlərinin qoruyucusu, genofondumuzun daşıyıcısı kimi milli inkişafımızda mühüm rol oynayan və xalqımızın gələcək nəsillərə bəxş etdiyi ailə institutu aşınmaqdadır. Çünki, bu gün müasir dünyanın qloballaşma və inteqrasiya proseslərinə sürətlə daxil olduğu bir vaxtda dəyərlərin dəyişməsi, modernləşməsi məsələsi ortaya çıxmışdır. Bu gün müasir Qərbi mədəniyyətinin cəmiyyətimizə ayaq açması gənc nəsildə fərqli düşüncə və həyat tərzi formalaşdırmaqdadır. Bu da öz növbəsində milli-mənəvi dəyərlərimizin aradan qalxmasına səbəb olur. Buna görə də, inteqrasiya proseslərinin təsiri altında qalmamalıyıq. Çünki, hər hansı bir mədəniyyətin dəyərlərini təqlid etməklə müasirləşmək yox, bir millət olaraq məhv olub getmək olar. Əvvəlki illərdə ailənin möhkəm olmasının səbəbi milli mentalitetimizə sıx bağlı olmasıdır. Öz kökünə, milli dəyərlərinə bağlı olan ana ona öyrədilənləri övladına öyrədirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 384 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 320 s.
3. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: Elm, 1991, 256 s.
4. Qəhrəmanova A. Müstəqillik illərində Naxçıvan kəndlərində müasir ailə tipləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Elmi əsərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, Naxçıvan: Tusi, 2020, № 1, s. 126-130.
5. Qeybullayev Q. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. Bakı: Elm, 1994, 196 s.
6. Orucov A. Naxçıvanda patronimiya münasibətləri haqqında bəzi qeydlər // NDU-nun Elmi əsərləri. İctimai humanitar seriya, 2010, № 2 (34), s. 104-107.
7. Насирли М. Сельские поселения и крестьянские жилища Нахичеванской АССР. 140 с.
8. Толстов С. Древний Хорезм. Москва: Наука, 1948, 132 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

Asaf Orujov

**FAMILY AND FAMILY RELATIONS
(based on Nakhchivan materials)**

The article explores and reveals the family and family relations, family values that existed in Nakhchivan in the 19th and early 20th centuries. As a result of the study, it became clear that the family and family relations already existed in the Chalcolithic era. As a result of research, it was found that our people had two types of families, which were called a large family and a small family.

The characteristic features of large families was precisely the fact that they had a joint household. In small families, we see that farms belong to each family. In addition, small families themselves are divided into two types according to their structure: simple and complex families. The work also carried out research on patronymic families, and confirmed that such families exist in Nakhchivan.

Keywords: *family, relationships, large family, small family, patronymic, household.*

Асеф Оруджев

**СЕМЬЯ И СЕМЕЙНЫЕ ОТНОШЕНИЯ
(по материалам Нахчывана)**

В статье исследованы и раскрыты семья и семейные отношения, семейные ценности, существовавшие в Нахчыване в XIX- начале XX вв. В результате исследования стало ясно, что семья и семейные отношения существовали уже в эпоху энеолита. В результате исследований было установлено, что у нашего народа существовало два типа семей, которые назывались большой семьей и малой семьей.

Характерными чертами больших семей было именно то, что они имели совместное хозяйство. В малых семьях мы видим, что фермы принадлежат каждой семье. Кроме того, сами малые семьи по своей структуре делятся на два типа: простые и сложные семьи.

В работе также проведены исследования по патронимическим семьям, и подтверждено, что такие семьи существуют в Нахчыване.

Ключевые слова: *семья, отношения, большая семья, малая семья, патронимия, хозяйство.*

(Tarix elmləri doktoru Şirin Bünyadova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.01.2023

Son variant 14.02.2023

UOT 902

ELMAR BAXŞƏLİYEV

GƏMIQAYA TƏSVİRLƏRİNDƏ ŞUMER MİFOLOGİYASININ İZLƏRİ

Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərinin tədqiqi zamanı aşkar edilmiş Yaxın Şərq motivləri Şumer mifologiyası ilə qarşılıqlı təhlil edilmişdir. Araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Şumer mifologiyasında təsvir edilən bir çox motivlər ilə Gəmiqaya təsvirlərində yaxın bənzərlik vardır. Həmçinin Şumer yazılı mənbələrində bəhs edilən mifoloji təməlli mətnlərlə Azərbaycan folklorundakı bir çox motiv bənzərdir. Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, qədim dövrlərdə Şumer və Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfalar siyasi-iqtisadi əlaqələr saxlamaqla yanaşı bir-birlərinin düşüncə tərzinə də təsir etmişlərdir. Bu təsirlər türk mifologiyasının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Açar sözlər: şumer, türk, mifologiya, Naxçıvan, əfsanə, qayaüstü rəsmlər.

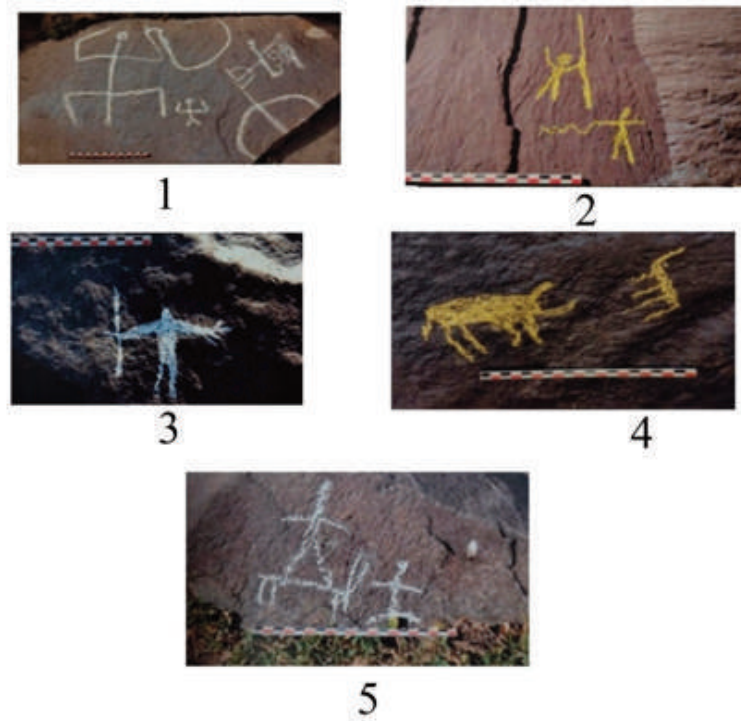
Giriş. Şumerlərdə mövcud olan mifologiya və bundan qaynaqlanan dini dünya görüşü həmin dövrdə əhalinin sosial, iqtisadi-siyasi həyatının təməlini təşkil etməklə bərabər digər xalqların da mədəniyyətinə də təsir etmiş, geniş coğrafiyaya yayılmışdır. Naxçıvan ərazisində Tunc dövrünə tarixləndirilən Gəmiqayada mövcud olan bəzi mifoloji məzmunlu qayaüstü rəsmlərdə Şumer mədəniyyətinin izlərinin olduğunu deyə bilərik. Hər iki coğrafiyadakı yaxın bənzərliklər bizə Gəmiqaya təsvirlərinə Şumer mifologiyasının təsir etdiyini deməyə əsas verir. Şumer dilinin türk dillərinə bənzərliyi və hər iki mədəniyyətdə mövcud motivlərin mövcudluğu bu iki mədəniyyətlərin məxsus olduğu əhalinin tarixin hansısa dövründə bir-birinə coğrafi cəhətdən yaxın olduğunu deməyə əsas verir. Bununla belə, Şumer inanclarındakı motivlərlə Azərbaycan folklorundakı motivlər bir-birinə yaxın bənzərlik göstərir.

Azərbaycan və Şumer inanclarında bənzərliklər. Tarixə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, şumerlərin yaşadıkları ərazidə formalaşdırdıkları dil və buna ən uyğun ifadə şəkli olaraq yazının kəşfi nəticəsində mifoloji dünya görüşlərini daha dəqiq ifadə etmək şansları olmuşdur. Lakin gil lövhələr üzərində yazdıqları yazılar günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Bu lövhələr üzərində olan yazılar bizə onların mifoloji dünyagörüşünü daha dəqiq öyrənməyə imkan verir. Şumerlərin sosial-siyasi və iqtisadi həyatı, mifologiyası, dini və bunların ifadə şəkli olaraq ədəbi əsərlərinin təsiri o qədər güclü olmuşdur ki, bunlar həm öz dövründə, həm də ondan sonra digər xalqların həyatına təsir göstərmişdir. Bu əsərlər Orta Şərqdə özünü dini mətnlərdə göstərsə də [9, s. 685-724], onların qədim Yunanıstanda bəzi filosofların düşüncələrinə də təsir etdiyini deyə bilərik [18, s. 47]. Tarixi mənbələrdə Şumerlərin Mesopotamiyanın yerli sakinləri olmadığı və oraya köç yolu ilə gəldikləri deyilir. Onların köç marşrutları üzərində olan yerlərdən biri də Azərbaycandır [23, s. 66-67]. Şumer şəhər dövlətinin Aratta dövləti ilə olan iqtisadi-siyasi əlaqələrindən bəhs edən tarixi mənbələrə əsasən onların arasındakı mədəni əlaqələrin güclü olduğunu görürük [8, s. 15]. Fritz Hommel araşdırmalarında şumerlərin dillərinin türk dilinə yaxından bənzədiyindən bəhs etmiş və bu iddiasını Turanda yaşayan türklərin şumerlərlə yaxın qonşu olduqları fikri ilə əsaslandırmışdır [15, s. 352]. Bütün bunlara nəzər saldıığımız zaman qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlarla və Şumerdəki insanların mənəvi mədəniyyətinin bir-biri ilə əlaqəli olduğunu deyə bilərik. Bu mövzu ilə əlaqəli olaraq Azərbaycanın mifoloji mətnlərinə nəzər yetirək. Şumer yaradılış mifinə görə dünyanın başlanğıcında heç nə yox ikən su var idi. Şumerlər bunu ilahə

Nammu olaraq adlandırıldı [8, s. 64-69]. Türklərdə isə bu ilahə yaradılış və dəniz tanrıçası Ağ Anadır [7, s. 570]. Azərbaycan folklor mətnlərinə nəzər saldıqda görürük ki, burada da Tanrının dünyanı sudan yaratmasından bəhs olunur [2, s. 35]. Şumer əfsanələrində hökmdar Etanın övladı olmur. Göydə olan və yediyi zaman uşağı olacağına inanılan otu əldə etmək barədə düşüncəyə, bir gün o çuxura düşən qartal balalarını ilandan xilas edir. Quş buna çox sevinir və bunun müqabilində ona kömək edir [8, s. 43-44]. Başqa bir hekayədə qəhrəman Luqalbanda İmduqud quşunun dostluğunu qazanaraq öz şəhərinə qayıda bilir [8, s. 179-180]. Quş və ilanla bağlı bu cür hekayələrə Azərbaycan nağıllarında da rast gəlirik [1, s. 174-175]. Şumer inanclarına baxdığımız zaman dağlara böyük mənalar yükləndiyini və həmişə tanrılarla əlaqələndirdiklərini görürük [10, s. 5]. Tədqiqatçılar Azərbaycan inanışlarında, xüsusən İslamdan sonrakı inanclarda dağlarda övliyaların olduğu və bu səbəbdən dağlara qarşı xüsusi diqqətin olduğu və qurban verildiyindən yazırlar [6, s. 56]. Görünür çoxtanrılı dinlərdən tək tanrılı dinlərə keçid dövründə bir çox personajlar dəyişdiyi kimi insanlar bəzi tanrıları övliyalarla əvəz etmişdir. Burada sözügedən hekayələr fərqli olsa da motiv eynidir. Şumer və Azərbaycan əfsanələrinə nəzər saldığımız zaman görürük ki, hər iki mədəniyyətdə “yeddi” sayı əhəmiyyətlidir. Belə ki, Gilqameş dastanında Uruka bəla gətirmək üçün göndərilən vəhşi buğa Fərat çayının suyundan yeddi qurtum içir [14, s. 112]. Dastanda Gilqameş, Humbabani öldürməmişdən əvvəl onun yeddi sehrli gücünü məhv etdikdən sonra öldürməyi bacarır [14, s. 226]. Gilqameşin ölümündən bəhs edən gil lövhələrdə yeddi oğulu olan atadan, yeddi gün, yeddi gecə, yeddi dağ kimi içində yeddi olan bir çox cümlələrə rast gəlirik. Bilindiyi kimi, Azərbaycan-türk folklorunda və ədəbiyyatında yeddi rəqəmi ilə bağlı inanclardan bəhs edilir. Şumer dastanlarında olduğu kimi Azərbaycan nağıllarında da zaman yeddi rəqəmi ilə göstərilir [5, s. 4]. Qədim türk təfəkküründə şumerlərdə olduğu kimi tilsimlərin çox zaman yeddi rəqəmi ilə əlaqəli olduğunu görürük [5, s. 5]. Yuxarıda verilən nümunələrdən göründüyü kimi, Şumer və Türk xalqları arasında yaxın mənəvi bağlar olmuşdur. Bunlardan başqa bu iki mədəniyyət arasındakı bənzərliyi Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsində müşahidə etmək olur. Buradan aşkar edilmiş qayaüstü rəsmlər və digər arxeoloji qazıntı sahələrindən əldə edilmiş arxeoloji materiallar bu iki mədəniyyətin tək mənəvi yox, maddi mədəniyyət nümunələri əsasında da bənzərliyini göz önünə qoyur.

Gəmiqayada Yaxın Şərq motivləri. Naxçıvan ərazisində yerləşən Gəmiqaya abidəsindən aşkar edilmiş qayaüstü rəsmlər bizə Yaxın Şərqlə əlaqələri maddi mədəniyyət nümunələri əsasında tədqiq etməyə imkan verir. Bu təsvirlər Ordubad rayonunda yerləşən Qarıcıq zirvəsinin cənub və qərb yamacındakı yaylaqlardan aşkar edilmişdir [3, s. 182]. Tunc dövrünə aid edilən qayaüstü rəsmlərin motivləri Şumer mədəniyyətinə aid bir qrup rəsmlərlə bənzərlik təşkil edir. Ordubad rayonunda yerləşən Aşağı göllər yaylağında ovalşəkili daşın üzərində əlində oraq olan insan təsviri vardır (şəkil 1, 1). Bu şəkllə diqqət yetirdiyimiz zaman onun Şumer tanrılarında olan fırtına tanrısı Enlil ilə əlaqəli ola biləcəyini görürük. Belə ki, Şumer əfsanəsində göstərilir ki, Enlil göyü yerdən ayırdığı zaman atası An göyü götürür, o isə anası Ki ilə yeri götürür və onunla evlənir. Bundan sonra kainatın təşkili, insanın yaradılması və sivilizasiyanın qurulması üçün zəmin yaradır [17, s. 11]. Qədim Şumerdə Enlilin simvolu buynuzlu papaqdır [12, s. 98]. Ancaq onunla əlaqələndirilən və onun ekvivalenti sayılan Yaxın Şərq tanrıları əllərində oraqla təsvir edilmişdir. Tədqiqatçıların fikrincə, Uqaritlərin oraq tanrısı Hll şumerdə küləyin, havanın və yerin tanrısı olan Enlil ilə əlaqəlidir [20, s. 269]. Digər bir Yaxın Şərq tanrısı olan Hitit tanrısı Kumarbidən bəhs edən tədqiqatlar onun oraqla əlaqəsi barədə bəhs edir. Bu oraqdan həmçinin göyü və yeri ayıran oraqla bəhs edilir [11, s. 214].

Tədqiqatçılar, həmçinin, qədim Yunan səma tanrısı Kronun Mesopotamiyadakı ekvivalentinin Enlil ola biləcəyi haqqında fikir söyləmişdirlər [16, s. 224].

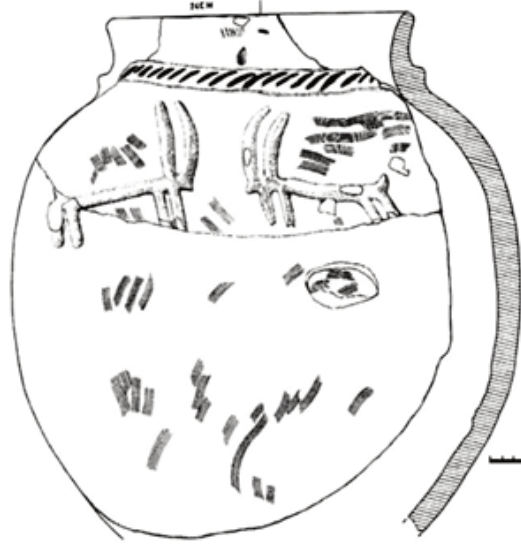

Şəkil 1. Gəmiqaya yaşayış yerindən aşkar olunmuş bəzi qayaüstü rəsmlər (N. Aliyev, 2020).

Araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Aşağı Göllər yaşayış yerində qədim insanların qaya üzərində təsvir etdiyi insan fiquru qədim Şumerdə olan səma tanrısı ilə görünüşdə fərqliliklər göstərsə də motiv olaraq eynidirlər. Gəmiqayada, Qızgəlin Çuxuru yaşayış yerindəki bir təsvirdə əlində ilan olan insan, digərində isə əlində çomaq olan insan fiquru təsvirlərinin (şəkil 1, 2) qədim Şumerlərin inanclar sistemi ilə əlaqəli olduğunu düşünürük. Bilindiyi kimi, Şumerdə yeraltı dünya və bitkilərin tanrısı olan Ninqişzida həmişə ilanlarla təsvir edilir. Gilqameş dastanından bizə məlum olduğu kimi, Şumer mədəniyyətində iki tanrı Təmmuz və Ninqişzida zamanlarının çoxunu yeraltı dünyasında keçirirlər [14, s. 196]. Çobanların tanrısı Təmmuzun əlində əsa ilə təsvirləri vardır. Görünür bəhs etdiyimiz təsvirdə də Şumer panteonunda olduğu kimi, çoban tanrısı və təbiət tanrısı birlikdə təsvir edilmişdir. Şumer mifologiyasından bəhs olunan qaynaqlarda da bunların əkiz tanrılar kimi təsvir olunduğundan bəhs olunmuşdur [13, s. 191]. Əlbəttə ki, Azərbaycan ərazisində o dövrə aid yazılı qaynaqlar olmadığı üçün bunları qaynaqlarla təsdiq etmək olmur. Ancaq bəhs etdiyimiz tanrılar və onların xüsusiyyətləri motiv olaraq yaxın bənzərlik göstərilir. Digər tərəfdən qədim Şumerdə ilan təsvirləri həmişə mənfi obrazda verilməmişdir. Lakin Azərbaycan folklorunda bəzən ilanın şər qüvvələri təmsil etdiyini görürük.

Bu motivlərin daha sonralar Orta Şərq dinlərinin insanların iqtisadi-siyasi həyatında əsas rol oynaması ilə bağlı olduğunu deyə bilərik. Yuxarı Göllər yaşayış yerindən aşkar edilmiş, əlləri yana açılmış tərzdə, əsa daşıyan tanrı və ya insan fiquru vardır (şəkil 1, 3). Yuxarıda Şumer mifologiyasında Təmmuzun əlində əsa ilə çoban tanrısı kimi təsvir edildiyindən bəhs

etmişdik [21, s. 348, fiq. 1, 4]. Gəmiqayada qayalar üzərində çox sayda olan bu tip təsvirləri nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Tunc Dövründə burada məskunlaşan qədim tayfaların tanrılar panteonunda şumerlərin çoban tanrısı Təmmuza bənzər tanrı mövcud olmuşdur. Bu bənzərliklər bir yandan da ona işarə edir ki, hər iki coğrafiyada insanların mifoloji düşüncələrində bənzərliklər vardır.

Şəkil 2. Ovçular təpəsi yaşayış yerindən aşkar edilmiş üzərində üz-üzə keçilərin dayandığı keramika parçası (Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.)

Şumer mifologiyasında Təmmuz həm də vəhşi öküz kimi təsvir edilir [22, s. 39] və bu təsvir onların inancında önəmli yer tutan motivdir. Belə ki, onlar öküzdən həm təsərrüfat həyatlarında istifadə edirlər, həm də öküz baharın gəlişinin simvolu kimi onların dinlərində əsas fiqurlardan biridir. Gəmiqayada da bir çox öküz təsvirləri vardır. Qızgəlin yaşayış yerindən aşkar edilmiş öküz təsvirini nümunə olaraq göstərə bilərik (şəkil 1, 4). Görünür, buğa kultu Gəmiqayanın qədim sakinlərinin inancında mühüm yerə sahib olmuşdur. Hər iki mədəniyyətdə bu kultun mövcudluğu onlar arasında yaxın mənəvi bağların olduğundan xəbər verir. Şumer mifologiyasında daima yazın gəlişinin simvolu olaraq təbiət tanrısı Təmmuz yanında keçi təsvirləri olduğunu bilirik [21, s. 348, fiq. 1.3]. Qədim Şumerdə III Ur dövrünə aid silindir möhürdə fiqurun keçi üzərinə mindiyi göstərilir [21, s. 338, 349]. Gəmiqaya abidəsində, II Qaranquş yaylağında qranit daş üzərinə çəkilmiş keçi minən insan fiquru (şəkil 1, 5) yuxarıda bəhs etdiyimiz Şumer dövrünə aid Təmmuz fiquru ilə yaxın bənzərlik göstərir. Yaxın Şərqdə tanrıların adətən onlar üçün müqəddəs olan heyvanların üzərində təsvir edilməsi geniş yayılmışdı. Bu iki təsvir çəkilmə texnikasında fərqlilik göstərsə də motiv olaraq eynidir. Naxçıvan ərazisində Şərur rayonunda yerləşən Ovçular təpəsi yaşayış yerindən aşkar edilmiş keramika üzərində qarşı qarşıya duran keçilər təsvir olunmuşdur [4, s. 110]. Bu tip relyef keçi bəzəmələrinə Şumer mədəniyyətinə aid keramika üzərində də rast gəlik [19, s. 394, fiq. 29, 30]. Bütün bu nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, Gəmiqaya təsvirlərində aşkar edilmiş mifoloji motivlər Şumer mifologiyasındakı motivlərlə yaxından əlaqəlidir.

Nəticə. Naxçıvan ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar zamanı, aşkar olunmuş qayaüstü rəsmlər və bunların təhlili qədim insanların yaşayış tərzini və düşüncə dünyasını müəyyən etməyə kömək etmişdir. Bu abidlərin öyrənilməsi mədəniyyətlərarası təsirin müəyyənləşdirilməsinə və burdakı insanların digər mədəniyyətlərlə əlaqələrini daha yaxşı öyrənməyə imkan yaratmışdır. Gəmiqaya ərazisində tədqiq edilən qayaüstü rəsmlər bunu deməyə əsas verir ki, keçmişdə bu ərazidə yaşayan insanlar zəngin mənəvi mədəniyyətə malik olmuşlar. Tarixi qaynaqlardan qədim dövrlərdə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanların şumerlərlə əlaqəsinin olduğu məlumdur. Bu əlaqələr daha çox ticarət və iqtisadiyyat ilə bağlı olsa da, bu proseslər zamanı qədim insanlar bir-birlərinin inanc sisteminə də təsir etməyi bacarmışdır. Azərbaycan folkloruna nəzər saldıığımız zaman buradakı motivlərin şumer mifologiyası ilə oxşar cəhətləri nəzərə çarpır. Gəmiqayadakı mifoloji motivlərin araşdırılması əsasında hər iki coğrafiyada yaşayan qədim insanların təfəkkür tərzinin, istər mifoloji, istərsə də maddi mədəniyyət nümunələri ilə qarşılaşdırdıqda onların inanclar sisteminin bir-biri ilə yaxından əlaqəli olduğunu görürük.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, IV c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 336 s.
2. Azərbaycan Mifoloji Mətnləri. Bakı: Elm, 1988, 196 s.
3. Baxşəliyev V. Naxçıvanın qədim əkinçi-maldar tayfalarının mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2004, 320 s.
4. Baxşəliyev V. Naxçıvan arxeologiyası yeni tapıntılar işığında. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 372 s.
5. Orucova S. Azərbaycan Epik Folklorunda Yeddi Rəqəminin Simvolikası // Folklorşünaslıq, Bakı: Maarif, 2021, s. 3-7.
6. Bayat F. Türk mitolojisində dağ kultü // Folklor edebiyat, c. XII, 2006, № 46, ss. 47-60.
7. Bahaddin Ö. Türk Mitolojisi (Kaynakları ve açıklamaları ile destanlar). I c., 5 Baskı: Tırkıbasım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010, 657 s.
8. Kramer S.N. Tarih Sumer'de Başlar / Çev. M.İ.Çiğ. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990, 647 s.
9. Çiğ M.İ. Sumerlilerden Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlığa Ulaşan Etkiler ve Din Kitaplarına Giren Konular // Belleten, v. 58, 1994, pp. 685-724.
10. Tanyu H. Dinler Tarihi Araştırmaları. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1973, 149 s.
11. Archi A. Orality, Direct Speech and the Kumarbi Cycle // Altorientalische Forschungen, v. 36, 2009, No. 2, pp. 209-229.
12. Black J., Green A. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. The British Museum Press, 1992, 193 p.
13. Frothingham A.L. Babylonian Origin of Hermes the Snake-God, and of the Caduceus I // American Journal of Archaeology, v. 20, 1916, No. 2, pp. 175-211.
14. George, A. The Epic of Gilgamesh: A New Translation (Penguin Classics). Published by Penguin Classics, 2000, 300 p.
15. Hommel F. The Sumerian Language and Its Affinities // Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland, 1886, New Series, No 18 (3), pp. 351-363.
16. Kirk G.S. Myth: its meaning and functions in ancient and other cultures // Sather Classical Lectures, v. 40, Cambridge: University Press; Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1970, 299 pp.

17. Kramer S.N. Sumerian mythology; a study of spiritual and literary achievement in the third millennium B.C. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1972, 130 p.
18. Korczak A. Why the water? The vision of the world by thales of miletus // Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 35, 2013, sayı 35, ss. 43-51.
19. Legrain L. The Sumerian Art Shop // The Museum Journal, v. 19, No. 4, Originally Published in 1928, pp. 378-402.
20. Sluijs V.D., Anthony M. Hll: Lord of the Sickle // Journal of Near Eastern Studies, v. 68, 2009, No. 4, pp. 269-82.
21. Wiggermann F.A.M. The image of Dumuzi: A diachronic analysis / Gazing on the Deep: Ancient Near Eastern and Other Studies in Honor of Tzvi Abusch / Eds. J.Stackert, B.N.Porter, D.P.Wright. CDL Press, 2010, pp. 327-350.
22. Wolkstein D., Kramer S.N. Inanna: Queen of Heaven and Earth: Her Stories and Hymns from Sumer. New York City, New York: Harper&Row Publishers, 1983, 227 p.
23. Hrozný B. Die Aelteste Geschichte Vorderasiens und Indiens, Melantrich. Praque, 1940, 169 p.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elmarbakhshaliev@gmail.com

Elmar Bakhshaliev

TRACES OF SUMERIAN MYTHOLOGY IN THE ROCK DRAWINGS OF GEMIGAYA

Near Eastern motifs revealed during the study of Gemigaya rock drawings are analyzed in the context of Sumerian mythology. During the study, it was found that some motifs of Sumerian mythology have something in common with the rock drawings of Gemigaya. At the same time, we find some correspondences between Sumerian and Azerbaijani mythology, reflected in the written texts of Sumer and the texts of Azerbaijani folklore. On the basis of research, it can be said that the socio-economic ties between the settlers of Sumer and Azerbaijan also influenced their ideological ideas. These relationships were important for the formation of Turkic mythology.

Keywords: *Sumer, Turkic, mythology, Nakhchivan, legend, rock drawings.*

Эльмар Бахшалиев

СЛЕДЫ ШУМЕРСКОЙ МИФОЛОГИИ В НАСКАЛЬНЫХ ИЗОБРАЖЕНИЯХ ГЕМИГАЯ

Ближневосточные мотивы, выявленные во время исследования наскальных изображений Гемигая, проанализированы в контексте шумерской мифологии. В ходе исследования установлено, что некоторые мотивы шумерской мифологии перекликаются с наскальными изображениями Гемигая. В то же время мы находим некоторые соответствия между шумерской и азербайджанской мифологией, отраженные в письменных

текстах Шумера и текстах азербайджанского фольклора. На основании проведенных исследований можно сказать, что в древности племена, жившие на территории Шумера и Азербайджана, не только поддерживали политические и экономические отношения, но и влияли на образ мыслей друг друга. Это влияние имело значение в формировании тюркской мифологии.

Ключевые слова: шумер, тюрк, мифология, Нахчыван, легенда, наскальные изображения.

(Tarix elmləri doktoru, professor Abbas Seyidov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 16.01.2023

Son variant 13.02.2023

UOT 902

AYTƏN TAHİRLİ

NAXÇIVAN NEKROPOLUNUN ANTİK DÖVRƏ AİD KÜP QƏBİRLƏRİ

Naxçıvan şəhərindəki küp qəbirlərdən ibarət nekropol 1970-ci ildə aşkar olunmuşdur. Küp qəbirlərdən keramika məmulatı, tunc və dəmirdən hazırlanmış bəzək əşyaları aşkar olunmuşdur. Küp qəbirlərin birindən aşkar olunan Makedoniyalı İsgəndərə aid gümüş sikkə Azərbaycanda küp qəbirlər mədəniyyətinin tarixinin müəyyən edilməsi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Küp qəbirlərdən aşkar olunan Yunan-İran stilində hazırlanmış möhürlər Antik dünya ilə Naxçıvanın iqtisadi-mədəni əlaqələrini öyrənməyə imkan verir. Aşkar olunan arxeoloji materiallar Naxçıvan şəhərindəki küp qəbirlər nekropolunu e. ə. IV əsrə aid etməyə imkan verir.

Açar sözlər: Antik dövr, Naxçıvan, küp qəbirlər, gümüş sikkə, keramika.

Bu nekropol Naxçıvan şəhəri ərazisində 1970-ci ildə tikinti işləri aparılarkən təsadüfən aşkar olunmuşdur. Araşdırmalar zamanı nekropolun küp qəbirlərdən ibarət olduğu və təqribən 1,9 hektar sahəni əhatə etdiyi müəyyən olunmuşdur. Tikinti işləri zamanı dağıdılmış küp qəbirlərin materialları hərbi qulluqçu Peters tərəfindən kompleks şəkildə nömrələnmiş və Gürcüstan Dövlət Tarix Muzeyinə verilmişdir. 1971-1972-ci illərdə tədqiqatçı V.H.Əliyev nekropolun ərazisində kəşfiyyat xarakterli qazıntılar apararaq nekropolun sahəsini müəyyən etmişdir. Nekropolda dağıntı zamanı aşkar olunmuş altı küp qəbirin materialları V.H. Əliyev tərəfindən nəşr edilmişdir [3, s. 73-84]. Arxeoloji tapıntılar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qablar və müxtəlif bəzək əşyalardan ibarətdir. Altıncı küp qəbirdən bəzək əşyaları ilə bərabər iki şüşə möhür və Makedoniyalı İsgəndərə aid bir ədəd gümüş sikkə aşkar edilmişdir. Küp qəbirlərdən aşkar olunmuş arxeoloji materiallar nekropolu e.ə. IV-III əsrlər ilə tarixləndirməyə imkan verir [2, s. 7-8].

Bu nekropolun materialları özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Nekropolun keramika məmulatı əsasən küpə və çölmək tipli qablardan ibarətdir. Keramika məmulatının bir qismi sadə qablardan ibarətdir [3, s. 80]. Sadə keramika məmulatına daxil olan küpələr silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli və yastı oturacaqlıdır. Onlar qırmızı rəngdə bişirilmiş və xaricdən yaxşı hamarlanmışdır. Belə kasaların biri Naxçıvan şəhərindəki altıncı küp qəbirdən aşkar olunmuşdur (şəkil 1, 8).

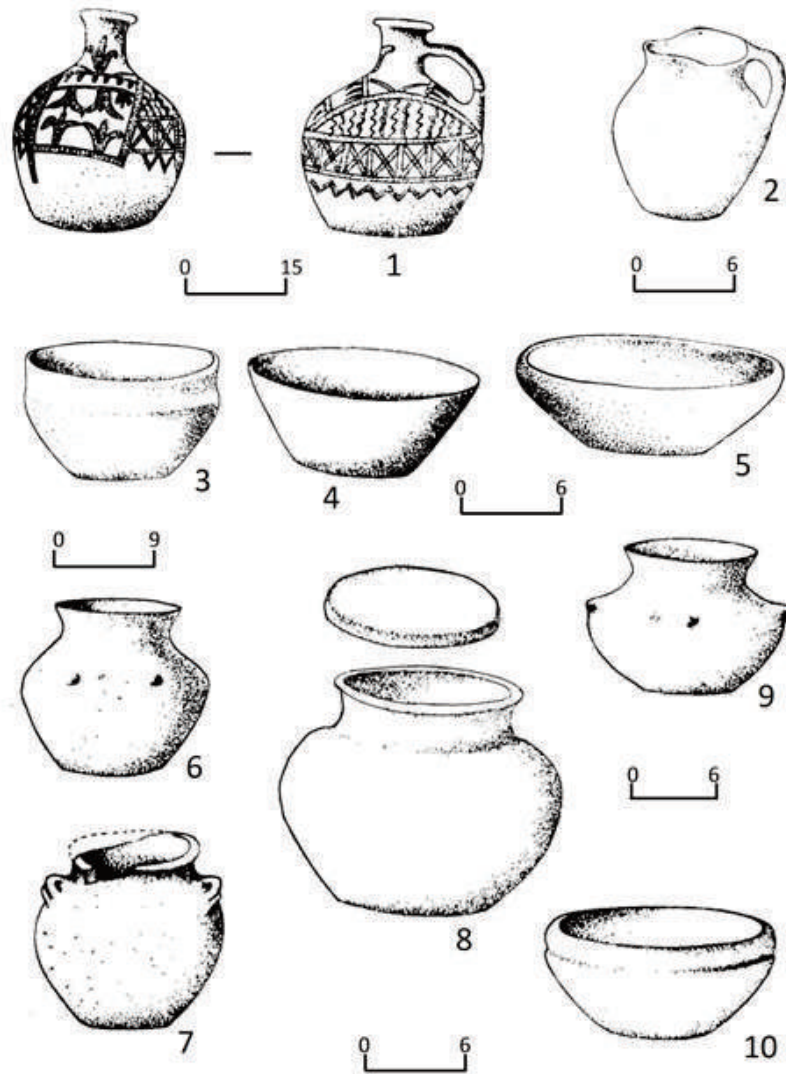
Çölmək tipli qablar formaca müxtəlifdir. Onların ikisi formaca bənzərdir. Bu çölməklərdən biri qırmızı, digəri isə boz rəngli gildən hazırlanmışdır. Qısa boğazlı bu küpələrin ağzının yanı kənara doğru əyilmiş və dəyirmilənmişdir. Küpələrin gövdəsi məməcikşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır (şəkil 1, 6, 9).

İkinci tip çölmək genişağızlı, uzunsov qabarıq gövdəli və yastı oturacaqlıdır. Ağzının kənarı xaricə qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir. Gövdəsinin yuxarı hissəsində iki ədəd lentşəkilli, ortada batıq qulpları vardır. Bu tip lentşəkilli qulpu olan çölməklər antik dövrün ilk mərhələsi üçün xarakterikdir (şəkil 1, 7).

Kasalar müxtəlif tiplidir. Birinci tip kasa tipli qablar konusvarı gövdəli olub ağız hissədə bir qədər içəri yığılmışdır. Qabların oturacağı yastıdır. Bu tip qablar Naxçıvan şəhərinin küp qəbirlərindən (şəkil 1, 5) və Albantəpə nekropolundan [6, şəkil 46, 2] aşkar olunmuşdur. Onların gilinə narın qum qatılaraq qırmızı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xarici səthləri yüngülcə cilalanmışdır. Qabların içərisi qırmızı anqobla örtülmüşdür.

İkinci tip kasa silindrik konusvarı formalıdır. Ağzının altı enli batıq xətlə əhatə olunmuşdur. Narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə yaxşı bişirilmiş, xarici səthi qırmızı anqobla örtülmüşdür (şəkil 1, 3).

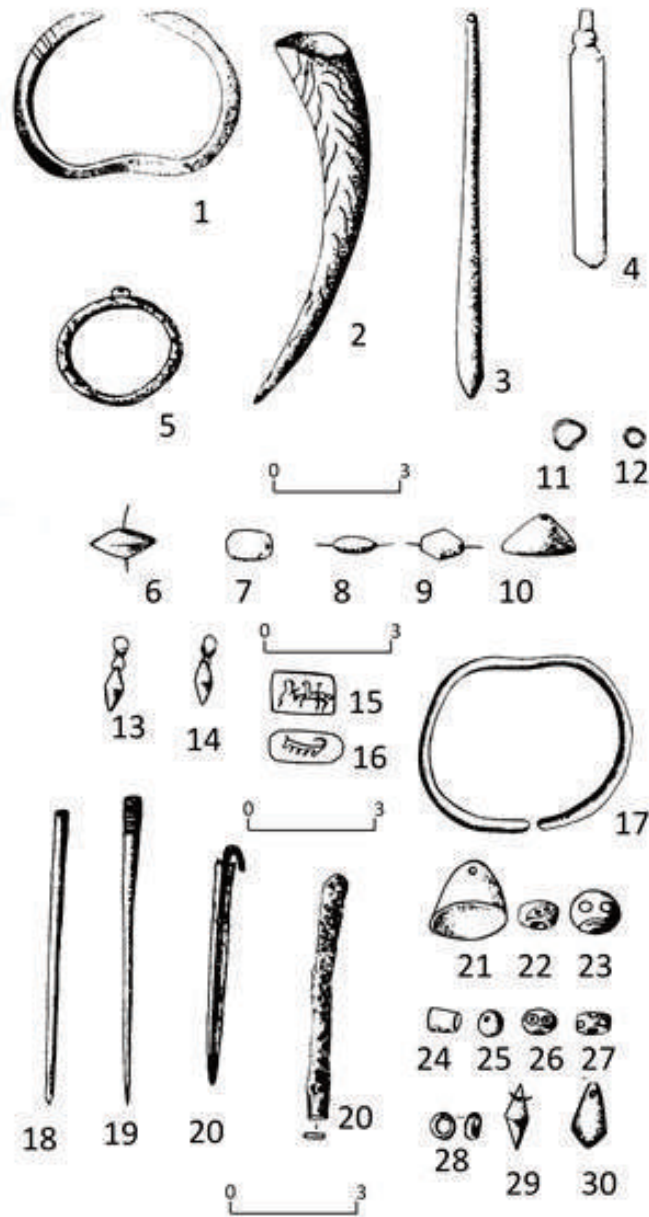
Üçüncü tip kasa tipli qab Naxçıvan şəhərindəki altıncı küp qəbirdən aşkar olunmuşdur (şəkil 1, 10). Kasa narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Ağzının kənarı köbəli olan kasanın gövdəsi qabarıq konusvarı formada olub, oturacağı yastıdır. Ağzının altı batıq zolaqla əhatə olunmuşdur. Bu tip ağzının kənarı köbəli olan kasalar Naxçıvanda Dəmir dövründən geniş yayılmış və Əhəmənilər dövründə də istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan Oğlanqala və Naxçıvanın digər yaşayış yerlərindən aşkar olunan yuxarıda qeyd etdiyimiz kasalar da diqqəti cəlb edir. Nazik divarlı və yüksək zövqlə hazırlanan qırmızı rəngdə bişirilmiş bu tip kasalar Antik dövrün müxtəlif mərhələlərində istifadə olunmuşdur. Süfrə qabı kimi istifadə olunan bu tip qablar adətən hər iki üzdən, bəzən isə yalnız içəridən qırmızı rəngli anqobla örtülmüşdür.

Şəkil 1. Naxçıvan küp qəbirlərinin keramika məmulatı.

Dördüncü tip kasa düz ağız kənarlı, konusvarı formalı və yastı oturacaqlıdır. Gilinə narın qum qatılan bu tip kasalar boz rəngdə yaxşı bişirilmiş, xaricdən hamarlanaraq düzəldilmiş, içərisində sığallama izləri qalmışdır (şəkil 1, 4).

Ağız kənarı üçləçək, süddanbiçimli qab Naxçıvan şəhərindəki üçüncü küp qəbirdən aşkar olunmuşdur. Ağız novçalı olan bu qabın gövdəsi qabarıq, oturacağı yastıdır. Ağız kənarından gövdəsinə birləşən lentşəkilli qulpu vardır. Qırmızı rəngdə bişirilmiş və üzəri kələ-kötürdür. V.Əliyevin fikrinə görə bu qab öz formasına görə Azərbaycanın digər küp qəbirlərindən aşkar olunmuş qablardan arxaik forması ilə seçilir (şəkil 1, 2). Ağız novçalı bu tip qabların yaxın bənzərləri Nüydüdən [7, XIII tablo, 5] və Yevlax şəhərinin küp qəbirlərindən [5, II tablo, 1] məlumdur.

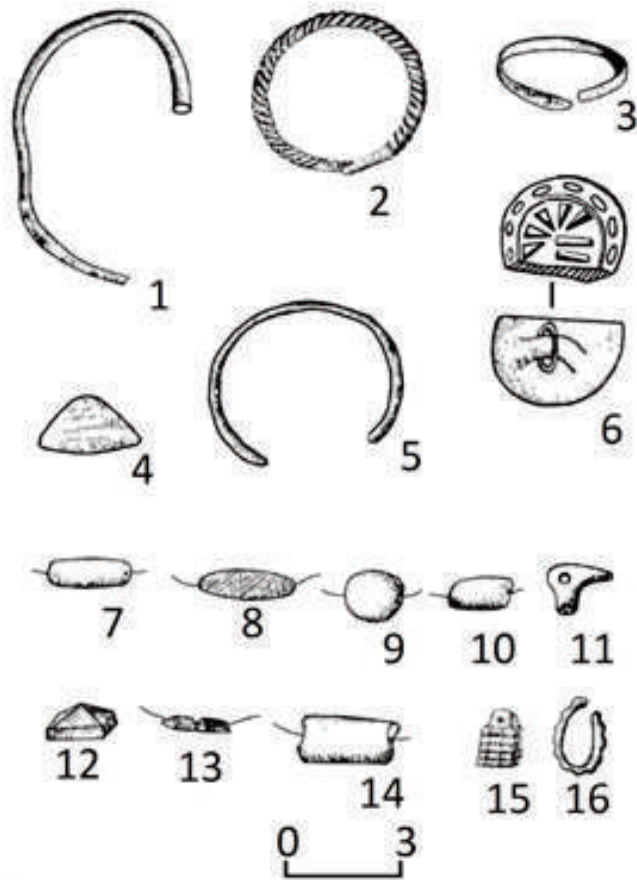

Şəkil 2. Küp qəbirlərin bəzək əşyaları.

Bilərziklər. Gümüşdən hazırlanmış bilərziklər Naxçıvan şəhərinin küp qəbirlərindən aşkar olunmuşdur. Gümüş bilərziklər üçüncü və altıncı küp qəbirdən aşkar olunmuşdur. Bu bilərziklər kəsikdə dairəvi olan metal məftildən hazırlanmışdır. Bilərziklər oval formalı olub ortada bir qədər içəriyə doğru batıqdır. Üçüncü qəbirdən aşkar olunmuş bilərziyin ucları ilan başı formasında hazırlanmış, ucları cızma xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 2, 1, 17). Dördüncü küp qəbirdən aşkar olunan bu tip bilərziyin ucları sınımışdır (şəkil 3, 1). Bu tip bilərziklər Mingəçevirin e. ə. V-III əsrlərə aid torpaq qəbirlərindən [11, s. 266, tablo 1] və e. ə. II-I əsrlərə aid küp qəbirlərdən tapılmışdır [8, s. 33-34]. Eyni tipli qızıl, gümüş və tunc bilərziklər Gürcüstanda Kançayeti qəbirlərindən [10, s. 69, tablo 1, 4-6], Vani şəhərindəki 6 və 9 nömrəli qəbirlərdən [14, s. 57, şəkil 10, 49-50], Kolxidanın e. ə. IV əsrə aid qəbirlərindən [12, s. 58] aşkar olunmuşdur.

Altıncı küp qəbirdən aşkar olunan kəsikdə yuvarlaq formalı tuncdan bilərzik daha sadə formada hazırlanması ilə fərqlənir. Bu bilərzik digərlərindən fərqli olaraq ortada batıq deyil. Onun ucları qalınlaşdırılmışdır. Üzərində naxış yoxdur (şəkil 3, 5).

Naxçıvan şəhərindəki dördüncü küp qəbirdən aşkar olunan bilərziklərin birinin gövdəsi burma üsulu ilə hazırlanmışdır. Bu tip bilərziklərin ucları dairəvi formalı məftildən olub bir-birinin üzərinə sıxılmışdır. Bu tip bilərziklərin mərkəzi hissəsi döyülərək yastılanmış və burulmuşdur (şəkil 3, 2). Bu tip bilərziklər Son Tunc və Dəmir dövründə Naxçıvan ərazisində geniş istifadə olunmuşdur [4].

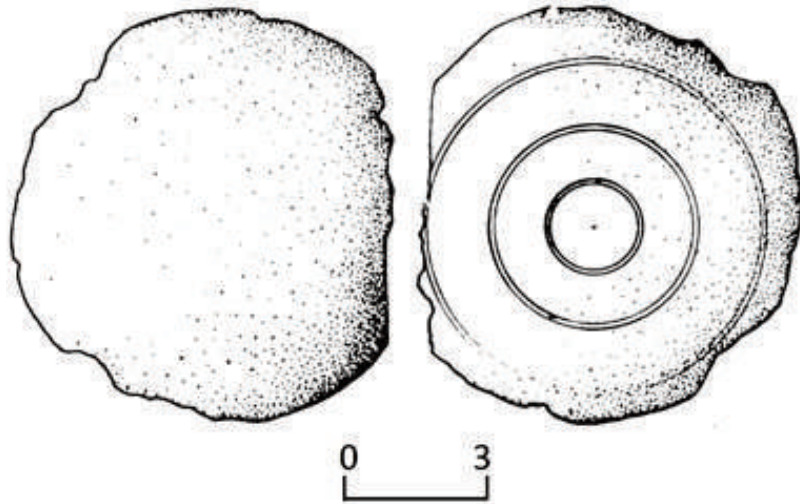

Şəkil 3. Bəzək əşyaları və muncuqlar.

Tunc bilərziklərin bəzisi nazik, lentşəkilli tunc təbəqədən hazırlanmışdır. Bu tip bilərziklərin ucu ilan başı formasındadır. Bilərziyin ucları çəpinə və düzünə çəkilmiş cızma xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 3).

Qeyd etmək lazımdır ki, ortası əyməli gümüş bilərziklər Antik dövrün erkən mərhələsində geniş yayılmışdır. Bu tip bilərziklərə Əhəmənilər imperiyasının, demək olar ki, hər yerində o cümlədən Kipr, Suriya və Misirdə rast gəlinmişdir. Bu tip bilərzikləri P.Amandri e. ə. V əsrin sonu, e. ə. IV əsrin birinci yarısı ilə tarixləndirmişdir [16, p. 11-15, şəkil 11]. J.M.Qoqaşidzenin fikrinə görə, bu tip bilərziklərin ilk nümunələri Əhəmənilər imperiyası zamanı İrandan yayılmışdır [10, s. 90]. Naxçıvan küp qəbirlərinin kompleksində Makedoniyalı İsgəndərə aid gümüş draxmanın aşkar olunması da bu tip bilərziklərin Antik dövrün erkən mərhələsində istifadə olunduğunu təsdiq edir.

Boyunbağılar. Boyunbağılar gümüşdən və tuncdan hazırlanmışdır. Naxçıvan nekropolundakı üçüncü küp qəbirdən aşkar olunan boyunbağı nazik tunc lövhədən oval formada hazırlanmış uc hissələri dəyirmilənərək buynuzşəkilli formaya salınmışdır (şəkil 2, 2).

Şəkil 4. Küp qəbirlərdən aşkar olunmuş tunc güzgü.

Naxçıvanın Antik dövr abidələrində aşkar olunan boyunbağılardan bir qismi muncuq düzlümlərindən ibarət olmuşdur. Ehtimal ki onlar ipə, yaxud dəri sapa keçirildiyindən boyunbağılar bütöv şəkildə günümüzədək gəlib çatmamışdır (şəkil 3, 7-11).

Bəzək əşyalarının müəyyən hissəsi dəmir və tuncdan hazırlanmış üzüklərdən ibarətdir. Üzüklər kəsikdə dairəvi olan tunc məftildən hazırlanmışdır. Dəmirədən hazırlanan üzüyün şüşədən hazırlanan qaşısı vardır (şəkil 2, 5). Ağbulaq nekropolundan aşkar olunan üzüklərin birinin ucları ilanbaşı formasında hazırlanmışdır. Oğlanqaladan və Ağbulaq nekropolundan aşkar olunan üzüklərin qaşısı möhür şəkildə hazırlanmışdır. Bu üzüklər qaşalarının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Oğlanqaladan aşkar olunan nümunənin qaşısına şüşə möhür salınmışdır. Ağbulaqdan olan nümunədə isə üzüyün qaşısı tuncdan hazırlanmış, üzərində ox işarəsi və sınıq xətlər çəkilmişdir.

Sancaqlar kəsiyi dairəvi olan tunc məftildən hazırlanmışdır. Onlar baş tərəfdə qalın olub, uca doğru nazikləşir və iti ucluqla tamamlanır. Sancaqlardan birinin baş tərəfi cızma xətlərlə naxışlanmışdır (şəkil 2, 19).

Tunc mil dairəvi formalı məftildən hazırlanaraq baş tərəfi qarmaq şəklində əyilmiş, üzərində ağac qılıfın izləri qalmışdır. Ehtimal ki, bu alət toxuculuqda tikmə üçün istifadə olunmuşdur (şəkil 2, 3).

Sırğaların ikisi qızıl məftildən hazırlanmışdır [3, s. 81]. Nazik qızıl məftillər səkkiz rəqəminə oxşar şəkildə bir-birinə bərkidilmiş, onların aşağı hissəsinə isə rombşəkilli serdolik asma taxılmışdır. Asmaların üzəri parıldayanadək yaxşı cilalanmışdır (şəkil 2, 13-14). Bəzi sırğaların asmaları qara rəngli əqiqdən hazırlanmış, yuxarı hissəsində ikitərəfli deşik açılmışdır. Lakin bu sırğaların məftilləri saxlanmamışdır (şəkil 2, 30). Ağ rəngli pastadan hazırlanan bu tip sırğaların birinin deşiyində nazik tunc məftilin sınığı qalmışdır (şəkil 2, 29).

Naxçıvan nekropolundan aşkar olunan tunc sırğaların biri xarici səthi gəz-gəz edilmiş incə məftildən hazırlanmışdır (şəkil 3, 16). Bu tip sırğalar, üzüklər və boyunbağlar Dəmir dövründə və Antik dövrdə geniş istifadə olunmuşdur.

Tunc güzgü dairəvi formalı nazik tunc lövhədən hazırlanaraq yaxşı cilalanmışdır. Güzgünün kənarları sınımış və yaxşı saxlanmamışdır. Lakin güzgünün arxa tərəfində qoşa konsentrik dairələrdən ibarət naxışlar vardır (şəkil 4).

Antik dövrə aid arxeoloji materiallar arasında ağ rəngli pastadan hazırlanmış bir möhür də vardır. Arxa tərəfində lentşəkilli kiçik qulpuna nazik tunc halqa keçirilmişdir. Ehtimal ki, bu halqa asmaq üçün nəzərdə tutulmuşdur. Möhürün ön tərəfi yastı olub mərkəzi hissədə dairə boyunca yerləşdirilən üçbucaqşəkilli batıqlarla naxışlanmış, onun kənarına isə arpacıqlar düzülmüşdür (şəkil 3, 6). Tədqiqatçı V.Əliyev bu möhürün üzərindəki işarələri Günəş təsviri ilə əlaqələndirmiş, bolluq və bərəkət rəmzi hesab etmişdir [3, s. 78].

Naxçıvan nekropolunda altıncı küp qəbirdən əldə edilmiş iki ədəd çoxtilli möhür xüsusilə əhəmiyyətlidir. Möhürlərin biri dördkünc formalı olub şüşədən hazırlanmışdır (şəkil 3, 12). Üst hissəsi çoxtilli olan bu möhürün ikitərəfli deşiyi vardır. Möhürlərdən birinin üzərində qanadlı atla şirin vuruşma səhnəsi təsvir edilmişdir. Hər iki heyvan dal ayaqlar üstə qalxmış, ön tərəfdəki ayaqlar isə bir-birinə uzadılmış vəziyyətdə təsvir edilmişdir (şəkil 2, 15). Digər möhürün üzərində keçi təsviri vardır (şəkil 2, 16). Azərbaycanda çoxtilli möhürlər Mingəçevirdən məlumdur [9, c. 128-133]. Bu tip möhürlər daha çox Gürcüstanda Gürcüstanın Tsalk rayonundan tapılmışdır. Tədqiqatçı Maksimova bu tip möhürlərin qədim nümunələrinin Yaxın Şərqdən gətirildiyini, Tsalk nümunələrinin isə İberiyada istehsal olunduğunu söyləmişdir [15, c. 91-92]. İ.A.Babayev Tsalk və Mingəçevir nümunələrinin hazırlanmasında eyni orijinaldan istifadə olunduğunu və e. ə. IV-III əsrlərdə istifadə olunduğunu qeyd etmişdir [9, c. 133]. Arxeoloji araşdırmalar bu tip möhürlərin Yunan-İran mənşəli olduğunu e. ə. V-IV əsrlərdə ticarət əlaqələri nəticəsində Cənubi Qafqaza daxil olduğunu və istifadə olunduğunu təsdiq etmişdir [15, c. 76-81]. Araşdırmalar bu ticarət əlaqələrinin Naxçıvan istiqamətində də olduğunu göstərir [3, s. 83].

ƏDƏBİYYAT

1. Baxşəliyev V. Naxçıvanın Erkən Dəmir Dövrü Mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
2. Baxşəliyev V. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 302 s.
3. Əliyev V. Naxçıvan şəhərinin Antik dövrü küp qəbiri abidələri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası, 1976, № 1, s. 73-84.
4. Əliyev V. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.

5. Əliyev Ə.Ə. Yevlax rayonu ərazisində aşkar olunmuş küp qəbirləri haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri, 1989, № 2, s. 61-75.
6. Novruzlu Ə., Вахşəliyev V. Şəgurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
7. Osmanov F. Qafqaz Albaniyasının maddi-mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1982, 140 s.
8. Асланов Г.М., Голубкина Т.И., Садыхзаде Ш.Г. Каталог золотых и серебряных предметов из археологических раскопок Азербайджана. Баку, 1966, 80 с.
9. Бабаев И.А. О трех многогранных печатях, найденных в Мингечауре / Археологические исследования в Азербайджане: Сборник статей. Баку, 1965, с. 128-133.
10. Гагошидзе Ю.М. Памятники раннеантичной эпохи из Ксанскоко ущелья. Тбилиси, 1964.
11. Ионе Г.И. Две могилы грунтового погребения со скорченным костяком // Доклады АН Азербайджанской ССР, 1964, № 6, с. 266-268.
12. Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. Т. II, Тбилиси: Техника да шрома, 1950, 332 с.
13. Лордкипанидзе М.Н. Геммы Государственного Музея Грузии. Т. III, Тбилиси, 1961, с. 72-77.
14. Лордкипанидзе О. Ванское городище. Вани I. Археологические раскопки 1947-1969 гг. Тбилиси: Мецниереба, 1972, 284 с.
15. Максимова М.И. Стекланные многогранные печати найденные на территории Грузии // ИИЯИК, Тбилиси, вып. 10, 1941, с. 76-94.
16. Amandry P. Orfèvrerie achéménide // Antike Kunst, 1958, v. 1, pp. 9-23.

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
E-mail: aytentahirli@gmail.com

Ayten Tahirli

PITHOS BURIALS OF THE ANTIQUE PERIOD OF THE NAKHCHIVAN NECROPOLIS

Pithos burials of the Nakhchivan necropolis were discovered in 1970. Pottery, ornaments made of bronze and iron were found from pithos burials. A silver coin found in one of the pithos burials is important for studying the history of the culture of pithos burials. Seals made in the style of Greece and Iran make it possible to study the cultural and economic ties of Nakhchivan with the ancient world. On the basis of the revealed archaeological materials, the necropolis of the pithos burials of the Nakhchivan city can be dated to the IV century BC.

Keywords: *ancient period, Nakhchivan, jug burials, silver coin, ceramics.*

Айтен Тахирли

КУВШИННЫЕ ПОГРЕБЕНИЯ АНТИЧНОГО ПЕРИОДА НАХЧЫВАНСКОГО НЕКРОПОЛЯ

Некрополь, состоящий из кувшинных погребений, в городе Нахчыван был обнаружен в 1970 году. В кувшинных погребениях найдены керамические изделия, украше-

ния, изготовленные из бронзы и железа. Найденная в одном из кувшинных погребений серебряная монета, относящаяся к эпохе Александра Македонского, имеет большое значение для определения истории данной культуры в Азербайджане. Печати, изготовленные в стиле Греции и Ирана, позволяют изучать культурно-экономические связи Нахчывана с античным миром. На основе выявленных археологических материалов некрополь кувшинных погребений в городе Нахчыван можно датировать IV веком до н. э.

Ключевые слова: античный период, Нахчыван, кувшинные погребения, серебряная монета, керамика.

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 17.01.2023

Son variant 03.02.2023

UOT 39

AYTƏKİN QƏHRƏMANOVA

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA KƏND ƏHALİSİNƏ GÖSTƏRİLƏN TİCARƏT VƏ İCTİMAİ İAŞƏ XİDMƏTİ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd əhalisinə göstərilən xidmət mərkəzlərinin və ictimai iaşə müəssisələrinin yaranması və onların kənd əhalisinə göstərdiyi xidmətlərdən bəhs edilmişdir.

*Aparılan araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, müstəqillik illərində kənd yerlərində yeni infrastruktur-
ların yaranması və əhaliyə göstərilən müxtəlif iaşə xidmətlərinin günün tələbləri səviyyəsində qurulması kənd
əhalisinin uzaq məsafə qət etmədən, əlavə xərc çəkmədən və vaxt itirmədən gündəlik zəruri tələbatlarını ödənil-
məsində, kənd əhalisinin ailə təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulların satışında, bununla yanaşı, əhalinin
məşğulluğunun təmin edilməsində müəyyən rol oynayır.*

*Bütün bunların nəticəsində kənd əhalisinin maddi-rifah halı yaxşılaşır, kəndlə şəhər arasındakı fərqlər
aradan qalxır və göstərilən müxtəlif xidmətlər nəticəsində kənd əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəlir.*

Açar sözlər: *Naxçıvan, kənd, xidmət mərkəzi, ictimai iaşə, məşğulluq.*

Hər bir dövlətin qüdrəti onun əhalisinin sosial həyatı, yaşayış səviyyəsi və rifah halı ilə qiymətləndirilir. Ölkəmizdə əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmək ümummilli lider Heydər Əliyevin inkişaf konsepsiyasının əsas meyarlarından biridir. Bu baxımdan müstəqillik illərində uzun illərdən bəri blokadada olmasına baxmayaraq, Naxçıvan Muxtar Respublikasında həyata keçirilən Dövlət Proqramlarının uğurlu icrası muxtar respublikada sosial-iqtisadi inkişafı təmin edib, quruculuq işləri geniş vüsət alıb, kənd yaşayış məntəqələrində şəhər rahatlığı yaradılıb. Ötən illər ərzində bölgələrin tarazlı inkişafı, qurulan müasir infrastrukturlar kəndlə şəhər arasındakı fərqi aradan qaldırıb. İnsanların həyat şəraiti yüksəlib, məskunlaşma artıb.

Ölkəmizdə insan amilinə yüksək qiymət verilir və dövlət insanların həyat səviyyəsinin yüksəlməsinin daim qayğısına qalır. Azərbaycan Konstitusiyasının 16-cı maddəsinin I bəndində qeyd edilir ki, Azərbaycan dövləti xalqın və hər bir vətəndaşın rifahının yüksəldilməsi, onun sosial müdafiəsi və layiqli həyat səviyyəsinin qayğısına qalır [1, s. 4-5].

Müstəqillik illərində Naxçıvan kəndləri qaz, enerji, su təminatı ilə tam təchiz edilmiş, xəstəxana, ambulatoriya, məktəb və digər zəruri infrastrukturlar yaradılmış, hətta məhəllələr-
arası yolları belə asfaltlanan, alternativ enerji mənbələrindən istifadə edən, dövlət subsidiyaları
və yardımı ilə əhalinin zəhməti hesabına təsərrüfatının bərəkətini ildən-ilə artıran, məhsulunu
satmaq üçün daim bazarı olan və ən müasir informasiya texnologiyalarından istifadə edən
yaşayış məntəqələridir.

Bu gün muxtar respublikanın kəndlərində aparılan kompleks quruculuq işləri məişət, ticarət və ictimai iaşə xidmətlərinin də günün tələbinə uyğun təşkilini təmin edir. Belə ki, kəndlər abadlaşdıqca, vaxtilə kəndlərdə mövcud olan köhnə koma-mağazalar və yöndəmsiz çayxanalar müasir tipli layihələr əsasında tikilir və ticarət obyektı sayılan xidmət mərkəzlərində, həmçinin digər ictimai iaşə müəssisələrində yerləşdirilir və əhalinin istifadəsinə verilir. Xidmət mərkəzlərinin istifadəyə verilməsi kənd əhalisinə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətinin xeyli yaxşılaşdırılmasına imkan verir.

Aydın ki, muxtar respublikada əhalinin yarısından çoxu kəndlərdə yaşayır və əmək qabiliyyətli əhalinin 79%-i kənd təsərrüfatı sahələrində çalışır [3, s. 145]. Bu nöqtəyi nəzərdən muxtar respublikanın kəndlərində yaranan təsərrüfatların fəaliyyəti nəticəsində həm kənd

təsərrüfatının inkişafı sürətlənir, həm də əhalinin həyat səviyyəsi yüksəlir. Belə ki, muxtar respublika kənd əhalisinin kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində fəaliyyəti nəticəsində 2021-ci ildə muxtar respublikanın rayonları üzrə taxıl istehsalı 103372 ton, ət istehsalı 15916 ton (kəsilmiş), süd istehsalı 8854918 ton, yumurta 10604992 ədəd, yun istehsalı 105540, bal istehsalı 1458 ton olmuşdur [9].

Kənd təsərrüfatının istehsal sahələri genişləndikcə, kənd əhalisinə yeni iş yerləri yaranır. Nəticədə kəndlinin əməyi nəticəsində məhsuldarlıq artır və kənd əhalisinin maddi-rifah halı yaxşılaşır, alıcılıq qabiliyyətləri artır, zəruri tələbatları da çoxalır. Kənd əhalisi öz tələbatlarını ödəmək üçün bəzən gündə bir neçə dəfə ictimai xidmət mərkəzlərinə üz tutmalı olurlar. Məhz bu məqsədlə də dövlət kəndlinin uzaq məsafə qət etmədən, vaxt itirmədən, əlavə xərc çəkmədən gündəlik zəruri tələbatını ödəmək üçün xidmət müəssisələrini bir mərkəzdə kompleksləşdirir. Belə ki, onları əhalinin məişətinin yaxınlaşdırılması üçün kəndlərdə aparılan quruculuq işləri zamanı iaşə müəssisələri, xüsusən xidmət mərkəzləri tikib əhalinin istifadəsinə verir.

Kənd əhalisinin istifadəsinə verilən xidmət mərkəzlərində ərzaq, sənaye malları, kənd təsərrüfatı mağazaları ilə yanaşı, bəzilərinə qadın gözəllik salonu, bərbərxana, dərzi və ayaq-qabı təmiri emalatxanası, ət satışı yeri kimi müxtəlif iaşə müəssisələri də fəaliyyət göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, muxtar respublikada 1346 istehsal və xidmət sahəsi fəaliyyət göstərir [13]. Onlardan 135-dən artıq xidmət sahələri muxtar respublika kəndlərinin payına düşür. Demək olar ki, muxtar respublikanın bütün abadlaşan kəndlərində xidmət mərkəzləri fəaliyyət göstərir. Bu xidmət mərkəzləri əhaliyə xidmət göstərməklə yanaşı, həm də məşğulluğun təmin olunmasında müəyyən rol oynayır. Məsələn, 65 kənd yaşayış məntəqəsi olan Şərur rayonunun Alışar kəndinin xidmət mərkəzində 5, Muğanlı kəndinin xidmət mərkəzində 6, Dərvişlər kəndinin xidmət mərkəzində 5, Xanlıqlar kəndinin xidmət mərkəzində 9 nəfər işlə təmin ediləndir. Ümumiyyətlə, istifadəyə verilən xidmət mərkəzləri əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində müəyyən rol oynayır.

Göründüyü kimi dövlətin kənd yaşayış məntəqələrinə qayğısı təkcə müasir infrastrukturun yaradılması ilə tamamlanmır. Dövlət, həm də əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsinə, onların məşğulluq təminatına xüsusi diqqət yetirir.

Kənd əhalisinə xidmət göstərən müəssisələr içərisində kiçik yeyinti müəssisələrinin fəaliyyəti də diqqəti cəlb edir. Bu cür müəssisələrdən biri də kəndlərdə və rayon mərkəzlərində fəaliyyət göstərən çörək sexləridir. Məsələn, Şərur rayonunun Dəmirçi kəndində iki, Ordubad rayonunun Yuxarı Əylis, Kəngərli rayonunun Qarabağlar, Sədərək rayonunun Sədərək, Şahbuz rayonunu Badamlı qəsəbəsində bir, Babək rayonunun Sirab, Şıxmahmud kəndində bir və digər kəndlərdə çörək sexlərinin fəaliyyəti buna misal ola bilər. Onu da qeyd edək ki, vaxtilə hər bir kəndli ailəsinin təsərrüfat tikililəri içərisində təndir damı-təndirəsər, yəni lavaş bişirən yer olardı ki, qadınlar orada lavaş yapardılar. Lakin müasir dövrdə təndirdə çörək bişirmə adəti demək olar ki, məişətimizdən tamamilə çıxıb. Onları yuxarıda qeyd edildiyi kimi lavaş sexləri əvəz edib. Bu cür sexlərdə bişirilən lavaşlar ya kənddə fəaliyyət göstərən xidmət mərkəzlərinə verilir, ya da mağınlarla kəndbəkənd aparılıb satılır. Bəzi hallarda isə sakinlər tərəfindən sexlərə sifariş verilir və yerində xidmət göstərilir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi kənd xidmət mərkəzlərində ərzaq məhsulları ilə yanaşı, məişət avadanlıqları, bəzilərinə sənaye malları da satılır. Lakin, kəndli məişət avadanlıqlarını, xüsusilə mebel dəstlərini və digərlərini şəhərlərdən alırlar. Onu da qeyd edək ki, böyük kəndlərdə xidmət mərkəzlərindən əlavə olaraq kiçik sahibkarların dükənləri də fəaliyyət göstərir.

Kənd əhalisinə xidmət edən müəssisələr içərisində kənd xidmət mərkəzləri və digər iaşə

müəssisələri ilə yanaşı, təbii-coğrafi şəraitə görə səfalı kəndlərdə fəaliyyət göstərən ictimai iaşə müəssisələri də müəyyən rol oynayır.

Hələ Heydər Əliyev Azərbaycan KP MK-nin birinci katibi olarkən respublikamızda əhaliyə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidmətinin daha da yaxşılaşdırılması zərurətindən bəhs edərək demişdir: “Biz xidmət sahəsinin işinin necə təşkil olunduğunu, mağazada, yeməxanada, restoranda və ya atelyədə ...adamlarımıza nə qədər diqqətlə, nə qədər mədəni xidmət göstərildiyinə laqeyd qala bilmərik. Biz ürəkdən istəyirik ki, xidmət sahəsi öz işinin yüksək səviyyəsi ilə evdə də, istehsalatda da adamlarımızın əhval-ruhiyyəsinin yaxşı olmasına həqiqətən kömək olsun” [2].

Doğrudur, ictimai iaşə müəssisələri kənd əhalisindən daha çox qonaqlara və turistlərə xidmət edir, lakin bununla yanaşı, kənd əhalisi müəyyən vaxtlarda həmin müəssisələrdən istifadə edə bilirlər.

“Azərbaycan Respublikasında ticarət, ictimai iaşə, məişət və digər növ xidmət Qaydalarının təsdiq edilməsi haqqında” Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarında qeyd edilir ki, ictimai iaşə yeyinti məhsullarının istehsalı, emalı, satışı və istehlakçının təşkili ilə əlaqədar sahibkarlıq fəaliyyəti nəzərdə tutulur [10]. İctimai iaşə müəssisələrinə restoran, kafe, qəlyanaltı, yeməxana, bufet və s. daxildir.

Restoran (fransızca restaurer, bərpa etmək, yenilətmək deməkdir) – sifariş əsasında hazır yemək və içki təqdim edən, yüksək xidmət səviyyəsinə malik qida müəssisəsidir. Burada müxtəlif çeşidli yeməklər, qəlyanaltı, qənnadı, içkilər, desert, meyvə və s. təqdim olunur. Restoranda menyuda nəzərdə tutulmuş milli və xüsusi yeməklərlə yanaşı, fərdi sifariş də təklif edilir. Oturacaqların sayına görə restoranlar kiçik (10-15 yer) və böyük (500 və daha çox) olur. Restoranlar ilk dəfə olaraq 18-ci əsrdə Fransada yaranmışdır. 1765-ci ildə Parisdə yaradılmış ilk restoranda Bulanje (Boulangier) adında şorba verilir [11].

Əhaliyə və əraziyə gələn qonaqlara xidmət göstərən ictimai iaşə müəssisələrindən biri olan restoranlar həm ayrılıqda, həm də istirahət mərkəzlərinin nəzdində xidmət edir. O da qeyd olunmalıdır ki, muxtar respublikada fəaliyyət göstərən restoranlar daxili görünüşü, avadanlıqlarla təchizatı, xidmətin təşkili və məhsul çeşidləri milli ənənələrə uyğun yerinə yetirir. Qeyd edək ki, bu müəssisələrdə əsas etibarlı ilə xalqımıza xas olan milli mətbəx nümunələrimiz daha çox sifarişçilərin istifadəsinə verilir.

Muxtar respublikanın rayon mərkəzlərində və səfalı kəndlərində fəaliyyət göstərən restoranlara misal olaraq Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ərazisində “Batabat” İstirahət Mərkəzinin nəzdində fəaliyyət göstərən restoranı, Ağbulaq kəndində “Ağbulaq İstirahət Mərkəzi”ndə fəaliyyət göstərən restoranı, Şahbuzda “Batabat” restoranını, Ordubad rayonunun Aşağı Əndəmic kəndində fəaliyyət göstərən “Şora Çeşmə”, Ordubadda “Mənzərə ailəvi restoran”, Dəstə yolayırımında “Dadaş restoran”, Anaqut kəndində “Xan Çinar” restoranı, Babək rayonunda “Uzunoba ailəvi istirahət mərkəzi”, Qoşadizə kəndində “Bağ evi”, Culfa rayonunda “Gülüstan” restoranı, Şərur rayonunda “Oskar” restoranı, “Siyaqut” restoranı və digərlərini göstərmək olar.

Şahbuz rayonunun Biçənək kəndi ərazisində “Batabat” İstirahət Mərkəzinin inzibati binasının 2-ci mərtəbəsində yerləşən restoranın ümumi tutumu 100 nəfər olub müxtəlif toy, nişan və başqa tədbirlər keçirilir. Restoran ərazisində yerləşən milli üslubda dizayn edilmiş fərdi otaqlarda ailələr və qonaqlar asudə vaxtlarını səmərəli keçirə bilmək üçün hər cür şərait vardır. Restoranda əsasən milli mətbəximizə xas olan təamlar üstünlük təşkil edir. Belə ki, səhər yeməyində yaxın kəndlərin ailə təsərrüfatlarında istehsal olunan şor, kərə, bal və s.

üstünlük təşkil edir. Nahar və axşam yeməklərində yenə də milli mətbəximizə xas olan növ-növ yeməklər və kabablar, kompotlar və digər yeməklər verilir. Restoranda milli mətbəxin seçimləri ilə yanaşı, türk mətbəxinin seçmələri ilə də müştərilərə xidmət göstərilir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonaqlarına və yerli əhalisinə ictimai-iaşə xidməti göstərən restoranlardan biri də Şahbuz rayonunun Ağbulaq kəndində yerləşən “Ağbulaq İstirahət Mərkəzi”dir. Mərkəzdə 82 nəfər olmaqla, 38 otaqdan ibarət hotelə, restorana, kafe-bara, mini futbol meydançasına, ictimai-iaşə müəssisəsi olan restoran və kafe-barla yanaşı, yerli məhsulların satış mərkəzi də fəaliyyət göstərir. Restoranda milli mətbəximizi təbliğ edən soyuq qəlyanaltılardan yerli xiyar-pomidor, göyərtilər, süzmə-ovduq, qatıq-pərpərən, kənd pendiri, balı, kərəsi, şoru, qazan yeməklərindən Naxçıvan qovurması, qovurma təngov, quzu buğlama, quzu bozپörtü; kabablar: lülə, tikə, ciyər, quyruq, toyuq, bildirçin, forel, dana basdırma, ev quşları, spirtli və soyuq içkilər və s. təamlar ilə müştərilərə xidmət edilir. Çay süfrəsində isə müxtəlif növ mürəbbələr süfrənin yaraşığına çevrilir. Restoranda istifadə olunan təamlar demək olar ki, yerli məhsullardan ibarətdir.

Xidmət mərkəzində, həmçinin qonaqlara yerində xidmət etmək üçün gözəllik salonu, bərbərxana, dərzi, ət satışı yeri, ərzaq, sənaye və təsərrüfat malları mağazaları, eləcə də 3 anbar yerləşir. Mağazada ərzaq və sənaye malları ilə yanaşı, kənddəki ailə təsərrüfatlarında istehsal olunan müxtəlif çeşidli məhsullar üçün ayrıca bölmə yaradılıb.

İctimai iaşə müəssisələrindən olan və Ordubad rayonunun Anaqut kəndində yerləşən “Xan Çinar” İstirahət Mərkəzinin sahəsi 30 min kvadratmetrdir. Mərkəzdə istirahətin səmərəli təşkili üçün ikimərtəbəli kotteclər, uşaqların istirahətlərinin mənalı keçmələri üçün atraksionlar, istirahət guşələri, kupelər və 40 yerlik restoran vardır. Bu istirahət mərkəzi yerli əhali ilə yanaşı, bura gələn qonaqlara da xidmət edir. Qonaqlara həmçinin milli mətbəx nümunələrimizin tanıtılması, təbliğ olunması və yüksək xidmətin göstərilməsi, mərkəzdə fəaliyyət göstərən mağazada yerli istehsal məhsullarına, o cümlədən ailə təsərrüfatı məhsullarına üstünlük verilməsi, həm əhalinin maddi-rifah halının yüksəlməsində, həm də ərəzidə yaşayan əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində müəyyən rol oynayır. Mərkəzdə 20 yeni iş yeri açılıb.

Muxtar Respublikanın rayonlarında və kəndlərində fəaliyyət göstərən restoranların bəziləri, həm də şadlıq evi rolunu oynayır. Bu cür restoranlar daha çox insanlara xidmət edir. Bu restoranlarda gündəlik əhaliyə və gələn qonaqlara xidmət etməklə yanaşı, həmçinin toy, nişan, xıncayaxdı, ad günü və s. tədbirlər də qeyd olunur. Burada insanlara xidmət, toy sahibi ilə qarşılıqlı razılıq əsasında, əvvəlcədən tərtib edilmiş menyu əsasında yerinə yetirilir. Restoranlarla yanaşı, digər ictimai iaşə müəssisələrində də müştərilərə təqdim olunan məhsullar və göstərilən xidmətlər barədə dolğun və düzgün məlumat verilməsi məqsədi ilə restoran rəhbəri tərəfindən təsdiq edilmiş siyahı, yəni menyu olur. Menyuda səhər, günorta və şam yeməyi üçün yemək və içkilərin siyahısı və onların tərkibi göstərilir. Buraya həmin gün satışda olan qəlyanaltı, yeməklər, kulinar məhsullar, içkilər daxildir. İctimai iaşə müəssisələrində gündəlik banket, toy, bayram masası və s. üçün xüsusi növlü xidmət menyuları daxildir. Menyuda hər bir xörəyin tərkibi və qiyməti göstərilir. Menyu tərtib edilərkən mövsümi şərait və havanın temperaturu mütləq nəzərə alınır. Eyni təamı hər gün menyuya salmaq məsləhət deyil. Yay vaxtları menyuya soyuq sərinləşdirici qidalar, təzə meyvə və tərəvəzlərdən ibarət şorbalar əlavə edilir. Bu müəssisələrdə qiymət cədvəli müştəriyə xidmət göstərməzdən əvvəl təqdim olunur.

Müasir dövrdə kənd toylarının keçirilməsində yeni adət-ənənələr yaranır. Vaxtilə kənddə toylar toy sahibinin həyatində keçirildiyi halda, bu gün kütləvi hal almasa da bəzi kənd sa-

kinləri nişantaxtını, toyları və ad günlərini yaşayış məntəqəsinə yaxın şadlıq evlərində keçirirlər.

O da qeyd olunmalıdır ki, ictimai iaşə müəssisələri, həm də mehmanxanaların nəzdində fəaliyyət göstərir. Məsələn, “Duzdağ” mehmanxanasında qonaqlara 250 nəfərlik restoran xidmət edir. Bu restoranda qonaqlarla yanaşı, Naxçıvanın bütün bölgələrindən olan insanlar da istifadə edirlər. Restoranda dünya mətbəxindən nümunələr, Azərbaycan mətbəxi və dəniz məhsulları təamlarından mütəşəkkil menyu ilə yüksək səviyyədə xidmət göstərilir.

Babək rayonunun Şəkərabad kəndində olan “Nəqşicahan” moteli (avtoturistlər üçün xidmət göstərən mehmanxana) fəaliyyət göstərir. Moteldə çay kənarında yemək üçün kupelər mövcuddur. Motel həmçinin yerli sakinlərə də ictimai-iaşə xidməti göstərir. Bununla yanaşı, Culfa rayonunda “Araz” mehmanxanası, Babək rayonunun Qoşadizə kəndində “Elsevər” mehmanxanası və onlarla digərləri muxtar respublika əhalisinə, həmçinin gələn qonaqlara ictimai iaşə xidməti göstərir.

Kafe (fransızca Café) – ictimai yeməxana və istirahət yeridir. Kiçik restorana oxşayan, ancaq məhsullarının çeşidi az olan bir müəssisədir. Bundan əlavə yemək çeşidinə görə dondurma kafesi, şirniyyat kafesi də olur. Qənnadı kafelərdə kofenin yanında geniş çeşiddə qənnadı məmulatları təklif edilir. Kafelər ayrı-ayrı binalarda, əsasən restoranlardan fərqli olaraq binalara yaxın tikililərdə yerləşirlər. İqlimdən asılı olaraq dənizkənarı, çaykənarı kafelər fəaliyyət göstərir.

İctimai iaşə müəssisələrindən biri olan kafelərə misal olaraq Ordubad rayonun Aşağı Əndəmic kəndində “Qulu” kafe, Culfa rayonunda “Eldar” kafe, Şərur rayonunda “Çəmənli” kafe, Kəngərli rayonunda “Küftə” kafe, Ordubad şəhərində “Dübəndi” kafe və başqalarını göstərmək olar.

Ordubadda fəaliyyət göstərən “Dübəndi” kafe çaykənarı kafedir. Dübəndi çayının üzərində yerləşən bu kafədə yüngül qəlyanaltılar və çay dəstgahı əhaliyə xidmət edir. Ordubadın olmazsa olmazı cəviz (qoz) mürəbbəsi və Ordubad limonu çay süfrəsinin bəzəyidir.

İctimai iaşə müəssisələrindən biri də bufetlərdir. Bufetlər adətən təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərir.

Kənd əhalisinə göstərilən xidmətləri daha da yaxşılaşdırmaq və onların tam rahatlığını təmin edə biləcək səviyyəyə çatdırmaq üçün mövcud olan xidmət müəssisələrində çalışan işçilərin sayını artırmaq lazım gəlir. Bu məqsədlə texniki-peşə məktəblərində bərbər, qadın gözəllik ustası, satıcı və digər peşələr fəaliyyət göstərir. Həmin peşələri bitirənlərin bir qismi də kəndlərdə fəaliyyət göstərir. Belə ki, 2015-ci ildə kənd xidmət mərkəzlərində 46 kişi bərbər, 37 qadın bərbəri və 5 dərzi olmaqla ümumilikdə, 88 nəfər, 2016-cı ildə 42 kişi bərbər, 31 qadın bərbəri və 6 dərzi, 2016-cı ildə 42 qadın bərbəri və 6 dərzi, 2017-ci il ərzində 72 nəfər işlə təmin olunmuş, 2018-ci ildə kənd xidmət mərkəzlərində gözəllik salonu və dərzi sexlərinin kadr təminatı ilə bağlı peşə kursları təşkil edilmiş və vakant yerlər üzrə 49 kişi bərbər, 73 bərbər-manikürçü və 16 dərzi olmaqla, 138 nəfər işlə təmin olunmuşdur [4].

2019-cu il ərzində 23 bərbər, 24-ü bərbər makinaçı və 5-i dərzi peşəsi olmaqla, ümumilikdə 52 nəfər kənd xidmət mərkəzlərində işlə təmin olunmuşlar [6].

2021-ci ildə isə 3-ü bərbər, 3-ü bərbər manikürçü və 3-ü dərzi olmaqla 9 nəfər işlə təmin edilmişdir [8]. 2022-ci ildə isə kənd xidmət mərkəzlərində 8-i bərbər, 7-i bərbər-manikürçü və 4 dərzi olmaqla 19 nəfər işlə təmin olunmuşdur [7]. Aydındır ki, bu cür peşə sahiblərinin kəndlərdə fəaliyyəti kənd əhalisinə xidmət göstərməklə yanaşı, eyni zamanda əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində də müəyyən rol oynayırlar.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, müstəqillik illərində əhalinin maddi durumu yaxşılaşıb, həyat səviyyəsi yüksəldikcə onlara göstərilən xidmətlərin həcmi də artmışdır. Bu isə ilk növbədə kənd əhalisinə göstərilən ödənişli xidmətlərə sərf olunan, xərclərin müqayisəli təhlilindən aydın müşahidə etmək olar. Belə ki, əgər 2001-ci ildə Şərur rayonunda ödənişli xidmətlərə 2538,8 min manat xərclənmişdirsə, 2021-ci ildə bu rəqəmin sayı 56261,1; Babək rayonunda 2001-ci ildə 2480,1 min manat, 2021-ci ildə 38240,5 min manat; Ordubad rayonunda 2001-ci ildə 1126,0 min manat, 2021-ci ildə 21582,2 min manat; Culfa rayonunda 2001-ci ildə 876,5 min manat, 2021-ci ildə 20407,4 min manat; Kəngərli rayonunda 2021-ci ildə 20332,5 min manat, Şahbuz rayonunda 2001-ci ildə 595,2 min manat, 2021-ci ildə 1210,9 min manat; Sədərək rayonunda 2001-ci ildə 230,9 min manat, 2021-ci ildə isə 5423,5 min manat təşkil etmişdir [12].

Ümumiyyətlə, iaşə müəssisələrinin kəndlərdə fəaliyyəti kənd əhalisinin həyat səviyyəsinə təsirini rayonlarda pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin bölgüsündə, iaşə əmtəə dövriyyəsinə, məişət xidmətinin rayonlar üzrə bölgüsündə də müşahidə etmək olar.

Belə ki, muxtar respublikanın rayonlarında pərakəndə əmtəə dövriyyəsinin bölgüsü 2001-ci ildə Şərur rayonunda 176836 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 414669,0 manat; Babək rayonunda 2001-ci ildə 5797,3 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 157918,0 manat; Ordubad rayonunda 2001-ci ildə 4519,5 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 116737,5 manat; Culfa rayonunda 2001-ci ildə 6775,1 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 133567,8 manat; Kəngərli rayonunda 2021-ci ildə 71976,2 manat; Şahbuz rayonunda 2001-ci ildə 1899,8 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 56667,8 manat; Sədərək rayonunda 2001-ci ildə 1986,8 manat olduğu halda 2021-ci ildə 47178,5 manat olmuşdur [12].

Rayonlar üzrə iaşə əmtəə dövriyyəsinə müqayisə etdikdə isə aydın olur ki, 2001-ci ildə Şərur rayonu üzrə 318,6 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 15337,2 manat; Babək rayonu üzrə 2001-ci ildə 193,6 manat olduğu halda 2021-ci ildə 7955,0 manat; Ordubad rayonu üzrə 2001-ci ildə 118,2 manat olduğu halda 2021-ci ildə 5770,0 manat; Culfa rayonu üzrə 133,6 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 6445,4 manat, Kəngərli rayonunda 2021-ci ildə 3240,9 manat; Şahbuz rayonunda 2001-ci ildə 44,0 manat olduğu halda 2021-ci ildə 2112,1 manat, Sədərək rayonu üzrə 44,0 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 2112,1 manat olmuşdur.

Muxtar respublikanın rayonlarında əhaliyə göstərilən məişət xidmətinin artdığını rayonlar üzrə bölgüsündə də aydın hiss olunur. Belə ki, 2001-ci ildə Şərur rayonu üzrə 650,1 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 10252,8 manat; Babək rayonu üzrə 2001-ci ildə 566,9 manat olduğu halda 2021-ci ildə 7314,2 manat; Ordubad rayonu üzrə 2001-ci ildə 274,7 manat olduğu halda 2021-ci ildə 4253,0 manat; Culfa rayonu üzrə 236,1 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 4188,1 manat, Kəngərli rayonunda 2021-ci ildə 4005,5 manat; Şahbuz rayonunda 2001-ci ildə 143,2 manat olduğu halda 2021-ci ildə 2587,8 manat, Sədərək rayonu üzrə 62,9 manat olduğu halda, 2021-ci ildə 1170,2 manat olmuşdur [12].

Aparılan çöl-etnoqrafik araşdırmalar və statistik rəqəmlərin təhlili onu deməyə əsas verir ki, müstəqillik illərində kənd yerlərində yeni infrastrukturların yaranması və əhaliyə göstərilən müxtəlif iaşə xidmətlərinin günün tələbləri səviyyəsində qurulması kənd əhalisinin uzaq məsafə qət etmədən, əlavə xərc çəkmədən və vaxt itirmədən gündəlik zəruri tələbatlarını ödənilməsində, kənd əhalisinin ailə təsərrüfatlarında istehsal olunan məhsulların satışında, bununla yanaşı əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsində müəyyən rol oynayır.

Bütün bunların nəticəsində kənd əhalisinin maddi-rifah halı yaxşılaşır, kəndlə şəhər

arasındakı fərqlər aradan qalxır və göstərilən müxtəlif xidmətlər nəticəsində kənd əhalisinin həyat səviyyəsi yüksəlir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Konstitusiyası. Bakı: Qanun, 2009, 67 s.
2. Əliyev H. Azərbaycan KP MK iyul (1974-cü il) plenumunda məruzəsi. “Kommunist” qəz., 1974, 16 iyul.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının coğrafiyası. İqtisadi və sosial coğrafiya. Naxçıvan: Əcəmi, 218, 384 s.
4. Naxçıvan Muxtar Respublika Əhalinin Əmək və Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin məlumatı (illər üzrə).
5. “Xalq” qəz., 2012, 29 oktyabr.
6. “Şərq qapısı” qəz., 2019, 18 fevral.
7. “Şərq qapısı” qəz., 2022, 18 fevral.
8. aqupdk.nakhchivan.az/mtbuat-xidməti/xbrlr/1426-2021-05-06-11-15-11.html
9. www.statistika.nmr.az/source/agriculture/index.php
10. <https://e-qanun.az/framework/27608>).
11. https://www.e-derslik.edu.az/noduploads/vet_pdf/turizm-taskili.pdf s/24-25
12. statistika.nmr.az/source/consupermarket/index.php
13. www.ntv.az/news/cemiyyet/58200-naxcivan-mwasir-inki.af merhelesinde

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aytekin 1962@mail.ru

Aytəkin Gahramanova

TRADE AND PUBLIC CATERING SERVICE PROVIDED TO RURAL POPULATION IN THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

The article deals with the creation of trade and public catering establishments provided to the rural population of the Nakhchivan Autonomous Republic and their services to the rural population.

The conducted research suggests that in the years of independence, the creation of new infrastructures in rural areas and the establishment of various catering services provided to the population at the level of the current requirements, in meeting the daily needs of the rural population without traveling long distances, without incurring additional costs and without wasting time, the products produced in the family farms of the rural population in its sale, besides this, it plays a certain role in ensuring the employment of the population.

As a result of all this, the material well-being of the rural population improves, the differences between the rural and urban areas disappear, and as a result of various services rendered, the living standards of the rural population increase.

Keywords: *Nakhchivan, rural, service center, public catering, employment.*

Айтекин Гахраманова

**ПРЕДОСТАВЛЕНИЕ УСЛУГ ТОРГОВЛИ И ОБЩЕСТВЕННОГО
ПИТАНИЯ СЕЛЬСКОМУ НАСЕЛЕНИЮ НАХЧЫВАНСКОЙ
АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ**

В статье рассматривается создание центров обслуживания и предприятий общественного питания и услуги, которые они предоставляют сельскому населению Нахчыванской Автономной Республики.

Проведенные исследования свидетельствуют о том, что создание в годы независимости в сельской местности новой инфраструктуры и предоставление населению различных услуг общественного питания сыграли определенную роль в удовлетворении повседневных потребностей сельского населения без дальних поездок, дополнительных затрат и потерь времени, в реализации продукции, произведенной в семейных хозяйствах сельского населения, а также в обеспечении занятости населения.

В результате всего этого улучшается материальное благосостояние сельского населения, исчезают различия между селом и городом, а в результате оказываемых услуг повышается уровень жизни сельского населения.

Ключевые слова: *Нахчыван, село, центр обслуживания, общественное питание, питание, занятость.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlk variant 11.01.2023
Son variant 09.02.2023**

AZƏRBAYCAN DİLİ

UOT 81 41; 801. 7

FİRUDİN RZAYEV

NAXÇIVANIN MİLADİ ÖNCƏ MINİLLİKLƏRƏ AİD HİDRONİMLƏRİNDƏ
AMORF-KÖK VƏ FLEKTİV DİL FORMALARI

Məqalədə m.ö. minilliklərə aid Naxçıvan ərazisi hidronimlərində öz izlərini saxlamış qədim dövr Azərbaycan dilinin quruluş formalarından bəhs olunur. Bu mövzu dövrümüzdə qədər tədqiq olunmamış, bəzi tədqiqatlarda səthi yer almışdır. Məqalədə m.ö. minilliklərə aid hidronimlərdəki türk sözlərinin mənaları qədim türk dilinə aid sözlüklərə istinadən araşdırılmışdır. Burada dilimizin tarixi təkamülünün izləri, hidronimləri formalaşdıran söz köklərinin daşdığı mənalarla adların ifadəsi müqayisəli təhlil olunur. Bu qədim hidronimik adların türk dilində olduğu, onların quruluş formalarının ilkin amorf-kök dili, flektiv dili formasında olduğu elmi baxımdan sübut edilir. Tədqiqatda bu quruluşda olan sözlərin müasir dilimizdə arxaizm kimi təkrarı da nümunələrlə əsaslandırılır.

Məqalədə Naxçıvan toponimik sistemindəki bu quruluş formalarını qədim türklər tərəfindən yarandığı tarix və dil faktları ilə əsaslandırılır. Müqayisəli təhlillərdə yeni elmi nəticələr əldə edilir.

Açar sözlər: Naxçıvan, hidronimlər, amorf, flektiv dil quruluşu, Ares, An/Anu, am, bat, qut, ku, tu.

Öz tarixi qədimliyi ilə antik mənbələrdə iz qoymuş Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi qədim dünya sivilizasiyası mərkəzlərindən biri olmuş [3, s. 14], ərazi toponimik sisteminin istər oykonim, oronim, istərsə də hidronimik adlarında prototürk tayfalarının dil quruluşu günümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Tarixi proseslərdə hər bir xalq öz adət və ənənəsində təbiəti, kainatı, insanların varlıq mənliliyini, düşüm tərzini anlamaq prosesində m.ö. minilliklərdən başlayaraq inanclar formalaşdırmışdır. Bu prosesdə xeyli Tanrı adları Naxçıvan ərazisi toponimik sistemində yer almış, mifoloji baxışların bir qismi əsasən onun etnooykonim, oronim adları ilə bərabər, hidronimik adlarında da öz izlərini qoymaqla, dilimizin qədim quruluş əlamətlərini də özündə qoruyub saxlamışdır. Ərazi hidronimlərindəki quruluş və ifadə formalarına diqqət etdikdə, biz burada amorf-kök dil və flektiv dil quruluşlarına da təsadüf edirik ki, bu m.ö. minilliklərlə bağlı adlarda daha çox özünü göstərir.

Bu qədim ərazinin m.ö. VI-IV minilliklərə aid hidronimik adları tədqiqatlarda yer almamış və bu adların daşdığı məna, onlardakı qədim dil formaları müqayisəli təhlillərlə tədqiqata cəlb olunmamışdır. Məhz bu istiqamətdə ərazi hidronimik adlarına yanaşıldıqda və müqayisəli təhlillərdə biz xeyli sayda qədim dil quruluş formalarının hidronimlərdə, eləcə də digər toponimik sistemdə mövcud olduğunu və bu adlarda həm də mifik inancları görürük. Təkcə Naxçıvan MR-sı xəritəsinə nəzər saldıqda, aktiv fonda günümüzdə qədər gəlmiş qədim dil quruluşlu Araz çayı, Araz su anbarı, Asni çayı, Kütüçay, Saqqar su çayı, Ərəfsə, Əlincə çayları kimi xeyli hidronimik adlarla qarşılaşırıq [10] ki, bunların bir qismi qədim türk-Azərbaycan mifoloji adlarını da özündə təkrarlayır.

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, biz tədqiqatlar zamanı qədim mənbələrdə yer alan xeyli sayda türk Azərbaycan mifoloji baxışlarını yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi Naxçıvan ərazisinin əsasən oronimik və hidronimik adlarında izləyirik.

Biz Naxçıvan ərazisində **Araz** və **Arazdəyən çay**, **Araz su anbarı** kimi hidronimik adlara rast gəlirik ki, bu adlar bu gün belə aktiv fonda daxil olan hidronimlər kimi mövcud olmaqla, **Aras** mifi ilə bağlı adlardır. Bu adlara diqqət etdikdə, **Arazdəyən** çay adının **Ər+As+dəy/tuy+an/ən** kimi leksik və qrammatik komponentlərlə formalaşdığını görürük. Burada **ər** “iğid, ər”, **As** tayfa adı, **tuy** qədim türk dilində “bənzər” və **tuğ** yazılışında “bayraq”, “qızıl”, **an** “mənsubluq” şəkilçisi olaraq hidronimi formalaşdırmışdır [1, s. 584; 13, s. 716]. Bu hidronimik ad göstərilən sözlərlə “As+ər+bənzər+mənsubluq” yazılışında heç bir mənə ifadə etmədən amorf-kök dili formasında özünü göstərir. Lakin biz müasir dil quruluşumuzdakı ifadə formasını nəzərə aldıqda, bu etnohidronimik ad “Aslara bənzər ərlərin” çayı mənasında istər ifadə, istərsə də quruluşca tam mənə çalarında türk dilində özünü göstərir.

Qeyd edək ki, bu dil formalarına Orta Asiya və altaylarda Arasatuba – “As ərələrinin obası” və Ares, Arıs adlarında, rumın türklərində Ares kimi xeyli hidronimik, eləcə də mifoloji adlarda Araz, Arazbarı – “As qurd ərələri” kimi kənd adlarında da təsadüf edirik. Lakin bunun əksinə olaraq Yunan və Şumer ərazilərini özündə əks etdirən qədim xəritələrdəki toponimik adlarda, eləcə də bu xalqlara aid yazılı mənbələr və antik müəlliflərin əsərlərində biz istər Yunan, istərsə də Şumer mifinə dair Asallaxu, Aras, Ares yazılışda hər hansı bir toponimik ada, inancla bağlı məlumata təsadüf etmirik [7, s. 54-69, 72-73]. Təbii ki, bu rus siyasi oyunu olmaqla dil və tariximiz bizdən uzaqlaşdırmağa xidmət etmişdir.

Biz toponimik adlardakı hidronim qatında **Asni çay** adına və iki Yuxarı, Aşağı **Aza** kəndləri ərazilərində **Aza çeşməsi**, **bulağı**, **kanalı** hidronimik adlara da təsadüf edirik. Burada adların quruluş formasına diqqət etsək, **As+a-Az+a** adında **As** tayfa adı, **a** “kiçik” sözü adı “As+kiçik”, **As+ni** adında isə **As** – “əsl, güc” qədim dilimizdə omonim xarakterli söz kimi **ni** – “verdi, bağışladı” və “mən, mənim” mənalarında özünü təqdim edir [11, s. 468]. Bu quruluş formasında **Asni** – “As mən”, **Aza** – “As kiçik” mənalarında amorf dil quruluşunda özlərini təqdim edirlər, lakin müasir dilimiz formasında adlar “Mən Asam”, “As bağışladı”, “Kiçik As” formalarında öz mənalarını ortaya qoyurlar. Qeyd edək ki, burada da **Aza** həm də mifoloji ad olaraq özünü təqdim edir, o, “**Günəş şüasından doğulan**” və “**günəş şüasını yaşadan günəşin anası**” mənasında özünü göstərir, Azərbaycan ərazilərində xeyli sayda adda günümüzə qədər gəlsə də, bu mif ensiklopedik əsərdə təkcə çeçen inqışlara aid mif olaraq göstərilmişdir [8, s. 50, 112].

Biz adlara mənbələr əsasında diqqət etdikdə, **Aza** ad quruluşu Şu, Sak, Altay türklərində Tata – “Kiçik Tat”, Saka – “Kiçik sak”, Şada – “Kiçik şad”, Kassi mifində Şara – “Kiçik Şar”, tayfa və tanrı adlarında, **Asni** ad quruluşu isə Lullubi, Manna türklərində Satuni, Sabini çar adlarında, Midiyada Zanasana, Adadanu şəxs adlarında, qədim Kaspi türklərində isə Anani kimi yüzə yaxın toponimik və tayfa adlarında təsadüf edilir [4, s. 56-57, 80, 104, 196]. Bundan başqa bu söz Oğuz boylarının bir qolu olan Çəpni, Xəzər tayfalarından Tərnə tayfa adlarının adlanması-nominasiyasında da özünü göstərir [5, s. 125].

Bu ad və miflərin Azərbaycan dili və miflərində yer alması faktını eləcə də qədim dil quruluşumuzun mövcudluğunu sübut edən digər bir fakta diqqət etmək istərdik. Qeyd edək ki, qədim Naxçıvan ərazisi toponimlərində **Aza** Tanrı adı ilə bağlı **Aza**, **Azad**, **Azadkaha**, **Azərku**, **Azadək**, **Azadcirən**, **Azadkənd** adlı 9 məntəqə adı tarixi qaynaqlarda yer alır [2, s. 160-182]. Bu etnoykonimlərlə bağlı ərazilərdəki “bulaq”, “çeşmə”, “arx” kimi xeyli sayda hidronimik adlarda da bu dil quruluşları özlərini təsdiq edir. Əgər ümumtürk coğrafi arealındakı hidronimlərə diqqət etsək, biz nen, çuvaş, Ural, Kalmık ərazilərində də Aza, Azak, Azaqır, Azaburk kimi göl, çay, bulaq kimi hidronimik adlara təsadüf edirik [6, s. 18-19, 25-27] ki, bu

bir daha adların daşdığı mənə və mifin Azərbaycan və digər türklərə aidliyinin danılmaz sübutlarıdır.

Göstərilən etnooykonimlərin quruluş formasına gəldikdə isə, adlardakı müasir “kənd”, “kaha” və hidronimik *çay, bulaq, çeşmə* kimi coğrafi ad-nomen göstəricilərini çıxdıqda, yenə onların mənalarında yer alan qədim dil quruluşumuzun formaları özlərini təqdim edir. Burada **Az+ad** – “As+lar”, **Az+ər+ku** – “As+ər+şanlı”, **Az+ad+ək** – “As+lar+uca”, **Az+ad+cir+ən** – “As+lar işıq, mənsubluq” kimi formalarda adlar həm amorf-kök dil, həm də **-lar** şəkilçisi söz ortasında gəlməklə, bu ibtidai flektiv dil quruluş formalarını özündə əks etdirir. Müasir dildə adlara yanaşıldıqda onlar **Azad** – “Aslar”, **Azərku** – “Şanlı As əri”, **Azadək** – “Uca Aslar”, **Az+ad+cir+ən** – “İşıqlı Aslar” mənasında izah olunur.

Adlardakı bu tarixi dil faktları müasir iltisəqi-aqlütinativ türk dili formasının amorf-kök dil və flektiv dil formalarından əvvəl yarandığını, bu mərhələləri adlayaraq tam sabitləşdiyini sübut edən tarixi dil faktlarıdır ki, göstərilən adlar m.ö. VI-II minilliklər tarix səhnəsində özlərinin əlifbası olmuş qədim As türklərinin yaratdığı oykonimik adlardır.

Biz m.ö. V-II minilliklərdə tarix səhnəsində olmuş digər **Kaşşu, Kutı, Şirak, Sak, Doray, Gel** tayfaları ilə bağlı ərazidə 600-dən yuxarı etnooykonimlə yanaşı xeyli hidronimik adlara da təsadüf edirik. Bu ərazi toponimik sistemində həm də mövcud prototürklərin **Sax, Dor, Şar, Ki Utu** kimi mifoloji inancları da hidronimlərin adlanmasında iştirak etmişdir. Qeyd edək ki, istər antik mənbələrə və müəllif əsərlərinə, istərsə də ensiklopedik əsərlərdəki salnamə xarakterli yazılara diqqət etdikdə, bu tayfa adlarından yaranmış hidronimik adlarda da qədim dil tariximizin qədimliyi, quruluş formaları özlərini göstərməkdədir [1, s. 51, 62; 8, s. 75, 109, 112, 434; 14, s. 316, 379, 448, 457, 515; 15, s. 304-305].

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, təkcə Naxçıvan MR-sı xəritəsində ərazi toponimik sistemində diqqət etdikdə, bu gün belə aktiv fondada olan hidronimik adlar da öz quruluş formaları ilə fərqlənir. Burada Ordubad və Culfa ərazisi hidronimik adlarında da biz müxtəlif dil quruluşları faktları ilə qarşılaşırıq. Bu hidronimlərdə **Kassi** türklərinin mifində yer alan **Nisa** və **Anu** tanrısı mifləri oronimik adlarda olduğu kimi hidronimlərdə də yer alır. Qeyd edək ki, bu adlarla bağlı xeyli hidronimik adlarda Kassi türklərindəki **Nisa** tanrı adı həm **İlan** dağındakı **Nisa bulağı** adında, həm də Ordubad bölgəsindəki **Nəsirvaz çay** adlarında öz adlarını saxlamaqdadır. **Nisa** bulağı ətraf yaşayış yerlərində əhali tərəfindən el arasında müqəddəs su kimi tanınmaqla, sonsuzluğu ortadan götürən bir bulaqdır və bu hidronim müqəddəs Nisa pirinin yanında yerləşir.

Ordubad və Culfa ərazilərindəki istər **Nəsirvaz çayı**, istərsə də **Sak** türkləri ilə bağlı **Əlincə/Erencak, Ərəfsaq** çay adları da bu gün aktiv fondada olan hidronimlərdir və qədim dil quruluşlarını özlərində əks etdirir. Əgər adlara diqqət etsək, burada **Nisi+ər+vaz** – “Nisi+igid, ər+öyüd verən”, **Erensak** çayı (**Əlincəçay**), **Ər+ən+sak** – “Ər+məxsusluq+sak”, **Ərəfsaq** çayı **Ər+əf+sak** – “İgid+əv+Sak” kimi ilkin quruluşlarda tam mənadan uzaq, amorf-kök dil və flektiv dil formalarındadır. Lakin, müasir dilimizin quruluş forması ilə adlara yanaşdıqda, bu adlar **Nisi+ər+vaz** – “Öyüd verən Nisi əri”, **Ər+ən+sak** – “Sak ərinə mənsub” çay, **Ər+əf+sak** – “İgid Sak evinin” çayı mənalarında açıqlanır ki, adları formalaşdıran sözlər tam olaraq qədim türk dilinə məxsus sözlərdir [1, s. 633; 12, s. 165-178].

Qeyd edək ki, kassilərin **Nusku** mifi “Od tanrısı”, **Naşi** şəklində isə (diqqət et arxiv-arsiv x=ş paralelliyi – F.R.) “İnsanların xeyrinə məsləhət verən xeyirxah Tanrı kimi verilir və “**Nasu**” yazılışında qədim Midiya mifologiyasında da qeyd edilir. Bu Tanrı adı **Nisaba** şəklində isə **Anu** Tanrısının qızı olmaqla “eşq Tanrısı”, eləcə də “Ruzi ilahəsi” kimi m.ö. III minil-

likdə türk Tanrı inancında yer almışdır [1, s. 355; 8, s. 626; 9, s. 203, 223]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, aşağıdakı adlarda yer alan **Anu** tanrısı **Kassi** türklərində yaradan tanrıdır və o mənbələrdə **Ares** tanrısının övladı kimi göstərilir, Ana icması dövrünə aid edilir. Qeyd edək ki, An/Ana tanrı adı çuvaşlarda An/Ana bayramı kimi də qeyd edilməkdədir [7, s. 27-33; 8, s. 63-65, 75,109].

Naxçıvan ərazisinin Ordubad, Culfa bölgəsi hidronimik sistemində nəzər saldıqda, burada **Kassi** türklərin mifində yer alan **Anu** tanrısı mifi, eləcə də **Sax** və **Gel** mifi ilə də bağlı xeyli sayda hidronimlərə rast gəlirik.

Anaqut kəndində **Anaqut bulağı**, **Anaqut çeşməsi**, **Anabat** kəndində **Anabat arxı** və **bulağı**, **Sakkar su çayı**, **Gilançay** kimi hidronimik adlarla qarşılaşırıq. Culfa rayonu ərazisində də bu miflərlə bağlı İlan dağ ətəyində **İlan dağ şələsi**, zirvədə **İlan dağ çeşməsi**, **Bənəniyar su anbarı**, **Anzır çayı**, **Şarut gölü**, **Gal gölü**, **Gal çeşməsi** kimi hidronimlər, qədim türk tayfaları və onların mifinin hidronimik adlarda təkrarıdır. Bu adların quruluş formalarına diqqət etdikdə, burada da ilkin dil formaları özlərini saxlamaqdadır. Biz bu adlardan da coğrafi ad-nomen göstəricilərini çıxdıqda burada **An+a+qut** – “An+kiçiltmə+qüvvə”, **An+a+bat** – “An+kiçiltmə+ölkə”, **Sak+ar su** – “Sak+ər+su”, **Gil+an** – “Gel+An”, **İ+an** – “Yurd+An”, **Bən+ən+yar** – “Uca+An+işiq”, **An+zır** – “An+işiq”, **Şar+ut** – “Şar+məkan”, adları öz ifadə formalarına görə tam anlaşılmır və birinci iki adda flektivlik, sonrakı adlarda isə amorf-kök sözlər quruluşu özünü göstərir. Müasir dil quruluşumuz formasına istinadla isə **An+a+qut bulağı**, **çeşməsi** – “Qüvvətli kiçik An bulağı, çeşməsi”, **An+a+bat bulağı** – “Kiçik An ölkəsinin bulağı”, **Sak+ar su** – “Sak ərlərinin suyu”, **Gilançay** – “An Gelinin çayı”, **Gal** – “Gel gölü”, **İ+an dağ şələsi** – “An yurdunun şələsi”, **Bən+əni+yar** – “İşıqlı uca Anın su anbarı”, **An+zır çayı** – “İşıqlı An çayı”, **Şar+ut** – “Şar məkanının gölü” ifadələri ilə tam olaraq öz mənalarnı təqdim edir. Bu adları formalaşdıran **ban** – “uca”, **bat** – “ölkə”, **qut** – “qüvvə”, **il** – “yurd”, **yar** – “ışiq”, **ut/at** – “məkan” kimi sözlər xeyli sayda türk dili ilə bağlı sözlüklərdə qədim türk sözləri olaraq göstərilir [11, s. 455-456, 462, 466].

Eyni dil quruluşu formalarına Culfa və Babək rayonu ərazilərində mövcud olan **Dor** tayfa adını və mifini daşıyan **Dor/Dar dağ mineral su** mənbəyi, **Şirak** türk tayfasının **Şar** tanrı mifi ilə bağlı **Sirab mineral su mənbəyi**, **Sirab su anbarı**, **Sirab çay** adı kimi hidronimik adlarda da təsadüf edirik [10]. Bu adların quruluş formaları söz ardıcılığı ilə Sir+ab – “Sir su” kimi qədim kök dil formasını özündə cəmləşdirir, lakin müasir ifadəmizdə “Sir suyu” formasında “ışıqlı su” mənasını daşıyır.

Qeyd edək ki, Naxçıvan MR-i ərazisi hidronimik sistemində diqqət etdikdə, biz ərazi xalqlarının etnogenezində iştirak etmiş **Kuti** tayfaları ilə bağlı toponimlər içərisində aktiv fonda olan **Kotamçay**, **Kütüçay** hidronimlərinə də rast gəlirik [10]. Bu adlar da hələ m.ö. V minillikdə kutilərin inanclarında yeri olmuş **Ku Uti** tanrı mifi ilə bağlı olan hidronimik adlardır. Bununla bərabər sözlər mənbələrdə bəzən **Utu** tanrısı kimi günəşlə bağlı olub, “ışıqlı”, “ışiq saçan” tanrı kimi qeyd edilir və o, axşamlar yeraltı dünyaya getməklə, səhərlər isə dağların ardından insanların yanına qayıdır [9, s. 552].

Biz hər iki hidronimik çay adlarının quruluş formasına diqqət etsək, qeyd etmək istərdik ki, **Kotamçay** və **Kütüçay** adlarında sözlərdə **o=u** və **u=ü** səsəvəzlənmələri müşahidə olunur ki, bu ümumtürk dillərində geniş şəkildə işlənən bir fonetik paralelliklərdir. Göstərilən hidronimik adlarda **ku/kü** – “şöhrətli”, “dua edən”, **utu** isə “qalib gələn”, “müdrük” mənalarda türk dilindədir [1, s. 41, 231, 617]. Bu mənalara nəzərə alınmaqla “çay” leksik vahidini çıxmaq şərti ilə adlar **Ku+t+am** şəklində **ku** – “şöhrətli”, “dua edən”, **t** – “-lər”, “cəmlilik”, **a** –

“sadə xalq” yazılışında “Şöhrətli + lər + sadə xalq”, digər **Kü+tü** adı isə **ku** – “şöhrətli”, **tü** – “həmişə”, “hər şeyə qadir” sözləri ilə “Şöhrətli + hər şeyə qadir + sadə xalq” və “Şöhrətli + hər şeyə qadir” quruluşlarında tam anlaşılmayı və flektiv, amorf-kök dil formalarındadır [1, s. 565, 594]. Lakin müasir ifadə formasında adlar **Kutamçay** – “Şöhrətli sadə xalq çayı”, **Kütüçay** – “Hər şeyə qadir, şöhrətli çayı” mənalarında özlərini təqdim edirlər.

Ümumilikdə bütün bu hidronimik adlardakı ifadə üslublarını müqayisəli təhlil etdikdə, sözlərin sabit şəkildə şəkilçisiz və öndən ortadan şəkilçilər qəbul edərək müasir dil quruluşumuzdan fərqləndiyini ortaya çıxarır. Burada sözlər tam olaraq anlaşılmır. Bütün bu fərqli ifadə formalarını ümumiləşdirərək nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, hidronimik adlar ən azı m.ö. VII-IV minilliklərdə adları keçən tayfa adlarının dil quruluşları hesabına formalaşdığını sübut edir. Bu isə müasir dövrün dil quruluşlarına müqayisəli yanaşdıqda iltisqi-aqlütinativ dillərin amorf-kök dillər və flektiv dillər mərhələsini adlayaraq tam sabitləşdiyini, bu dillərdən qədim olduğunu, sübut edir. Əgər sözlərin şəkilçilər qəbuluna diqqət etsək, iltisqi-aqlütinativ dillərdə sözlər nə qədər şəkilçi qəbul edərlərsə, burada söz kökü tam sabit qalır. Lakin amorf-kök və flektiv dillərdə onlar şəkilçi və şəkilçisiz işlənməklə tam anlaşılmır bəzən şəkilçi söz ortasında gəlməklə kökü dağıdır. Bu dil faktları İltisqi türk dillərinin göstərilən dillərdən qədimliyini bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
2. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
3. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərənəşr, 1994, 278 s.
4. Qeybullayev Q.A. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı: Azərənəşr, 1992, 138 s.
5. Малый атлас мира. Москва: ГУГК, 1985, 331 с.
6. Мадуров Д.Ф. Традиционное, декоративное искусство и праздник чувашей. Чебоксары: Чувашское книжное изд. 2004, 287 с.
7. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. I, Москва: Советская энциклопедия, 1987, 671 с.
8. Мифы народов мира: Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
9. Naxçıvan Muxtar Respublikası, siyasi-inzibati xəritə. Bakı: Kartoqrafiya fabriki, 2002.
10. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən. I c.: M.ö.VI-III minilliklər, Bakı: ADPU nəşr., 2013, 529 s.
11. Rzayev F.H. Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən II c.: M.ö. II-I minilliklər, Bakı: ADPU nəşr., 2017, 588 s.
12. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
13. Флавий И. Иудейские древности / Пер. с греч. Г.Г.Генкеля. Т. I, СПб., 1900, 716 с.
14. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
15. Yusifov Y.B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universitet, 1993, 496 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: firudinrzayev@gmail.com

Firudin Rzayev

AMORPHOUS-ROOT AND INFLECTIONAL LANGUAGE FORMS IN THE HYDRONYMS OF NAKHCHIVAN DATING BACK TO MILLENNIA BC

The article deals with the structural forms of the ancient Azerbaijani language, which have preserved their traces in the hydronyms of the Nakhchivan area, dating back thousands of years. This topic has not been studied until our time, in some studies it is covered superficially. In the article, the meanings of Turkic words in hydronyms of a thousand years ago are studied with reference to the dictionaries of the ancient Turkic language. Here, the traces of the historical evolution of our language, the meanings of the roots of words forming hydronyms, and the expressions of names are analyzed comparatively. From a scientific point of view, it has been proven that these ancient hydronyms exist in the Turkic language, and their structure is presented in the form of initial amorphous-root inflectional language forms. The study provides examples of words that are archaic for the modern language and have a similar structure.

The article substantiates with the help of historical and linguistic facts that these structural forms in the toponymic system of Nakhchivan were created by the ancient Turks. In a comparative analysis, new scientific results were obtained.

Keywords: *Nakhchivan, hydronyms, amorphous, inflectional structure of the language, Ares, An/Anu, am, bat, kut, ku, tu.*

Фирудин Рзаев

**АМОРФНО-КОРНЕВЫЕ И ФЛЕКТИВНЫЕ ЯЗЫКОВЫЕ ФОРМЫ
В ГИДРОНИМАХ НАХЧЫВАНА, ВОСХОДЯЩИХ К
ТЫСЯЧЕЛЕТИЯМ ДО НАШЕЙ ЭРЫ**

В статье рассматриваются структурные формы древнеазербайджанского языка, сохранившие свои следы в гидронимах Нахчыванского ареала, уходящих вглубь тысячелетий. Эта тема не исследована до нашего времени, в некоторых исследованиях она освещена поверхностно. В статье значения тюркских слов в гидронимах тысячелетней давности исследованы со ссылками на основе словаря древнетюркского языка. Здесь сравнительно анализируются следы исторической эволюции нашего языка, значения корней слов, образующих гидронимы, и выражения имен. С научной точки зрения доказано, что эти древние гидронимы существуют в тюркском языке, а их структура представлена в виде исходных аморфно-корневых флективных языковых формах. В исследовании приводятся примеры архаичных для современного языка слов, которые имеют аналогичную структуру.

В статье с помощью историко-лингвистических фактов обосновывается, что эти структурные формы в топонимической системе Нахчывана были созданы древними тюрками. В сравнительном анализе получены новые научные результаты.

Ключевые слова: *Нахчыван, гидронимы, аморфный, флективная структура языка, Арес, Ан/Ану, ам, бат, кут, ку, ту.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 26.01.2023

Son variant 21.02.2023

UOT 81'28;81'286

NURAY ƏLİYEVƏ

NAXÇIVAN ŞİVƏLƏRİNDƏ KARLAŞMA HADİSƏSİNİN TƏZAHÜR FORMALARI

Məqalədə Naxçıvan şivələrində geniş yayılmış fonetik hadisələrdən biri – cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi tədqiq olunur. Burada göstərilir ki, bu hadisə dilimizin dialekt və şivələrində də geniş şəkildə özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi türk dillərinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən sayılan samit səslərin ahənginin qorunması olsa da, şivələrdə bəzən bunun əksi olan hadisəni də müşahidə etmək mümkündür. Müşahidələr göstərir ki, burada rast gəldiyimiz $q > x$, $ğ > x$, $b > p$, $v > f$, $b > f$, $d > t$, $c > ç$, $c > ş$, $z > s$ kimi bir çox səs əvəzlənməsinin kökü türk dillərinin tarixinə gedib çıxır. Burada elə hadisələr vardır ki, onlar vaxtilə türk dillərində ədəbi dil kimi çıxış etmiş, lakin günümüzə öz izlərini ancaq şivələrdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Onların öyrənilməsi, qədim yazılı abidələrimizlə, ilk anadilli nümunələrimizlə, qədim lüğətlərimizlə müqayisəli araşdırılması daha dəqiq nəticələrə gəlməyimizə imkan verir.

Açar sözlər: *dialekt və şivə, fonetika, fonetik hadisələr, samit əvəzlənmələri, karlaşma.*

Karlaşma türk dillərinə məxsus qədim fonetik hadisələrdəndir və müasir dillərdə də mövcuddur. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəz olunması faktı bütün dil tarixi boyu özünü göstərmişdir. Qədim yazılı abidələrimizdə də bu hadisəni və onun əksini müşahidə etmək mümkündür. Bu hadisə dilimizin dialekt və şivələrində də geniş şəkildə özünü göstərir. Bunun əsas səbəbi türk dillərinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən sayılan samit səslərin ahənginin qorunması olsa da, şivələrdə bəzən bunun əksi olan hadisəni də müşahidə etmək mümkündür.

Naxçıvan şivələrində karlaşma hadisəsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir və daha çox aşağıdakı səs əvəzlənmələrində özünü göstərir:

$q > x$. q samitinin x samiti ilə əvəzlənməsi Naxçıvan şivələri üçün xarakterik fonetik xüsusiyyət hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, cənub qrupu şivələrinin səciyyəvi cəhətlərindən biri də burada sözlərdə q samitinin x samiti ilə əvəzlənməsi hadisəsidir. Bu hadisə daha çox çoxhecalı sözlərdə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir. Sözün əvvəlində: xapan “qapalı”, xəpdən “qəfildən”, xirtəx’ “qırtlaq” (əksər şivələrdə).

Sözün ortasında: taxsır “təqsir” (Şahbuz, Şərur), layıxlı “layıqlı”, başarıxılı “bacarıqlı” (əksər şivələrdə).

Sözün sonunda: qayax “qabıq” (Ordubad), xalx “xalq”, əyax “ayaq”, bulax, uzax, qoçax, qucax, aşıx, daşıx, işıx, qırax (əksər şivələrdə), sazax, çolax, çılpaq, ulax, oxlax//ovlax “oğlaq” (Babək, Culfa, Ordubad). Qeyd edək ki, sözün əvvəlində və ortasında az-az hallarda rast gəldiyimiz $q > x$ əvəzlənməsi söz köklərində sözün sonunda çox geniş şəkildə özünü göstərir. Demək olar ki, Naxçıvan şivələrində sonu q səsi ilə bitən çoxhecalı sözlərdə tələffüzdə bir qayda olaraq q səsi x ilə əvəz olunur. Eyni hal şəkilçilərdə də özünü göstərir: satırıx “satırıq”, çıxardırıx “çıxarıyıq”, saxlıyırix “saxlayırıq”, bo:yurux “boyayıyıq” (əksər şivələrdə).

$q > x$ hadisəsindən bəhs edərkən akad. M.Şirəliyev yazır: Bu hadisə Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində çoxhecalı sözlərin axırında saıtdən sonra özünü göstərir. Çoxhecalı sözlərin sonunda x -laşma hadisəsi şimal, qərb, cənub dialekt və şivələrinə xas olan bir cəhətdir. Şərq qrupu dialekt və şivələrində söz axırında $ğ$ inkişaf etmişdir. Beləliklə, dialektlərimizdə söz axırında q səsi işlənmir. q -laşma hadisəsi qədim dövrdən başlayaraq ta bu günə qədər ədəbi dilimizdə davam edən ənənədir [14, s. 15]. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri söz sonunda x və ya $ğ$ səsinin iştirakına görə ayrılır. Cənub qrupu, o cümlədən şimal qrupu şivə-

lərimizdə də söz sonunda x səsi inkişaf etdiyi halda, şərq qrupu şivələrimizdə söz sonunda ğ səsi inkişaf etmişdir. Qədim yazılı abidələrimizdə isə bu gün sonu q ilə yazılan sözlər, əsasən, ğ ilə olmuşdur. “Bir sıra sözlər Orxon-Yenisey abidələri və M.Kaşğarının “Divan”ında ğ ilə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da isə x ilə verilmişdir. Müəyyən tarixi inkişaf dövrü keçmiş ədəbi dilimizi əks etdirən yazıların dilindən aydın olur ki, sözlərin sonunda gələn q səsi çox zaman x, az hallarda isə ğ səsi ilə verilmişdir” [16, s. 158].

q>x səs əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələrinin əsas əlamətidir. Bunu Cənubi Azərbaycan şairlərinin əsərlərində də görmək olar. M.Şəhriyada:

Şeyxülislam Səhman qocalıb, qıvraxdı,
Novruzəli qaçaq keçib, qoçaxdı.

Çox şükür var, yenə gəldux, görüşdux,
İtənlərdən, bitənlərdən soruşdux,
Küsmüşdux, Allah qoysa, barişdux [15, s. 50].

q>x əvəzlənməsindən bəhs edərkən N.Z.Hacıyeva bu qənaətə gəlir ki, türk dillərində söz sonunda q>x hadisəsinin mərkəzi Azərbaycanın cənub əraziləri olmuşdur [12, s. 59].

q>x hadisəsi İraq-türkman şivələrində də geniş yayılmışdır. Eyni zamanda burada həm də q>ğ, həm də q>x hadisəsi mövcuddur ki, bu hadisə, əsasən, ikihecalı sözlərdə özünü göstərir: adağ//adax “pay”, barmağ//barmax, bacanağ//bacanax, budağ//budax, qıdığ//qıdıx, qonağ//qonax, qulağ//qulax, qursağ//qursax, dolağ//dolax, damağ//damax [9, s. 87].

Verilən nümunələrdən də aydın olur ki, q səsini karlaşaraq x səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin əksər dialekt və şivələri üçün, eyni zamanda Naxçıvan şivələri üçün də xarakterik haldır və bəzi sözlərin əvvəlində, ortasında və sonu q ilə bitən, demək olar ki, bütün sözlərdə bu əvəzlənmə baş verir. Bu dəyişmə dil tariximizin müxtəlif dövrlərində də özünü göstərmişdir. “Ayrı-ayrı dövrlərin yazılarında sözün sonunda q, ğ, və x səsləri müvazi işlənmiş, hətta müəyyən dövrdə x üstünlük təşkil etmişdir” [10, s. 45].

ğ>x. ğ səsinin x səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin bir çox dialekt və şivələri kimi, Naxçıvan şivələri üçün də xarakterik əlamət deyildir. Lakin bəzi dil vahidlərində bu səs əvəzlənməsi özünü göstərir: oxlax “oğlaq”, toxlu “toğlu” (Babək, Şahbuz, Şərur), loxma “loğma”, baxca “bağça”, buxca “boğça” (əksər şivələrdə). Dilimizin digər dialekt və şivələrində də bu səs əvəzlənməsi iki və üçhecalı sözlərdə az-az hallarda saxsoğan, barmaxça, turaxay sözlərində qeydə alınmışdır [3, s. 129].

b>p. Dilimizin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi Naxçıvan şivələrində də b>p əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmış səs əvəzlənmələrindən biridir və sözün həm əvvəlində, həm ortasında, həm də sonunda geniş şəkildə özünü göstərir.

Sözün əvvəlində bu əvəzlənmə adətən qapalı saitlərdən əvvəl baş verir. Lakin bəzən açıq saitlərin qarşısında da müşahidə edirik: pitgi “bitki”, pirqədir “briqadır”, piçinçi “biçinçi”, pandisizim “banditizm” (Şahbuz, Şərur), putax “budaq” (Babək, Culfa, Ordubad), pütün “bütün”, pıçax “bıçaq”, piçə “biçə”, paho “baho”, pişirir “bişirir”, pükülü “bükülü” (əksər şivələrdə).

Sözün ortasında: olupsan “olubsan”, şüpe “şübhe”, söypət “söhbət”, təspeh “təsbeh”, hesabdər “hesabdər”, heşpşey “heç bir şey”.

Sözün sonunda: məx’ dəp “məktəb”, eliyip “edib”, qatıp “qatıb”, no:lup “nə olub”, əceyip “əcaib”, təbip “təbib”, pitip “bitib”, kasıp “kasıb”, kabap “kabab”, qərip “qərib”, Zeynap “Zeynəb”, mətləp “mətləb”, hesap-kitap “hesab-kitab” (əksər şivələrdə). Müşahidələrimiz göstərir ki, söz sonunda b>p hadisəsi daha çox -ıb, -ib, -ub, -üb zaman şəkilçisinin tələffüzündə

baş verir. “H.Mirzəzadə b>p səs əvəzlənməsinin dilimizin tarixi ilə üzvi şəkildə bağlı olduğunu belə əsaslandırır: Vaxtilə nəqli keçmiş zaman şəkilçisi olan -ib şəkilçisinin işlənməsində bunu aydın görmək olar” [3, s. 126].

b>p hadisəsi İraq-türkman şivələrində, əsasən, sözün əvvəlində özünü göstərir: paltə, parmaq “barmaq” (ölçü vahidi), pıçağ/bıçağ, pişmədi, put “büt”, putxana, pütün, əzap, kabap [9, s. 87].

b>p əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin yazılı abidələrində də müşahidə olunur: Basdı, boğazladı, pıçaq çıxarıb dərisini yüzdi. Yüklü Qoca ilə Yapağlı Qocayı verin, aşın pişirsin – dedi [11, s. 87; 109]. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilindən bəhs edən türk tədqiqatçısı M.Ergin bu dastanda parmaq sözünün 6 dəfə b ilə, 11 dəfə p ilə, pay sözünün 39 dəfə b ilə, 9 dəfə p ilə yazıldığını göstərir [6, s. 116].

“Bu tip keçid (b səsinin p səsi ilə əvəzlənməsi) “Orxon-Yenisey” və “Kitabi-Dədə Qorqud”un dili baxımından səciyyəvidir. Burada bəzən eyni sözlər növbələşərək barmaq//parmaq, qabırğalı//qapırğalı şəkildə p və b səsi ilə işlənir” [16, s. 150]. Dil tariximizin müxtəlif dövrlərində yaranmış ədəbi nümunələrimizin hamısında b səsinin p səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsini görürük. “Dastani-Əhməd Hərami”də:

Yayıldı ol yigitlər cümlə dağa
Şikar istəyi baxup sola, sağa [4, s. 98].

Xətəinin dilində:

Pəs, əzəldən qədim yoldır,
Qalsın, könül, yol qalması [8, s. 28].

b>p səs əvəzlənməsinə bir sıra türk dillərində və onların dialektlərində də təsadüf olunur. Məs.: Türk dialektlərində: pıçağı, pütün, pasdon, pitenden sonra, dapanca, kirpit, çapuh, pütöy “bitevi”; püsküvüt, Aptıraman “Abdurrahman”, pindi mi “bindi mi” [5, s. 42].

v>f. Naxçıvan şivələrində özünü göstərən karlaşma hadisələrindən biri də v səsinin f səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir. Bu hadisə təkhecalı sözlərin sonunda və bəzi çoxhecalı sözlərin ortasında müşahidə olunur.

Sözün ortasında: kəfşən “kövşən”, həfsələ “hövsələ”, əfhal “əhval”, afçı “ovçu”, bənəfşə “bənövşə”, tufar//difar “divar”, safayı “savayı”, əfəlat “əhvalat”, yafşan “yovşan”.

Sözün sonunda: səf “səhv”, məf “məhv”. Söz sonunda v səsinin f səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanın Babək, Culfa, Şahbuz, Şərur, Ordubad rayon şivələrində daha çox adlara familiya bildirən şəkilçilər artırılarkən özünü göstərir: Cəmiyef, Qarayef, Nürüyef, Əliyef, Cahangirof, Mahmudof, Səlimof, Kətənof.

b>f. Qərb qrupu şivələrindən başqa dilimizin digər dialekt və şivələri üçün o qədər də səciyyəvi olmayan b səsinin f səsi ilə əvəzlənməsinə Naxçıvan şivələrində də az-az hallarda və sözlərin ortasında rast gəlirik. Bu hadisə Şahbuz rayonunun Kükü, Şahbuzkənd, Kolanı kənd şivələrində iftida “ibtida”, Naxçıvan şəhərində və Babək rayonunda kəflətin “kəlbətin” sözlərində müşahidə olunmuşdur.

Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrinin əsas xüsusiyyəti sayılan b>f əvəzlənməsi burada Naxçıvan şivələrindən tamamilə fərqli fonetik mövqedə baş verir. Belə ki, burada sözlərin və şəkilçilərin sonunda b səsi həmişə f səsinə çevrilir: coraf, boşqaf, cavaf, Zeynaf, tutuf [1, s. 38].

d>t. d səsinin t səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvan şivələrində geniş yayılmış səs əvəzlənmələrindəndir. Bu hadisə sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir. Sözün əvvəlində: tükən “dükan”, ta “daha”, tüş “düş”, tam “dad”, tüşümmə “düşümmə”, tişdədi “dişlədi”, tifar “divar” (əksər şivələrdə).

Sözün ortasında: putax “budaq”, patışah “padşah”.

Sözün sonunda d>t hadisəsi sözün əvvəlinə və ortasına nisbətən daha geniş yayılmışdır. Naxçıvanın, demək olar ki, bütün şivələrində söz sonunda t səsi aktivdir. Ona görə də ədəbi dilimizdə sonu d ilə bitən sözlərin əksəriyyəti Naxçıvanda t ilə tələffüz olunur: Əhmət “Əhməd”, kət “kənd”, arvat “arvad”, dört “dörd”, söyüt “söyüd”, azat “azad”, qanat “qanad”, iyit “igid”, qasit “qasid”, namərt “namərd”, gobut “kobud”.

Fikrimizcə, bu hadisənin əsas səbəbini dil tarixinə aid faktlarla izah etmək lazımdır. Çünki “müasir Azərbaycan dilində d ilə başlanan sözlər “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında t ilə işlənir: tamar “damar”, tarı “darı”, tağ “dağ” [16, s. 156]. İlk anadilli ədəbi nümunələrimizdə də bu hadisə geniş şəkildə özünü göstərir. “Dastani-Əhməd Hərami”də:

Yigit aydır ki, qızı gizləyəlim,
Həramiyi yalquz gözləyəlim [4, s. 68].

Ş.İ.Xətəinin dilində:

Xətəiyəm, al atlıyam,
Sözü şəkərdən datlıyam,
Murtuza Əli zatlıyam,
Ğazilər deyən şah mənəm [8, s. 355].

A.Hüseynov yazır: karlaşma prosesi Şərqi ləhcəsindən başqa, qalan şivələrdə sözün sonunda müşahidə olunur. Bu hadisəyə səs uyğunluğu kimi baxmaq səhv olardı, çünki karlaşan səs iki sait arasına düşdükdə əvvəlki cingiltilik bərpa olunur [7, s. 29]. Sözün son səsinin dəyişməsi Azərbaycan dilinin fonetik qanunauyğunluğudur. Digər bir tərəfdən d > t səs uyğunluğu Azərbaycan dilinin tarixi mənbələrində, türk dilləri və onların dialektlərində qorunub saxlanmışdır.

d>t əvəzlənməsindən bəhs edərkən E.Əzizov məşhur türkoloqlara əsaslanaraq bu hadisənin Azərbaycan dili ilə yanaşı türk dillərində və türk dilinin dialektlərində tarixən işlənməsini göstərir [6, s. 118-120].

Türkiyə türkcəsində ədəbi dildə: taban, taş, taşınmak, tırnak, turna; türk dilinin dialektlərində: tükan, tüşman, tökör, tihdi “dikti”, patşaha [5, s. 110] də bu hadisə mövcuddur.

“Məlumdur ki, d>t hadisəsi, daha doğrusu, söz əvvəlində Azərbaycan dilindəki d səsinə t səsinin uyğun gəlməsi qırpaq tipli türk dillərinin əsas xarakterik xüsusiyyətlərindəndir. Məsələn, tatar, özbək, qırğız, qazax və s. türk dillərində dilimizdəki diş, dağ, dil, daş, diz, düşmək kimi sözlər t ilə işlənir” [2, s. 27].

c>ç. Naxçıvan şivələrində müşahidə olunan səs əvəzlənmələrindən biri də cingilti c səsinin kar ç səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsidir. Bu hadisə şivələrdə çox geniş yayılmasa da, sözün müxtəlif yerlərində bəzi sözlərdə özünü göstərir: avıç “ovuc”, xərçlix’ “xərçlik”, geyinip-geçinip “geyinib-kecinib”, məçit “məscid”, xənçəl “xəncər” (əksər şivələrdə). Fikrimizcə, bu səs əvəzlənməsinin az baş verməsinin və söz sonunda çox müşahidə olunmamasının səbəbi Naxçıvan şivələrində c səsinə aktiv şəkildə əvəz edən ç səsidir. Çünki bölgə əhalisinin danışığında sonu c ilə bitən sözlərin əksəriyyətində c>ş əvəzlənməsi baş verir.

c>ş. Cənub qrupu şivələrimizdə, o cümlədən Naxçıvan şivələrində c>ş hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu əvəzlənməyə, əsasən, sözün sonunda rast gəlirik: küş “künc”, xəş “xərc”, öyəş “öyəc”, yamaş “yamac”, saşdı “sancdı” (Şahbuz, Şərur), kəküş “çəkic”, xəraş “xərac”, tutmaş “tutmac”, qazaş “qazanc”, qılış “qılinc”, ağaşdıx “ağaclıq”, boşdu “borclu”, qorxuş “qorxunc”, başardı “bacardı”, e:tiyaş “ehtiyac” (əksər şivələrdə). Bu hadisəni Şəki dialektində qeydə alan və onun baş vermə səbəbini izah edən M.İslamov yazır: “Bəzən sözdə c>ş hadisəsi müəyyən

fonetik şəraitin təsiri ilə əlaqədar olaraq baş verir. Bu, onunla izah edilir ki, istər sözlün axırında, istərsə də ortasında c səsinin ş səsi ilə əvəzlənməsi ancaq səslidən sonra mümkündür. Buna görə də sonu nc səsləri ilə bitən sözlərdən n səsi düşür və axırdakı c səsi ş səsi ilə əvəzlənir. Daha doğrusu, səslə il c arasındakı n sonorusunun düşməsi c>ş hadisəsinin meydana çıxmasına səbəb olur” [10, s. 50]. Göstərdiyimiz nümunələrə əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan şivələrində də c>ş hadisələrinin bir qismi məhz bu cür fonetik şəraitdə baş verir. M.Məmmədli Təbriz dialektində c>ş hadisəsindən danışarkən yazır ki, Təbriz dialektində bu qanunauyğunluq əsasında yaranmış c>ş hadisəsi demək olar ki, tam sabitləşmişdir [13, s. 51].

z>s. Bu hadisə Naxçıvan şivələrində çox geniş yayılmasa da, müəyyən sözlərdə özünü göstərir: məs “məhz”, susunna “suzundan”, palas “palaz” (Şahbuz). Qeyd edək ki, dilimizin digər dialekt və şivələrində də bu hadisə çox yayılmamışdır. M.Məmmədliyə görə, türk dillərində z səsinə s səsinə keçidin tarixi qədimdir. M.Kaşğari türk qəbilə dillərində z səsinin s səsinə və ya bəzən də əksinə s səsinin z səsinə çevrildiyini qeyd etmişdir [13, s. 50].

g>x’. Naxçıvan şivələrində sonu g samiti ilə bitən sözlərdə tez-tez bu hadisə baş verir: qəşəx’ “qəşəng”, tūfəx’ “tūfəng”, irəx’ “rəng”, tinx’ “ting”.

Naxçıvan şivələrində nümunələrinə çox rast gəldiyimiz karlaşma hadisəsinin tədqiqi şivə fonetikasının özünəməxsusluğunu üzə çıxarmaq baxımından çox önəmlidir. Müşahidələr göstərir ki, burada rast gəldiyimiz bir çox səs əvəzlənməsinin kökü türk dillərinin tarixinə gedib çıxır. Burada elə hadisələr vardır ki, onlar vaxtilə türk dillərində ədəbi dil faktı kimi çıxış etmiş, lakin günümüzdə öz izlərini ancaq şivələrdə qoruyub saxlaya bilmişdir. Onların öyrənilməsi, qədim yazılı abidələrimizlə, ilk anadilli nümunələrimizlə, qədim lüğətlərimizlə müqayisəli araşdırılması daha dəqiq nəticələrə gəlməyimizə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri / R.Rüstəmov və M.Şirəliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Qızıl Şərq, 1967, 281 s.
2. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti / Q.Ş.Kazımov və S.M.Behbudovun redaktəsi ilə. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
3. Bayramov İ.M. Azərbaycan dili şivələrinin fonetikasi. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 252 s.
4. Dastani-Əhməd Hərəmi. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
5. Ercilasun A.B. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 386 s.
6. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
7. Hüseyinov A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
8. Xətai Ş.İ. Əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 384 s.
9. İraq-türkman ləhcəsi. Bakı: Elm, 2004, 422 s.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, 271 s.
11. Kitabı-Dədə Qorqud. Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər / Tərtib edən S.Əlizadə. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
12. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва: Наука, 1979, 262 с.
13. Məmmədli M.Ə. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Bakı: Zərdabi LTD MMC, 2007, 240 s.
14. Şirəliyev M.Ş. Şahbuz şivələrinin fonetikasi // Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, 1957, 8 c., s. 5-22.
15. Şəhriyar M. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Avrasiya Press, 2005, 480 s.

16. Tanrıverdi Ə.V. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 464 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

Nuray Aliyeva

FORMS OF MANIFESTATION OF THE DESONORIZATION PHENOMENON IN NAKHCHIVAN DIALECTS

The article examines one of the widespread phonetic phenomena in Nakhchivan dialects - the phenomenon of replacing voiced consonants with voiceless consonants. Here it is shown that this phenomenon is widely manifested in the dialects and accents of our language. Although the main reason for this is the preservation of the harmony of consonant sounds, which is one of the main phonetic features of Turkish languages, sometimes it is possible to observe the opposite phenomenon in dialects. Observations show that the roots of many sound substitutions, such as $q > x$, $\check{g} > x$, $b > p$, $v > f$, $b > f$, $d > t$, $c > \zeta$, $c > \varsigma$, $z > s$ we find here, go back to the history of Turkic languages. There are events that once appeared as a literary fact in Turkic languages, but nowadays, they have been able to preserve their traces only in dialects. Studying them, comparing them with our ancient written monuments, with our first native literary examples, and our ancient dictionaries allows us to come to more accurate conclusions.

Keywords: *dialect and accent, phonetics, phonetic phenomena, consonant substitutions, desonorization.*

Нурай Алиева

ФОРМЫ ПРОЯВЛЕНИЯ ФЕНОМЕНА ОГЛУШЕНИЯ В НАХЧЫВАНСКИХ ГОВОРАХ

В статье рассматривается одно из распространенных фонетических явлений в Нахчыванских говорах – явление замены звонких согласных на глухие. Здесь показано, что это явление широко проявляется в диалектах и говорах нашего языка. Хотя основной причиной этого является сохранение гармонии согласных звуков, что является одной из основных фонетических особенностей тюркских языков, иногда можно наблюдать явление, противоположное диалектам. Наблюдения показывают, что корни многих звуковых замен, таких как мы здесь находим, $q > x$, $\check{g} > x$, $b > p$, $v > f$, $b > f$, $d > t$, $c > \zeta$, $c > \varsigma$, $z > s$ восходят к истории тюркских языков. Есть события, которые когда-то появились как литературный факт в тюркских языках, но в наши дни смогли сохранить свои следы только в диалектах. Изучение их, сопоставление с нашими древними письменными памятниками, с нашими первыми родными литературными образцами, нашими древними словарями позволяет нам прийти к более точным выводам.

Ключевые слова: *диалект и говор, фонетика, фонетические явления, замена согласных, оглушение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.01.2023
Son variant 10.02.2023

UOT 81`28;81`286

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

KƏNGƏRLİ RAYONU ŞİVƏLƏRİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏR

Məqalədə Kəngərli rayonunun şivələrində fonetik hadisələr təhlilə cəlb edilir. Kəngərli rayonunun şivələrində fonetik xüsusiyyətlər, əsasən, daha maraqlı dil faktları (diftonqlar, saitlərin əvəzlənməsi, saitlərin artımı) təhlil olunmuşdur. Kəngərli rayonu şivələrindəki fonetik xüsusiyyətlərlə bağlı diqqət çəkən məqamlar ayrı-ayrılıqda araşdırılmış, rayonun şivələrindəki spesifik xüsusiyyətlər şivə materialları əsasında üzə çıxarılması yönündə sistemli araşdırma aparılmışdır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Kəngərli, şivə, sait, fonetik xüsusiyyətlər.

Kəngərli rayonu şivələri dialekt və şivələrimizin cənub qrupuna daxil olduğundan, burada ən çox cənub qrupu xüsusiyyətləri daha üstünlük təşkil edir.

Kəngərli şivələrində diftonqlar y və v səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Burada da diftonqların həm yüksələn, həm də alçalan tipinə təsadüf edilir. Qeyd edək ki, bunlardan alçalan diftonqlar Kəngərli şivələri üçün daha səciyyəvidir.

Alçalan diftonqlar

Alçalan diftonqlarda birinci sait açıq, ikinci sait isə qapalı olur.

Kəngərli rayonu şivələrində alçalan diftonqların aşağıdakı tiplərinə təsadüf olunur:

ou. Bu diftonq söz ortasında, əsasən v səsinin və bəzən də y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məs.: souz, qout [ək.k.].

öu. Bu diftonq da söz ortasında çox vaxt v səsinin və bəzi hallarda y səsinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məs.: nöüt, söüt, öüt, töüx, söüx [Xıncab, Təzəkənd].

Yüksələn diftonqlar

Yüksələn diftonqlarda birinci sait ikinci saitə nisbətən bir qədər zəif eşidilir. Buna görə də, yüksələn diftonqlarda birinci səs çox vaxt qapalı dodaq saitlərindən, ikinci səs isə açıq damaq saitlərindən biri olur. Kəngərli şivələrində yüksələn diftonqların aşağıdakı tiplərinə rast gəlmək mümkündür.

ua//uə Məs.: suaşməg, suəx, yuə, sua, buana [Çalxanqala].

üə. Məs.: töküəm, üşüəm [ək.k.].

uə, üə diftonqlarına müasir tatar dialektlərində də rast gəlinir [14, s.13].

oa//oə. Bu diftonq da söz ortasında v və y səslərinin düşməsi nəticəsində əmələ gəlir. Məs.: oana, [ək.k.], qəəm///qəəm<qoyuram.

E.Əzizovun fikrincə, “XV-XVI əsrlərdə Azərbaycan dili şivələrində ou, oa, au diftonqları real fonetik hadisə olmuşdur. y, v samitlərinin düşümü nəticəsində baş verən diftonqlaşma kökdil formaları ilə müqayisədə, şübhəsiz ki, innovasiya sayılmalıdır” [3, s. 135].

Saitlərin əvəzlənməsi

Kəngərli rayonu şivələrində saitlərin əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Həmin fonetik hadisələri saitlərin mövcud bölgüsü əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi
2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi.
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi.
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi.

5. Qapalı saıtlərin açıq saıtlərlə əvəzlənməsi.
6. Açıq saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi.
7. Qapalı saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi.

Arxasıra saıtlərinin önsıra saıtləri ilə əvəzlənməsi

a>ə. Kəngərli şivələrində geniş yayılan fonetik hadisələrdən biri a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsidir. Burada a>ə hadisəsi sözün əvvəlində, ortasında və sonunda özünü göstərir.

Kəngərli şivələrindəki a>ə əvəzlənməsini aşağıdakı qaydada qruplaşdırmaq olar:

a] Söz əvvəlində: ağac, ərxcə, Əğəli, ərəbə, dərəğ, ərəğ – qeyd edək ki, bu cür əvəzlənmələrə sadəcə Çalxanqala və Yeni Kərki kəndlərində müşahidə edilir.

b] Söz ortasında: xəin, xəlçə, vəxt, qırməğ.

c] Söz sonunda: alçə, dayçə, xınə, Paşə, tamaşə, talaşə – bu tip dil faktları rayonun sadəcə Xıncab kəndində qeydə alınmışdır. Tədqiq etdiyimiz rayonun Xıncab kəndində ə səsi adi vəziyyətdən fərqli olaraq uzun tələffüz edilir. K. İmamquliyeva bunu ə səsinin nisbətən arxada tələffüz edilməsi və həmin sözlərdə olan ğ səsinin də həmin səsə [ə] təsiri ilə əlaqələndirir [7, s. 13].

Dildə arxasıra saıtlərindən sonra önsıra saıtlərinin işlədilməsi maraqlı dil hadisəsidir. Bu bərədə E.Əzizov “Söz köklərində saıtlərin incələşməsi” adlı məqaləsində yazır: “...dialekt və şivələrdə incəlik ahənginə meylin qüvvətli olmasında yad dillərlə əlaqə və münasibətin də müəyyən rolu vardır” [4]. “Kitabi-Dədə Qorqud”un F.Zeynalov və S.Əlizadə tərəfindən hazırlanmış nəşrində də a>ə hadisəsi özünü göstərir. Qərə ölüm gəldigində keçit ver; Mərə kafərlər, bu ərəbəyi beşigin sandım.

a səsinin ə saıtınə keçməsi hadisəsi dilimizin sonrakı inkişaf dövrlərində də özünü göstərir:

Qaşunla kiprigün, zülfün qəradür [Nəsimi].

Daşə çəkmiş xəlq üçün Fərhad, Şirin surətin [13, s. 84],

Qaçıb bir dağə çıxdı Kuhkən, qurtarmağa canın [Füzuli] [5, s. 138].

a>ə əvəzlənməsi hadisəsi Cənubi Azərbaycan dialektlərində də geniş yayılmışdır.

A.A.Axundov a>ə dəyişməsinə dilxarici amillərlə bağlayır [1, s. 35].

a>e. Ümumiyyətlə, cənub qrupu üçün səciyyəvi olan a>e əvəzlənməsi Kəngərli şivələrində o qədər də geniş yayılmamışdır. Burada sözün birinci hecasında yumşaq tələffüz edilən y samitindən əvvəl a səsi e səsi ilə əvəz olunur Məs.: qeyit, qeydua [ək.k.], qeymax, qeynata, yeylax a saıtının e saıtınə keçməsi hadisəsi Azərbaycan dilinin cənub, şimal-şərq və şimal-qərb şivələrində yayılmışdır. Qeyçi, qeymağ, qeyiş, qeynata, çey, yeş, yeylax, yeşil, arxeyin, beyax və s. şivə faktları Şəki zonasında daha geniş yayılmasına baxmayaraq bu tip faktlara cüzi də olsa Kəngərli rayonu şivələrində rast gəlinir, məsələn: arxeyin.

Qeyd edək ki, a>e hadisəsi türk dillərində də mövcuddur. Çuvaş dilində: anne, atte, [14, s. 67, 208]; türkmən dilində: ane [ana] [12, s. 308]; xami dilində: yeği, yezi, yerim, kesa [15, s. 156, 164]; uyğur dilində: ueşil, belik [12, s. 42].

a>i. Bu hadisə Azərbaycan dilinin başqa qrup dialekt və şivələrində olduğu kimi, Kəngərli şivələrində də az yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Həmin hadisəyə burada əsasən, sözün birinci hecasında, bəzən də ikinci hecada təsadüf etmək olar. issikan [ə.k.].

o>ö. Bu əvəzlənmə Kəngərli şivələrində az yayılmış fonetik hadisələrdəndir. Bu hadisə əsasən, sözün birinci hecasında y və r səslərindən əvvəl özünü göstərir. Məs.: töyüx, söyüx, döyğa, ögün [ə.k.].

Önsıra saıtlərinin arxasıra saıtləri ilə əvəzlənməsi

ə>a. ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi cənub qrupunda az təsadüf olan fonetik hadisələrdən biridir. Bununla belə, ə>a hadisəsi Azərbaycan dilinin [cənub və şərq qrupu dialekt və şivələrində də müşahidə edilir. Bu əvəzlənməni Kəngərli şivələrində sözün birinci, ikinci hecasında, bəzən də məsdər şəkilçilərində görmək olar. ə>a hadisəsi rayonun əsasən, Böyükdüz, Xıncab, Təzəkənd kəndləri üçün səciyyəvidir. Məs.: düşman, namard.

ə>a hadisəsinə Azərbaycan dilinin Ordubad [6], Şəki [7, s. 21] dialektində də təsadüf edilmişdir.

e>a. e səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi Kəngərli rayonu şivələrində bir neçə sözdə y və n səslərindən əvvəl özünü göstərir. Məs.: hayvan.

i>ı. Kəngərli şivələrində i səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsinə əksərən sözlərin birinci hecasında, bəzən də sözlərin ikinci hecasında təsadüf edilir. Məs.: nışana, mıxayi, mısmar, ılığ [ək.k.]. xayın, mışar, kafır, mağnit, ıldırım.

ö>o. Kəngərli şivəsi üçün o qədər də səciyyəvi olmayan ö səsinin o səsi ilə əvəzlənməsinə sözlərin tərkibində ən çox l, r və ş səslərindən əvvəl təsadüf edilir. Məs.: ko:şən, to:ba, nobat [növbə].

ü>u. ü>u əvəzlənməsi Kəngərli şivələrində məhdud şəkildə özünü göstərir. Buna ən çox söz ortasında, ərəb-fars mənşəli sözlərdə təsadüf edilir. Məs.: surfa, umud [b.k.] düşman, quat<qüvvət, muxdəsər və s.

ü səsinin u səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri içərisində Muğan, Zaqatala-Qax şivələrində və Qazax dialektində nisbətən geniş yayılmışdır [11, s. 43].

Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi

u>ı. Bu hadisə dilimizin şərqlə cənub qrupu dialekt və şivələrinə aiddir. Kəngərli şivələrində u səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsinə ən çox sözün birinci hecasında b, p, m dodaq samitlərindən sonra rast gəlinir. u>ı əvəzlənməsi rayonun əsasən, Qarabağlar, Yurdçu, Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı kəndləri üçün səciyyəvidir. Lakin digər kəndlərdə də u>ı hadisəsinə müşahidə etmək olar. Məs.: Mısa, bılağ, bırı, yımırta, pıç.

E.Əzizov u səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsindən bəhs edərkən göstərir ki, bu əvəzlənmə yakut dili şivələrinə xas olan xüsusiyyətlərdən biridir. Hətta, Sarı uyğurların dilində, başqa türk dillərində tez-tez təsadüf edilən dodaqlanan saitli sözlər dodaqlanmayan saitlərlə deyilir. Məs.: pız<buz, pırın<burun və s. [15, s. 17]. Belə hadisə noqay dilində də özünü göstərir: tırna <durna, bız, ırla [13, s. 9, 31, 33].

o>ı. Kəngərli rayonu şivələrində o səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi bir o qədər geniş yayılmış fonetik hadisə deyildir. o>ı hadisəsi əsasən, alınma sözlərdə özünü göstərir. Məs.: traxdır [ək.k.], direxdır [b.k.].

u>i. Kəngərli şivələrində u>i əvəzlənməsi geniş yayılmış fonetik hadisələrdən hesab olunmur. Bu hadisəyə sözün ikinci hecasında, bəzən də söz sonunda rast gəlinir.

ü>i. Bu əvəzlənmə digər dialekt və şivələrimizdən fərqli olaraq Kəngərli şivələrində daha az yayılmış fonetik hadisələrdən sayılır. Burada həmin əvəzlənməyə ən çox ikihecalı sözlərin son hecalarında, bəzən də söz ortasında təsadüf olunur. Məs.: döşdiy, kötik, miəllim, əlizyüən, Mislim, tifəy [ək.k.].

o>a. Azərbaycan dilinin cənub qrupuna xas olan o>a əvəzlənməsi Kəngərli rayonu şivələrində də nisbətən geniş yayılmış hadisələrdəndir. Bu hadisəyə bir və ikihecalı sözlərin əvvəlində, ortasında v səmindən əvvəl təsadüf edilir. o>a hadisəsi rayonun əsasən, Qarabağlar, Yurdçu, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd, Xıncab kənd şivələrində daha çox müşahidə edilir. Məs.: qavın, davşan.

o>a hadisəsi Cənubi Azərbaycan şivələrində də geniş yayılmış fonetik hadisələrdəndir. M.Ergin M.Şəhriyarın dilində işlənən qavzan felindən danışarkən yazır: “qavzan felinin Təbrizdə daha çox yuvarlaqlaşmış şəkli olan qovzan şəkli kullanılır” [12, s. 168].

M.Ə.Məmmədov o>a hadisəsinin Təbriz dialekti üçün səciyyəvi olduğunu göstərir.

o>a hadisəsi az və ya çox dərəcədə Kəlbəcər, Laçın, Ağdam, Ağcabədi, Füzuli, Beyləqan, İmişli, Cəlilabad və Qax rayonlarının şivələrində də qeydə alınmışdır [2, s. 57-109].

Bu fonetik xüsusiyyət Türkiyənin Arpaçay, Əfqanıstanın əfşar şivələrində və Kərkük türkmənlərinin dilində də qeydə alınmışdır: av, alav.

o>a əvəzlənməsinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dilində də rast gəlinir: av av-layım, tavla-tavla, tavşan, avçı, av.

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi

a>o. Bu əvəzlənmə Kəngərli şivələrində geniş yayılmamışdır. Burada a>o hadisəsi noxoş, ovand sözlərində özünü göstərir.

Fikrimizə, Kəngərli şivələrindəki a>o əvəzlənməsi Cənubi Azərbaycan dialekti və şivələrinin səbəbindən ola bilər. Azərbaycan dilçiliyində o-laşma hadisəsinin səbəbi müxtəlif şəkildə izah olunur.

R.Rüstəmov a>o hadisəsindən bəhs edərkən Quba və Ordubad dialektləri materiallarına əsaslanaraq yazır: “...son zamanlara qədər bəzi dialektoloqlarımız belə güman edirdilər ki, a səsinin o səsi ilə əvəzlənməsi yalnız Bakı dialektinə aiddir... Lakin faktlar göstərir ki bu fikirlə razılaşmaq olmaz [10, s. 31].

E.Əzizov bu məsələlərə aydınlıq gətirərək yazır: “Şübhə yoxdur ki, o-laşma hadisəsinin meydana gəlməsində dilin səs sistemi ilə bağlı olan fonetik şərait [b, p, v, m, n, q samitlərinin təsiri] başlıca şərtidir, lakin bu hadisənin müəyyən bir şivə qrupunda [Abşeron, Lənkəran] ardıcıl fonetik xüsusiyyətə çevrilməsini heç də həmişə a saitinin işləndiyi fonetik mövqe ilə izah etmək mümkün olmur. Burada iki dil sistemi [Azərbaycan dili və İran dilləri] saitlərinin qarşılaşmasından irəli gələn fonetik xüsusiyyətdən danışmaq həqiqətə daha uyğundur” [3, s. 155].

Türk dillərinə aid qədim yazılı abidələrdəki i>u əvəzlənməsi müasir dialekt və şivələrimizdə öz qədim izini mühafizə etməkdədir [7, s. 20].

i>u. İncə i saitinin qalın u saiti ilə əvəzlənməsi Kəngərli şivələri üçün səciyyəvi xüsusiyyət təşkil etmir. Buna, əsasən sözün ilk hecasında və şəxs şəkilçilərində təsadüf etmək olar; məs.: duvar [ək.k.].

i>ü. Kəngərli şivələri üçün səciyyəvi olmayan i>ü əvəzlənməsinə bəzi sözlərdə təsadüf edilir; məs.: çəküc.

Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi

e>ə. Bu əvəzlənmə, ümumiyyətlə, cənub qrupu dialekt və şivələrinə xas olan fonetik hadisədir. Buna baxmayaraq, e>ə əvəzlənməsini Kəngərli rayonu şivələrində sözün birinci hecasında y, v və ç samitlərindən əvvəl müşahidə etmək mümkündür. Məs.: əv, əvdamı, həylə/həylənçinə, həybə [ək.k.].

i>a. ı səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi dilimizin başqa qrup dialekt və şivələrində olduğu kimi, Kəngərli şivələrində də bir o qədər yayılmış fonetik hadisə deyildir. Buna sözün ortasında və sonunda təsadüf olunur; məs.: bıyağ [Yol., Bur., B.], kağaz, aşağa və s.

çağart<çixart – bu şivə faktına Qarabağlar kəndini Daş məhəllə eyilənə ərazisində rast gəlinir.

u>o hadisəsi qırpaq qrupuna mənsub olan türk dillərində geniş yayılmışdır. Məs.: tatar

dilinin Tümen dialektində: toğri [ədəbi dil. turı], yoğa [ədəbi dil. yuka; başqırt dilində: kol<çul, yoko<yuxu, koro<quru, koş<quş, torna<durna [12, s. 9]. M.Rəsənen i>y hadisəsinin tatar və başqırd dillərində də mövcud olduğunu göstərir.

i>ə. Kəngərli şivələrində i>ə əvəzlənməsinə bəzi sözlərdə rast gəlinir. Məs.: həməşə// həmməşə [ək.k.].

Açıq saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi

a>ı. Kəngərli şivələrində zəif şəkildə özünü göstərən a>ı əvəzlənməsinə bir neçə sözdə müşahidə edilir. Məs.: simavar, tarazdıyır. Bu əvəzlənmə, ümumiyyətlə dialekt və şivələrimizdə də geniş yayılmışdır.

ə>e. ə səsinin e səsi ilə əvəzlənməsi əsasən, Şəki dialektində [8, s. 22-23] və Zaqatala və Qax şivələrində daha geniş yayılmışdır. Kəngərli rayonu şivələrində də bir neçə sözdə sözün birinci hecasında sonor r və y samitləri qarşısında özünü göstərir. Məs.: serçə.

T.B.Həməzəyev Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ə səsinə bəzi türk dillərində [özbək, qırğız, noqay, qazax, qaraqalpaq və s.] e səsinin uyğun gəldiyini göstərir [7, s. 21].

ə>è. Bu hadisə Kəngərli şivələrində sözün birinci hecasında aşağıdakı sözlərdə özünü göstərir. Məs.: işkil, xiyal [ək.k.].

R.Rüstəmov Azərbaycan ədəbi dilində sözün birinci hecasında olan ə səsinə tatar, başqırd və xakas dillərində i səsinin uyğun gəldiyini qeyd edir [10, s. 21].

o>u. Bu hadisə Kəngərli rayonu şivələrində sözün əvvəlində və ortasında özünü göstərir. Məs.: doxdur, telfun, papruz, paltun [ək.k.]. o>u əvəzlənməsi əsasən, dilimizin şimal qrupu dialekt və şivələrinə xasdır [8, s. 21]. Çünki qırpaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini başqa qrup dialekt və şivələrə nisbətən şimal qrupu daha möhkəm saxlamışdır. Bu əvəzlənmə türk dilləri içərisində ən çox başqırd dilində özünü göstərir. məs.: utız, öl [yol], tulı, ut [14, s. 14].

ö>ü. ö səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsinə bir neçə sözdə təsadüf olunur. Buna Kəngərli şivələrində, əksərən, sözlərin birinci hecasında rast gəlmək mümkündür. Məs.: hürmət [ək.k.], güdəy, hükmət, ürüş. Akad. M.Şirəliyev ö səsinin ü səsi ilə əvəzlənməsindən bəhs edərəkən qeyd edir ki, ö>ü hadisəsi ən çox qırpaq tipli türk dillərinin xüsusiyyətlərini özündə daha qabarıq şəkildə əks etdirən dialekt və şivələrimizdə özünü göstərir... Məlum olduğu üzrə, tatar və başqırd dillərində ö səsi yoxdur. Buna görə də bir çox türk dillərində ilk hecada ö səsinə başqırd və tatar dillərində ü səsi uyğun gəlir [11, s. 54].

Müqayisə edək: tatar dilində: üqez [öküz], küz [göz], kük [göy]; başqırd dilində: üqez [öküz], küçersen [göyərçin], kümer [kömür] [12, s. 48].

Azərbaycan dilinin dialektləri içərisində ö>ü hadisəsi daha çox Quba dialekti üçün səciyyəvidir [10, s. 39].

M.İ.Yusifov türk dillərində ö>ü hadisəsindən bəhs edərəkən yazır: ö saıtından ü-yə keçid də oğuz qrupu türk dillərində qeyri-mütənasibdir. Bununla belə, türk və qaqauz dillərinə nisbətən Azərbaycan və türkmən dillərində, xüsusən türkmən dilində ö saıti daha sabitdir. Türk dilinə nisbətən qaqauz dilində ü-yə keçid müəyyən dərəcədə üstünlüyə malikdir. Müq. et: gözəl [Azərb.], qözel [türkm.] qüzəl [türk] qızı, [qaq.] küçə [Azərb.] köçə [türkm.] və s. [12, s. 21].

Qapalı saıtlərin qapalı saıtlərlə əvəzlənməsi

ə>i. Kəngərli rayonu şivələrində maraqlı fonetik hadisələrdən biri də ə>i əvəzlənməsidir. Bu əvəzlənmə rayonun Qarabağlar, Yurdu, Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı kəndləri üçün daha səciyyəvidir. Burada həmin hadisəyə ən çox bir və ikihecalı sözlərin birinci qapalı hecasında rast gəlmək olar. Məs.: şikil [şəkil]. E.İ.Əzizovun fikrincə, türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biri olan ə>i səs uyğunluğu Orxon abidələrinin dilində dialekt fərqi olmuşdur:

el-il, eki-iki, uer-uir, ver-vir, ves-vis [3, s. 159].

M.İ.Yusifov e>i əvəzlənməsinin qıpçaq dillərində xüsusən tatar və başqırd dillərində daha çox yayıldığını göstərir [12, s. 25].

Akad. M.Ş.Şirəliyev tatar və başqırd dillərindəki xüsusiyyətlərlə uyğunluq təşkil edən bu tipli dəyişmələri qıpçaq elementləri kimi göstərir [12, s. 8].

Fikrimizcə, e>i əvəzlənməsindəki i-ləşmə orfoepik hadisəsidir. Məsələn, türk dilində felin kökü a və e geniş saitləri ilə bitirsə, həmin saitlər ı, u və i, ü saitləri ilə əvəzlənilir. Məs.: de-diyorsun, ye yiyorsun, bekle-bekliyorsun və s.

ı>i. Kəngərli rayonu şivələrində ı>i əvəzlənməsinə ən çox sözün ikinci hecasında m, l, ş, y samitlərindən sonra təsadüf edilir. Bu əvəzlənmə rayonun Xok, Qıvraq, Şahtaxtı, Qabıllı, Yeni Kərki, Böyükdüz, Çalxanqala, Təzəkənd kənd şivələrində daha geniş yayılmışdır. Məs.: qəyçi//qayçı [b.k.], siriməy [1 tikmək, 2 sıırmaq] [ək.k.].

T.B.Həmzəyevin fikrincə, həmin hadisə cənub qrupunda, xüsusilə Ordubad dialektində sözün ilk hecasında, şərq qrupunda sözün sonuncu açıq hecasında özünü göstərir [7, s. 23]. Bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Çünki cənub qrupunda, xüsusən də Kəngərli şivələrində sözün birinci hecasında ı>i əvəzlənməsi özünü göstərir.

i>ü. Qərb qrupu dialekt və şivələri üçün daha səciyyəvi olan i>ü əvəzlənməsi Kəngərli şivələri üçün səciyyəvi deyildir. Şimal və qərb qrupunda geniş yayılmış bu fonetik hadisəyə Kəngərli şivələrində bir neçə sözdə təsadüf olunur. məsələn: çəküc.

Saitlərin artımı

Kəngərli rayonu şivələrində təsadüf edilən fonetik hadisələrdən biri də sözlərə saitlərin əlavə edilməsidir. Bu hadisə sözün əvvəlində, ortasında və həm də axırında özünü göstərir. Bunlardan birinci hal daha səciyyəvidir. Bunu aşağıdakı hallarda görmək olar.

Söz əvvəlinə saitin artımı

Alınma sözlərə aid olan bu hadisə Kəngərli rayonu şivələrində də geniş yayılmışdır. Burada sözün əvvəlinə i, u, bəzən də ü saitləri əlavə edilərək işlədilir.

i səsinin artımı: işqaf, isdol, İrza, [ək.k.], isgan, irayon, iradyo, İrəsul, İrəhim, İrana [ə.k.].

u səsinin artımı: urus, uruset, urusvay, urusça, üruzgar [ək.k.].

ü səsinin artımı: ürüsvey, ürüşvət [ək.k.].

Söz ortasına saitin artımı

Kəngərli şivələrində sözün ortasına saitlərin artırılması hadisəsinə nisbətən az təsadüf edilir. Burada ə, ı, ü, i saitlərindən biri iki samit arasına artırılaraq işlədilir; məs.: höküm, şəxis, hərif, əmir, nəbiz [ək.k.], vedirə, ötürü. Gülüsüm [ək.k.].

Söz axırına saitin artımı

Kəngərli şivələrində söz axırında saitlərin artımına olduqca az hallarda təsadüf edilir; məs.: metrə//metirə, nəfəsə, həmi, nə xərtənə//qədərə [ək.k.].

Saitlərin düşümü.

Dialekt və şivələrimizdə səciyyəvi fonetik hadisələrdən biri də sözlərdən saitlərin düşməsidir. Kəngərli şivələrində həmin hadisə ən çox sözün ortasında özünü göstərir.

Kəngərli şivələrində ən çox alınma sözlərin sonuncu hecasından əvvəlki vurğusuz hecasındakı qapalı sait düşür. Bunu aşağıdakı sözlərdə görmək olar. Məs.: ərzə, səhfə, papruz, Həlmə, yadgar [ək.k.].

Burada söz ortasından saitin düşməsi hadisəsinə bir sıra ikihecalı sözlərə saitle başlayan başqa bir söz artırıldıqda da görmək mümkündür. Məs.: qəynarvadı, qaynata, qaynana. Bundan başqa, bəzi ikihecalı sözlərin ikinci açıq hecasında qapalı sait ismin yerlik və çıxışlıq halla-

rında düşür. Belə olduqda sözün sonuncu hecasındakı vurğu şəkilçidəki saitın üzərinə keçir. Məs.: orda, ordan, bırda, harda [ək.k.].

Kəngərli şivələrində iki sözün birləşməsi zamanı birinci sözün sonuncu saiti düşür. Bunu aşağıdakı sözlərdə görmək olar. Məs.: əmqızı, Əlquli, bacoğlı, Əlmuxdər, Əlpaşa Əzzağa, dayoğlu [ək.k.].

Bunlardan başqa, Kəngərli rayonu şivələrində l, n, r, sonor samitləri ilə qurtaran fellərə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisi artırıldıqda şəkilçidə olan sait səs düşür. Məs.: vırram, verrəm, qırram, billuğ [b.k.] və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU nəşri, 1973, 256 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı: Elm, 1990, 282 s.
3. Əzizov E.İ. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 352 s.
4. Əzizov E.İ. Söz köklərində saitlərin incələşməsi // S.M.Kirov ad. ADU Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat ser., Bakı: ADU-nun nəşri, 1974, № 2, s. 98-104.
5. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. II c., Bakı: Lider, 2008, 465 s.
6. Həmzəyev T.B. Ordubad rayonu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri // Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1953, № 7.
7. Həmzəyev T.B. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. ADU, 1985, 61 s.
8. İslamov M.İ. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərb. Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1968, 274 s.
9. Quliyev Ə.A. Naxçıvan ağızları söz varlığı. Ankara: BRC, 2010, 96 s.
10. Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA, 1961, 281 s.
11. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.
12. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984, 152 s.
13. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Москва-Ленинград, 1940, 270 с.
14. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку. Изд-во АН Азерб. ССР, 1958, 190 с.
15. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Москва, 1964, 298 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ismayilzulfyye@yahoo.com

Zulfiyya Ismayil

PHONETIC PHENOMENA IN DIALECTS OF THE KANGARLI DISTRICT

In the article, the phonetic phenomena in the dialects of Kangarli district are analyzed. In the dialects of Kangarli district, phonetic features, mainly more interesting linguistic facts (diphthongs, vowel replacement, vowel increase) were analyzed. The phonetic features of the dialects of the Kangarli district were investigated separately, and a systematic study was conducted to reveal the specific features of the dialects of the region on the basis of dialect materials.

Keywords: *Nakhchivan, Kangarli, dialect, vowel, phonetic features.*

Зульфия Исмаил

ФОНЕТИЧЕСКИЕ ЯВЛЕНИЯ В ДИАЛЕКТАХ КЕНГЕРЛИНСКОГО РАЙОНА

В статье анализируются фонетические явления в диалектах Кенгерлинского района. В диалектах Кенгерлинского района были проанализированы фонетические особенности, в основном более интересные лингвистические факты (дифтонги, замена гласных, увеличение гласных). Отдельно были исследованы фонетические особенности диалектов Кенгерлинского района и проведено систематическое исследование для выявления специфических черт диалектов региона на основе диалектных материалов.

Ключевые слова: *Нахчыван, Кенгерли, диалект, гласный, фонетические особенности.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.01.2023

Son variant 22.02.2023

UOT 81' 41; 801.7

AYSEL EMİNOVA

**ŞƏRUR RAYONUNUN ANTROPONİM SƏCİYYƏLİ TOPONİMLƏRİN
STRUKTUR-SEMANTİK TƏHLİLİ**

Məqalədə Şərur rayonuna daxil olan antroponim səciyyəli toponimlərdən və bu toponimlərin yaranma yollarından bəhs olunur. Şərur rayonu ərazisi daxilində antroponimik səciyyəli toponimlər çoxluq təşkil edir ki, bu toponimlərin yaranmasında da əsas rolu şəxs adları təşkil edir. Şəxs adı, fəmiyyə və ya təxəllüs bildirən sözlərdən yaranan bəzi Şərur rayonu toponimləri İbadulla, Babəki, Şəhriyar, Sərdarabad kəndlərini nümunə göstərmək olar. Bir sıra antroponim səciyyəli toponimlər isə memuar-xatirə xarakteri daşıyır ki, buna Şərur rayonu oymonimlərindən Bəhrüz Kəngərli, Xətai və s. kimi kəndləri daxildir.

Tədqiqatdan belə nəticəyə gəlinir ki, Şərur rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antroponimik səciyyəli toponimlər də milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

Açar sözlər: Şərur rayonu, toponim, antroponim, Dizə, təxəllüs, soyad, rütbə, titul.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası dünyanın ən qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biridir. Ərazidə şəhərsalma mədəniyyəti beş min ildən artıq olan qədim Naxçıvan torpağı xalqımızın tarixi, dili, ədəbiyyatı, folkloru, arxeologiya və etnoqrafiyası, təbii sərvətləri, maddi mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, ünvanımızı müəyyən-ləşdirən söz abidələrimizi – toponimləri də qoruyub saxlamış, öz şərəfli tarixini, dilini, mədəniyyətini dağlara, daşlara, kəndlərə möhürləmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki onomastik vahidlərin tədqiqi də yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuş, toponimlərin əsaslı və elmi şəkildə öyrənilməsinə imkan yaradılmışdır.

Blokada şəraitində olan Naxçıvan toponimlərin öyrənilməsi ictimai-siyasi və mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, toponimlərin tarixi xalqın tarixidir. Bu adlar dilimizin fəaliyyət dairəsi, xalqımızın tarixi, coğrafiyası, etnogenezi, etnoqrafiyası, yaşam tərzini, mədəniyyəti, qədim milli təfəkkürü, adət-ənənəsi, sosial-iqtisadi vəziyyəti və s. ilə sıx bağlıdır. Məqalədə də tədqiqata cəlb etdiyimiz məsələ Şərur rayonunun antroponim səciyyəli toponimləridir.

Şərur adının mənşəyi haqqında bir-birindən fərqli fikirlər söylənmişdir. Bəzi tədqiqatçılar onu “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarındakı Şirokuz/Şəril/Şəruk/Şərur və s. variantlarda oxunan ərazi adı olduğunu, bəziləri müxtəlif tayfa adları ilə (sar/şar, salur, şıraç/sıraç/sir), bəziləri Şumer dilində ilahi qüvvələrlə bağlı anlayış kimi izah etmişlər [2, s. 192-194].

Adın izahı baxımdan İ.Şopenin bir qeydi diqqəti cəlb edir. Belə ki, müəllif *əli-şərurlu* tayfasının adını çəkir və bu tayfaların Şərur-Dərələyəz qəzasındakı Alışar kəndində məskunlaşdığını yazır [16, s. 521]. Q.Qeybullayev də *əli-şərurlu* tayfalarını qazax tayfalarının tirələrindən biri kimi göstərir [8, s. 72]. Buna əsasən Şərur adının qazax tayfalarından olan *əli-şərurlu* tirəsinin adı ilə bağlı olduğunu düşünmək olar.

Ə. Novruzlu və V.Baxşəliyev Şərur sözünü şumerlərin bir qolu olan *ur* tayfalarının adı ilə əlaqələndirərək “m.ö. VII-IV əsrlərdə bu ərazidə türkdilli *sarmat* tayfalarının yaşadığını və Şərur sözünün *şar* hissəsinin həmin *sarmat* sözünün *sar* hissəsi ilə əlaqədar yarandığını” güman edirlər. Onların fikrincə, *şar* sözü arxaik formada *sar* olmuş, sonradan *z* səsinin *ş* səsinə

keçməsi nəticəsində *şar* kimi səslənmişdir. Beləliklə, Şərur sözünün hər iki tərəfi türkcə *şar* (*sar*) və ur sözlərinin birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmişdir [14, s. 166-167].

Qeyd edək ki, bizim də ehtimalımız A.Bağirovun ehtimalı ilə üst-üstə düşür [2, s. 195]. Düşünürük ki, Şərur sözünün mənşəyini qədim Oğuz *Salor/Salur* tayfa adı ilə əlaqələndirməyi mümkün bilirik. Qədim türk dillərində geniş yayılmış *s-ş* dəyişməsi (məs: Saka- Şaka, Saklar-Şaklar) nəticəsində *Salur Şalur* şəklinə və *l-r* əvəzləməsi nəticəsində isə *Şalu-Şarur* və müasir dövrümüzdə isə *Şərur* şəklinə düşüb. Naxçıvan ərazisində oğuzların çoxsaylı tayfa, qəbilə və nəsilələrinin aparıcı mövqə tutması, oğuz mənşəli adların mövcudluğu Şərur sözünün oğuzlarla bağlı olmasının qənaətinə gəlirik. Bu ərazilərin oğuz yurdu olması faktını bir daha təsdiq edir.

Şərur rayonu ərazisində mövcud olan bütün toponimlərin dil mənsubiyyətini, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini açıqlamaq, onları tarixi-lingvistik planda tədqiq etmək imkan xaricindədir. Çünki bu toponimlər leksik, semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinin zənginliyinə, müxtəlif xalq, nəsil, qəbilə, tayfa, tirə, şəxs, quş, heyvan, bitki və s. adları ilə bağlı yarandığına görə məna və qrammatik formalarına görə biri-birindən seçilir. Ona görə də ərazidə etnotoponim, hidrotoponim, zootoponim, fitotoponim, kosmotoponim, antropoponim kimi zəngin toponimlər sistemi yaranmışdır.

Şərur rayonu ərazisi daxilində antroponimik səciyyəli toponimlər çoxluq təşkil edir. Antroponim səciyyəli toponimlərin yaranmasında əsasən şəxs adları üstünlük təşkil edir. Antroponim adlanan belə toponimlər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisi, həmçinin Şərur rayonu ərazisində də bir neçə yolla yaranır:

1. Şəxs adı, familiya və ya təxəllüs bildirən sözlərdən ibarət olur ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən kimi *İbadulla*, *Ağəhməd*, *Şəhriyar* kəndlərini nümunə göstərmək olar.

İbadulla. XIX əsr rus elmi mənbəsində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına aid kənd olmuşdur [16, s. 485]. Qeyd edək ki, kənd adına XVI-XVIII əsr mənbələrində və XIX-XX əsrə aid digər rusdilli mənbələrdə rast gəlinmir. Qızılbaş tayfalarından şamlıların bir qolu *abdullu* adlanırdı [1, s. 9]. Çox güman ki, *Abad-ulla abdullu* sözünün təhrif olunmuş formasıdır, kənd *abdullu* tirəsinin yaşadığı ərazi olduğu üçün belə adlandırılmışdır. XIX əsrdə İrəvan xanlığında *Abdullar*, *Abdulkənd*, *Abdulağalı* oykonimləri qeydə alınmışdır [1, s. 9]. *Abadulla* adının *abad* hissəsi “abadlıq, abadanlıq”, *ulla* hissəsi isə “əla, ən uca”, “çox gözəl” mənalarında işlənərək adın mənasında “əla, abad yer”, “çox gözəl abad məkan” anlamını yaratmışdır.

Fikrimizcə, kəndin əvvəlki adı başqa imiş, yaxud yeni salınan kəndin əsası *İbadulla* adlı şəxs tərəfindən qoyulduğu və ya ona mənsub olduğu üçün kəndə bu ad verilib. Həm də düşünürük ki, oykonimin adının *Abadulla* variantı həqiqətə daha yaxındır.

Ağəhməd. XX əsrin əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasına aid kənd olmuşdur. 1590-cı il və 1728-ci il mənbəsində *Əxi Əhməd*, 1727-ci il mənbəsində isə *Ağ Əhməd* şəklində qeyd olunmuşdur [2, s. 218, 238, 259]. Hazırda Şərur rayonunda mövcud olan *Axaməd* kəndidir [11, s. 11]. Əvvəlki adı *Ağəhməd* olan kənd 2003-cü ildən *Axaməd* adlandırılmışdır.

F.Qan *Ax-Axmed* şəklində qeyd edir və ərəb mənşəli *ax* – “qardaş” və *Əhməd* şəxs adı əsasında yarandığını və “hansısa Əhməd qardaşın kəndi” mənasında işləndiyini yazır [7, s. 19]. K.N.Smironov yazır ki, kənd adı ilkin olaraq *Ağa Əhməd* şəklində olmuşdur [17, s. 50]. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *əxi* sözünün mənası “qardaş”dır. Bundan əlavə, orta əsrlərdə Kiçik Asiyada və qismən də Azərbaycanda meydana gəlmiş “Zəhmət qardaşlığı” cəmiyyətinin üzvləri *əxilər* adlanırdı [1, s. 75]. Buradan belə nəticə çıxır ki, kənd adı “Zəhmət qardaşlığı” cəmiyyətinin üzvü olduğuna görə *Əxi* adlandırılan *Əhməd* adlı şəxsin adı ilə bağlı da yarana bilər. *Əxi* sözü Azərbaycan dilinin Meqri dialektində işlənən *əği* sözünün fonetik variantı ola

bilər. Əgi “mağara” mənası ifadə edir. Əgi/Əxi Əhməd “Əhməd mağarası” şəklində də izah oluna bilər. Şəxs adı ilə bağlı olduğuna görə oykonimi antroponim kimi səciyyələndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Şəhriyar. Hazırda Şərur rayonunda kənd adıdır. Bu ad 1590-cı ildə qeydə alınmış [6, s. 168] və növbəti mənbələrdə də öz əksini tapmışdır. K.N.Smironovun ehtimalına görə bu ad ərəb mənşəli qəməri ay Şahnaz və ya dövlət adı ilə bağlıdır [17, s. 119]. Bizim də qənaətimiz bu yöndə olduğu üçün, düşünürük ki, oykonim kəndin əsasını qoyan eyni adlı şəxsin adı ilə bağlıdır. Bu səbəbdən oykonimi antroponim səciyyəli oykonim kimi qəbul etmək olar.

2. Bir qisim antroponim səciyyəli oykonimlər isə memuar-xatirə xarakteri daşıyır ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən *Xətai*, *Babəki*, *Bəhrüz Kəngərli*, *Şangirey* kəndini nümunə göstərmək olar.

Babəki (və ya Abasiyə). XIX əsr elmi mənbəsində İrəvan əyalətinin Şərur mahalına aid kənd olmuşdur [16, s. 485]. XX əsrin əvvəllərinə aid rus mənbəsində qeydə alınmışdır. Hazırda Şərur rayonunda Babəki kəndi mövcuddur [13, s. 11]. Kənd adının digər variantı *Babəki* xalq qəhrəmanı Babəkin adını daşıyır və “Babəkə məxsus, Babəkin tərəfdarları” mənasında işlənir. Kənd adı XVIII əsrə aid “İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə Babəki Qarxın [6, s. 73], “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri”ndə isə Babəki qışlağı şəklində qeyd olunmuşdur [11, s. 328]. Şərurda Babək qalasının olması faktı da bu adlar arasında uyğunluq olduğunu təsdiqləyir.

B.Budaqov və Q.Qeybullayev kəndin adının “Baba-Əxi adından təhrif” olunduğunu yazır [3, s. 44]. Lakin F.Rzayev kəndin VII-VIII əsrlərdə salındığını əsas götürərək bu fikrin yanlış olduğunu göstərir. Belə ki, Babək üsyanı XIX əsrdə baş vermişdir. Tədqiqatçı kənd adının hun tayfaları ilə bağlı olduğunu, ba-bak – “yaxşı bəylər” mənası ifadə etdiyini yazır [15, s. 174]. Lakin bizim qənaətimizə görə, bu oykonim Babək Xürrəminin adı ilə bağlı olması fikri daha inandırıcıdır. Bu səbəbdən də oykonimi xatirə, memuar xarakterli antroponimlərə aid etmək olar.

Bəhrüz Kəngərli. Şərur rayonunda kənd adıdır. Əsası XX əsrin ortalarında qoyulub və kənd müvəqqəti yaşayış yerindən daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilib. Kənd əsasən heyvandarlıq və maldarlıq təsərrüfatı ilə əlaqədar yaranıb. Rayon XDM İK-nin müvafiq qərarı ilə yeni salınmış bu kəndə görkəmli boyakar və qrafika ustası, Azərbaycanın ilk ali təhsilli rəssamı, həmyerlimiz Bəhrüz Kəngərlinin adı verilmiş və bu ad Azərbaycan Milli Məclisi tərəfindən rəsmiləşdirilmişdir.

Xətai. Şərur rayonunda kənd adıdır. Kəndin əsası 1970-ci illərin axırlarında qoyulub. Ətraf kəndlərdən köçən ailələr burada daimi məskunlaşmış, kəndə böyük mütəfəkkir şair və dövlət xadimi Şah İsmayıl Xətəinin şərəfinə bu ad verilmişdir.

Şangirey. XX əsrin əvvəllərində Şərur-Dərələyəz qəzasında qeydə alınan kənd adıdır [19]. 1921-ci ildə kəndin adı dəyişdirildiyindən sonrakı mənbələrdə bu ada rast gəlinmir. Şangirey antroponim səciyyəli addır. Bu ad XIX əsrin 50-ci illərindən sonra Naxçıvanda qəza rəisi işləyən Krım zadəganının oğlu, su mühəndisi A.Şahingireyin adı ilə bağlıdır. Məlumat görə, A.Şahingirey dövlətdən 2 min desyatın torpaq icarəyə götürür və 30 km məsafədən kanal çəkdirir. 1896-cı ildə kanalın çəkilişi başa çatır [12, s. 289]. İndi də həmin kanal əhali arasında “*Şangirey kanalı*” kimi tanınır.

3. Şəxs adına dizə, oba, qışlağı və kənd topoformantının artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən *Sərdarabad*, *Həmzəli*, *Zülfüqar qışlağı* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

Sərdarabad. Şərur rayonunda kənd adıdır. XIX əsrdə qeydə alınmış [16, s. 503] bu kənd adı haqqında belə deyilir ki, Şah İsmayıl Xətai Şərur düzündə olarkən Sərdar bəyin rəhbərlik etdiyi qoşun bu ərazidə müvəqqəti yaşayış məntəqəsi salmış və qoşun getdikdən sonra yaxın kəndlərdə ev-əşiyə ehtiyacı olan əhali köçüb burada yaşamışdır. Beləliklə, kənd müvəqqəti yaşayış məskənindən daimi yaşayış məntəqəsinə çevrilmiş və Sərdarbəyin şərəfinə kəndə bu ad verilmişdir. Ancaq bu fikirdən fərqli olaraq tarixi faktlar sübut edir ki, XIX əsrdə Şərur mahalının Qarahəsənli, Əli Məmməd qışlağı və Sərdarabad kəndləri İrəvan xanlığında sərdar titulu olan Həsən xan və Hüseyn xan İrəvanski (Qacar) qardaşlarına məxsus olmuş və əsrin ortalarında bu kəndlər Həsən xanın oğlu, Şərur qəza polis idarəsində işləyən Mehdiqulu bəy tərəfindən idarə olunmuşdur. Elə buna görə də kəndə sərdar titulu olan qardaşların şərəfinə Sərdarabad adı verilmiş və bu ad XX əsrin 20-ci illərində Təzəkənd adı ilə əvəzlənmişdir. Hazırda kənd paralel ad daşıyır.

Həmzəli. Şərur rayonunda kənd adıdır. Kəndin ilkin adı *Sübhankənd*, XIX əsrdə isə *Həmzəli Dizə* olub [6, s. 57]. Həmzəli adı orta əsrlərdə Azərbaycanda, eləcə də Naxçıvanda yaşayan eyniadlı tayfa adı əsasında yaranıb. A. Həsənov çox haqlı olaraq qeyd edir ki, Həmzəli tayfası tarixi izləri-nişanələri özündə yaşadan bir addır [4, s. 24]. Həmzəli oykonimi *Həmzə* şəxs adına *-li* sözdüzəldici şəkilçisinin qoşulması ilə əmələ gəlib. Eyniadlı kənd Qəbələ və Qubadlı rayonlarında da vardır.

Zülfüqar qışlağı. 1728-ci ildə Şərur nahiyəsində qeydə alınan bu kənddə Bayat əşirətinə məxsus 7 ailə yaşayırmış [11, s. 329]. Qışlaq Zülfüqar adlı şəxsə məxsus olduğu üçün belə adlandırılıb.

4. Şəxs, nəsil, tayfa, tirə, rütbə, titul bildirən sözlərə etnik anlayış bildirən və $-lı^4$ şəkilçinin artırılması yolu ilə yaranır ki, buna Şərur rayonu oykonimlərindən *Kərimbəyli*, *Alxan pəyəsi* kimi kəndləri nümunə göstərmək olar.

Kərimbəyli. Şərur rayonunda kənd adıdır. Kərimbəyli adının mənə açımına iki mövqedən yanaşmaq olar. Öncə, bu variantı məqbul saymaq olar ki, *Kərimbəyli* qırpçaq mənşəli qazax tayfasına məxsus addır. Qazax tayfası *çobankərə* və *qarapapaqlı* adı ilə iki böyük hissədən (tayfadan) ibarət olub və hər iki tayfada *kərimbəyli* qolu olub [9, s. 72]. Qazax tayfasının müxtəlif tirə və qolları Azərbaycanın əksər yerlərinə səpələnmiş, o cümlədən Naxçıvan ərazisində də öz ünvanını saxlamışdır. İkinci ehtimal isə bundan ibarətdir ki, toponim İrəvan xanlarının adı ilə bağlı ola bilər. Çünki XIX əsr və ondan əvvəlki dövrlərdə Şərur mahalının bu hissəsi İrəvan xanlığına tabe olmuş və xana məxsus ailələr bu ərazidə yaşamışdır.

Şifahi söyləmələrə görə, kəndin əsası Kərim bəy adlı şəxs tərəfindən salındığı üçün bura Kərimbəyli adlandırılıb. Bu haqda bir rəvayətdə deyilir ki, 1501-ci ilin ortalarında Əlvənd Mirzə ilə Şərur düzündə döyüşən Şah İsmayıl Xətəinin qoşun başçısı Kərim bəy bir müddət burada qalıb indiki kəndin əsasını qoyur. Elə o vaxtdan da Kərimbəyli deyilir. Hesab edirik ki, kəndin özü və adı haqqında söylənilən bu rəvayət həqiqətə uyğun deyil.

Alxan pəyəsi. XIX əsrdə Naxçıvan əyalətinin Dərələyəz mahalına [16, s. 488], XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının Şərur-Dərələyəz qəzasına aid kənd olmuşdur. Hazırda Ermənistanda Keşişkənd rayonunda kənddir. 1918-ci ildə kənd əhalisi öz yurdundan deportasiya olunmuşdur [5, s. 32]. XX əsr rus müəllifi F.Qan “SMOMPK”-in 40-cı buraxılışındakı məqaləsində bu toponimin tatar mənşəli *Əli xan* şəxs adı əsasında meydana gəldiyini yazır. *Pəyə* sözünün “sütun (abidə)” mənasında işləndiyini yazır və kənd adını “Əlixanın sütunu” mənasında izah edir [7, s. 9]. H.Mirzəyev yazır ki, bu kəndi Vəkilovlar nəslindən olan Alıxan salmışdır [10, s. 236]. Ona görə də kənd Alıxanpəyəsi adlandırılmışdır.

Fikrimizcə, Alxanpəyəsi kənd öz adını *alxanlı* nəsil adından almışdır. Bu barədə S.P.Zelinski “Qafqazın ərazi və tayfalarının təsviri məcmuəsi”ndəki məqaləsində də yazır. O, qeyd edir ki, tatarlar bir-neçə tayfadan ibarətdir. Əlixanlı bu nəsilərdən biridir [18, s. 247]. Beləliklə, Alxanpəyəsi “Alxanlı nəslinə aid pəyə” kimi izah oluna bilər.

Əlvənd daşı. Şərur rayonunda Ağqoyunlu hökmdarı Əlvənd Mirzənin adı ilə bağlı bir daş vardır. Bu daş 1501-ci ilin ortalarında Səfəvilərlə Ağqoyunlular arasında gedən döyüşdə Əlvənd Mirzənin yeri olmuşdur. Daş ətrafında dayanıb qoşuna rəhbərlik edən Əlvənd Mirzə döyüşdə məğlub olduğunu görüb meydana qaçmış, bundan sonra həmin daş yerli əhali arasında Əlvənd daşı adlandırılmışdır.

Səmirzə zağası. Şərur rayonunun Havuş kəndindəki bu yerin adı görkəmli dövlət xadimi və sərkərdə, şair Şah İsmayıl Xətəinin oğlu Sam Mirzənin adı ilə bağlı yaranmışdır. Səmirzə Sam Mirzə şəxs adının fonetik dəyişikliyə uğramış formasıdır. Tələffüz zamanı sözün Sam hissəsinin sonundakı m səsinin düşməsi nəticəsində bu ad Səmirzə şəklində qalmışdır.

Eyvaz xan dağı. Şərur rayonunun Gümüşlü kəndində yerləşən bu dağ şəxsiyyəti bizə məlum olmayan, vaxtilə xan titulu daşıyan şəxsin adı ilə bağlı yaranmışdır.

Xan yurdu. Bu adın mənşəyini S.Babayev Kitabı-Dədə Qorqud dastanının qəhrəmanı Qazan xanın adı ilə bağlı izah edir [2, s. 131]. Xan yurdu Naxçıvan xanlarına məxsus yaylaq yeridir. Bu səbəbdən də S.Babayevin fikri ilə razılaşıırıq.

Məmməd yeri. Axaşad kəndi ərazisində (Şərur) sahə adıdır. Arxeoloji qazıntılar ərazinin qədim yaşayış yeri olduğunu sübut etmişdir. Xalq arasında buraya “Kəbirli” də deyirlər. Kəbirli sözü ərəbcə “böyük, ulu, yaşlı, qoca, mühüm, ciddi” mənalarını verir. Ərazi Məmməd adlı şəxsin mülkiyyəti, əkin, biçin üçün istifadə yeri olduğu üçün belə adlandırılmışdır.

Münhbabağlı. Şərur rayonunun aşağı Yaycı kəndi ərazisindədir. Antroponim səciyyəli bu adın Münh hissəsi hansısa mürəkkəb bir şəxs adının təhrif olunmuş formasıdır. Bu adın antroponim olmasını “babağlı” hissəsi sübut edir. Həmin şəxs dağ ətrafında məskunlaşıb heyvandarlıqla məşğul olduğu üçün əraziyə onun adı verilmişdir.

Tədqiqatdan belə elmi nəticəyə gəlirik ki, Şərur rayonunda mövcud olan digər məntəqə adları kimi antroponimik səciyyəli oykonimlərdə milli mənşəli adlardır və Naxçıvan Muxtar Respublikasının tarixini, qədimliyini, milliliyini özündə əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 304 s.
2. Bağırov A. Naxçıvanın oykonimləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
3. Budaqov B., Qeybullayev Q. Naxçıvan diyarının yer yaddaşı. Bakı: Nafta-press, 2004, 120 s.
4. Həsənov A.Q. Coğrafi adlarda tarixin izləri // ADU-nun Elmi əsərləri. Dil-ədəbiyyat seriyası, Bakı, 1966, № 3, s. 19-27.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002, 32 s.
6. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
7. Ганн К.Ф. Опыт объяснения Кавказских географических названий // СМОМПК, вып. 40, Тифлис, 1909, с. 1-64.
8. Qeybullayev Q. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1994, 248 s.
9. Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: ЭЛМ, 1986, 192 с.

10. Mirzəyev H. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı: ADPU, 1997, 352 s.
11. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Bakı: Sabah, 1997, 336 s.
12. Naxçıvan ensiklopediyası: 2 cildə. Bakı: AMEA-nın nəşri, 2005, 360 s.
13. Naxçıvan Muxtar Respublikasının siyasi-inzibati xəritəsi. 2013.
14. Novruzlu Ə., Vaxşəliyev V. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993.
15. Rzayev F. Qədim Şərur oyuqonimlərinin mənşəyi. Bakı: Nurlan, 2006, 225 s.
16. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург, 1852, 644 с.
17. Смирнов Н.К. Материалы по истории и этнографии Нахичеванского края (Тифлис, 1934 г.). Баку: Озан, 1999, 156 с.
18. Зелинский С.П. Три магала: Нахичеванский, Ордубадский и Даралагезский. Географо-статистическое и сельскохозяйственное описание / Сборник сведений о Кавказе, Тифлис, т. 7, 1880, 247 с.
19. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycanın siyasi xəritəsi.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ayselmetinoguz@gmail.com

Aysel Eminova

STRUCTURE-SEMANTIC ANALYSIS OF ANTHROPONIMICAL TOPONYMS OF THE SHARUR REGION

The article deals with the anthroponyms of the Sharur region and the ways in which these concepts are created. Within the territory of Sharur region, anthroponimic concepts of toponyms are dominated by the fact that the main role in the creation of these concepts is the person's names. Examples of some of the Sharur regions, such as İbadulla, Babek, Shahriyar, Sardarabad, are examples of people's name, family name, or stage-name. Some of the anthroponyms are of memorable character, such as Bahruz Kangarli, Khatai and others. The article also focuses on the etymology of Sharur, referring to ancient historical sources and archives.

It is concluded that the names of other nationalities in the Sharur region, such as the names of national origin in toponyms of antroponimic terms, are the history, ancientness and nationality of the Nakhchivan Autonomous Republic.

Keywords: *Sharur district, toponyms, anthroponym, stage-name, surname, rank, title.*

Айсель Эминова

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТОПОНИМОВ С АНТРОПОНИМНЫМИ СВОЙСТВАМИ В ШАРУРСКОМ РАЙОНЕ

В статье рассматриваются топонимы с антропонимными свойствами в Шарурском районе и способы их создания. На территории Шарурского района большинство составляют топонимы с антропонимными свойствами, и в образовании этих топонимов основную роль играют имена личностей. Образование топонимов Шарурского района

от имен, фамилий и псевдонимов можно показать на примере названий деревень Ибадуллах, Бабек, Шахрияр, Сардарабад. Некоторые топонимы с антропонимными свойствами содержат мемуарно-памятный характер, в их число можно включить такие села Шарурского района, как Бехруз Кенгерли, Хатаи и другие.

Из исследования делается вывод о том, что, как и названия других пунктов в Шарурском районе, антропонимные топонимы также национального происхождения и отражают в себе историю, древность и национальность Нахчыванской Автономной Республики.

Ключевые слова: *Шарурский район, топонимы, антропоним, псевдоним, фамилия, звание, титул.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 24.02.2023

Son variant 17.03.2023

ƏDƏBİYYAT VƏ FOLKLOR

UOT 82-94

FƏRMAN XƏLİLOV

HÜSEYN RAZİNİN “GÜNDƏLİK”LƏRİNİN MAKİNA VARIANTLARI VƏ ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən görkəmli şair, dramaturq, publisist və tərcüməçi Hüseyn Razi (1924-1998) eyni zamanda memuar ədəbiyyatının gündəlik janrında da qələmini sınamışdır. H.Razinin gündəlik qeydləri 1964-cü ilin 24 fevralından 1993-cü ilin 31 dekabrı daxil olmaqla 30 illik bir dövrü əhatə edir.

Naxçıvanda, həmçinin Azərbaycan və onun daxil olduğu Sovetlər İttifaqında baş verən bəzi ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni proseslərin gedişatını özündə əks etdirən həmin “Gündəlik”lər bugünkü oxucular üçün də öz aktuallığını itirməmişdir. Məqalədə ilk dəfə olaraq H.Razinin “Gündəlik”lərinin makina variantı və əlyazma nüsxələri mətnşünaslıq baxımından araşdırılmışdır.

Tədqiqat nəticəsində müəllif belə qənaətə gəlir ki, “Gündəlik”lərinin makina variantı və əlyazma nüsxələrinin hər birinin özünəməxsus orijinal xüsusiyyətləri vardır. Onların araşdırılması həm H.Razinin ədəbi irsinin bütöv şəkildə tədqiq olunması, həm də Naxçıvan ədəbi mühitində memuar ədəbiyyatın bəzi özünəməxsusluğunun öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, memuar ədəbiyyatı, Hüseyn Razi, gündəlik janrı, mətnşünaslıq.*

Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən görkəmli şair, dramaturq, publisist və tərcüməçi Hüseyn Razi (1924-1998) eyni zamanda memuar ədəbiyyatının gündəlik janrında da qələmini sınamışdır. Onun 1964-1993-cü illəri əhatə edən 28 cilddən ibarət olan gündəlikləri qızı Firuzə Rzayevanın şəxsi arxivində, bəzilərinin isə surəti AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunur.

XX əsrin 30 illik bir kəsiyində (1964-1993) nəinki təkcə Naxçıvanda, həmçinin Azərbaycan və onun daxil olduğu Sovetlər İttifaqında baş verən bəzi ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni proseslərin gedişatını özündə əks etdirən həmin “Gündəlik”lər bugünkü nəslin oxucuları üçün də öz aktuallığını itirməmişdir.

H.Razinin “Gündəlik”lərinin çox cüzi bir hissəsi ilk dəfə olaraq onun haqqında fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası yazıb müdafiə edən Nadir İsmayılov tərəfindən tədqiqatə cəlb edilmişdir. Həmin “Gündəlik”ləri şairin publisistikasının tərkib hissəsi hesab edən N.İsmayılov 1988 və 1989-cu illərə aid olan qeydlərdən bəzi nümunələri diqqətə çatdırmış və bu nümunələrin məzmununa əsaslanaraq belə qənaətə gəlmişdir ki, “Bu kiçik qeydlər şairin vətəndaşlıq mövqeyini aydın göstərir. Moskvanın fitvası ilə törədilən min bir ixtilaf, qondarma Qarabağ problemi, qaçqınların, didərginlərin ilk dəstələrinin yurd-yuvasından qovulmasından şairin keçirdiyi həyəcanları, eləcə də şəxsi həyatından bəzi məqamlar diqqəti cəlb edir” [3, s. 173].

Biz də H.Razinin ədəbi irsini araşdırarkən onun “Gündəlik”ləri ilə yaxından tanış olmuş, bəzi məqalələrimizdə [4, s. 191-197; 5, s. 105-124.] və tərtib etdiyimiz “Hüseyn Razi. Bibliografiya” adlı kitabda [2, s. 9-10] bu barədə nisbətən geniş şəkildə bəhs etmiş, onların məzmunu haqqında oxuculara belə bir ümumiləşdirilmiş məlumat çatdırmışıq: “Bu “Gündəlik”lərdən H.Razinin yaşadığı cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi məsələlərə münasibəti, məşhur şair,

yazıçı və digər görkəmli şəxsiyyətlərlə görüşləri və söhbətləri, pyeslərinin tamaşaya qoyulması, kitablarının nəşri, bəzi əsərlərinin yazılma münasibəti, sandıq şeirləri, erməni şovinistləri ilə mübahisələri, Naxçıvanda və respublika səviyyəsində keçirilən tədbirlərdə iştirakı, dostluq əlaqələri, Naxçıvanın sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni mühiti, düşüncələri və deyimləri, ətrafında baş verənlərə rəğbəti və nifrəti və s. haqqında zəngin məlumatlar almaq mümkündür” [5, s. 122].

İndiyədək bu istiqamətdə aparılan araşdırmalar H.Razinin “Gündəlik”lərinin öyrənilməsi sahəsində görülən çox cüzi işlərdir. Buna görə də araşdırmaları davam etdirərək “Gündəlik”ləri tam və sistemli şəkildə tədqiq etməyə ehtiyac duyulur. Belə bir mövzuda araşdırmaların aparılması həm H.Razinin ədəbi irsinin bütöv şəkildə tədqiq olunması, həm də Naxçıvan ədəbi mühitində memuar ədəbiyyatın bəzi özünəməxsusluğunun öyrənilməsi baxımından mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

H.Razinin gündəlik qeydləri 1964-cü ilin 24 fevralından 1993-cü ilin 31 dekabrı daxil olmaqla 30 illik bir dövrü əhatə edir. Araşdırmalardan aydın olur ki, H.Razinin gündəlik qeydlərində müxtəlif illərin ayları üzrə hər bir gün öz əksini tapmamışdır. Lakin gündəliklərdə elə aylar var ki, bütün günlərinə aid müəyyən qeydlər vardır. Nadir halda heç bir qeyd aparılmayan aylara da rast gəlmək olur.

Müşahidələr göstərir ki, şair səfərdə, yaxud istirahətdə olduğu vaxtlarda daha ardıcıl şəkildə gündəlik qeydlər aparmışdır. Macarıstan (1967), Çexoslovakiya (1967), Ukrayna (1973), Rusiya (1983), İran (1991), İraq (1996) səfərləri və Krım (1969, 1971), Koktebel (1974, 1982), Şüvəlan (1976, 1979, 1984), Rıqa (1977, 1988), Pyatiqorsk, Kislovodsk, Yessentuki (1978), Peredelkinoda (1981, 1985) istirahət günlərində apardığı qeydlər buna misal ola bilər.

Gündəlik qeydlərin makina variantlarının hamısı hər hansı bir il başa çatdıqdan sonra cildlənib. Bu barədə şairin özü yazır: “10 yanvar 1985. 1984-cü ilin qeydlərini yazıb cild üçün hazırladım”.

“Qeydləri yazıb cild üçün hazırladım” yazarkən müəllif il boyu əlyazma şəklində apardığı gündəlik qeydlərini makina variantına keçirməyi nəzərdə tutur.

“Gündəlik”lərin 28 cildindən 27-nin cildi qalın karton (XXVIII cildə karton cild sonradan qopmuşdur), biri isə nazik cildlidir. Cildlərin səhifələrinin hamısı A-4 vərəqindən ibarətdir. Bütün cildlərin ölçüsü eynidir, yəni eni 20, uzunluğu isə 29 sm-dir. Ən kiçiyi 200, ən böyüyü 400 səhifədən ibarət olan cildlərin bəzisi səhifələnmiş, çoxu isə səhifəsizdir.

Cildlərə daxil edilən yazıların makina şriftlərinin rəngi qara, bəzilərininki isə qırmızı, göy, bənövşəyi və yaşıldır. Yazıların hamısı kiril əlifbası ilədir. Onların bir qismi makinada yazılan orijinal, digər qismi isə orijinalın surətindən ibarət olan nüsxələrdir.

“Gündəlik”lərin makina variantlarının cildlənməsində şairin özünəməxsus tərtib prinsipləri olmuşdur. Bu tərtib prinsipləri elmi baxımdan müasir tələblərə tam cavab verməyə də, müəyyən özünəməxsusluqları ilə diqqəti cəlb edir.

Cildlərin çoxunda gündəlik qeydlər ayrı-ayrı materiallar arasına səpələnmişdir. Yəni hər hansı bir günə aid qeydlər yazıldıqdan sonra müəllifin ya şeirləri, ya məqaləsi, yaxud da özünə aid olan bir sənədin orijinalı və ya surəti verilmişdir. Bunların çoxu gündəlik qeydləri tamamlamaq, aydınlaşdırmaq və əyaniləşdirmək məqsədi ilə cildlərə əlavə edilmişdir: “10 yanvar 1967. İdarədə bir qədər düşünüb “Ağıl” adlı bir şeir yazıram. Şeiri bura əlavə edirəm ki, (kamil olmasa da) unudulmasın”.

1983, 1984, 1988, 1989-cu illərə aid gündəlik qeydlər isə yanvar ayından dekabr ayı daxil olmaqla ardıcıl olaraq yazılmış, sonra cildlərə şeir və məqalələr əlavə edilmişdir.

Gündəlik qeydlər öz həcminə görə bir-birindən fərqlənir. Bəzi günlərdə yazılan qeydlər çox yığcamdır, hətta bir cümlədən ibarətdir. Məsələn: “20 yanvar 1976. M.Qorkinin məktublarını oxuyuram”.

Həcmi kiçik olmayan gündəlik qeydlər də az deyil.

H.Razi gündəlik qeydlərini əvvəlcə əl yazısı ilə xüsusi qeyd dəftərlərinə yazmış, sonra çox yubatmadan onları makina variantına keçirmişdir. Həmin dəftərlərdən 13-ü Naxçıvan Dövlət Arxivində, 4-ü şairin qızı F.Rzayevanın şəxsi arxivində, 3-ü isə C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinin fondunda saxlanılmaqdadır.

Naxçıvan Dövlət Arxivində:

Birinci qovluqdakı dəftər [8, iş 11]

Ölçüsü: 13×19

Həcmi: 92 vərəq

Kağızı: ağ, cizgisiz

İllər: 1976, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr, 1977, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr, 1978, yanvar, fevral

İkinci qovluq [8, iş 51].

Birinci dəftər

Ölçüsü: 20×28

Həcmi: 26 vərəq

Kağızı: ağ, cizgisiz

İllər: 1971, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, 1975, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr

İkinci dəftər

Ölçüsü: 20,5×28,5

Həcmi: 49 vərəq

Kağızı: göy, təkcizgili

İllər: 1973-cü ilin bəzi günləri

Üçüncü dəftər

Ölçüsü: 20×29

Həcmi: 50 vərəq

Kağızı: ağ, cizgisiz

İllər: müxtəlif tarixlərdə yazdığı şeirlər

Dördüncü dəftər

Ölçüsü: 20,5×28,5

Həcmi: 33 vərəq

Kağızı: ağ, kərpici

İllər: 1976, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust

Üçüncü qovluq [8, iş 52].

Birinci dəftər

Ölçüsü: 9×14

Həcmi: 43 vərəq

Kağızı: ağ, cizgisiz

- İllər: müxtəlif, gündəliyi tamamlayan bəzi qeydlər
İkinci dəftər
Ölçüsü: 14×20
Həcmi: 182 vərəq
Kağızı: ağ, təkcizgili
İllər: 1983, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr
Üçüncü dəftər
Ölçüsü: 14×20
Həcmi: 100 vərəq
Kağızı: ağ, cizgisiz
İllər: 1974
Dördüncü dəftər
Ölçüsü: 14×20
Həcmi: 18 vərəq
Kağızı: ağ, kərpici
İllər: 1982 may
Dördüncü qovluq [8, iş 53].
Birinci dəftər
Ölçüsü: 13×19,5
Həcmi: 43 vərəq
Kağızı: ağ, cizgisiz
İllər: 1982, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr, dekabr, 1983, yanvar, fevral
İkinci dəftər
Ölçüsü: 13×19,5
Həcmi: 43 vərəq
Kağızı: ağ, cizgisiz
İllər: 1982, mart, aprel, may, iyun, iyul
Üçüncü dəftər
Ölçüsü: 14×19
Həcmi: 52 vərəq
Kağızı: ağ, cizgisiz
İllər: 1983, noyabr, 1984, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr, noyabr
Dördüncü dəftər
Ölçüsü: 17,5×24
Həcmi: 38 vərəq
Kağızı: ağ, cizgisiz
İllər: 1984, sentyabr, 1985, bəzi günlər
F.Rzayevanın şəxsi arxivində:
Birinci dəftər
Ölçüsü: 9×13
Həcmi: 96 vərəq
Kağızı: çapla təqvim günləri yazılan təkcizgili
İllər: 1974, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr,

noyabr, dekabr

İkinci dəftər

Ölçüsü: 14×20

Həcmi: 70 vərəq

Kağızı: çapla təqvim günləri yazılan təkcizgili

İllər: 1980, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, 1981, yanvar, 1987, iyul, avqust,

sentyabr, oktyabr, noyabr

Üçüncü dəftər

Ölçüsü: 14×22

Həcmi: 195 vərəq

Kağızı: çapla təqvim günləri yazılan təkcizgili

İllər: 1991, yanvar, fevral, mart, aprel, may, iyun, iyul, avqust, sentyabr, oktyabr,

noyabr, dekabr

Dördüncü dəftər

Ölçüsü: 17×20

Həcmi: 10 vərəq

Kağızı: ağ, təkcizgili

İllər: 1992, aprel, may, sentyabr, 1993, may

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinin fondunda:

Birinci dəftər

Ölçüsü: 17×20,5

Həcmi: 16 vərəq

Kağızı: şagird dəftəri, ağ, təkcizgili

İllər: 1978, mart, iyun

İkinci dəftər

Ölçüsü: 17×20,5

Həcmi: 14 vərəq

Kağızı: şagird dəftəri, ağ, kərpici

İllər: 1978, iyul, avqust

Üçüncü dəftər

Ölçüsü: 17×20,5

Həcmi: 12 vərəq

Kağızı: şagird dəftəri, ağ, kərpici

İllər: 1980, fevral, aprel.

Naxçıvan Dövlət Arxivində qorunan dəftərlərə aid bəzi xüsusiyyətlər. Dəftərlərə ayrı-ayrı günlərdə aparılan qeydlərdən sonra az-az hallarda şeirlər də əlavə edilib. 43 vərəqlik bir dəftərin 20 vərəqi ağ qalmış, 23 vərəqində ancaq müxtəlif şeirlər yazılmışdır [6, iş 52]. Bu şeirlərin bir qismi sonradan makina variantına köçürülmüşdür. 26 vərəqlik digər dəftərdə isə gündəlik qeydlərdən başqa cəmi 1 məqaləyə rast gəlinir [6, iş 51]. Bu məqalə həmin dəftərdəki hər hansı bir gündəlik qeydi tamamlamaq üçün yazılmamışdır.

F.Rzayevanın arxivindəki dəftərlərə aid bəzi xüsusiyyətlər. 1980, 1981, 1987-ci illərə aid qeydlər bir dəftərdədir. Yəni 1981-ci ilə aid olan dəftərdə boş qalan vərəqlərə sonradan qeydlər yazılmışdır. Dəftərlərin bəzisində təqvim günləri çap variantındadır. Günlər təqvim üzrə sıralanıb. Vərəqin yuxarısında ortadan ayların adı, onun altında səhifələrə uyğun olaraq sağ, yaxud sol küncdən günlər, günlərin qarşısında isə əl yazısı ilə qeydlər yazılıb. Məsələn,

1991-ci ilə aid dəftərin vərəqlərində çapda 12 yanvar, qarşısında əl yazısı ilə şənbədir, çapda 14 fevral, əl yazısı ilə cümə axşamıdır, çapda 19 aprel, əl yazısı ilə cümədir yazılıb və həmin günlərə aid qeydlər aparılıb. Gündəlik qeydləri tamamlayan şeirlərdən də istifadə olunub.

C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan MR Ədəbiyyat Muzeyinin fondunda qorunan dəftərlərə aid bəzi xüsusiyyətlər. Birinci dəftərin 3, ikinci dəftərin 5 vərəqi yazılmış, qalan vərəqlər ağ buraxılmışdır. 12 vərəqlik 3-cü dəftərin bütün vərəqlərində qeydlər aparılmışdır. Hər bir dəftərdə il ərzində yalnız 3 günün qeydlərinə rast gəlinir. Dəftərlərdə günlər üzrə gündəlik qeydlərin ümumi sayı 9-dur. Hər 3 dəftərdə qaralama şəklində olan şeirlər də vardır.

Adı çəkilən arxivlərdə saxlanılan dəftərlərdəki əlyazmalar üzərində şairin özü tərəfindən redaktə işləri aparılmışdır.

“Gündəlik”lərin makina variantları ilə əlyazma nüsxələrinin müqayisəsi onlar arasında bəzi fərqli xüsusiyyətləri də aşkara çıxarmağa imkan verir:

Makina variantlarının hamısı illər üzrə cildlənmişdir. Əlyazmalar isə ayrıca dəftər, yaxud bloknotlara yazılıb.

Makina variantlarına gündəlik qeydlərdən başqa şairin müxtəlif şeirləri, məqalələri, tərcümələri, hətta bəzi sənədləri də daxil edilmişdir. Əlyazma nüsxələrində isə belə əlavələr yalnız şeirlərdən ibarətdir.

Makina variantlarında mündəricat vardır, əlyazma nüsxələrində isə buna rast gəlinmir.

Makina variantları daha çox illəri (30 ili), əlyazma nüsxələri isə cəmi 17 ili əhatə edir.

Makina variantları oxunaqlıdır, əlyazma nüsxələri isə qarışıqdır və çətin oxunur.

Bütün bunlara baxmayaraq əsasən bir-birini tamamlayan gündəlik qeydlərin makina variantları və əlyazma nüsxələrinin Naxçıvan ədəbi mühitində memuar ədəbiyyatının dəyərli nümunəsinin ortaya qoyulmasında mühüm əhəmiyyəti olmuşdur.

H.Razinin 28 cildlik “Gündəlik”lərinin mətnşünaslıq baxımından araşdırılması aşağıdakı elmi qənaətlərə gəlməyə əsas verir:

- “Gündəlik”lərinin makina variantı və əlyazma nüsxələrinin hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır.

- “Gündəlik”lərin makina variantlarının tərtib prinsipləri müasir mətnşünaslıq elminin tələblərinə əsasən cavab verir.

- “Gündəlik”lərin əlyazma nüsxələri makina variantlarının tərtibində etibarlı ilkin mənbədir.

- “Gündəlik”lər formaca özünəməxsus orijinal xüsusiyyətlərə malikdir.

- “Gündəlik”lər Naxçıvan ədəbi mühitində meydana çıxan publisistik üslubda yazılan əsərləri mətnşünaslıq baxımından öyrənmək üçün zəngin materiallar verir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu.
2. Hüseyn Razi. Biblioqrafiya / Tərtib edən F.Xəlilov. Naxçıvan: Əcəmi, 2015, 304 s.
3. İsmayılov N. Hüseyn Razinin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 2003, 248 s., s. 173.
4. Xəlilov F. H.Razinin ədəbi irsi və əsərlərinin biblioqrafiyasının hazırlanmasına dair bəzi qeydlər // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2014, № 3, s. 191-197.
5. Xəlilov F. Naxçıvan ədəbi mühitində yetişən görkəmli şair: Hüseyn Razi / Xəlilov F. Naxçıvanın elmi, ədəbi və mədəni mühiti: Tədqiqlər. Üçüncü kitab, Naxçıvan: Əcəmi, 2021, s. 105-124.

6. Naxçıvan MR Yazıçılar Birliyinin sənədləri. Naxçıvan MRDA: F. 578, siy. 5, iş 11, 51, 52, 53.
7. Razi H. Gündəliklər. Firuzə Rzayevanın şəxsi arxivi. Naxçıvan şəhəri.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: fermanhalilov@yahoo.com

Farman Khalilov

MACHINE VERSIONS AND MANUSCRIPT COPIES OF HUSSEIN RAZI'S "DIARIES"

Hussein Razi (1924-1998), a prominent poet, playwright, publicist and translator who grew up in the literary environment of Nakhchivan, at the same time, he also tried himself in the diary genre of memoir literature. H.Razi's diary entries cover a period of 1964 from February 24, 1964, to December 31, 1993, including a 30-year period.

These "Diaries" reflecting the progress of some sociopolitical and literary-cultural processes taking place in Nakhchivan, as well as in Azerbaijan and the Soviet Union, which included it, have not lost their relevance for today's readers. For the first time in the article, machine versions and manuscript copies of H.Razi's "Diaries" were examined from the point of view of textual criticism.

As a result of the research, the author concludes that each of the machine versions and manuscript copies of his "Diary" has their own original features. Their research has significant scientific importance both from the point of view of researching H.Razi's literary heritage as a whole, and from the point of view of studying some peculiarities of memoir literature in the Nakhchivan literary environment.

Keywords: *Nakhchivan literary environment, memoir literature, Hussein Razi, diary genre, textual criticism.*

Фарман Халилов

МАШИНОПИСНЫЕ ВАРИАНТЫ И РУКОПИСНЫЕ КОПИИ «ДНЕВНИКОВ» ГУСЕЙНА РАЗИ

Выдающийся поэт, драматург, публицист и переводчик Гусейн Рази (1924-1998), выросший в литературной среде Нахчывана, также писал и в дневниковом жанре мемуарной литературы. Дневниковые записи Г.Рази охватывают 30-летний период с 24 февраля 1964 года по 31 декабря 1993 года.

Эти "Дневники", отражающие ход некоторых общественно-политических и литературно-культурных процессов, происходивших в Нахчыване, а также в Азербайджане и Советском Союзе, не утратили своей актуальности и для сегодняшних читателей. В статье впервые с точки зрения текстологии рассмотрены машинописный и рукописный экземпляры «Дневников» Г.Рази.

В результате исследования автор приходит к выводу, что каждый из машинописных и рукописных экземпляров «Дневников» имеет свои оригинальные черты. Их ис-

следования имеют важное научное значение, как для всестороннего изучения литературного наследия Г. Рази, так и для изучения некоторых особенностей мемуарной литературы в литературной среде Нахчывана.

Ключевые слова: *литературная среда Нахчывана, мемуарная литература, Гусейн Рази, дневниковый жанр, текстология.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant 10.12.2023

Son variant 10.03.2023

UOT 82.02

RAMİZ QASIMOV

AZƏRBAYCAN TƏNQİDİ REALİZMİNDƏ “KİÇİK” ADAM OBRAZLARI

Məqalədə tənqidi realist ədəbiyyatda rast gəlinən “kiçik” adam obrazlarından bəhs edilmişdir. Qeyd edilir ki, ilk dəfə bütün tərəflərlə sadə, zəhmətkeş xalq nümayəndələri tənqidi realistlərin yaradıcılığında əsas, baş qəhrəmana çevrilmiş və ciddi ictimai məzmun ifadə etmişdir. Ədəbiyyatşünaslıqda “kiçik” adam adını alan bu obrazlar geniş xalq kütlələrinin ümumiləşdirilmiş obrazı kimi çıxış edir. Məhz burada “insanın taleyi – xalqın taleyi” timsalında təqdimini tapır: “Kiçik” adamı qəhrəman olaraq bədii ədəbiyyata gətirən Azərbaycan tənqidi realizminin banisi C.Məmmədquluzadədir. C.Məmmədquluzadə “kiçik” adamın ideoloqu və müdafiəçisidir” [İ.Həbibbəyli]. C.Məmmədquluzadənin böyük məhəbbət və ustalıqla yaratdığı Məhəmmədhasən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Kəblə Əzim və b. obrazlar Azərbaycan ədəbiyyatında “kiçik” adamın manifesti kimi çıxış edir. Ustad C.Məmmədquluzadənin yaradıcılıq yolunu davam etdirən Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmənəmli, M.S.Ordubadi bədii nəsrə, M.Ə.Sabir, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi isə poeziyada “kiçik” adam obrazının simasında xalqın taleyi barədə narahatlıqlarını ifadə etmişlər. Tənqidi realist nəsrə Qasım əmi [Ə.Haqverdiyev, “Mütrüb dəftəri”], Usta Ağbala [Y.V.Çəmənəmli, “Cənnətin qəbzi”], tənqidi realist poeziyada əkinçi, fəhlə və s. kimi ümumiləşmiş obrazlar xalqın taleyi və vəziyyətini əks etdirmişlər.

Açar sözlər: tənqidi realizm, poetika, C.Məmmədquluzadə, qəhrəman, “kiçik” adam.

Məlum olduğu kimi, bədii ədəbiyyatın ən mühüm problemlərindən biri qəhrəman problemidir. Müəllifin idealları və ideyaları, görüş və baxışları, mövqeyi və münasibəti qəhrəmanların simasında öz əksini tapır. Tənqidi realizm üçün qəhrəman həyatın özündən, ictimai münasibətlərin içindən seçilir və onun həyatı, taleyi, davranışı və s. timsalında ədəbi problemləri ortaya qoyur. Əlbəttə, hər bir xalqın ədəbiyyatı üçün tənqidi realizm nə qədər millidirsə, onun ədəbiyyata gətirdiyi problemlər və yaratdığı qəhrəmanlar da bir o qədər milli və özünəməxsusdur. Bu baxımdan dünyəvilik qədər millilik kəsb edən Azərbaycan tənqidi realistləri də məhz Azərbaycan xalqının tarixi taleyi üçün əhəmiyyətli bir dövrün problemləri və insanı ilə sənətə gəlmişdilər. C.Məmmədquluzadənin dediyi kimi, “milli intibah vədələri”nin [8, s. 63] problemlərini gətirən, o dövrün insanlarını qəhrəman seçən tənqidi realizm “nə etmək?” və “necə etmək?” kimi mühüm suallar ətrafında özünəməxsus məsələləri qaldırırdılar.

Tənqidi realizm adına və məzmununa uyğun olaraq ictimai-tarixi şəraitin ədəbi kəşfi idi. Tənqidi realistlər Azərbaycan xalqı üçün ciddi ictimai-tarixi bir dönəm olan mərhələdə bütün tarixi prosesini, ictimai vəziyyəti yaxşısı və pisi, doğrusu və yanlışını, olanı və olmayanı və s. ilə birlikdə təsvir edirdi. Xüsusilə Azərbaycan tənqidi realistlərinin bədii cəhətdən əks etdirmək istədikləri dövr o qədər əhəmiyyətli və ciddi bir dönəm idi ki, məhz bu dövr köhnədən qopma, yeniyə keçid dövrünü özündə ehtiva edir, bu kimi ciddi və məsuliyyətli bir ictimai prosesin səciyyəsi, məzmunu, problemləri, istiqaməti və olanla olmayanı bir arada təsvir və təqdim edirdi. Bu mənada tənqidi realizm epoxası inqilabi epoxa idi. Buna görə də Azərbaycan romantikləri və tənqidi realistləri üçün millilik və inqilabilik səciyyəvi bədii keyfiyyət kimi ümumiləşir və birləşdirici ədəbi xüsusiyyət kimi çıxış edirdi. Qeyd edək ki, özü bir ədəbi cərəyan olaraq ictimai-tarixi şəraitin məntiqi inkişafı və daxili ehtiyacından yaranan tənqidi realizmin poetikasında ictimailik mühüm xüsusiyyət kəsb etmişdir. Buna görədir ki, tənqidi realistlərin bədii yaradıcılığında hadisə və əhvalatların cərəyan etdiyi

konkret ictimai bir mühit, ictimai bir məkan vardır. Burada realizm dünyəvi təbiət üzərinə köklənir. İnsanın mənliliyinə aid vacib xüsusiyyətlər ön plana çıxarılır ... realist əsərlərdə insan cəmiyyət və mühit içərisində təqdim olunur” [2, s. 187]. Məhz bu özünəməxsus ictimai bir mühitdə məxsusi təfərrüatlar, surətlər, hadisələr, mətləblər, həm də məxsusi bir keyfiyyətdə baş verir. Tənqidi realistlər ictimai keyfiyyətə o qədər əhəmiyyət verirdilər ki, qeyd edildiyi kimi, ictimai mühitin özü az qala obrazlaşaraq məxsusiliyi ilə təsvir olunurdu. Bu baxımdan qeyd etməyi lazım bilir ki, tənqidi realizmin məkan obrazı olaraq təqdim etdiyi bu məxsusi məkanı məzmunca iki cür qruplaşdırıla bilər: 1. Tənqid və ifşa predmeti olan ictimai eybəcərliklərin hökm sürdüyü sarkastik məkan; 2. Ciddi ictimai hadisələrin mübarizə meydanı olaraq təsvir tapan ana vətən – Azərbaycan. Ana vətən – Azərbaycan tənqidi realist publisistika və ciddi əsərlərin məğzində yer alan bir coğrafiyadır. C.Məmmədquluzadənin məşhur “Azərbaycan” məqaləsinin baş qəhrəmanı olan, “Anamın kitabı” əsərinin sakinlərinin vətəni olan Azərbaycan ki, bütün ziyalılar XX əsrin əvvəllərində məhz onun varoluşu, siyasi suverenliyi, milli müstəqilliyi, inkişafı kimi ideallar naminə çalışıb-çabalayırdılar. Tənqid və ifşa obyektinə olan coğrafiya olaraq isə tənqidi realizmdə daha çox C.Məmmədquluzadənin ədəbi kəşfi və bədii-obrazlı termini ilə “Danabaş” deyə adlandırılırdı. Qeyd etmək yerinə düşər ki, tənqidi realizm üçün tipik şərait Danabaş coğrafiyası, tipik qəhrəman isə bu coğrafiyanın sakinləri idilər. Tənqidi realizm romantiklərdən fərqli olaraq qəhrəman konsepsiyasında idealizmə etməyi deyil, konkret, tipik ictimai-tarixi şərait və mühit daxilində mövcud vəziyyətdə olan tipik insanları təqdim edir, necə olmalı olan qəhrəman haqda təəssüratlar formalaşdırırdı. Özünəməxsus poetik vasitələrdən istifadə edən tənqidi realistlər ifşa və tənqid gözlə baxdıqları obrazın, tipin eyibləri və nöqsanlarını oxucu şüurunda arındırmaqla onu olmalı olduğu vəziyyətdə təsəvvür etdirirdilər. Tənqidi realizmin obrazlaşdırdığı tiplərin, surətlərin içərisində hər təbəqənin, sinfin nümayəndələri var idi və bütün ictimai struktur tənqidi realizmin bədii əksində özünə yer alırdı. “Tənqidi realist əsərlərdə nəinki insan obrazları, mükəmməl xarakterlər yaradılır, həmçinin tarixi, lokal şəraiti daha konkret və canlı təsvir üçün həyat və məişət şəraiti, konkret əşyalar təsvir edilir, ictimai mühitin konkret vəziyyətini təsvir etməyə imkan verən tənqidi-simvolik və metaforik obrazlar yer alırdı” [6]. Lakin tənqidi realizm üçün səciyyəvi tarixi-ədəbi missiyalardan biri onun o vaxta qədər mümtaz siniflərin zövqünə xidmət edən “müqəddəs” ədəbiyyat “Kəbəsinə” çağırılmamış qonaqlar olan Məhəmməd həsən əmilərin çarıqları ilə girməsi idi [10, s. 163]. Belə ki, əsrləri, min illəri aşmış keçən bir ədəbi inkişaf mərhələsində məhz tənqidi realistlər ilk dəfə ictimai mühit və proseslərə oyaq gözlə, ayıq nəzərlərlə yanaşaraq nəyin çatıb, nəyin çatmadığı qərarını vermək istərkən ictimai tarixi tale, aqibətin məsul qüvvəsi olaraq məhz sadə, “kiçik” adamı gözə alır və onun mövqeyindən yanaşmaqla gələcək inkişaf və tarixi ədaləti təmin etmək missiyası sərgilənmiş olurdular. Belə ki, “C.Məmmədquluzadə və onun bu çağırılmamış qonaqları özlərinin vətəndaşlıq haqqını, öz ana, loru, kəndli dillərinin, səslərinin dinlənilməsinə tələb edirdilər” [10, s. 163]. Doğru nəticədir ki, ilk dəfə tənqidi realistlər “kiçik” adamı bədii ədəbiyyatın baş qəhrəmanı səhnəsinə, özü də necə var, elə gətirmişlər [1; 3; 4; 5; 10]. Həmçinin “sadə insan obrazını ədəbiyyatın öz sırasına çəkmiş, onun timsalında xalq həyatının əks etdirilməsi və millətin gələcək taleyinin müəyyən olunması ədəbi fikrin baş mövzusunə çevrilmişdir” [3, s. 262]. Hətta “kiçik” adamlar məhz tənqidi realizmdə təkə iri və xırda janrların hadisə və əhvalatlarının ən gözəbatan, baş qəhrəmanı olaraq deyil, həm də adı, taleyi, həyatı bədii əsərin adına çevrilən portret-hekayələrin də məhvərinə çevrildilər. Tənqidi realizmin ilk bədii nümunəsi saydığımız, erkən tənqidi realizmin nümunəsi olan “Çay dəstgahı” mənzum pyesində Amerika tənqidi realizminin ilk və ən sanballı nümayəndələrindən olan Henri Ceymsin ədəbiyyata gətirdiyi

“qırılmış çay bardağının dramı” bədii probleminin fonunda müəllif məhz mənsub olduğu tarixi ərazi və ictimai-tarixi şəraitin problemi olaraq çalxalanmaqda olan ictimai-siyasi şərait və vəziyyəti “rəngi qaçmış çay”ın timsalında təqdim etmişdir. İlk dəfə müəllif bu əsərində dövrün ağır ictimai qüvvələrini gizlədərək alleqorik obrazlar vasitəsilə səhnəyə gətirməyə üstünlük vermiş, yalnız xalqın ən sadəsi – “kiçik” adamı olan Nökər Əlini necə varsa təqdim və təsvir etmiş, burada təqdim etdiyi məhkəmə fonunda tarixi şəraitin mühakiməsini həyata keçirmiş, nökrin replikası fonunda sosial ədalət anlayışı və tələbini bədii ədəbiyyatın məğzinə gətirmişdir. Məhz bu əsərdən başlayaraq Azərbaycan tənqidi realizmi də “qırılmış çay bardağının dramı”nı ədəbiyyata gətirməklə bu problem fonunda ictimai şərait, proses və gedişatı, bu mühitin personaj və iştirakçılarını mühakiməyə cəlb etmiş, tənqidi düşüncənin obyektivinə gətirmişdir. Bu baxımdan “Çay dəsgahı” haqqında ədəbi tənqidimizdə onun layiqli yeri təqdim edilə bilinməsə də, fikrimizcə, məhz bu əsərdən başlayaraq Azərbaycan tənqidi realizminin ədəbi çıxışı açılmış, problematika və poetikası ilkin formada özünə yer almış, böyük bir ədəbi cərəyanın ilk nümunəsi, örnəyi ortaya qoyulmuşdur. Bu əsərdə məhz tənqidi realizmin ictimailik keyfiyyəti ədəbi diqqətə çıxmış, sosial mühakimə, sosial ədalət və ədaləti əldən verməmək kimi ictimai məzmun kəsb edən ədəbi-bədii proqram ortaya qoyulmuşdur. Əsəri maarifçiliyin davamı olaraq və nöqsanlı əsər olaraq təhlil edən müəlliflər, görünür, XX əsrin ədəbi cərəyanlarından olan romantizm və tənqidi realizmin məhz ictimai-ədəbi fikirdəki pozitivizm ideyaları və maarifçi realizm cərəyanına dayanaraq yarandıqlarını nəzərə almamışdılar. Halbuki tənqidi realizm də, romantizm də ədəbi cərəyan olaraq hər yerdə olduğu kimi XIX yüzil Azərbaycan ictimai-ədəbi fikrində mühüm yer tutan pozitivizm cərəyanına söykənərək oradakı özünəxas, uyğun ədəbi-estetik fikir, problem və istiqamətlərə dayanaraq yaranıb müəyyənleşmişdirlər. Y.Qarayev doğru müşahidə etmişdir ki: “İnsan xislətinin qüsurlarını ləğv etmək istiqamətində maarifçi bədii təsir, tərbiyə və mübarizə üsullarının gücsüzlüyü aşkar olandan sonra ədəbiyyat yeni çıxış yolları axtarır və tənqidi realizmin məfkurə əsasını artıq burjua epoxasının yaratdığı demokratik ideologiyanın və inqilabi demokratizmin nailiyyətləri təşkil etməyə başlayır” [4, s. 139]. Bu baxımdan tənqidi realizm ağılcılıq, bilikçiliyi, dilə verilən əhəmiyyəti və dildə sadəliyi və s. məhz pozitivizmdən – maarifçilikdən əənə, ədəbi miras olaraq qazanmış, davam etdirərək inkişafına vəsilə olmuşdur. Bu mənada sosial ədalət anlayışı maarifçilikdə yer almasına baxmayaraq, hələ əsasları, müəyyənleşmə meyarları dəqiqləşdirilməmiş, mücərrədlik təşkil edirdi. Bu vəsilə ilə tənqidi realizmin ilk bədii örnəyi hesab etdiyimiz “Çay dəsgahı” əsərində sosial ədalət anlayışı ortaya tələb olaraq qoyulmaqla bərabər, “Kimdir müqəssir?” ədəbi-ictimai probleminə də bəyin və xanımın şəxslərində aydınlıq gətirilməklə konkret günahkarları da göstərilməmiş, ədalətsizliyə və haqsız məhrumiyyətlərə düçar olmuş Nökər Əlinin simasında bütün məhkum sinfin nümayəndələrinə haqq-hüquq tanıtılması tələbi ortaya qoyulmuşdu [5, s. 73].

Tənqidi realizmin C.Məmmədquluzadənin qələmi ilə cızılan Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Məhəmmədəli, Kəblə Əzim və b. “kiçik” adam obrazları, Xudayar bəy, Qurbanəli bəy, Fərraş Şimirəli və b. bəy-məmur obrazları, müəllim Həsənov, Rüstəm Mirzə, Mirzə Məhəmmədəli, Səməd Vahid və b. kimi müəllim-ziyalı obrazları və digərləri proqram olaraq tənqidi realizmdə yeni obrazların ortaya çıxmasına stimula vermişdir. C.Məmmədquluzadənin ədəbi müstəviyə gətirdiyi Məhəmməd həsən əmi, Novruzəli, Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Kəblə Əzim kimi obrazlarının hərəsində bir ictimai-mənəvi problem öz bədii əksini tapmışdır. İki ictimai-siyasi quruluşun dəyişmə anı, feodal asılı münasibətlərə qarşı kapitalizmin yürüyən addımlarının səsi, dəyişməkdə, çalxalanmaqda olan bir ictimai-tarixi şərait, mühit adı gedən obrazların taleyi ilə bağlı eyni məqamdır. Lakin hər obrazda

müəllif eyni ictimai-tarixi şəraitin fərqli bir problemini işıqlandırmaya səy göstərmişdir. Prof. M.Məmmədovun sözlərilə desək, “Əxlaq və mənəviyyat etibarilə saf olan bu adamlar ...bütün ömürləri boyu itaətkar qul kimi böyümüş, avam müsəlman tərbiyəsi almışlar” [9, s. 106]. Novruzəli [“Poçt qutusu”] məhz sürətlə dəyişmə zamanı və şəraitinin bu dəyişmədən çox uzaq bir avam fərdi kimi təqdim edilmişdir. Poçt qutusunun insanların ictimai həyatına daxil olduğu, sürətli informasiya və sosial əlaqələrin təmin olduğu tarixi bir zamanda Novruzəli hələ bu dəyişikliklərdən bixəbər, köhnə düşüncə və təcrübədə qaldığı, dünyanın ümumi inkişafından uzaq düşdüyü bir tipdir. İctimai-tarixi şərait və ümumi inkişaf, dəyişiklik tələblərilə müqayisədə avamlığın ümumi obrazı olan Novruzəlidən fərqli olaraq Usta Zeynal [“Usta Zeynal”] avamlığın səbəb-nəticə əlaqələrini göstərmək baxımından uğurlu bir nümunədir. Usta Zeynal cəhalətin, dini xurafat və fanatizmin bütün gücü ilə əqlini məhv edib cahilə çevirdiyi bir “mömin” tipidir. Məhz bu tipin simasında müəllif dini xurafat və cəhalətin insanın əqlini və şüurunu əlindən alıb kasıblığın bütün formaları və dərinliyini yaşamağın örnəyini təqdim etmiş, dini xurafatın ictimai təhlükəliliyini aydınlığı ilə göstərmişdir. Müəllifin də Usta Zeynal haqqında dediyi bu tanıdıcı sözləri əslində digər obrazlarına da şamil etmək və ümimiləşdirmək olar: “Usta Zeynal mömindir, Allah bəndəsidir, qeyrətlidir, sadıqdır, iş görəndir, zirəkdir, ağıllıdır, artıq dərəcədə vəfalıdır və indiyə kimi bir dəfə də namazını qəzaya qoymayıbdır” [7, s. 149]. Usta Zeynalı xarakter tamlığı və bütöv mənəvi şəxsiyyət olaraq təyin edən bu xüsusiyyətlər həm tənqidi realizmin poetikasında yer alan digər sadə, adi adamların obrazlarına şamil oluna və onları da səciyyələndirə bilər. C.Məmmədquluzadənin psixoloji realizmi Usta Zeynalın tənbelliyi və astagəlliyinin, eyni zamanda boşboğazlığının səbəblərinin açılmasına yönəlir. Ümumən, C.Məmmədquluzadənin ustalığı ilə yaranan Azərbaycan tənqidi realizminin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri məhz hadisəni, tipin xarakterinin və xarakterik, səciyyəvi xüsusiyyətinin yaranmasının səbəb-nəticə əlaqəsini təqdim etməkdir. Usta Zeynalın köməkçisi Qurbanla, eləcə də Muğdusi Akopla olan dini söhbətləri onun xarakterinin bu astagəlliyi və tənbelliyinin səbəblərini tam aydın göstərmiş olur. Usta Zeynalın əqli və şüuru yalançı və saxta iman və dini ibadət söhbətlərilə o qədər doldurulmuşdur ki, dünya işlərinə onun ağılında zərrə qədər yer qalmamışdır. Buna görə də bütün iş boyu onun aqlını, sözünü və söhbətini “qible”, “təqlidin kimədir?”, “İmam Rzanın qəbrini ziyarət” kimi mövzular özünə aludə edir. Biləndə ki, onun su kuzəsi ilə erməni Muğdusi Akopun kuzələri dəyişik düşüb, ermənilər də ki murdar millətdirlər, onda bütün dünyavü-aləmi murdarlanmış hiss edən Usta Zeynal erməni Akopun evinin uçmuş səqfini düzəltmək işini yarımçıq qoyub özünü bu murdarlıqdan təmizləməyə gedir. Əlbəttə, müəllif dövrün və zamanın ümumi problemləri içərisində siyasi məsələlərə, xüsusilə Qafqaza gəlmə olan ermənilərin Azərbaycan torpaqlarında yerləşdirilməsi, hər cür şəraitlə təmin edilməsi məsələsinə də münasibətini bildirmişdir. Amma müəllif daha çox azərbaycanlıların haqq və hüquqlarının əskikliyindən bəhs etməyi, azərbaycanlı müsəlman balaların avamlığı və dini fanatizmindən gileylənməyi özünə borc bilmişdir.

C.Məmmədquluzadə feodal münasibətlərin ortadan qalxdığı, kapitalizmin ictimai həyata daxil olduğu, “həyatın irəli getdiyi”, “kütlənin aktivliyinin artdığı” [8, s. 290] bir vaxtda həyatdan geri qalan “saqqallı uşaqlar” barəsində də bəhs etmiş, onun mükəmməl obrazını yaratmışdır. Ədib “saqqallı uşaqlar” deyəndə o adamları nəzərdə tutur ki, “otuz-qırx yaşa çatıb, amma adlarını yazmağa acizdirlər” [8, s. 290]. Bu vəsilə ilə böyük realist ədib “Saqqallı uşaq” hekayəsində Kəblə Əzimin simasında məhz o adamların tipik xüsusiyyətləri, həyatı, taleyi və güzəranını canlandırmışdır. Fikrimizcə, C.Məmmədquluzadə heç bir yazıda

təkrarlanmayan psixoloji realizmin də əsasını qoyan, ən sanballı örnəklərini yaradan bir müəllif olaraq həyatı və taleyi haqqında böyük ədəbiyyat yaratdığı, ictimai-tarixi proseslərin avanqardı, döyüşçüsü, ədalət savaşı hesab etdiyi “kiçik” adamın obrazını yaradarkən böyük ustalqla onun bütün vacib tərəflərinin, o cümlədən sosial-psixoloji keyfiyyətlərinə də diqqət ayırmağı unutmamışdır. Əslində, yazıçının bütün “kiçik” adamları müəyyən mənada “saqqallı uşaq”lardırlar. Belə ki, ədibin özünün “saqqallı uşaq” izahından başqa deməliyə ki, C.Məmmədquluzadə şəxsiyyətə, insana ilk dəfə sosial-psixoloji mövqedən yanaşma apararaq xronoloji yaşına görə “otuz-qırx yaşlarına çatmış”, sosial münasibət, davranış və şəxsiyyət keyfiyyətlərilə zamanın inkişafından geri qalmış, dünyagörüşü, bilik və məlumat geriliyi olan, savadsız şəxsləri sosial-psixoloji yaş etibarilə “saqqallı uşaq” adlandırmış və təqdim etmişdir. Bu baxımdan Məhəmməd həsən əmi də, Novruzəli də, Məhəmmədəli, Usta Zeynal, Kəblə Əzim və başqaları da məhz qeyd edilən tipik xüsusiyyətlər daxilində “saqqallı uşaq”lardırlar. Lakin böyük ədib “Saqqallı uşaq” hekayəsində onun daha aydın obrazını yaratmışdır.

Tənqidi realizmin ən güdrətli nümayəndəsi, banisi və bayraqdarı olan C.Məmmədquluzadə yaratdığı obrazların mükəmməl nümunəsi ilə tənqidi realistlər üçün qəhrəman konsepsiyası da formalaşdırmış, digər tənqidi realist yazıçılar bu konsepsiya və örnəklərə söykənərək yeni obrazlarla bu qalereyanı zənginləşdirmiş, daha da tamamlamışlar. Bu baxımdan böyük yazıçı Ə.Haqverdiyevin “Mütrüb dəftəri”ndə Qasım Əmi, Y.V.Çəmən zəminlinin “Cənnətin qəbzi” hekayəsində Usta Ağabala özlərinin tipiklik və mükəmməllik nümunələrilə tənqidi realist ədəbiyyatımızda Usta Zeynalın, Novruzəlinin və b-nın ən yaddaqalan davamçılarıdır. Qeyd etmək yerinə düşər ki, tənqidi realist nəsr sahəsində böyük qələm sahibi C.Məmmədquluzadənin sanballı yolunu davam etdirənlər məhz Ə.Haqverdiyev, Y.V.Çəmən zəminli, M.S.Ordubadi idi. Bu sahədə əsl ağırlıq Ə.Haqverdiyevin üzərinə düşmüş, C.Məmmədquluzadədən sonra tənqidi realizmin ən mükəmməl nümunələrini məhz Haqverdiyev ərsəyə gətirmişdi. C.Məmmədquluzadənin ustadlığı, baniliyi və bayraqdarlığı orda idi ki, hətta ondan sonra yaradılmış istənilən obrazı və əsəri dahi yazıçının müəyyən obrazı və əsəri ilə tam müqayisə etmək, yaradıcılıq təsiri əlaqələrini aydınlığı ilə göstərmək olar. Belə ki, artıq qeyd edildiyi kimi, bədii əsərlərdə adı keçən tənqidi, ifşaedici satirik coğrafiya olan Danabaş, İtqapan, Zurnalı kimi adlarının ardınca Dəcəlalabad (Ə.Haqverdiyev), Veylabad (Y.V.Çəmən zəminli), Keçiqulaq (M.S.Ordubadi) kimi yaşayış yerlərinin adları daxil olmuş, satirik oykonimlər leksikası formalaşdırılmışdır. Müəlliflər hər bir satirik leksikanı yaradarkən onu yaşayış yeri və ya obrazın xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmış, məzmunca bir-birlərini tamamlamağa diqqət vermişlər. C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndi” bir neçə əsərin satirik oykonimi kimi çıxış etmiş, “Əhvalatlar” silsiləsinin baş verdiyi hadisələrin coğrafiyası olmuşdur. Eləcə də Y.V.Çəmən zəminlinin Usta Ağabala obrazının bütün dini fanatizmi ilə C.Məmmədquluzadənin Usta Zeynal obrazından, Ə.Haqverdiyevin Qasım əmisinin Məhəmməd həsən əmidən, M.S.Ordubadinin Oğru Ağalarının da “Oğru inək” hekayəsindəki oğru inəyin sahibi Oğru Musa obrazından qaynaqlandığını qətiyyətlə demək olar. Qeyd etdiyimiz kimi, əsərlər arasında da bu kimi əlaqələri konkret olaraq müqayisələndirmək və söyləmək olar.

Bütün bunların fəvqündə də demək olar ki, tənqidi realistlərin yaradıcılığında rast gəlinən Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb, Novruzəli, Usta Zeynal, Kəblə Qasım, Usta Ağabala və b. obrazlar “kiçik” adam obrazlarıdır. “Kiçik” adam ilk dəfə tənqidi realizmdə baş və əsas qəhrəman kimi bütün tərəflərilə, xüsusilə ictimai məzmunu və mənəvi-psixoloji keyfiyyətlərilə yer almış, ictimai proseslərin əhatəsində ictimai münasibətlərin meyar

daşıyıcısı, tale müəyyənləşdiricisi və xarakter məzmunu olmuşdur. “Kiçik” adam sosial problem təşkil etmiş, sosial münasibətlərin doğurduğu status olaraq müəyyənləşmişdir [5, s. 71]. Tənqidi realist ədəbiyyatımızda “kiçik” adam obrazlarının ilk nümunələrini C.Məmmədquluzadə yaratmış və bədii proqram, manifest təşkil etmişdir. “Kiçik” adam obrazları həm də tənqidi realizm poetikasının obrazlar qalereyasının nüvəsini təşkil etməklə, həm də özünün ictimai məzmunu və qaldırdığı problemlərlə xalqın taleyi məsələsini ifadə etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / (Akademik İ.Həbibbəylinin ümumi redaktəsi ilə). 10 cildə, VI c. Bakı: Elm, 2022, 1168 s.
2. Batı edebiyatında akımlar. I kitab, Eskişehir: Anadolu Universiteti yayını, 2018, 255 s.
3. Həbibbəyli İ. Azərbaycan ədəbiyyatı: dövrləşdirmə konsepsiyası və inkişaf mərhələləri. Bakı: Elm, 2019, 452 s.
4. Qarayev Y. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
5. Qasimov R. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 216 s.
6. Qasimov R. Metaforik hikmətin ustadı. “Ədəbiyyat” qəz., 2022, 9 aprel, s. 14.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, IV c., Bakı: Öndər, 2004, 472 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə, I c., Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
9. Məmmədov M. Cəlil Məmmədquluzadənin bədii nəsr. Bakı: Azərbaycan Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1963, 156 s.
10. Nazim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979, 374 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

Ramiz Qasimov

IMAGES OF A “LITTLE” MAN IN THE AZERBAIJANI CRITICAL REALISM

The article talks about the images of “small” people found in critical realist literature. It is noted that for the first time, simple, hard-working representatives of the people became the main characters in the works of critical realists and expressed a serious social content. These images, which are called “little” people in literary studies, act as a generalized image of the masses of the people. It is here that it is presented in the form of “man’s destiny - the destiny of the people”. The founder of Azerbaijani critical realism, J. Mammadguluzadee, brought the “small” man as a hero to fiction. J. Mamedguluzade is “the ideologist and defender of the “small” man” [I. Habibbayli]. Mahammadhasan ami, Zeynab, Novruzali, Mahammadali, Usta Zeynal, Kabla Azim, etc., created by C. Mammadguluzade with great love and mastery. images act as a manifesto of a “small” person in Azerbaijani literature. A.Hagverdiyev, Y.V.Chamanzaminli, M.S.Ordubadi, who continued the creative path of master J. Mammadguluzade, expressed their concerns about the fate of the people in the form of the image of a “little” man in poetry. In critical realist prose, Uncle Gasim [A.Hagverdiyev,

“Mutrub Dafteri”], Master Agabala [Y.V.Chamanzaminli, “Receipt of Paradise”], in critical realist poetry, farmer, worker, etc. such generalized images reflected the fate and condition of the people.

Keywords: *critical realism, poetics, J. Mammadguluzade, hero, “little” man.*

Рамиз Гасымов

ОБРАЗЫ “МАЛЕНЬКОГО” ЧЕЛОВЕКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КРИТИЧЕСКОМ РЕАЛИЗМЕ

В статье говорится об образах «маленьких» людей, встречающихся в критической реалистической литературе. Отмечается, что впервые простые, трудолюбивые представители народа стали главными героями произведений критических реалистов и выразили серьезное социальное содержание. Эти образы, называемые в литературоведении «маленькими» людьми, выступают как обобщенный образ народных масс. Именно здесь она представлена в виде «судьба человека – судьба народа». Основоположник азербайджанского критического реализма Дж.Мамедкулизаде вывел в художественную литературу героя «маленького» человека. Дж.Мамедкулизаде – «идеолог и защитник «маленького» человека» [И. Габиббейли]. Дядя Мухаммадхасан, Зейнаб, Новрузали, Мухаммадали, Уста Зейнал, Кабла Азим и др. созданные Дж.Мамедкулизаде с большой любовью и мастерством образы выступают манифестом «маленького» человека в азербайджанской литературе. А.Хагвердиев, Ю.В.Чеменземинли, М.С.Ордубади, продолжавшие творческий путь мастера Дж. Мамедгулузаде, выразили свою озабоченность судьбой народа в форме образа «маленького» человека в поэзии. В критической реалистической прозе Дядя Гасым [А.Хагвердиев, «Мутруб Дафтери»], Мастер Агабала [Ю.В.Чеменземинли, «Получение рая»], в критической реалистической поэзии крестьянин, рабочий и др. обобщенные образы отражали судьбу и состояние народа.

Ключевые слова: *критический реализм, поэтика, Дж.Мамедкулизаде, герой, «маленький» человек.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 30.01.2023

Son variant 24.02.2023

UOT 81`373: 001.4

ÇINARƏ RZAYEVA

**TÜRK MƏNŞƏLİ KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN FOLKLOR
MƏTİNLƏRİNDƏ YERİ VƏ ROLU
(Naxçıvan folklor materialları əsasında)**

Dilin lüğət tərkibinin müəyyən bir qatını köhnəlmiş sözlər təşkil edir. Məhz bu köhnəlmiş sözlər bir çox sahələrdə olduğu kimi, folklorumuzun iri həcmli janrlarından olan dastanlarda və maraqlı nümunəsi olan nağıllarda, eləcə də digər janrlarında da özünü göstərir. Məqalədə folklor mətnlərində işlənən türk mənşəli arxaik sözlər seçilmiş, hər birinin qarşısında lüğətdə göstərilən mənası verilmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində köhnəlmiş olan sözlərin bir qismi Türkiyə türkcəsində işlənmə mövqeyi araşdırılmışdır. Məlum olmuşdur ki, bu gün Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaik hesab edilən bir qisim sözlər Türkiyə türkcəsində günümüzdə aktiv işlənilir.

Tədqiqat zamanı belə nəticəyə gəldi ki, folklor mətnlərində arxaiklaşma çox azdır. Ona görə də belə arxaik sözlərin olması folklor mətnlərinin dilini ağırlaşdırmır.

Məqalədə nəzəri fikirlər Naxçıvanda toplanan folklor mətnlərindən götürülmüş nümunələr əsasında verilmişdir.

Açar sözlər: xalq, dil, şifahi xalq ədəbiyyatı, arxaik, lüğət, tarixizm.

Bildiyimiz kimi leksikamızda bəzi sözlər zaman keçdikcə ümumişlək xüsusiyyətini itirir. Bəziləri birdəfəlik lüğətimizdən çıxır, bəziləri yeni və milli sözlərlə əvəz olunur. Araşdırmalar göstərir ki, “dilə daxil olan yad ünsürlər heç də həmişə dildə yaşamaq hüququ qazana bilmir. Bir sıra alınmalar tədricən dildə geniş işlənir və dilin fonetik, qrammatik və digər normalarına tabe olur. Başqa qisim alınmalar isə müxtəlif səbəblər üzündən dildə özünə yer qazanmır. Onlar ya dilin öz vahidləri, ya da bu dilə daha güclü təsir göstərən başqa dilin elementləri ilə əvəz olunurlar” [8, s. 5].

Köhnəlmiş sözlər bildiyimiz kimi, arxaizmlər və tarixizmlər olmaqla iki yerə bölünür.

Tarixizmə xalqımızın keçmiş həyat və məişət tərzini ilə bağlı olan daha çox tarixi dövrlə əlaqəli olan terminlər aiddir. Məsələn: *darğa* (şəhər, vilayət hakimi), *toppuz* (başı girdə çomaq, qədim silah növü), *güyüm* (iri mis qab), *təknə* (ağac kötüyündən hazırlanmış iri qab), *yasavul* (keçmişdə polis nəfəri), *gırvənkə* (çəki vahidi), *xurcun* (ikiqözlü heybə - torba), *kəndxuda* (kəndin başçısı), *dəbilqə* (dəmir papaq), *çarıq* (gön ayaqqabı), *daqqa* (dəri papaq), arxalıq (yaxası düyməli, beli büzməli ya büzməsiz üst paltar) və s.

Arxaizmlərə isə klassik ədəbi əsərlərdə işlənən və hazırda unudulan köhnəlmiş sözlər aiddir. Məsələn: *ayıtmaq* (demək, söyləmək), *tamıq* (şahid), *sayru* (xəstə), *güz* (payız), *us* (ağıl), *əsən* (sağ, salamat), *əsrük* (sərxoş), *damu* və ya *tamu* (cəhənnəm), *uçmaq* (cənnət), *ün* (səs), *nəsnə* (şey), *arı* (təmiz), *suç* (günah), *danla* (sabah), *duş* (yuxu), *ayaq* (qədəh) və s. kimi sözlər arxaizmlərdir.

Dilimizdə bəzi sözlərin unudulub lüğətimizdən çıxması təkcə başqa dillərdən keçən sözlərin hesabına olmur. Bu həmçinin dilin özündə yaranan yeni sözlər hesabına da meydana gəlir. Onu da qeyd edək ki, bir qisim sözlər dilin lüğət tərkibindən çıxsa da çox vaxt şivələrdə və dialektlərdə qalır.

Arxaizmlərə digər sahələrdə olduğu kimi şifahi xalq ədəbiyyatında da rast gəlinir. Bu məqalədə Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən türk mənşəli köhnəlmiş sözlərin bir qismini tədqiqata cəlb etmişik. Həmçinin bəzi sözlərin Türkiyə türkcəsində işlənmə mövqeyi də araşdırılır, nümunələr əsasında müvafiq təhlillər aparılır.

Təhlillər göstərir ki, folklor mətnlərində təsadüf olunan bəzi sözlər müəyyən müddət dildə işlənsə də ədəbi dildə get-gedə mövqeyi zəifləmiş və canlı danışığa daxil ola bilməmişdir. Bu səbəbdən onlar müasir dövr üçün arxaik hesab olunurlar. İlk olaraq Naxçıvanda toplanmış atalar sözlərində işlənən köhnəlmiş sözə nəzər salaq:

Özü suçlu, özü güclü [15, s. 102].

Burada işlənən *suçlu* sözünün mənası Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində belə verilmişdir. *suçlu köh.* Təqsiri, günahı olan, müqəssir [2, s. 73]; Bundan əlavə Türk dil kurumu türkcə sözlük lüğətinə nəzər salanda görürük ki, *suçlu* sözünün mənası eyni izah olunmuşdur [18, s. 1815].

Bundan başqa bu gün ədəbi dildə köhnəlmiş hesab edilən *suç* sözünə bayatılarda rast gəlirik. Türk xalqlarının regionlarında geniş şəkildə kök salmış və yayılmış olan bayatılarda türk mənşəli arxaik sözlərin olması qaçılmazdır.

Yaz belə,
Bahar belə, yaz belə.
Kitabın nə *suçu* var,
Xudam demiş yaz belə [15, s. 275].

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində *suç* sözünün mənası *suç köh.* günah, təqsir [2, s. 73] kimi izah olunur; türkcə sözlük lüğətində də *suç* sözünün mənası eyni izah olunmuşdur [18, s. 1815].

Yuxarıda ayrı-ayrı verdiyimiz *suç* və *suçlu* sözləri hikmətli sözlərdə eyni misrada işlənmişdir. Həmin nümunəyə nəzər salaq:

Ağaclı ağacı götürəndə suçlu suçun anlar [16, s. 152].

Bu gün dilimizdə işlənməyən bu türk mənşəli qədim dil vahidləri vaxtı ilə ədəbi dilimizdə işlək olmuşdur. Bunu ilk ana dilli nümunələrimiz də sübut edir. Məsələn Nəsimi yaradıcılığında bir örnək:

Allah ilə ol imdi, niyaz eylə, Nəsimi,
Başəd ki, *suçundan* keçə, lütf eyləyə rəzzaq [9, s. 29].

“Dastani-Əhməd Hərami”dən aldığımız bir nümunə:

Yüzüm qara, sözüm qısa, *suçum* bol,
Belim əgri, yolum doğru, boyum sol [6, s. 20].

Və yaxud:

Güləndam aydır: ey şöhrəti-afaq,
Əgər *suçlu* isəm sən tanrıya bax [6, s. 61].

Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında:

Basıcax dünyaya sən düşdi xaçlar,
Başladı həq batilləri başın *suçlar*.
Dünyaya hər qoç ki, gəldi, şükür ana,
Tayandı anan birlə cümlə qoçlar [11, s. 696].

Bu sözlər ədəbi dildə günah və günahkar sözləri ilə əvəzlənmişdir. Bu qəbildən olan sözlərimizin sayı çoxdur. Azərbaycan ədəbi dilində bu proses uzun illərdi davam edir. Bu da ərəb və fars dillərinin dilimizə təsirindən irəli gəlir. Ərəb və fars mənşəli olan sözlər ümid edirik ki, yaxın gələcəkdə türk mənşəli sözlər ilə yenidən əvəzlənəcəkdir.

Suçlu və *suç* sözləri Azərbaycan ədəbi dilində arxaik sözlər cərgəsində olsa da müasir Türkiyə türkcəsində işlək sözlər sırasındadır. Bu sözlərin Türkiyə türkcəsində işlənmə yerinə nəzər salaq:

“Ella bu durumdan ötürü kendini *suçladı*. Ama zaten biteviye *suçluluk* duymak, baş-

kalarının hatalarını sırtlanıp taşımak, Ella Rubinstein'in kişiliğinin ayrılmaz parçasıydı” [7, s. 58].

Və yaxud:

“Benim gül yüzlüm, gül yüzlüm, benim kadersizim, dünya güzelim, Allahın överek yarattığı, yüzü gibi yüreği de güzelim, incem benim, senin hiç *suçun* olur mu, bizim, insan olmaktan başka suçumuz olur mu?” [19, s. 333]

Folklor janrlarımda rastımıza çıxan başqa bir arxaik sözə nəzər yetirək:

Öylə – bu sözün lüğətimizdə mənası belə izah olunmuşdur. *öylə köh.* 1. o cür, o təhər, o sayaq 2. ancaq, təkcə, yalnız, məhz mənasında 3. d. O tərəfə, o yana E. getdi [2, s. 380].

Öylə ye ki, həmişə yeyəsən [14, s. 32].

Bundan başqa *öylə* sözünə folklorumuzun maraqlı və zəngin nümunələrindən olan nağıllarda da rast gəlirik. Bu janr dilinin sadəliyi ilə də seçilir. Belə ki, orda işlənən sözlərin demək olar ki, hamısı hamı tərəfindən başa düşülür. Çünki nağıllarda arxaikləşmə çox zəifdir. “Beçə Dərviş nağılı”ndan aldığımız bir parçaya diqqət yetirək.

“Beçə dərviş qızın eşqiynən şadlanıb üz qoydu meydana. Bəli, bu səfər *öylə* vuruşma başlandı ki, camaat damdan, bacadan, evdən çıxıb tamaşa eləyirdi” [16, s. 277].

Türk mənşəli söz olduğuna görə Türkiyə türkcəsi sözlüyündə araşdırılmış və məlum olmuşdur ki, *öylə* sözü eyni mənada verilmişdir [18, s. 1553].

Öylə sözünün müasir Türkiyə türkcəsində işlənmə nümunəsi:

“Güneyde, Ceyhan ırmağının kayalıkları yaladığı yerlerin üstünde, *öyle* durup duran bir top ak bulutun altında on bir tane kartal uçuyordu, kanatlarını germiş, yönlerini daha yeni fibilemiş güney yeline dönmüşler, orada, çok mavilemiş duru gökyüzünde kıpırdamaz gibi duruyorlar” [19, s. 13].

Kəndi – bu söz vaxtı ilə ədəbi dildə işlək olsa da, indi dilimizdə köhnəlmiş sözlər sırasına daxildir. “*Kəndi köh.* 1. Şəxsin özünə aid olan, xas olan, mənsub olan 2. Ancaq özünə yaxud bir şeyə xas olan. 3. Doğma yaxın (iş, məslək, əqidə və s. cəhətdən)” [3, s. 682] və s. mənalarında izah olunur. *Kəndi* sözünə folklor mətnlərinin bir neçəsində rast gəlirik. Məsələn:

Kəndi düşən ağlamaz [14, s. 312].

Naxçıvan folklor mətnlərində işlənən, ədəbi dil üçün arxaik hesab edilən *kəndi* sözü Türkiyə türkcəsində işlək olan sözlərdəndir. *Kəndi* sözü türkcə sözlük lüğətində mənası belə verilmişdir. *kəndi* 1. İyelik ekleri alaraq kişilərin öz varlığını anlatmaya yarayan dönüşlük zamiri, zat. 2. Kişilər üzərində direnilərək durulduğunu anlatan bir söz. 3. Bir işə başkalarının etkisi bulunmadığını belirten bir söz və s. [18, s. 1134].

Müasir Türkiyə türkcəsində işləkliyini qoruyub saxlayan *kəndi* sözünə aid nümunə:

“Ella kimseye – bilhassa kocasına – itiraf edememişti ama işin doğrusu, bu satırları okurken *kəndi* ölüm ilanını okur gibi olmuştu” [7, s. 14].

Bu gün ədəbi dil üçün arxaik hesab edilən sözlərdən biri də *Xoca* sözüdür. *Xoca* sözünün mənası “*xoca köh.* 1. Keçmişdə mədrəsədə təhsil alıb başına sarıq sarıyan, cübbə geyən dindar adam və ya din xadimi 2. Müəllim, mürəbbi, tərbiyəçi” [3, s. 469] kimi izah olunur. *Xoca* sözü Azərbaycan dilinin izahlı lüğətindən fərqli olaraq türkcə sözlük lüğətində fars sözü kimi verilmişdir. 4 mənada izah olunan bu söz üçüncü mənası köhnəlmiş söz kimi qeyd olunur. Lüğətdən oxuyuruq:

1. Far. Müsəlmanlıqda din görəvlisi
2. Öyrətmən:
3. esk. Mədrəsədə öyrənmə görə sarıqlı, cübbəli din adamı.

4. mec. Ağıl öyrədən, öyüd verən kimsə [18, s. 1000].

Lüğətlərdə xoca sözünün mənşəyi ayrı verilsə də mənası demək olar ki, eyni göstərilmişdir.

Xoca sözü folklor mətinlərində yox deyil. Araşdırma zamanı bir neçə dəfə qarşımıza çıxıb. Qeyd edək ki, folklorun ən böyük janrı olan dastanlarda daha çox işlənir. Həmin nümunələrdən bir neçəsinə nəzər salaq:

“Ziyad-Şövkət” dastanından bir parçaya nəzər salaq:

*Xoca Əziz quldu, buradan getməz,
Seyrağıb olanlar mətləbə yetməz.
Hər neyləsən ulu yolunda, itməz,
Yüz min qada başdan sovar, deyərlər [14, s. 489].*

“Əmrah” dastanında da *xoca* sözünə rast gəlirik:

*Mən Xoca Əhmədəm, xəyalım çaşdı,
Qocalıq əl verdi, dilim dolaşdı,
Səlmi bizim bağda böyük ağacdı;
Can Əmrahın, can Sayadın, can sənin [15, s. 457].*

Türk ədəbiyyatından aldığımız nümunəyə nəzər yetirək:

“*Hoca* başladı, dağlardan, çakıtaşlarının üstündən, ulu kayalıkların arasından, gür ormanlardan çağlayaraq inen sular örneği konuşmaya, Allah insanları zulüm altında yaşasınlar diye yaratmamıştır, diye bağırıyordu” [7, s. 286].

Dilimizin passiv fonduna keçmiş *tulux* sözü də xalqımızın söz incisi olan folklor mətinlərində yer alıb.

*Su gələr burux-burux,
Çəkəllər tulux-tulux.
Üzüyün tapan oğlana
Nə verərsən muştuluq? [16, s. 500].*

Tulux – sözünün mənası lüğətimizdə üç formada verilmişdir.

Tuluq. 1. İçində maye, yağ və s. saxlamaq üçün qab kimi işlədilən, aşılama ilə hazırlanmış bütöv qoyun və ya keçi dərisi; 2. bax dol. dol sözünün mənası da belədir. keçmişdə quyudan su, neft (mazut) çəkmək üçün mal dərisindən, yaxud brezəndən və s. dən tikilən tuluq; 3. *köhn*. Bir tuluq tutan qədər maye ölçüsü [3, s. 374]. Üçüncü mənası köhnəlmiş sözlər sırasına daxil olaraq dilimizin aktiv fondundan çıxmışdır.

Tuluq sözünə dastanlarla yanaşı nağıllarda da rast gəlinir:

“Onlardan ikisini vurarsan. Hər birini iki şaqqa edərsən, Dərilərindən də *tuluq* çıxararsan. Tuluqları da su ilə doldurarsan, hərəsin atın bir tərəfinə asarsan” [14, s. 240].

Və yaxud

“Meşədə Ac adlı bir pəhləvan yaşayırdı. Biləyində öküz zoru var idi. İş-peşəsi el-obanın ilxısına, naxırına zərər vurmağıydı. Hər öynədə bir öküz yeyir, üstündən üç *tuluq* su içib doymurdu” [12, s. 69].

Verilən nümunələrdə tuluq sözünün lüğətdə izah olunan mənalari işlənmişdir.

Vaxtı ilə ədəbi dildə işlək olan bu gün üçün arxaik hesab edilən sözlərdən biri də *allı* sözüdür. Bu sözə folklorumuzda “Gülüstan əfsanəsi”ndə rast gəlirik.

“Gülüstan *allı*-güllü paltarın geyib çayın sahilinə gəldi. Lakin Araz gəlip çıxmadı” [14, s. 54].

Bu arxaik sözə nazlamalarda da rast gəlirik.

Qaşın gözün qara,
Çəkmə məni dara.
Allı-güllü nəvəm,
Şirin dilli nəvəm [16, s. 602].

Folklor mətnlərində qarşımıza çıxan digər arxaik sözlərdən biri də *qarabaş* sözüdür.

“Bunun üstündən də yediyi almanı sinirmək üçün badam ağacına çıxdı. Sayat pəri saqqlı eşidib, *qarabaşı* Ağcaqıza dedi:” [15, s. 459].

Başqa bir nümunəyə baxaq:

“Bir gün *qarabaşlar* bu hadisənin şahidi olurlar və əhvalatı padşahın arvadına danışirlar, əhvalat padşaha da çatır. Padşah əmr edir ki, qutunu onun hüzuruna gətirsinlər” [14, s. 211].

Nümunələrdə göstərilən qarabaş sözünün mənası lüğətimizdə belə izah olunur: *Qarabaş* köhn. Qulluqçu qadın (qız).

“Valehinən Taleh” dastanının sonunda verilən şeir parçasında diqqəti çəkən digər bir arxaik sözə nəzər yetirək:

Bir saray *yapbışam* hasarı qəmnən,
Cəhənnəm atəşi qopbur sinəmnən.
Qələm çalır onsəkgiz min aləmnən,
Zinətədi, şöyrətədi tac alan mənəm [16, s. 506].

Bu nümunədə işlənən “yapmaq” sözü arxaik sözlər cərgəsindədir. Yapmaq sözünün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində bir neçə mənası var. Belə ki, burada I məna yox, qalan iki mənası köhnəlmiş söz kimi verilib. Lüğətə nəzər salaq:

1. Bişirmək üçün təndirin divaruna yapışdırmaq
2. Köhn. Etmək.
3. Köhn. Tikmək, qayıрмаq, düzəltmək, qurmaq [3, s. 531].

Bu dastanda da işlənən yapmaq – tikmək, qayıрмаq, düzəltmək mənasında işləndiyi üçün köhnəlmiş söz kimi qəbul olunur.

Yapmaq sözünə həm “Oğuznamə”də, həm də Dədə Qorqudun dilində də bu variantda işlənməsinə təsadüf edirik. Məsələn:

Övrət yapıdığı ev yıqılmaz, övrət yıqdığı ev yapılmaz [17, s. 138].

Qarağı leqləgin yuvasın haq yapar [17, s. 142].

Məgər qız meydanda bir köşk yapdırmış idi [10, s. 91].

Onu da qeyd edək ki, “Oğuznamə”dən verdiyimiz atalar sözü günümüzə də işləkliyi qoruyur.

Bu leksik vahidin vaxtı ilə ədəbi dilimizdə işlək olmasını yazılı ədəbiyyat nümunələrindən göstərdiyimiz örnəklər də təsdiqləyir. Məsələn, Nəsiminin, Kişvərinin, Məhəmməd Füzulinin, Hüseyn Cavidin və b. yaradıcılığında özünü göstərir.

Nəsimi yaradıcılığına nəzər yetirək:

Ta ki, gəldi eşqin, ol mənliyi məndən qapdı,

Bu xərabı qıldı mə'mur, xoş imarət yapdı [9, s. 107].

Kişvərinin yaradıcılığına nəzər saldıqda “*yapmaq*” sözünə rast gəlirik.

Əhd qıldım ki, *yapım* meyханələr xeyrat için.

Füzulinin qəzəllərində də “*yapmaq*” sözü ilə qarşılaşırıq:

Xatirin cəm eylədin, əhli-vəfa könlün pozub,

Bir imarət *yapmağa* min ev yıxan memar tək [12, s. 195].

Mütəfəkkir şair Hüseyn Cavid şeirlərində “yapmaq” sözünü tikmək, qurmaq mənasında

işlənmişdir.

Zülmü fisqin, cinayətin yolunu,
Sədd için həbsxanalar *yapılır*.
Şimdi məsum ikən, səfalət onu
Mücrim elan edər, yarın asılır [5, s. 54].

Yuxarıda verdiyimiz nümunələrin hamısında “yapmaq” sözü tikmək, qayıрмаq, düzəltmək, qurmaq mənasında işlənmişdir.

Bu felin əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, iki mənası arxaik, birinci mənası isə yapışdırmaq, bişirmək olaraq müasir dövrümüzdə işlənir. Bu mənada işlənən yapmaq sözünə nağıllarda tez-tez rast gəlinir. “Gül Sənavərə neylədi, Sənavər gülə neylədi” nağılından bir parçaya nəzər salaq:

“– Ağa dərviş, özün bilirsən ki, mən padşah oğluyam, indiyə kimi nə təndir görmüşəm, nə də ki, çörək *yapmışam*. Sən qabaqca birini *yap*, mən baxım, öyrənim, sonra qalanını mən yaparam” [14, s. 138].

Yapmaq sözünün düzəltmək, tikmək mənası Azərbaycan dilində arxaik hesab olunsada, Türkiyə türkcəsində bu mənası işləkliyini qoruyur.

Folklor mətnlərində qarşımıza çıxan arxaik sözlərdən biri də *çarıq* sözüdür.

“A kişi, bir halda ki, məni yaradana and verirsən, oğlun cırıq paltar, cırıq *çarıq* geysin, bir də dağarcıq götürsün, yeddi kənddə dilənsin” [16, s. 212].

Çarıq – keçmişdə: kəndlilərin geydiyi aşılənmiş göndən tikilən ayaqqabı [1, s. 447].

Yuxarıda verdiyimiz *çarıq* sözü tarixizmdir. Dastanda da eyni ayaqqabı mənasında işlənmişdir.

Qız *car* çəkdirir. Biri bir manat verəndə, mən beş manat verəcəyəm, deyir. Qız bir damdaş saldırır, adam deyir xan dam-daşdı [16, s. 216].

Car – köhn. “yüksək səsle camaata bir şeyi xəbər vermək, elan etmək, bildirmək” [1, s. 392]. mənasında lüğətimizdə yer almışdır.

Arxalıq – köhnəlmiş söz olaraq mənası “yaxası düyməli, beli büzməli ya büzməsiz üst paltarı” [3, IV c., s. 67] kimi izah olunur. Folklor mətnlərində işlənmə tezliyi yüksək olan dil vahidlərindəndir. Həmin nümunələrdən bir neçəsinə nəzər salaq:

Arxalıqın ikidir,
Biri Bakı çitidir.
Buyur, gedək otağa,
O, haranın itidir [13, s. 51].

Və yaxud:

Arxalıqın biçmişəm,
Tikməyə and içmişəm.
Bizim bu kəndimizdə,
Şumal boyu seçmişəm [13, s. 55].

Haxıştalarda da rast gəlirik:

Arxalıqın öndü, yar, haxıšta,
Od qaladım söndü, yar, haxıšta.
Yolunu gözləməkdən, haxıšta,
Günüm aya döndü, yar, haxıšta [4, s. 290].

Gülümheylərdə də bu geyim adının adı keçir:

Arxalıqın qədəh yar, gülüm hey,

Geymə, gələr gödəh yar, gülüm hey.
Sən get atın yəhərlə, gülüm hey,
Mən də gəlim, gedəh yar, gülüm hey [4, s. 294].

Küləcə lüğətdə mənası köhn. “boynuna, ətəyinə, yaxasına və qol yerlərinin kənarına xəz və s tikilmiş qolsuz üst geyimi” [3, s. 775] kimi izah olunmuşdur.

Küləcə,
Köynək üstdən küləcə.
Mən yarımı tanıram,
Əynində var küləcə [16, s. 513].

Folklorumuzun zəngin nümunəsi olan dastanlarda, nağıllarda, eləcə də digər janrlarında arxaikləşmə az olduğundan, janrın dilini ağırlaşdırmır. Buna görə də, folklor nümunələrini oxuyan hər kəs asanlıqla anlayır. Aparılan araşdırmalara əsaslanaraq deyə bilərik ki, folklor mətnlərində işlənən köhnəlmiş sözlərin bir qismi bu gün Türkiyə türkcəsində öz işləkliyini qoruyur. Məqalədə buna aid nümunələr də göstərilmişdir.

Dünya inkişafda olduğu müddətdə, elmin, texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar lüğətimizə yeni sözlər daxil olacaq. Bunun da nəticəsi olaraq bir qrup sözlər dilimizdən köhnələrək çıxır və çıxmaqda davam edəcəkdir. Belə desək, ya arxaikləşəcək, ya da tarixizmləşəcək. Belə sözlərin yeni sözlərlə əvəz olunmasını isə təbii qarşılamaalıyıq. Dildə bəzi köhnə sözlərin sıradan çıxması, bəzi yeni sözlərin dilin lüğət tərkibinə daxil olması təbii qanunauyğunluqdur və inkişafın bir göstəricisidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 3 cildə, III c., Bakı: Çıraq, 2000, 416 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., IV c., Bakı: Çıraq, 2006, 790 s.
4. Azərbaycan folklor antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 388 s.
5. Cavid H. Əsərləri. Bakı: Elm, 2007, 300 s.
6. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 120 s.
7. Şafak_E. Aşk, Doğan kitab, 2009, 420 s.
8. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin zənginləşmə yolları. Bakı: ADPU, 1987, 84 s.
9. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Lider, 2004, 336 s.
10. Kitabı-Dədə Qorqud dastanı / Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
11. Qazi Bühranəddin. Divanı. Bakı: Öndər, 2005, 728 s.
12. Füzuli M. Əsərləri: 6 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 400 s.
13. Naxçıvan bayatıları. Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
14. Naxçıvan folklor antologiyası. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 513 s.
15. Naxçıvan folklor antologiyası. II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
16. Naxçıvan folklor antologiyası. III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
17. Oğuznamə /Tərtib edən: S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1987, 224 s.
18. Türk dil kurumu. Türkcə sözlük. Ankara, 2005.
19. Kemal Y. İnce Memed 4. İstanbul: Toros Yayınları, 1987.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: cinarerzayeva@yahoo.com.tr

Chinara Rzayeva

**PLACE AND ROLE OF ARCHAISMS OF TURKISH ORIGIN
IN FOLKLORE TEXTS
(based on the folklore texts of Nakhchivan)**

As you know, a certain layer of the vocabulary of a language is made up of archaic words. Just these archaic words, as in many other areas, are presented in large-scale genres of our folklore, in interesting stories and tales, as well as in other genres. In the article, archaic words of Turkish origin used in folklore texts were selected, and each of them was given with the meaning indicated in the dictionary. A number of archaic words in Azerbaijani literary language has been studied from the position of their usage in the Turkic Turkish. It turned out that some of the words that are considered archaic for Azerbaijani literary language today are actively used in Turkish today.

The study concluded that usage of the archaisms in folklore texts was negligible. Therefore, the presence of such archaic words does not complicate the language of folklore texts.

The theories are based on examples from folklore collected in Nakhchivan.

Keywords: *folk language, folk-lore, archaic, dictionary, historicism.*

Чинара Рзаева

**МЕСТО И РОЛЬ АРХАИЗМОВ ТУРЕЦКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ
В ФОЛЬКЛОРНЫХ ТЕКСТАХ
(на основе фольклорных текстов Нахчывана)**

Как известно, определенный пласт словарного запаса языка состоит из архаичных слов. Именно эти архаичные слова, как и во многих других областях, представлены в масштабных жанрах нашего фольклора, в интересных рассказах и сказках, а также в других жанрах. В статье были отобраны архаизмы турецкого происхождения, используемые в фольклорных текстах, и каждому из них дано значение, указанное в словаре. Ряд архаичных слов в азербайджанском литературном языке изучен с позиции их употребления в тюркском языке. Оказалось, что некоторые слова, которые сегодня считаются архаичными для азербайджанского литературного языка, активно используются в турецком языке.

В результате исследования сделан вывод, что использование архаизмов в фольклорных текстах незначительно. Поэтому наличие таких архаичных слов не усложняет язык фольклорных текстов.

Теории основаны на примерах из фольклора, собранного в Нахчыване.

Ключевые слова: *народный язык, устное народное творчество, архаичный, словарь, историзм.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.01.2023

Son variant 23.02.2023

UOT 82-3.512.162

AYGÜN ORUCOVA

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN ƏDƏBİ-TƏNQİDİ FİKİRLƏRİ

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının novator yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı ilə yanaşı, eyniadlı ədəbi məktəbin, tənqidi realizm ədəbi cərəyanının da rəhbəri olmuşdur. Məqalədə onun Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmküsar, o dövrün müxtəlif mətbu orqanları, hətta teatr tamaşaları haqqında tənqidi fikirləri təhlil edilmişdir. Onun dövrünün yeni tipli ədəbiyyatı, mətbuatı və teatrının formalaşması üçün yaradıcı qüvvələrə düzgün tövsiyələr verməyi, satirik üslubun əsas şərtlərinə əməl olunmasına çağırması və s. məsələlər aydınlaşdırılmışdır.

Açar sözlər: *ədəbi tənqid, satirik şeir, müasir ədəbi proses, tənqidi məqalə, ədəbi cərəyan.*

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və mətbuatının aparıcı simalarından biri olan böyük novator ədib və mühərrir Cəlil Məmmədquluzadə həm satirik “Molla Nəsrəddin” jurnalının, həm də eyniadlı ədəbi cərəyanın başçısı kimi ədəbi prosesə rəhbərlik edərək onu düzgün istiqamətləndirmiş, xalqın dirçəliş və tərəqqisi kimi ali bir məqsədə xidmət vəzifəsini əsas tələb kimi irəli sürmüşdür. XIX əsrdə Azərbaycanda bir tərəfdən poetikanın müxtəlif məsələləri Mirzə Şəfi Vazeh, Seyid Əzim Şirvani kimi dövrün müqtədir şairlərinin əsərlərində qaldırılır, digər tərəfdən Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı timsalında Azərbaycanda ilk professional ədəbi tənqidin yaranması prosesi başlayır.

Dövrün müxtəlif ədəbi hadisələrinə münasibət bildirən külli miqdarda məqalə və felyetonları ondan qərəzsiz ədəbi tənqidçi kimi danışmağa əsas verir. “Ədib bu nəzəri məqalə və felyetonlarında ədəbiyyatın ictimai-siyasi əhəmiyyəti, sənətdə ideyalıq, realizm, xalqilik, müasirlik, məzmun, forma, dramaturgiya, teatr, ədəbi-bədii dil və s. məsələlər haqqında dolğun, indi də əhəmiyyətini itirməmiş bir çox qiymətli fikirlər söyləmişdir” [1, s. 3]. “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Mollapərəst” imzası ilə yazılmış “Gəncədən” (1908) adlı yazıda ədib Şeyx Nizaminin qəbrinin “atlar ayağının altında” qalmağından, günbəzinin uçub dağılmasından, “gəncəlilərin bu günbəzi tikdirmək üçün hümmət və qeyrət” [5, s. 17] göstərməməklərindən narahatlığını satira vasitəsilə ifadə etmişdir. Professor Xalid Əlimirzəyev bu yazını belə dəyərləndirmişdir: “Belə məlumatlarda ədibin dünya şöhrətli bir sənətkarın qəbrinin dağılıb torpağa qarışmasından, varlıların, hakim təbəqələrin böyük şairin ehtiramını saxlamamasından şikayətləndiyini görürük” [1, s. 76]. “Heykəl” (1925) məqaləsində böyük humanist şairə heykəl qoyulmağı barədəki mübahisələr diqqət mərkəzinə gətirilmişdir: “O, böyük bir şair idi, bəzən göylərə qalxar, bəzən yerlərə enərdi” [6, s. 496]. Bu dövrdə Nizamini böyük şair, fars və saray şairi, xalqçı, müdaraçı hesab etmək kimi meyllərə də öz münasibətini bildirən ədibin fikrincə “göylərə qalxanda insanlıq üçün ağlayan” [6, s. 496] bu humanist şairin əsərlərini şahlara ithaf etməsinin də obyektiv səbəbləri olduğunu qəbul etmək lazımdır.

1904-cü ildə “Şərqi-Rus” qəzetinin 11-ci sayında dərc olunmuş “Getdi cahandan həzrəti-Sidqi” adlı məqaləni Mirzə Cəlil görkəmli maarifçi-pedaqoq, şair və nasir Məhəmməd Tağı Sidqinin vəfatından doğan sonsuz kədərini ifadə etmək məqsədilə yazmışdır. Ədib ilk öncə Sidqinin xalq müəllimi kimi misilsiz xidmətlərindən, Naxçıvanda təsis etdiyi yeni üsullu məktəbin o zaman nəinki İrəvanda, hətta Qafqazın böyük şəhərlərinin çoxunda belə olmasından bəhs edir. Mirzə Cəlil Sidqinin maarif sahəsindəki xidmətlərini belə dəyərləndirir:

“Sidqinin vətənimizə etdiyi qulluğun qədrini bilməkdən ötrü lazımdır müqabilə etmək camaatımızın savad və maarif aləmində olan indiki əhvalı ilə on il bundan əqdəm olan halətini. Tərəqqi çox artıq görünür və əgər söyləsək ki, bu tərəqqinin onda doqquzuna bais məhz Sidqidir, - insafdan və həqiqətdən bilmərrə uzaq olmaz” [7, s. 110]. Böyük sənətkar Sidqinin həyat və fəaliyyətinin əsas istiqamətlərini belə müəyyənləşdirmişdir: “...nəşri-maarif və təməddün, dini-islama rəvac vermək, dövlətə itaət və insaniyyət aləminə məhəbbət” [3, s. 110].

“Sabir barəsində xatiratım” (1929) məqaləsində “Əgər bizim şivəmizə yaraşan belə bir ləzzətli şairin dünyada olduğunu zənn etsə idik, birinci nömrəmizi onun qələmi ilə bəzəmiş meydana qədəm qoymazdıq” [3, s. 285] kimi dəyərli elmi-tənqidi mülahizələrlə böyük satirik şairin əsərlərinin “Molla Nəsrəddin” jurnalının zinəti olduğunu qeyd edən ədib onun jurnalda nəşr olunan ilk şeiri, ilk gizli imzası haqqında məlumat vermişdir. Burada Cəlil Məmmədquluzadə Sabirin ilk şeirinin jurnalın səkkizinci nömrəsində nəşr olunan “Ol gün ki, sənə xaliq edər lütf bir övlad” misrası ilə başlayan satirası olduğunu qeyd etməklə yanaşı, “Nə işim var” satirasının Sabirin əsəri olduğunu da inkar etmişdir: “Və yeri düşübkən, lazım bilirəm Sabirə maraqlananlara iqrar edəm ki, hər “Hophopnamə”yə daxil olan “Millət necə tarac olur-olsun, nə işim var” adlı mənzuməni ki, bu saat camaatımız onu Sabirə isnad verir, Sabirin olduğunu mən inkar edirəm” [2, s. 89]. Müəllif bu iddiasını sübut etmək üçün üç əsas səbəb göstərir: onlardan birincisi şeirin əl yazısının Sabirin xətti ilə yazılmaması, ikincisi burada Sabir şivəsi və ruhunun olmaması və üçüncüsü bir qədər zəif və Sabirə yaraşmayan bir əsər olmasıdır. Göründüyü kimi, Mirzə Cəlilin üçüncü sübutu ilə razılaşmaq bir qədər çətindir və o, burada çox böyük təvazökarlıq göstərmişdir: həm şeirin öz qələminə məxsus olduğunu göstərməklə, həm də öz şeirinin zəifliyini sübut etməyə çalışmaq. Özünü “əsla şair hesab etməyən” Mirzə Cəlil “Lisan bəlası” şeiri haqqında da buna bənzər fikirlər söyləmişdir. Mirzə Cəlil irəli sürdüyü iddianın düzgünlüyünə o qədər əmindir ki, onun əksinin sübut olunmasının qeyri-mümkünlüyünə oxucu da inanır: “Mənim haman nəzəriyyəmin əksini bircə şairin dəsti-xətti təsdiq edə bilər, əgər bir kəsdə varsa, zühura çıxmağı arzu olunur” [2, s. 89]. Bu sətirlər şeirin əlyazmasının başqa bir kəsdə yox, elə Cəlil Məmmədquluzadənin özündə olduğunu göstərir. Nə Mirzə Cəlilin sağlığında, nə də vəfatından sonra, hətta bu günə qədər belə bir əlyazmanı təqdim edəcək bir şəxs “zühura” çıxmamışdır. Şairin satiralarını “dəyərli mənzumələr” hesab edən ədib onun “Sabir” təxəllüsü ilə yazdığı əsərlərini, mərsiyələrini böyük təəssüf hissilə qarşılamaş, birinciləri qızılqüllə, ikinciləri isə onun üzərində bitən tikanla müqayisə etmişdir: “Və bəlkə həmin dünya qanununun təsirindəndir ki, “Hop-hop” kimi ən qiymətli və nadir bir şairimizin güllüklüyünün içinə dindarlıq sarmaşıqları da qarışaydı gərək” [3, s. 287].

“Oxucularımıza” (1911) adlı bildiriş xarakterli məqaləsini humanist və qədirlənən sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə Azərbaycanın satirik şairi Mirzə Ələkbər Sabirin Şamaxıda xəstə yatdığı adı yovmiyyə xərcinə möhtac olduğu günlərdə yazmışdır. “Misilsiz şairimizin kəlamı o qədər mövzun və mənalı idi ki, oxuyan şəxs eləyə bilməzdi ki, təhsin və təqdir etməsin” [3, s. 184] kimi fikirlərlə Sabir şeirlərini məzmun və ifadə cəhətdən yüksək qiymətləndirərək hətta “dünyada ən seçilmiş və əsrlərə yaddan çıxmayan qələm sahibləri” ilə müqayisə edən Mirzə Cəlil xalqı öz böyük şairi qarşısındakı borcunu yerinə yetirməyə çağırmışdır.

“Heykəl açılışı” (1922) məqaləsində “Azərbaycan türklərinin sevgili şairi” [3, s. 229] Sabirin xatirəsinə ucaldılmış heykəlin açılışı mərasimindən və oradakı nitqlərdən bəhs edən böyük bir ədəbi dövrün başçısı Mirzə Cəlil bu açılış haqqında ona xəbər verilməməsini ciddi və kəskin etirazla qarşılamaşdır, çünki “Sabirin təbinin atının iti qaçışına gözəl və geniş meydan hazırlayan” [3, s. 230] məhz Molla Nəsrəddin və ya Cəlil Məmmədquluzadə olmuşdur.

Mollanəsrəddinçi şair Əliqulu Qəmküsarın (1880-1919) vəfatının beş illiyi münasibəti ilə yazılmış “Əliqulu Nəcəfov” (1924) adlı məqalədə Mirzə Cəlil onun vaxtsız ölümündən doğan hədsiz təəssüfünü bildirmişdir: “Təəssüflər edirəm ki, Əliqulu Nəcəfov kimi həqiqi və ləzzətli əhli-qələm və şairimiz bu dünyadan vaxtsız getdi və məcmuəni öz köməyindən məhrum qoydu” [3, s. 244]. Məqalədə dahi sənətkar həyatına planlı şəkildə qəsd edilən istedadlı və cəsarətli şairimizin öz xalqı qarşısındakı xidmətlərini sadalamaqla yanaşı, onun ədəbiyyat tarixində tutduğu mövqeyi müəyyənləşdirməyi də mollanəsrəddinçi şairlərin “ağsaqqal yoldaşı” [3, s. 244] kimi özünün mənəvi borcu hesab etmişdir. Şairləri “təzə şairlər, çürümüş şairlər və ya həqiqətdə olmuş şairlər, ixtirai şairlər” [3, s. 243] kimi qruplara ayıran böyük tənqidçi “əziz yoldaşı”nı “həqiqi şair” hesab edir [3, s. 244]. “Əliqulu Qəmküsar” (1929) məqaləsində “adı həmişə zindəbad alqışları ilə zikr olunacaq qiymətli qələm yoldaşının” [3, s. 287] əsərlərinin mübarizə ruhunu və inqilabi dəyərini düzgün müəyyənləşdirən Mirzə Cəlil bu barədəki fikirlərini belə izah etmişdir: “Molla Nəsrəddin”də iştirak edən şairlər cərgəsində Cüvəllaği yoldaşımız fikir açıqlığı və dini mövhumata qarşı şiddətli tənqid və çıxışları ilə hətta Sabiri də qabaqlamışdı” [3, s. 287]. Böyük sənətkar Ə.Qəmküsarın “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş məhərrəmlikdə baş yarmaq kimi bir mürtəcə adətdən bəhs edən:

Vəhşiyyətinə aləmi heyran eləyib yar,
Yar, Əhrimənim, yar qoçağım, yar igidim, yar!

misraları ilə başlayan şeirini yüksək dəyərləndirir və bu əsərin şairin açıqfikirli olduğunu və mövhumatla, fanatizmlə mübarizədə amansızlığını göstərdiyini qeyd edir. Əsərləri oxucuların dillər əzbəri olan şairin 1912-ci ildə “Culfada öz şəxsi işlərini buraxıb Tiflisə” [3, s. 287] köçməyini Cəlil Məmmədquluzadə məcmuəyə və xalqına olan sonsuz məhəbbətinin nəticəsi hesab etmişdir.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının 22 yanvar 1927-ci il tarixli 4-cü sayında böyük Azərbaycan ədibi Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin Tiflisdə 35 illik ədəbi fəaliyyətinin qeyd edilməsinə tənqidi münasibətini ifadə etmişdir: “Bizə qalsa bu yubiley hələ tezdir. Yaxşı olardı ki, bir yüz il də gözləyərdik. Biryolluq möhtərəm ədibin yüz otuz beş illik fəaliyyəti gəlib çataydı. Çünki yazdıqları əsərlər də hələ azdır. Ancaq on-on beş böyük əsər və pyeslərdir. Bir o qədər kiçik əsərlər, vodevillərdir, bir o qədər hekayədir və hədsiz böyük və kiçik məqalələrdir” [3, s. 255]. Cəmi iki cümlə vasitəsilə dahi sənətkar Ə.Haqverdiyevin ədəbi fəaliyyətinin demək olar ki, bütün ədəbi növ və janr müxtəlifliyini ifadə edə bilmişdir. Mirzə Cəlilçün bütün bunlardan ən əhəmiyyətli isə böyük yazıcının “Molla Nəsrəddin” jurnalının ən fəal əməkdaşlarından biri və ya birincisi olmasıdır: “Bunlar hamısı keçəndən sonra Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev hər bir şeydən qabaq “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ibtidasından ta bu vaxtadək məcmuənin ən yavuş əməkdaşlarından və məsləhətçi dərəcəsinə yoldaşlarından hesab olunur” [3, s. 255]. Haqverdiyev yaradıcılığını yüksək dəyərləndirən Cəlil Məmmədquluzadə onun yubileyini “Molla Nəsrəddin” jurnalının öz bayramı kimi alqışladığını qeyd etmişdir.

1927-ci ildə “Azərnəşr” tərəfindən nəşr olunan Əli Nəzminin kitabına “Məşədi Sijimqulu “Kefsiz” adlı müqəddimədə böyük şairin həm mənsur məqalələrini, həm də Sabir satiralarından ancaq imzası ilə seçilən “zövq və səfalı, məzah və duzlu” şeirlərini, “kəlamının lətafətini” [3, s. 266], ümumilikdə, dilini, üslubunu və yaradıcılığını qətiyyətlə həmişəyaşar, əbədi hesab edərək yüksək bədii dəyər vermişdir. Böyük sənətkar Mirzə Ələkbər Sabirin “Molla Nəsrəddin” jurnalında iştirakından sonra Əli Nəzminin xeyli müddət jurnala şeir

göndərmədiyini, bunun əvəzində isə vəzn və qafiyəyə heç ehtiyacı olmayan zərif məzhəkələr göndərdiyini qeyd edərək nəslə yazılmış bu əsərləri də yüksək qiymətləndirmişdir: "...Sabir elə bir nərilə və gurultu ilə dalbadal yazmaqda davam elədi ki, hətta bəlkə özünə bərabər olan Məşədi Sijimqulunu da xeyli bir vaxt sükutda saxladı... bu müddətdə idarəmizə beş-on nəslə yazılmış şirin məqalə göndərdi. Bir surətdə ki, o vədələr Gəncə aləminin növ-növ guşələrini dadlı və duzlu dil ilə təsvir edən haman məqalələr öz vaxtında xeyli qiymətli idilər" [3, s. 258]. Onun şairlik istedadını Sabirə yaxın tutan Mirzə Cəlil bu barədəki fikirlərini belə ifadə etmişdir: "Biz bunu qəti deyə bilərik ki, "Molla Nəsrəddin" dünyasında, "Molla Nəsrəddin"ə yaraşan şivənin məzəliliyi və duzluluğunda, məharət və lətafətdə Sabirə yavuş gələn və ona əvəz olan birinci Məşədi Sijimqulu Kefsiz olubdur. Sabir kimi hünərvər bir şairin qabağına çıxmaq asan olmaya gərək" [3, s. 262-263] fikrində haqlı olan böyük tənqidçinin "lakin bu da cümləyə məlumdur ki, Sabir heç kəsə yox, bəlkə Sijimqulu Sabirə oxşayıbdır" [3, s. 263] ədəbi qənaətinə səbəb isə Ə.Nəzminin şeir sahəsindəki istedadını bürüzə verən əsərin məhz Sabirin Zəngəzurdakı acların qeydinə qalmayan müsəlman intelligentlərindən bəhs edən "Töme-yi-nahar" satirasının olmasıdır. Məlumdur ki, Əli Nəzminin "Molla Nəsrəddin" jurnalında dərc olunan ilk mənzum əsəri həmin satiraya cavab olaraq yazdığı "Çayda çapan qardaşım, ağılama, ağıları gör" mətləli satirası olmuşdur. Mirzə Cəlil bu əsərin hansı səbəbdən Əli Nəzminin diqqətini cəlb etdiyini də aydınlaşdırmağa çalışmışdır: "Demək, M.Sijimqulu, öz dediyinə görə, "Molla Nəsrəddin" in bu vaxtadək bircə nömrəsini də başdan-ayağa oxumamış keçməyibdir, Sabirin bundan da qiymətli qeyri əşarına mütəəssir olmayıb, nə qədər ki, "Töme-yi- nahar"ına olub, ona bir neçə aydan sonra cavab verməyi özünə borc bilibdir. Nədir burada şairi mütəəssir edən?... Zəngəzurdə əhaliyə aclıq üz verib, erməni camaatına erməni ziyalıları vaqon-vaqon taxıl daşıyır, amma müsəlman intelligentləri qumar və eyşə uyub, acları yaddan çıxarıblar" [3, s. 263]. Cəlil Məmmədquluzadə Sabirə Əli Nəzminin satiralarının təkə mövzu və məzmun cəhətdən yox, həm də üslub, dil, bədiilik cəhətdən də oxşarlığını xüsusilə qeyd etmiş və bu əsərlərin ancaq şairlərin xətti və imzası ilə ayırd edildiyini göstərmişdir: "Məşədi Sijimqulunun ikinci ədəbiyyatı məcmuəmizin üçüncü ilinin beşinci nömrəsinə gəlib çatdı ki, orada dərc olundu. Həqiqəti-hal budur ki, şairin xəttinə qabaqdan aşına olmasaydıq, güman edə bilərdik ki, bəlkə Sabir qazı Hacı Məcid əfəndinin qorxusundan qaçıb gəlib Dəli Məhəmmədli stasyonuna və həmin şeiri də oradan yazıb göndəribdir:

Ey axund, evin yıxılsın,
Adına baxıb utan bir!
Bu qədər ləccacət olmaz,
Bu qəbahətini qan bir!
Dediyin çərən-pərəndir,
Yorulub dəxi usan bir!
Dolaşıb sataşma bunca,
Ağaya, kübarə, molla!" [3, s. 263].

Mirzə Cəlil qərəzsiz ədəbi tənqidçi kimi bir ədəbi gerçəkliyi nəzərə çatdırmağı da lazım bilir, bu, Ə.Nəzminin nəslə yazılmış satirik əsərləri ilə bağlıdır: "...bunu unutmamaq ki, Sabirin şairlik qüvvəti-qələmi Məşədi Sijimquludan artıqsa da, ikincinin mənsur qələminin mislini biz Sabirdə tək bircə dəfə də görmədik" [3, s. 258]. Jurnal nəşrə başladığı ilk vaxtlarda "belə-belə duzlu rəvayətlərin və zərif məzhəkələrin" [3, s. 259] həm məcmuə üçün, həm xalqın mənəvi intibahı üçün çox dəyərli olduğunu qeyd etməyi də Mirzə Cəlil özünə borc bilir. Ədib

təkcə məcmuənin ilk illərində deyil, sonrakı illərdə də Əli Nəzminin jurnalla yaxından əməkdaşlıq etdiyini, xüsusən, məcmuənin ən çətin illərində – Sabirin vəfatından sonra onun yoxluğunu hiss etdirməməyini də xüsusi nəzərə çatdırmışdır: “Xüsusən, Sabirin vəfatından sonra ikinci Sabirimiz birincisinin yerini boş qoymadı. Məşədi Sijimqulu Kefsizin zövq və səfəli, məzah və duzlu şeirinin heç bir vaxt dalı kəsilmədi. O özü cismən qocaldısa da, onun kəlamının lətafəti bir zərrə qədər də əskilmədi. Qətiyyəni demək olar ki, bu dil, bu şivə, bu şeirlər azərbaycanlılar üçün həmişə zində olacaq, oxucuları həmişə, farsca söyləsək, dilnəvaz edəcək” [3, s. 266].

Böyük sənətkar ədəbi-tənqidi məqalələrilə yanaşı həm də müxtəlif mətbuat orqanları və mətbu əsərlər haqqında yazılmış dəyərli əsərlərilə, hətta teatr tənqidi ilə bağlı əsərlərilə diqqəti cəlb edir. “Müsəlman ürəfa və danişməndlərinə” xitabnamə (1907) “İrşad” (1905-1908) qəzetinin iki ay tətillik olmasından doğan böyük təəssüf hissəsinin nəticəsi olaraq yaranmış bir əsərdir. “İrşad” qəzetinə Mirzə Cəlilin müsbət münasibəti, sözün əsl mənasında təqdirəlayiqdir: “Budur, tamam iki aydır ki, “İrşad” qəzeti tətillik olunmuş, haman o “İrşad” ki, bizim bu qədər geri qalmış, bu qədər cəhlü-cəhalətə düşər olunmuş millətimiz üçün bir mənbəyinat və fəlah, bir mövqeyi-ümmid və xilas idi! Haman o “İrşad” ki, bizi tərəqqi və təali, mədəniyyət və insaniyyət caddəsinə daima dəvət etməklə bizim səadət və xoşbəxtliyimizə rəhbər idi! ... “İrşad” bizə sübut edirdi ki, əsl islam, əsl Quran, əsl dini-Məhəmməd tərəqqi və fəaliyyətə mane olmayıb bərəks özləri məzkur ülm və fünunu əxz edib sürəti-tamam ilə qabağa hərəkət etməkdən ibarətdir” [3, s. 153]. Mirzə Cəlilin fikrincə, xalqın qəflət yuxusundan ayılmasında, gözünün açılmasında və ziyalıların millət qarşısındakı borcları haqqında düşünməsində millət fədaisi “İrşad” qəzetinin çox böyük rolu olmuşdur: “Biz ilə bərabər bizim pişrövlərimiz ki, ibarət olsun bəylərimizdən və xanlarımızdan və ruhanilərimizdən millətin ehtiyac və dərdlərini düşündülər. Hər yerdə şuralar, məclislər tərtib olundular. Məktəblər, qiraətxanalar, nəşri-maariflər güşad olunmağa başlandı. “İrşad”ın təsiri Qafqaz dairəsindən çıxıb da qonşumuz islam vilayətlərinə də sirayət etmişdi” [3, s. 154]. “Daiyi-həqq”, “mənbəyinat” kimi epitetlərlə bu mətbuat orqanının ictimai həyatımızdakı rolunu yüksək qiymətləndirən sənətkar onun bağlanmasının qarşısını almaq üçün müəyyən tədbirlər görmək üçün müsəlman ziyalılarına müraciət etmişdir. “Bizi tərəqqi və təali, mədəniyyət və insaniyyət caddəsinə daima dəvət etməklə səadət və xoşbəxtliyimizə rəhbər olan bu qəzetimizin” [3, s. 153] redaktoru “camaat sevgilisi” Əhməd bəy Ağayevin (1869-1939) maddi ehtiyacları səbəbindən bağlanmasını “müsəlmanların günahı, eybi” kimi qiymətləndirir. Cəlil Məmmədquluzadənin fikrincə, müxtəlif millət işlərilə bağlı ayrı-ayrı şəhərlərə göndərilən, təzyiqlərə, hücumlara baxmayaraq öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirən Əhməd bəy “axirülmər heç yerdən, heç kəsdən bir mədəd götürməyib, naümid olub işdən geri durmuş”dur [3, s. 155]. “Tənha bir qəzetimizin bağlanmaq ləkəsini öz əlimizdən siləlim!” kimi haqlı tələblə çıxış edən böyük sənətkar islam millətlərində “həmiyyət, qeyrət və iş görmək qabiliyyəti” olduğunu sübut etməyin zamanı çatdığını qeyd etməyi özünə borc bilmişdir: “...əgər bizim üçün islam və onun tərəqqi və təalisi əziz isə, biz gərək himmət edib qoymayaq ki, bu bina dağılsın və bu nəhv ilə bu ləkəni millətimizdən götürək!!!” [3, s. 157]. Böyük sənətkar xalqı sürətlə işə başlamaq üçün təkidlə səsəyir və 86 nəfərdən ibarət üzvü olan bir komissiya təşkil edir ki, bu üzvlər yarımillik üzvlük haqqını əvvəlcədən göndərmişdilər.

“Tərcüman” felyetonu (1908) eyniadlı qəzetin nəşr olunmasının iyirmi beş ilinin tamam olması məqsədilə yazılmış və burada qəzetin mühüm xidmətləri və xalqın səadəti və maariflənməsi yolunda yorulmadan çalışdığı da xüsusi olaraq vurğulanmışdır: “Mən elə bilirdim ki,

iyirmi beş ili tamam olandan sonra dəxi dəftəri büküb gedəcək alış-verişə. Amma “Tərcüman” genə çıxır. Və irəlikindən dəxi gözəl çıxır. Hər bir işdə və hər bir sənətdə insanı həvəsləndirən haman işin nəticəsidir” [3, s. 167]. “Maarif qədri bilən millətlər içində “Tərcüman” kimi bir qəzetinin 25 illik bayramı milli bir bayram sayılır” [4, s. 342] deyən ədib antitezalar vasitəsilə müsəlmanları bu millətlərin içərisində görmədiyinə təəssüflənmişdir. Çünki Naxçıvanda “Adəm əsrindən qalma üsul ilə məktəb”lər açılır, Tiflisdə müsəlmanlar “urus xanımlarına və gürcü uşaqlarına” tamaşa eləyirlər [4, s. 342], Aşqabadda isə müəllimlər guya dərsi yeni üsul ilə [4, s. 342] verir, lakin uşaqları köhnə üsul ilə tənbeh eləyirlər. Deməli, “Tərcüman”ın maarif, elm, mədəniyyət sahəsində 25 ildir ki, gördüyü tədbirlər hələlik müsəlmanları maarif qədri bilən millətlər sırasına daxil edə bilməmişdir ki, bunu da Mirzə Cəlil təəssüf hissi ilə qeyd etmişdir. Bu səbəbdən də Mirzə Cəlil qəzetin nəşrinin davamını arzulamış və bütün oxucularını da bu sahədə əllərindən gələni əsirgəməməyə çağırmışdır: “Arzu edirəm ki, möhtərəm oxucularımız qoca Mollanın səsinə səs verib ucadan desinlər: Yaşasın “Tərcüman!” [3, s. 168].

Jurnalın 1908-ci ilinin 20 aprel tarixli 16-cı sayında nəşr olunmuş “Milli bayram” adlı məqalə də 1883-cü ildən çap olunan “Tərcüman” qəzetinin iyirmi beş illik bayramını təbrik etmək məqsədilə qələmə alınmışdır. Mirzə Cəlil İsmayıl bəy Qasprinskiyə böyükünü, öz xalqı qarşısındakı xidmətlərindən ətraflı bəhs edərək, onun fəaliyyətini çox yüksək dəyərləndirir: “Bir müsəlman qəzetinin faydalı və səmərəli bir yolda 25 il davam etməyi nəinki Rusiyada, bəlkə bütün dünyada əvvəlinci dəfə görülən bəxtiyarlıqlardandır. Mətbuat aləmində 25 il qələm çalan böyük yoldaşımız İsmayıl bəy Qasprinski həqiqətən bəxtiyardır. Çünki 25 il çalışıb min zəhmət və müsibətlə əkdüyü toxumun meyvəsini fərəh və şadlıqla görür. Buna görə İsmayıl bəyə nə qədər hörmət göstərsən, millət o mərtəbə mədəni dərəcəsini, öz qədirşünaslığını, öz diriliyini göstərmiş olur” [3, s. 170]. Rusiyada bu bayramın geniş şəkildə qeyd olunacağı haqqında məlumat verən böyük sənətkar Qafqaz müsəlmanlarını da belə bir gündə fəal olmağa çağırmışdır.

Böyük sənətkar Mirzə Fətəli Axundov kimi Mirzə Cəlil də, dramaturgiya və teatrdan xalqı tərbiyələndirmək, ibrətləndirmək, eyiblərini özünə nişan verməklə aradan qaldırmağa çalışmaq kimi ciddi məqsədlər daşımaq tələb edirdi. “Eşq mədrəsəsi” (1923) adlı əsərində “min-min dərslərimizin varlığı ilə” [4, s. 172] teatr tamaşalarını “eşq mədrəsəsi”nə, “məhəbbət xana”ya çevirən teatr əsərlərinin yazılması və səhnələşdirilməsi Mirzə Cəlilin hiddətinə səbəb olmuşdur: “Səbəb nə olub ki, indi teatromuzun əlli illiyində biz səhnələrimizdə “Məstəli şah” kimi bir ibrətli və xeyli məzəli nümayiş əvəzinə şantajlar görürük. Bəs bu imiş bizim əlli illik teatrımızın yadigarı?” [4, s. 171-172].

Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, böyük sənətkar, dramaturq, publisist, “Molla Nəsrəddin” jurnalının baş redaktoru Cəlil Məmmədquluzadənin çoxşaxəli, zəngin yaradıcılığının bir sahəsi də ədəbiyyat və mətbuat tənqidi olmuşdur. Ədib bu məqalələrində ədəbiyyatın qarşısında tendensiyalılıq, ictimai məzmun, dil sadəliyi, bədiilik, ifadəlilik, orijinallıq, xalq kütlələrinin mənafeyini müdafiə etmək kimi mühüm tələblər qoymuşdur. Cəlil Məmmədquluzadə bütün bu prinsiplərlə ədəbi-tənqidi məqalə və felyetonlarında nəzəri, elmi cəhətdən əsaslandırılmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev X. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi-tənqidi görüşləri. Bakı: Yazıçı, 1991, 184 s.

2. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 6 cildə, VI c. / Tərtib edənlər: Əziz Mirəhmədov, Turan Həsənzadə, Bakı: Azərənəşr, 1985, 311 s.
3. Məmmədquluzadə C.M. Əsərləri: 4 cildə, IV c. / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli, Bakı: Öndər, 2004, 664 s.
4. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, II c. / Tərtib edəni İsa Həbibbəyli, Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 496 s.
5. Molla Nəsrəddin: 10 cildə. II c. / Tərtib edəni Turan Həsənzadə. Bakı: Azərənəşr, 2002, 720 s.
6. Molla Nəsrəddin: 8 cildə, VI c., Bakı: Çinar-Çap, 2010, 984 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: orujovaaygun82@gmail.com

Aygun Orujova

JALIL MAMMADGULUZADEH'S LITERARY CRITICAL THOUGHTS

Along with the satirical magazine “Molla Nasraddin”, the innovator writer of XX century Azerbaijani literature, Jalil Mammadguluzade was also the head of the literary school of the same name, the literary trend of critical realism. The article analyzes his critical opinions about Mirza Alakbar Sabir, Ali Nazmi, Aligulu Gamkusar, various press agencies of that time, and even theater performances. The right recommendations to the creative forces for the formation of the new-type of literature, press and theater of his time, called for the observance of the basic conditions of the satirical style, etc. issues have been clarified.

Keywords: *literary criticism, satirical poem, modern literary process, critical article, literary trend.*

Айгюн Оруджева

ЛИТЕРАТУРНО-КРИТИЧЕСКИЕ МЫСЛИ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

Джалил Мамедкулизаде, писатель-новатор азербайджанской литературы XX века, был руководителем сатирического журнала «Молла Насиреддин», а также одноименной литературной школы, литературного движения критического реализма. В статье анализируются его критические суждения о Мирзе Алекпере Сабире, Али Назми, Алигулу Гамкусаре, различных агентствах печати того времени и даже театральных постановках. Он давал правильные рекомендации творческим силам для формирования нового типа литературы, печати и театра своего времени, призывал к соблюдению основных условий сатирического стиля и т. д.

Ключевые слова: *литературная критика, сатирическая поэма, современный литературный процесс, критическая статья, литературное течение.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 24.01.2023
Son variant 20.02.2023

UOT 801.73

SƏBUHİ İBRAHİMOV

HACI MOLLA MƏHƏMMƏD NAXÇIVANININ “KƏŞKÜLÜN-NUR”
ƏSƏRİNDƏ NƏZM NÜMUNƏLƏRİ

Məqalədə zəngin və çoxşaxəli yaradıcılığa malik olan görkəmli Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində nəzm nümunələrinin geniş şərhi verilmiş və bayatı, rübai, məsnəvi, qəzəl, qoşma, gəraylı, sinazən, qəsidə və növhə şeirləri öz növbəsində təhlil edilmişdir. Aparılan elmi araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, müəllifin dərin və hərtərəfli biliyə malik olması əsərin həm poetik formasını, həm də mahiyyət baxımından nəzm nümunələrinin ərsəyə gəlməsinə böyük bir təkan vermişdir. Əsərdə verilən hər bir şeir nümunəsi ayırı-ayrılıqda öz aktuallığı ilə seçilir və yeni-yeni nəzm nümunələrinin yaranmasına imkan verir.

Aparılan araşdırmalar əsas verir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində nəzm nümunələrinin hər tərəfli öyrənilməsi nəinki bu günün real gerçəklikləri üçün, həmçinin tarixi keçmişimizin poetik məktəblərinin və müasir gələcəyimizin şeir nümunələrinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvani, əsər, nəzm, əlyazma, şeir.

“Nəzm – ərəbcədən hərfi mənada vəznə, qafiyəsi və rədifə olan bədii əsər deməkdir (“Nəzm” - مظم - söz olaraq sıra, tərtib, nizam, sıralanmış və ya şeir anlamına gəlir). Nəzm əsərlərinin özünün də öz mürəkkəb-daxili və ritmik-struktur qanunauyğunluqları var” [1, s. 5].

“Nəzm nümunələri xalq yaradıcılığı və ədəbiyyat olmaqla olduqca geniş bir arealı əhatə edir. Lap qədimdən nitq yarandığı dövrlərdən ov, əmək nəğmələri, oxşamalar, bayatılar və s. şəkildə şifahi xalq ədəbiyyatı yaranmağa başlamışdır. Sonralar nəzmin bu qolu xalq ozanları, aşıqları sayəsində daha da zənginləşmiş və öz qayda qanunları yaranmışdır. Yazılı ədəbiyyat nümunələri yarandıqdan sonra bu iş daha da təkmilləşmiş müxtəlif xalqların söz adamlarının başqa-başqa dillərdə bədii söz sənətinə verdiyi töhfələr nəticəsində ümumi nizam qanunauyğunluqlarını gözləyən bayatı, rübai, məsnəvi, qəzəl, qoşma, gəraylı və s. növlər yaranmışdır” [3].

Belə ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” əsərində nəzm nümunələri olduqca maraqlı və mənalı aspektləri anlatmaqda dərin poetik düşüncə tərzində yazılmışdır. Əsər yazılış quruluşu etibarlı ilə üç, azərbaycan, ərəb və fars dillərində yazılmasına baxmayaraq üstünlük Azərbaycan dilinə verilmişdir. Əsərdə həm məsnəvi, qəsidə və qəzəllər, həm də sinazən növhə və fərd nəzm nümunələri öz əksini tapmışdır.

Əsərdə əsasən Kərbəla hadisəsi ilə bağlı, orada baş verən məqamları şeir və məsnəvi formada yazılmasına üstünlük verilmişdir:

Mürəxxəs eylə çıxım ta ki, bir iqab üstə,
Görüm qalır bu qoşundan dağılmamış dəstə.
Dəm sənənilə qıllam fələk üzünü xəraş,
Demə döğubdu anam narəşid oğul qardaş [3, s. 90].

Bu epizodları verməklə müəllif Kərbəla qəhrəmanlarından olan Əbülfəzl Abbas əleyhissalamın şücaətini işıqlandırmalı olur.

Necə içim bu suyu könlümün nəvası gəlir,
Səhabə qızlarının əl-ətəş sədası gəlir.
Necə içim suyu Zeynəb deyir gülüm soldu,
İki balam bu biyabanda susuz öldü.

Necə içim bu suyu, içmədi Əli Əkbər,
Necə içim bu suyu təşnə can verib Əsgər.
Mən içməyəm suyu hərçəndi gül kimi sollam,
Əgər içsəm suyu Gülsümdən xəcil ollam.
Mən içməyəm suyu bir növcəvani qıllam yad,
Ki, Kərbəlada olub təşnə Qasimi-damad.
Mən içməyəm bu sudan bu dil dodağı tər,
Ki, xeymələrdə qalib təşnə Zeynəbi-müztər.
Mən içməyəm suyu hərçəndi ixtiyarım var,
Əzəl günündə Hüseyinlə bir qərarım var.
Gələndə başımın üstünə ol-şahi ətşan,
Olam rikabi-şərifində mən susuz qurban.
Bu qeyrət ilə necə mən edim dodağımı tər,
Susuz qalıbdırlar Gülsüm, Zeynəbi-müztər.
Necə içim bu suyu gül kimi solub üzlər,
Səkinə xeymə qabağında su yolu gözlər [3, s. 90].

Müəllif bu şeir nümunələrində Kərbəla hadisəsinin qəhrəmanlarından olan Əbülfəzl Abbasın nə qədər qeyrətli olduğunu xatırlatmaqla əsəri bir daha zənginləşdirmişdir. Sanki bu şeir parçalarından sonra münasibiydi ki, xeymələrdən cənabi Səkinə deyirdi:

Susuzdan Əsgər ölür, içməyəm su qan olsun,
Su iç doyunca əmican, ki, nuşi-can olsun [3, s. 91].

Əsərdə hadisə ilə bağlı digər məqamlar da öz oxşarlığını verməkdədir. Həzrəti Abbas əleyhissalam qoşun cəmaətinə sanki belə deyirdi:

Aya cəmaəti-ləşkər baxın bu bir sözümə,
Bu məşkə vurmuyun ox, oxları verin guşimə.
Ki, nəfəsdə can bu suyun bir qəlili-qiymətdir,
Səkinə ilə Əli Əsgərin amanatıdır [3, s. 91].

Əsərdə növhə deyiminə də geniş şəkildə rast gəlirik:

Nə gülşən var, nə bülbül, nə çəmən var,
Nə qardaş var, nə bir əhli-vətən var.
Nə sidr, nə hünut və nə kəfən var,
Aman bacı degərgün oldu halım.
Görürsən bacı hədsiz qəmlərimi,
Fələk aldı əlimdən illərimi.
Kəfən et bu yetimə məcərimi,
Aman bacı degərgün oldu halım [3, s. 174].

Müəllif əsərdə ərəb dilində yazılmış qəsidə janrına da üstünlük vermiş və bir neçə beytdən ibarət olan nəzm xüsusiyyətlərini qələmə almışdır:

مصیبتی فوق ان تاتی با شعاری
ولا یحتط بها و صفی و افکاری

Mənim bədbəxtliyim şeirlə gəlməsindən yuxarıdır
O, mənim təsvirim və düşüncələrimlə bağlı deyil [3, s. 174].

Nəzmə çəkilmiş epizodlar əsərin zəngin xüsusiyyətlərindən xəbər verir. Belə ki, Kərbəla hadisəsinin baş qəhrəmanı olan İmam Hüseyin əleyhissalam haqqında deyilən nəzm

nümunələri buna bir daha dəlildir.

Nə qədər sağdı canım Ahular kimi mələrəm,
Gecə-günüz səni oxşuyub əmoğlu vay deyərəm.
Əmoğlu rəhm eylə dindir məni aman ölürəm.
Yadında saxla ki, dindirmədin məni gedirəm.
Fələk aramıza tez səng təfriqə saldı,
Yaralı canın üçün sözlərim hamu qaldı.
Mənim əsirliyim etməsin səni dilgir,
Nə həddi vardı mənə şimri-dun vura zəncir [3, s. 245].

Belə bir nəticəyə gəlinir ki, Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” kitabı XIX əsrin axırlarında yazılmasına baxmayaraq bu gün də öz aktuallığını qorumaqdadır. Əsərdə verilən nəzm xüsusiyyətləri müxtəlif janrları əhatə etməsinə baxmayaraq nəql olunan hadisələr, rəvayətlər, qissələr və hekayələr dolğun şəkildə izah edilmişdir. Hacı Molla Məhəmməd Naxçıvaninin “Kəşkülün-Nur” kitabının tədqiqi onu deməyə imkan verir ki, həqiqətən əsər əsasən gələcək nəslin maariflənməsi üçün zəngin xəzinə mənbəyidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Baba Babazadə. Ədəbiyyatda lirik növ (dərs vəsaiti). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2008, s. 218.

2. نخجوانی حاج ملا محمد, كشكول النور, 1312 ه.ق. ص 560

3. Nəzm – Vikipediya <https://az.wikipedia.org/wiki/Nəzm>

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: s.ibrahimov71@mail.ru

Səbuhi İbrahimov

SAMPLES OF POETRY IN HADJI MOLLA MUHAMMAD NAKHCHIVANI'S WORK OF “KASHKULUN-NUR”

In the article, a wide interpretation of examples of poetry in “Kashkülün-Nur” by the famous Hadji Molla Muhammad Nakhchivani, who has a rich and multifaceted creativity, is given, and bayati, rubai, masnav, ghazal, couplet, garayli, sinazan, qasida and nuvha poems are analyzed in turn. As a result of the conducted scientific research, it was found that the author's deep and comprehensive knowledge gave a great impetus to the creation of examples of poetry, both in terms of the poetic form and essence of the work. Each example of poetry given in the work is distinguished by its relevance and allows the creation of new examples of poetry.

The conducted research proves that the comprehensive study of examples of poetry in Hadji Molla Muhammad Nakhchivani's “Kashkülün-Nur” is of great importance not only for the real realities of today, but also for the study of poetic schools of our historical past and examples of poetry of our future.

Keywords: *Haji Molla Muhammad Nakhchivani, work, poem, manuscript.*

Сабухи Ибрагимов

**ОБРАЗЦЫ ПОЭЗИИ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ГАДЖИ МОЛЛЫ
МУХАММАДА НАХЧЫВАНИ «КАШКУЛУН-НУР»**

В статье дается широкая интерпретация примеров поэзии в «Кашкулун-Нур» известного гаджи Моллы Мухаммада Нахчывани, обладающего богатым и многогранным творчеством, а также баяты, рубайи, маснав, газель, куплет, гарайли, синазан, поэмы касыда и нувха анализируются поочередно. В результате проведенного научного исследования установлено, что глубокие и всесторонние знания автора дали большой толчок к созданию образцов поэзии, как по поэтической форме, так и по сути произведения. Каждый пример поэзии, приведенный в работе, отличается своей актуальностью и позволяет создавать новые образцы поэзии.

Проведенное исследование доказывает, что комплексное изучение образцов поэзии в «Кашкулун-Нур» гаджи Моллы Мухаммада Нахчывани имеет большое значение не только для реалий сегодняшнего дня, но и для изучения поэтических школ нашего исторического прошлого и образцов поэзии нашего будущего.

Ключевые слова: *гаджи Молла Мухаммад Нахчывани, произведение, поэма, рукопись, стихотворение.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Vəli Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 11.01.2023

Son variant 17.02.2023

UOT 82(100)(091);821(100)(091)

GÜNEL ƏSGƏROVA

AZƏRBAYCAN ELMI MÜHİTİNDƏ NAZİM HİKMƏT YARADICILIĞININ
TƏDQIQI TARİXİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Türk dünyasının görkəmli simalarından biri olan mübariz, inqilabçı şair Nazim Hikmətin anadan olmasının 120 illiyi tamam olur. Nazim Hikmət yaradıcılığı boyu Vətən, millət, sülh, azadlıq uğrunda coşqu dolu şeirləri ilə mübarizə aparmış, həyatını Vətəninə uzaqlarda, sürgünlərdə, həbsxanalarda keçirmişdir.

Nazim Hikmətin şəxsi həyatında və yaradıcılığında Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin xüsusi yeri olmuş, o, azərbaycanlı yazıçı və şairlərlə səmimi dostluq münasibətləri və yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır. "Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının yaxın dostu olan" (A.B.) Nazim Hikmətin Azərbaycan mədəniyyətinə bağlılığı, əlaqələri, zəngin yaradıcılıq fəaliyyəti Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alimlərinin diqqətindən kənar qalmamış, müxtəlif istiqamətlərdə tədqiqata cəlb olunaraq sistemli şəkildə öyrənilmiş və şair haqqında xeyli sanballı əsərlər qələmə alınmışdır.

Məqalədə novator şair Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığının Azərbaycan elmi mühitində tədqiqi tarixinə nəzər yetirilmiş, azərbaycanlı ziyalılar tərəfindən qələmə alınan monoqrafiyalar geniş təhlil olunaraq onların önəm və əhəmiyyətindən bəhs edilmişdir.

Açar sözlər: Nazim Hikmət, Azərbaycan ədəbi mühiti, Türk ədəbiyyatı tarixi, poeziya, ədəbi əlaqə.

Nazim Hikmət Rən XX əsr türk inqilabi poeziyasının banisi, görkəmli şair, yazıçı, rəssam, ssenarist və dramaturqdur. O, 1901-ci ildə Selanikdə zadəgan ailəsində anadan olmuş, anası rəssam, atası isə məmur vəzifəsində çalışmışdır. Babası Nazım Paşanın təsiri ilə şeir yazmağa başlayan N.Hikmət 11 yaşında ilk şeiri "Feryad-ı Vatan"ı qələmə almışdır. Ədəbi fəaliyyətə 1918-ci ildə "Yeni məcmuə" dərgisində dərc olunan "Serviliklər" adlı şeirlə başlamışdır. 1920-ci ildə "Ələmdar" qəzetinin təşkil etdiyi şeir müsabiqəsinin qalibi olan gənc şairin daha sonra "Ələmdar", "Aydınlıq", "Yeni həyat" kimi bir çox mətbu orqanlarda gəncləri Vətən uğrunda mübarizəyə səsləyən coşqu dolu şeirləri çap olunmağa başlayır. Mübariz ruhlu gənc şair qələmə aldığı şeirlərinə görə dəfələrlə təqiblərə məruz qalsa da, həbsxana və sürgün həyatı yaşasa da qələmi susmamışdır. "Çankırı, Üsküdar və Bursa cəza evlərində 12 ildən artıq qaldığı bu həbs dönəmində bir çox şeir və ssenarilər yazıb, rəsmlər çəkib, ağac işçiliyi və toxumaçılığını öyrənib. Həbsxanada məşhur "İnsan mənzərələri" epopeyasını, "Həbsxanadan məktublar" silsiləsini, "Məhəbbət əfsanəsi", "Yusif və Züleyxa" pyeslərini və bir çox başqa əsərlərini yazıb. Yazdıqlarından bir bölümünü gizli adlarla nəşr etdirib" [4, s. 13].

Türkiyə ilə bərabər Azərbaycanı da öz doğma Vətəni bilən N.Hikmət Azərbaycan xalqı və ədəbiyyatına dərinə bağlı olmuş, onun bu bağlılığını Azərbaycana həsr olunmuş ("Neftə doğru", "Bayramoğlu", "Arpa çayının iki yanı", "Bəhri-Xəzər", "Neftə doğru") şeirlərində, məqalə və xatirələrində də duymaq mümkündür.

Nazim Hikmət irsinin böyük tədqiqatçısı professor Aqşin Babayev qeyd edir ki: "Nazim Hikmət Azərbaycan xalqının və ədəbiyyatının yaxın dostu idi. O, hər dəfə Bakıya gələndə Azərbaycan şair və yazıçıların bir çoxu ilə şəxsən dostluq etməyə üstünlük vermişdir" [5, s. 5] bir çox şair və yazıçılarla, müasirləri Rəsul Rza, Mikayıl Rəfil, Səməd Vurğun, Süleyman Rüstəm, Əkbər Babayev, Əhməd Cəmil ilə səmimi dostluq və ədəbi yaradıcılıq əlaqələri saxlamışdır.

Azərbaycan elmi mühitində Nazim Hikmət irsinin tədqiqinə keçən əsrin 30-cu illərindən

başlanılmış, tədqiqatçı alimlərimiz tərəfindən şairin həyat və yaradıcılığı istiqamətində geniş və sistemli tədqiqatlar aparılmışdır. Dəyərli ziyalılarımız tərəfindən şairin həyat və ədəbi irsini əks etdirən elmi əsərlər, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları, kitablar yazılmış, əsərləri ölkəmizdə dəfələrlə nəşr edilmiş, poema və pyesləri səhnələşdirilmiş, görkəmli bəstəkarlarımız tərəfindən şeirlərinə romanslar bəstələnmişdir.

Azərbaycan elmi mühitində Nazim Hikmət irsinin öyrənilməsində ədəbiyyatşünas alimlərdən Əkbər Babayev, Aqşin Babayev, Azər Abdulla, Əli Nazim, Tofiq Məlikli, Abbas Abdulla, Qaravəli Orxan və başqalarının böyük xidmətləri olmuşdur.

Azərbaycan oxucusunun Nazim Hikmətlə ilk tanışlığı şairin məşhur “Günəşi içənlərin türküsü” şeiri haqqında Əli Nazimin 1928-ci ildə “Maarif və mədəniyyət” jurnalında dərc olunan “Günəşi içirik... günəşlənik” məqaləsi və S.Rüstəmin redaktorluğu ilə “Günəşi içənlərin türküsü” adlı şeirlər kitabının Bakıda nəşr olunması ilə başlayır. Daha sonra 1952, 1961 və 1963-cü illərdə şairin əsərlərindən seçmə şeirləri, pyes və poemaları M.Rahim, R.Rza, S.Rüstəm, İ.İbrahimov, Ş.Ağayev, Ə.Babayev tərəfindən tərcümə edilərək Nazim Hikmətin “Seçilmiş əsərləri” adı altında nəşr edilir.

2006-cı ildə İlham Əliyevin Sərəncamı ilə “Seçilmiş əsərlər” 1961-63-cü illərin nəşri əsasında yenidən professor A.Babayevin tərtibi ilə çap olunur. Kitaba şairin 200-dən çox şeiri, “Cokonda və Si-ya-u”, “İnsan mənzərələri”, “Qurtuluş davası dastanından” poemaları, “Kəllə”, “Qəribə adam”, “Demoklisin qılıncı” kimi pyesləri daxil edilmişdir.

Nazim Hikmət həyatı və yaradıcılığının öyrənilməsində ədəbiyyatşünas alim, professor A.Babayevin xüsusi xidmətləri olmuşdur. Hələ məktəb illərindən şairə duyduğu böyük sevgi, pərəstişkarlıq illər sonra şairlə tanışlığına, bu tanışlıq da iki şair arasında əqidə dostluğu və ədəbi əlaqələrin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. A.Babayev N.Hikmətə olan dərin hörmət və sevgisini verdiyi müsahibələrin birində belə ifadə etmişdir: “Nazim Hikmət mənim idealdır. Bütün ömrümü onun yaradıcılığına həsr etmişəm. Hələ orta məktəbdə oxuduğum zaman ilk dəfə müəllimimdən onun “Yanmamış cıqara” şeirini eşitmişdim:

O bu gecə öle bilir
Ceketin göysündə bir kurşun yanığıyla.
O bu gecə gitti ölüme
Kendi ayağıyla...

Həmin şeir məndə Nazim Hikmət yaradıcılığına maraq yaratdı” [6].

Professor A.Babayev 1963-cü ildə Nazim Hikmət yaradıcılığını tədqiqata cəlb etmiş, apardığı tədqiqatlar nəticəsində “Nazim Hikmətin dramaturgiyası” mövzusunda fəlsəfə doktorluğu dissertasiyası müdafiə etmişdir. Alim tədqiqatçılıq fəaliyyəti dövründə N.Hikmət haqqında tədqiqatlara geniş yer verərək bir sıra fundamental elmi əsərlər ərsəyə gətirmişdir. Professor A.Babayevin 1996-cı ildə müdafiə etdiyi doktorluq dissertasiyasının mövzusu Türk dramaturgiyasının öyrənilməsi istiqamətində olsa da, tədqiqatının böyük bir hissəsi N.Hikmətin dram yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr olunmuşdur. “Cümhuriyyət dövrü türk dünyasında ictimai motivlər” (1982), “Azərbaycan və türk dünyası” (1998), “Nazim Hikmət və Azərbaycan” (2012), “Nazim Hikmət qalaktikası” (2016) kitabları da müəllif tərəfindən şairin ədəbi irsinin öyrənilməsi istiqamətində qələmə alınmış əhəmiyyətli elmi tədqiqat əsərlərdəndir. Bu monoqrafik tədqiqatlarda şairin Azərbaycanla, azərbaycanlı ziyalılarla əlaqələrindən, şairin özü ilə bağlı xatirələri, Azərbaycanda çap olunmuş əsərləri haqqında geniş məlumat verilməmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünas alimi, professor, çağdaş türk poeziyasının araşdıramacısı To-

fiq Məlikli Nazim Hikmət, Orxan Pamuk, Yaşar Kamal və başqa türk yazıçıların görkəmli tədqiqatçılarından. Alimin “Nazim Hikmət və yeni Türkiyə şeiri” (1987), “Türkiyə ədəbiyyatı: köklər və budaqlar” (1990), “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” (2010), “Nazim Hikmət poeziya və poetika” (2010), “Türkiyə şairləri” (2017) kimi əsərləri türk şairlərinin həyat və yaradıcılığının öyrənilməsinə həsr edilmişdir.

Alim 2010-cu ildə yazdığı “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” əsərinin yazılma və ərsəyə gəlməsi səbəbindən danışarkən qeyd edir ki: “40 il öncə ağılımdan keçməzdi ki, “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi”ni yazacağam. Çünki bilmədiyim məqamlar var idi. Yəni kitab uzun bir mərhələni keçəndən sonra meydana gəlmişdir. Mənim əsas konseptual məqsədlərimdən, mesajlarımdan biri də, budur ki, zirvələrə dayanaraq ədəbiyyat tarixi yazmaq, bütövlükdə Türk ədəbiyyatını-başlangıcından zirvəyəcən keçdiyi yolu göstərmək mümkündür” [8].

Müəllifin türk ədəbiyyatı tarixinin əks olunduğu “Türkiyə ədəbiyyatı tarixi” kitabında Nazim Hikmət, Cəlaləddin Rumi və Orxan Pamuk kimi türk dünyasının görkəmli şəxsiyyətləri haqqında mühüm məlumatlar və onlar haqqında yazılmış məqalə və oçerklər yer almışdır.

Professor T.Məliklinin 2009-cu ildə Moskvanın “Veçe” nəşriyyatında çap olunan “Назым Хикмет. Поэзия и поэтика” adlı kitabı da görkəmli türk şairi Nazim Hikmətin həyat və yaradıcılığının tədqiqinə həsr edilmişdir. Müəllifin ön sözü və “Назым Хикмет – революционер поэзии”, “Поэзия Назыма Хикмета конца 20-30-х годов”, “Назым Хикмет в Москве (1951-1963 годы) və s. fəsilərin yer aldığı monoqrafiyada Nazimin XX əsr türk və dünya poeziyasının inkişafına təsiri və yaradıcılığının əsas məğzini təşkil edən poetik irsindən, həyatının çətin dövrlərində, həbsxanalarda yazdığı əsərlərdən, iztirab və mücadilələr dolu həyat yolundan bəhs olunur.

Qeyd edək ki, Rus dilində yazılmış həmin əsəri İsmail Çetin “Şair inqilabçı Nazim Hikmet” adı ilə Türk dilinə tərcümə etmişdir.

YUNESKO-nun 2002-ci ili Nazim Hikmət ili elan etmiş və Azərbaycanda şairin xatirəsini əbədiləşdirən müxtəlif dövlət səviyyəli yubiley tədbirləri, konfranslar keçirilmişdir. Məhz tədqiqatçı alimlərimizin Nazim Hikmətlə bağlı araşdırmalarının müəyyən bir qismi də onların publisistik və yubiley xarakterli yazılarında, kitab və monoqrafiyalarında öz əksini tapmışdır. Bu istiqamətdə görkəmli ədəbiyyatşünas alimlərdən Abbas Abdullanın “Gördüyüm və sevdiyim Nazim Hikmət” adlı kitabı (2014) şairin 85 illiyi münasibətilə qələmə alınmışdır. Kitabda müəllifin “Bu dünyada Nazim yaşayır” məqaləsi, “Nazim Hikmət üzərinə düşüncələrim” məruzəsi və “Nazimin heykəli”, “Nekroloq”, “Qürbətli dünya”, eləcə də Nazim Hikmətin Azərbaycan haqqında və azərbaycanlı şairlərə həsr etdiyi “Samet Vurğuna”, “Neftin cavabı”, “Geceleyin Bakü” adlı şeirləri toplanmışdır. A.Abdulla şairə olan sevgisini, məhəbbətini bir məqaləsində belə ifadə edir: “Nazimi görmək, tanımaq bir xoşbəxtlikdir, onunla həmsöhbət olmaq, onun səni tanıması isə ikiqat xoşbəxtlikdir. Bu xoşbəxtliyin ikinci tərəfi mənə də nəsib oldu. Şairlə tanışlığım M.Füzuli və M.F.Axundovun yubileylərində və Bakıda tələbələrlə görüşündə” [1, s. 14].

N.Hikmət daxilən azad bir insan olmuş, azadlığı tərənnüm etmişdir. Mətbu orqanlarda kommunist ideologiyasının təbliği yönündə çıxışları, xalqı Vətənin hürriyyəti uğrunda mübarizəyə səsləyən inqilabçı şeirlərinə görə dəfələrlə məhkum olunmuş, ömrünün 15 ilini həbsxanalarda keçirmiş, qürbət ellərdə yaşamışdır.

Türkoq alimlərimiz tərəfindən böyük türk şairi N.Hikmətin zəngin ədəbi yaradıcılığı ilə bərabər qasırgalı ömür yolu, sürgün, həbsxana həyatı da diqqətdən kənar qalmamış tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Alimin “Nazim Hikmət” (1978), “Nazim Hikmət və yaşamı” (1989), “100 yaşlı Nazim Hikmət” (2000) adlı monoqrafiyalarında da Nazim Hikmətin Vətəmindən, obasından, ailəsindən uzaqlarda, qürbət ellərdə keçən həsrət qoxulu ömür, tale yolundan bəhs olunur.

Nazimşünas A.Babayev “Nazim Hikmət” (1978) adlı monoqrafiyasında Nazim Hikmətin türk dünya ədəbiyyatında yeri və rolunu yüksək qiymətləndirərək yazır: “Nazim Hikmət yaradıcılığı həyatı ilə elə qırılmaz tellərlə bağlıdır ki, sənətkarın mübarizələrlə dolu ömrünü öyrənmədən, bilmədən əsərlərini qiymətləndirmək çətin olar. Həbsxana illəri nə qədər dözülməz, ağır olsa da Nazim Hikmət zindəndə yazıb-yaratdı, gələcəyə inamla baxdı və heç vaxt özünü xalqından, mənsub olduğu mübariz qüvvədən ayrı hesab etmədi, son nəfəsinə qədər qüdrətli qələmi ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsini bəzədi” [2, s. 5].

O.Qaravəlinin N.Hikmətin anadan olmasının 100-cü il dönümündə türk dilində nəşr etdirdiyi və “Bir inqilabçının doğuşu”, “Əlvida İstanbul, Məraba Anadolu”, “Ankaradan Boluya... Sonra Batumi və Moskvaya”, “Azadlığa doğru”, “Qaçış və sonrası”, “Otuz beş il hökm verən şair” və s. bölmələrin də yer aldığı “Tanıdığım Nazim Hikmət” adlı monoqrafiyada həm şairin həbsxana, sürgün həyatı, həm də Moskvada yaşadığı dövr araşdırılır. Vətən, xalq yolunda ömrünü fəda edən şairin iztirablı həyat yolunu, həbsxanadakı yaradıcılığını işıqlandıran müəllif yazır: “Nazim Hikmətin adamın gücünü alan həbsxana küncələrində ümid-sizliyə qapılmaması, dərin bir çöküntü sükutu içində yuvarlanmaması bir yana, burada “Məmləkətimdən insan mənzərələri”, “Fərhad və Şirin”, “Kuvami milliyə dastanı” kimi on minlərcə misradan ibarət əsərlərə imza atmış olması xüsusi bir tədqiqat mövzudur” [3, s. 249]. Qeyd edək ki, müəllifin xatirə üslubunda qələmə aldığı əsər Azad Qaradərəli tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Ədəbiyyatşünas alimlərdən A.İsmayılovun “Nazim Hikmət həyat və yaradıcılıq salnaməsi” (1990) və O.Qaravəlinin “Tanıdığım Nazim Hikmət” (2016) kitablarında inqilabçı türk şair Nazim Hikmətin 62 illik ömür yoluna işıq salınır, şairin Vətəmindən uzaqda keçirdiyi illərdə ailəsi və dostları ilə olan məktublaşmaları və müasirlərinin şair haqqında müxtəlif qəzet və jurnallarda dərc olunan məqalələri verilmişdir.

Nazim Hikmət poeziyası bir çox yazıçı, şair, rəssam və bəstəkarlarımız üçün ilham qaynağı olmuş, görkəmli ziyalılarımız onun yaradıcılığından təsirlənib neçə-neçə əsərlər qələmə almışdır.

Tədqiqatçı, ədəbiyyatşünas alim A.Abdullanın “Nazim Hikmət və Azərbaycan poeziyası” mövzusunda ilk namizədlik dissertasiyası, R.Sədirxanovun “Nazim Hikmət şeirlərinə bəstələdiyim mahnılar”, A.Məlikovun “Məhəbbət əfsanəsi”, Anarın “Kərəm kimi” romanı bunun bariz göstəricisidir.

Xalq yazıçısı Anarın gərgin əməyinin, zəhmətinin bəhrəsi olan “Kərəm kimi” (2015) romanı türk ədəbi mühitinin işıqlandırılması istiqamətində qələmə alınmış, Nazim Hikmət və türk ədəbiyyatı, elm və mədəniyyət sahəsinin digər görkəmli şəxsiyyətlərinin ədəbi fəaliyyətinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Kitaba müəllifin Nazim Hikmətlə bağlı xatirələri, şairin həyat və yaradıcılığını əks etdirən “Nazimin çağdaşları”, “Nazimi öyənlər və söyənlər”, “Zəfərin mübarək Nazim” esseləri, Nazimin Azərbaycan mədəniyyəti haqqında fikir və düşüncələri, Azərbaycan şairlərinin Nazimə həsr etdikləri şeirlər daxil edilmişdir. Müəllif təxəyyüldən uzaq tarixi faktlar əsasında yazılan əsərin əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək qeyd etmişdir ki: “Nazimdən yazmaq – bütün dünyanın, illah da türk dünyasının dərd-sərindən yazmaq deməkdir. Nazim Hikmət ömrü və yaradıcılığı haqqında düşünmək – XX yüz ilin əsas ictimai problemləri və qovğaları haqqında düşünməkdir”.

Azərbaycanın ədəbiyyatşünas alimlərindən A.Abdullaoglunun “Nazim Hikmətin pyesləri”, A.Abdullanın “Nazim Hikmət haqqında yeni kitab”, A.Məmmədovun “Nazim Hikmət Gəncədə”, “Bakıya gedirəm: Nazim Hikmət və Azərbaycan”, Ə.Səfərlinin “Hikmət xəzinəsi” və başqalarının monoqrafik əsərləri, Ə.Babayev, A.Babayev, A.Abdulla, A.Babayevanın namizədlik dissertasiyaları, T.Qurban, V.Rüstəmzadə, Ş.Salmanov, Ə.Salahzadə, R.Duyğun və digər şairlərin xatirə, şeir və məqalələri nazimşünaslığın tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Sonda onu deyə bilərik ki, 62 illik ömür yolunda əsas həyat amalı Vətəni azad və hürr görmək arzu olan şairin ədəbi irsi, qasırgalı ömür yolu Azərbaycan elmi mühitində tədqiqatçı alimlərimizin tədqiqat predmeti olmuş, ətraflı araşdırılmışdır. Bu monoqrafik tədqiqatların aktuallığı ondan ibarətdir ki, Nazim Hikmətin həyatı və ədəbi irsi ilə bağlı aşkara çıxarılmamış bəzi məsələlər yeni fakt və arxiv sənədləri əsasında yenidən tədqiq olunmuş, müəyyən məsələlərə aydınlıq gətirilmiş, həmin tədqiqatların nəticəsində də əhəmiyyətli elmi-tədqiqat əsərləri ərsəyə gəlmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla A. Gördüyüm və sevdiyim Nazim Hikmət (Bu dünyada Nazim yaşayır). Bakı: Elm və təhsil, 2014, 44 s.
2. Babayev A. Nazim Hikmət. Bakı: İşıq, 1978, 87 s.
3. Qaravəli O. Tanıdığım Nazim Hikmət (“Xan” xatirə ədəbiyyatı silsiləsindən). Bakı: Xan, 2016, 280 s.
4. Qaraoğlu F. Tarixdə iz buraxanlar. “Bakı xəbər” qəz., 2017, 24 yanvar, s. 13.
5. Dünya poeziyasının türk şahzadəsi – Nazim Hikmət. “Ədəbiyyat” qəz., 2017, 28 yanvar, s. 5.
6. <https://525.az/news/86617-aqsin-babayev-nazim-hikmetden-soz-acmaq-menim-ucun-hemise-bextiyarliqdir>.
7. “525-ci” qəz., 2017, 19 yanvar, s. 4.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: gunalasgar1987@gmail.com

Günəl Asgarova

A BRIEF OVERVIEW OF THE HISTORY OF STUDYING WORKS OF NAZIM HIKMET IN THE AZERBAIJANI SCIENTIFIC COMMUNITY

Today marks the 120th anniversary of the birth of Nazim Hikmet, one of the prominent figures of the Turkic world, the fighter, revolutionary poet. Throughout his creation, Nazim Hikmet fought for the Homeland, nation, peace and freedom with his enthusiastic poems and spent his life far from his Homeland, in exile and in prisons.

Azerbaijan's literature and culture had a special place in Nazim Hikmet's personal life and creativity, and he maintained sincere friendships and creative relations with Azerbaijani writers and poets. “A close friend of the Azerbaijan people and literature” (A.B) Nazim Hikmet's commitment to the Azerbaijani culture, his relations with poets and writers, his difficult

life path full of suffering and hopes, his rich literary activity was not left out of the attention of literary scholars of Azerbaijan, systematically studied by being involved in research in various directions and many significant works were written about the poet.

In the report, the history of the study of the life and creativity of the innovative poet Nazim Hikmet in the scientific environment of Azerbaijan was reviewed and the monographs written by Azerbaijani intellectuals were extensively analyzed and talked about their importance and significance.

Keywords: *Nazim Hikmet, Azerbaijan literary environment, history of Turkish literature, poetry, literary connection.*

Гюнель Аскерова

КРАТКИЙ ОБЗОР ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТВОРЧЕСТВА НАЗИМА ХИКМЕТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАУЧНОЙ СРЕДЕ

Сегодня исполняется 120 лет со дня рождения одного из видных деятелей тюркского мира, борца, поэта-революционера Назима Хикмета. Всю свою деятельность Назим Хикмет своими восторженными стихами боролся за родину, народ, мир и свободу, а жизнь провел вдали от родины, в ссылках и тюрьмах.

В личной жизни и творчестве Назима Хикмета особое место занимала азербайджанская литература и культура, он поддерживал искренние дружеские отношения и творческие связи с азербайджанскими писателями и поэтами. Учеными-литературоведами Азербайджана была исследована богатая творческая деятельность Назима Хикмета, близкого друга азербайджанского народа и литературы, творчество поэта систематически изучалось в различных направлениях, и о поэте было написано немало произведений.

В статье рассматривается история изучения жизни и творчества поэта-новатора Назима Хикмета в научной среде Азербайджана, широко проанализированы монографии, написанные азербайджанской интеллигенцией, обсуждено их значение.

Ключевые слова: *Назим Хикмет, азербайджанская литературная среда, история турецкой литературы, поэзия, литературная связь.*

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 05.01.2023

Son variant 06.02.2023

UOT 801.73

FƏXRƏDDİN EYLAZOV

BABA NEMƏTULLAH NAXÇIVANININ “ŞƏRHİ-GÜLŞƏNİ-RAZ”
ƏSƏRİ HAQQINDA

Dünyanın ən möhtəşəm mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Naxçıvan diyarı zaman-zaman dünya mədəniyyətinə öz töhfəsini vermişdir. Bu qəbildən olan şəxsiyyətlərdən biridə sufi ədəbiyyatının incisi sayılan “Gülşəni-raz” əsərinin şərhçisi Baba Nemətullah Naxçıvanidir. Məqalədə XV-XVI əsrlərdə yaşamış, dövrünün elm adamlarının və hökmdarların rəğbətini qazanmış, Naxçıvanlı, görkəmli mütəsəvvif, müfəssiri Nemətullah Naxçıvaninin Şeyx Mahmud Şəbüstərinin ən məşhur əsəri vəfatından üç il öncə yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisinə yazmış olduğu şərhdir. Baba Nemətullah Naxçıvaninin. “Gülşəni-raz”-a yazmış olduğu şərhin nüsxələrindən biri İstanbulun Həmdiyyə kitabxanasında saxlanılır. Nüsxə nəzm və nəsrə yazılmışdır.

Açar sözlər: *Baba Nemətullah, Naxçıvan, mətnşünaslıq, təsəvvüf, Gülşəni-raz, şərh.*

Orta yüzilliklərə və sonrakı dövrlərə aid çoxsaylı Şərq qaynaqlarının, demək olar ki, əksəriyyətində Şeyx Mahmud Şəbüstərinin adı hörmətlə anılır. Həmin mənbələrdə müəllifin Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində doğulduğu və qısa ömür sürdüyü göstərilir [3, s. 23]. Şəbüstəri gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bu görüş-söhbətlərin nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır [3, s. 24-25]. Şəbüstəri əsərlərinin başlıca mövzusu olan təsəvvüflə yanaşı, qədim yunan fəlsəfəsinə, məntiqə də dərinlən bələd olmuşdur [3, s. 25]. Görkəmli Türkiyə alimi Əbdülbaqi Gölpınarlı müəllifin “Gülşəni-raz” əsərinə əsaslanaraq, Şəbüstərinin “İncili de iyice okuyup incelediği” qənaətinə gəlir [6, s. 9].

Ş.M.Şəbüstərinin ən məşhur əsəri vəfatından üç il öncə yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisidir. Müəllif bu əsərində sufizmdə önəmli yer tutan “vəhdəti-vücut” nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etsə də, bununla belə varlığın ancaq Haqqa (Allaha) məxsus olduğu qənaətinə gəlmişdir. Müəllifə görə, Allahdan başqa, heç bir şeyin zati və müstəqil varlığı yoxdur: bütün varlıqlar bir olan mütləq varlıqdan (Allahdan) törəmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilərin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları – rəmzləri açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur [3, s. 7-11]. “Gülşəni-raz”dan sonra sufizmlə bağlı yazılan bütün kitablarda ona dönə-dönə müraciət edilmişdir. Bundan əlavə, əsərə çoxsaylı şərhlər yazılmışdır. XIV-XVII yüzilliklərə aid bu şərhlərin ümumi sayı qırxa yaxındır ki, onlardan ən məşhuru Şəmsəddin Məhəmməd bin Yəhya bin Əli Lahicinin (öl. 912/1506-cı il) “Məfatül-ecaz fi şərh-i” – “Gülşəni-raz” (“Gülşəni-raz”ın şərhinə aid möcüzələrin açarı) adlı əsəridir [4, s. 51-53]. Bu şərhə “Gülşəni-raz”dakı hər bir beytin geniş izahı verilir. “Gülşəni-raz” əsərinə Əminəddin Təbrizi (Ş.M.Şəbüstərinin çağdaşı – mürşidi olmuşdur), Seyid Yəhya Şirvani (pl. 868/1463-1464), Baba Nemətullah Naxçıvani (öl. 920/1514), Kəmaləddin Hüseyn bin Şərəfəddin Əbdülhəqq Ərdəbili (öl. 950/1543-1544) kimi Azərbaycan alimləri də şərhlər yazmışlar [4, s. 64-65].

Orta yüzilliklərdə “Gülşəni-raz”ın bütöv mətni ilə yanaşı, ayrı-ayrı beytləri də şərh olunmuşdur. Belə şərhlərdən ən məşhuru Cəlaləddin bin Məhəmməd Dəvvani Siddiqiyə (öl.

1502 və ya 1512) məxsusdur [7, s. 336].

Orta əsrlərə aid təzkirələr, tarixi və ədəbi əsərlər, müxtəlif səpkili çağdaş sorğu kitablarında Baba Nemətullah Naxçıvaninin həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı bəzi qeydlər yer almışdır.

Aparılan araşdırmalardan bu nəticəyə gəlinir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani hicri qəməri IX (XV) əsr ariflərindən və tanınmış ilahiyyatçı filosoflarından olmuşdur. O, Şeyx Mahmud Naxçıvaninin oğlu idi. Atası Şeyx Mahmud Naxçıvani barədə əlimizdə olan qaynaqlarda heç bir məlumat yoxdur.

دانشمندان آذربایجان Daneşməndani-Azərbaycan (Azərbaycanlı alimlər) əsərinin müəllifi Məhəmmədəli Tərbiyəti [1, s. 133] və Məfəxir azərbaycan (Azərbaycan fəxrləri) əsərinin müəllifi Dr. Əqiqi Bəxşayışı, Baba Nemətullahın həyatı haqqında yalnız onun XV əsrdə yaşadığını qeyd edirlər (4, s. 501). Baba Nemətullahın əsərlərinin yazılma tarixinə nəzər saldıqda müəllifin yaşadığı dövrü təqribi olsa da müəyyənləşdirmək olar. Baba Nemətullah təxminən hicri qəməri 900 (1493)-cu ildə Beyzavinin Quran təfsirinə və Möhiyyədin Ərəbinin فصوص الحکم Fususul-hikəm (Hikmətin qiymətli daşları) əsərinə haşiyə və əlavələr yazmışdır. O, hicri qəməri 901 (1494)-ci ildə Qurani-Kərimə (dövrünün heç bir təfsir və izahatından istifadə etməyərək) iki cildli الفواتح الإلهية و المفاتيح الغيبية “Əl-fəvatihul-ilahiyyə vəl-məfatihul-qeybiyyə” “İlahiyyatın başlanğıcı və sirlərin açarı” adlı dəyərli izah yazmışdır. Əsər dəfələrlə Misirdə çap edilmişdir. Müəllifin digər qiymətli əsəri onun Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “گلشن راز” “Gülşəni-raz” (Sirlə Gülşən) əsərinə yazmış olduğu dərin mənalı şərhidir. XIII əsrin sonu və XIV əsrin əvvəllərində yaşamış Azərbaycanın məşhur ariflərindən orta əsr müsəlman Şərqi fəlsəfi fikrin xüsusilə də sufizmin inkişafında mühüm xidmətləri olan ən görkəmli parlaq simalardan biri də Şeyx Mahmud Şəbüstəridir. O, Keyxatuxanın şahlığı zamanı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olmuş, Sultan Məhəmməd Xudabəndənin və Əbu Səid Bahadır xanın zamanında Təbrizdə alimlərin və fəzilət sahiblərinin rəhbəri kimi qəbul olunmuş bir şəxsiyyət idi. Şeyx Mahmud Şəbüstərinin vəfat tarixini “Ərəfat” əsərinin müəllifinə görə hicri-qəməri 718 (1318)-ci ildə, “Şahidi-sadiq” əsərinə görə hicri-qəməri 719 (1319)-cu ildə, “Məcəlisül üşşaq” əsərinə görə hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə və “Həft iqlim” əsərinə görə hicri qəməri 725 (1324)-cu ildə baş verdiyini göstərməkdədir. Onun qəbri Şəbüstər qəsəbəsində Gülşən adlanan bağçanın içərisində müəllimi Bəhaəddin Yəbub Təbrizi ilə bir məqbərədədir. Hacı Mirzə Ağası tərəfindən 1267 (1850)-ci ildə Şeyx Mahmudun qəbrinin üstünə iki böyük mərmər daş qoyulmuşdur. Bu daşların birinin üstündə aşağıdakı sözlər yazılmışdır: “Yüksək rütbəli Şeyx hicri-qəməri 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında fani dünyadan əl çəkib əbədi dünyaya köçmüşdür”.

Göstərilən mətnə və digər mənbələrə əsasən Şeyx Mahmud Şəbüstərinin 687 (1287)-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Şəbüstər qəsəbəsində anadan olduğunu və 720 (1320)-ci ildə 33 yaşında vəfat etdiyi qənaətinə gəlmək mümkündür.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri ömrünün çoxunu səyahətdə keçirmiş bir çox alim və ariflərlə görüşmüş, onlarla məktublaşmışdır. Gənc yaşlarında Misir, Suriya və Hicaza səfərlər edərək bu yerlərdə bir sıra məşhur alimlərlə görüşmüş və bunların nəticəsi olaraq bir neçə elmi əsərini qələmə almışdır [3, s. 43].

Mövcud mənbələrdən məlum olur ki, M.Şəbüstərinin bir çox əsərləri vardır. Onlar fars dilində olub aşağıdakılardan ibarətdir: “Səadətnamə”, “Həqqul-yəqin fi mərifəti rəbbil-əl-ələmin” (Aləmləri yaradanı tanımaq üçün gerçək həqiqət), “Mıratu-əl-mühəqqiqin” (Həqiqət arayanların güzgüsü) və “Gülşəni-raz” əsərlərini göstərmək olar. Ş.M.Şəbüstəri əsərlərinin

əsas mövzusunda təsəvvüflə yanaşı qədim yunan fəlsəfəsi və məntiqə daha çox üstünlük vermişdir.

M.Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” məsnəvisi Şərqdə fəlsəfi fikrin və sufizmin inkişafında mühüm rol oynamışdır. M.Şəbüstəri vəfatından 3 il öncə (hicri 717-ci ildə) yazdığı “Gülşəni-raz” məsnəvisi sufizmdə önəmli yer tutan “Vəhdət-vücut” nəzəriyyəsinin əsaslarını bütövlükdə bir inanc olaraq qəbul etmişdir. Mütəfəkkir şairə böyük şöhrət qazandıran “Gülşəni-raz” yazıldığı dövrdən başlayaraq, sufi eşqini və sufilərin məcazi mənada işlətdiyi bir sıra anlayışları açıqlamaq baxımından ən dəyərli və klassik kitablardan biri sayılaraq geniş yayılmışdır. Əsərin çoxlu əlyazmalarının mövcudluğu buna əyani sübutdur [3, s. 52].

Sufi anlayışları və rəmzləri haqqında ilk mötəbər qaynaqlardan biri sayılan “Gülşəni-raz”ın yazılmasının maraqlı tarixçəsi vardır. Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”a yazdığı “Səbəb-e nəzm-e kitab” (kitabın yazılması səbəbi) başlıqlı ön sözündən aydın olur ki, hicri 717-ci ilin Şəvval ayında (1317-ci ilin dekabrında) Xorasanın nüfuzlu alimlərindən biri (onun adı ayrı-ayrı ədəbiyyatlarda Mir Hüseyni Səadət, Seyid Hüseyni və Əmir Hüseyni Hərəvi kimi qeyd olunur) müəllifin yanına öz nümayəndəsini göndərərək ona şerlə yazılmış bir məktub verir [2, s. 43].

Məktub müəllifin də iştirak etdiyi məclisdə oxunur və məlum olur ki, Xorasanlı alim Şəbüstəridən onu düşündürən 15 suala şerlə cavab verməsini xahiş edir. Şəbüstəri əvvəlcə həmin suallara cavab vermək istəməyərək bu qərarını onunla əsaslandırır ki, soruşulan məsələlər onun nəslə yazdığı risalələrində dönə-dönə şərh edilmişdir. Müəllif onu da bildirir ki, indiyədək qələmini şerdə sınınamamışdır və söz-mənanın əruza, qafiyəyə sığacağına inanmır. Bununla belə məclisdə olan bir nəfər dünyagörmüş şəxs (həmin şəxs Şeyx Bəhaəddin Yaqub Təbrizi və ya Şəbüstərinin ustadı Şeyx Əminəddin Təbrizi olması güman edilir) ondan xahiş edir ki, Xorasan aliminin nəzm şəklində olan suallarına nəzmlə də cavab yazsın. Şəbüstəri həmin şəxsin xahişini nəzərə alaraq ona ünvanlanan suallara nəzmlə cavab yazır [4, s. 30].

Bir müddətdən sonra Şəbüstərinin ustadı ona ikinci dəfə üz tutaraq sözü gedən suallara daha geniş və ətraflı cavab yazmasını xahiş edir. Beləliklə Şəbüstəri bu məsələyə yenidən qayıdır və təxminən 1000 beyt həcmində “Gülşəni-raz” məsnəvisini yazır [3, s. 11-13].

“Gülşəni-raz” təxminən yetmiş beytlik dibaçə (ön söz) ilə başlanır. Burada müəllif ilk öncə Allahın qüdrət və birliyini mədh edərək, “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsindən qısaca söz açır, daha sonra isə əsərin yazılma səbəbini açıqlayır.

Baba Nemətullahın “Gülşəni-raz”-a yazmış olduğu şərhin nüsxələrindən biri İstanbulun Həmdiyə kitabxanasında saxlanılır. Nüsxə aşağıdakı sözlərlə başlanır:

هو يقول الحق و يهدي السبيل و ما توفيقي الا بالله. آغاز سزاوار عندليبان خوش الحان گلشن یقین
و عرفان و سرداستان قمریان بلند اشیان روضه تحقیق و بیان و ابتدای مقال پر ذوق و حال طوطیان شیرین
زبان عرصه کشف و عیان حمد و ثنای پادشاهی لایق و سزاوار است که پرتو آفتاب عالمتاب جمال از
چهره هر ذره نمایان و هویداست و لمعه رخساره غرای اوست که بر صفحات جهان ظاهر و پیداست
والله نور السموات و الارض .

Ancaq o haqdır və düz yola rəhbərlik edən odur. Mənim müvəffəqiyyət əldə etməyim ancaq Allahdandır. Sarsılmaz inam və irfan gülşəninin xoş nəğməli bülbüllərinin ilk sözü, izah və axtarış bağının yüksəkliklərində yer salan qumruların baş dastanı, kəşf və aydınlaşdırma sahəsində yerləşən şirin dilli tutuların zövqlü, könülə yatan ilk söhbəti o padşahın şükür və sənəsinə, mədhinə həsr edilmişdir ki, camal aləmi işıqlandıran günəşin hər zərrədə özünü göstərir. Onun parlaq nuru dünyanın bütün ucqarlarında görünür. Yerlərin, göylərin işığı Allahdandır.

الشقايق النعمانية “Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi Baba Nemətullanı Sultan Bəyazid xan ibn Məhəmməd xan Qazı zəmanəsinin (hicri qəməri 886-918 (1481-1512) şeyxləri sırasında qeyd edərək yazır:

الشيخ العارف بابا نعمت الله كان رحمت الله افتخار الفقر والغناء و كان يخفي نفسه وكان متبحرا في المعرفة الربانية و غريفا في بحر الاسرار الالهيه وقد كتب تفسيراً للقران العظيم بلا مراجعه الي التفاسير و ادرج فيها من الحقايق و الدقايق ما يعجز عن ادراكها الكثير من الناس مع الفصاحة في عباراته و البلاغت في تعبيراته و شرح گلشن راز شرحا مقبولا عند اهله و كان متوطنا ببلده أقشهر من ولايت قارامان و توفي و دفن بها نور الله قبره.

“Allah yolunda xidmət edən ariflərdən biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri olan Baba Nemətulla özünü xalqdan gizlədirdi. O, rəbbani (ilahi) elmlərdə dərin bilikli olmuşdur. O, Quranın digər təfsirlərinə müraciət etmədən ona təfsir yazmış, orada bir çox şəxslərin dərk etmədiyi incəlikləri və həqiqətləri fəşahətli ibarələr və bəlağətli ifadələrlə aydınlaşdırmışdır. “Gülşəni-raz” əsərinə təsəvvüf təriqəti əhalinin hüsn-rəğbətini cəlb edən bir izah yazmışdır. O, Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və orada vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir. (Allah onun qəbrini nurani etsin)”.

“Əş-Şəqayiqun-nomaniyyə” əsərinin müəllifi öz qeydində Baba Nemətullahın əsərlərinin adları ilə yanaşı onun yaşadığı yerə də diqqət çəkərək göstərir ki, Baba Nemətullah Naxçıvani Türkiyənin Qaraman vilayətinin Ağ şəhər şəhərində yaşamış və hicri qəməri 902 (1495)-ci ildə vəfat etmiş, o şəhərdə də dəfn edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhəmmədəli T. دانشمندان آذربایجان Daneşməndani-Azərbaycan. Tehran: Mədəniyyət Nazirliyi nəşriyyatı, 1378, 605 s.
2. Bəxşayışı Ə. Məfəxir Azərbaycan. I c., Təbriz: Azərbaycan nəşriyyatı, 1374, 608 s.
3. Исмаилов Ш. Философия Махмуда Шабустанари. Баку: ЭЛМ, 1966.
4. Gölpınarlı A. Şəbüstəri “Gülşəni-raz”. İstanbul, 1989, 108 s.
5. Mevlana muzesi yazmalar katalogu / Hazırlayan Gölpınarlı A. I-III c., Ankara, 1967, 382 s.
6. Letifi. Tezkire. İstanbul, 1316 (ərəb əlifbası ilə).
7. محمد علي تريبیت . دانشمندان آذربایجان . تهران. ۱۳۷۸. ص ۶۵۵

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

Fakhraddin Eylazov

THE WORK OF BABA NEMATULLAH NAKHCHIVANI “SHARH-I GULSHAN-I RAZ”

The land of Nakhchivan, considered one of the greatest cultural centers of the world, has contributed to world culture from time to time. One of these personalities is Baba Nematullah Nakhchivani, a commentator on the work “Gulshan-i Raz”, which is considered the pearl of Sufi literature. The article considers the comments of Nematullah Nakhchivani, a famous mystic and commentator from Nakhchivan, who lived in the 15th-16th centuries, who won the favor of scientists and rulers of his time, on the most famous work of Sheikh Mahmud

Shabustari, “Gulshan-i Raz”, which he wrote three years before of death. One of the copies of Baba Nematullah Nakhchivani’s comments to “Gulshan-i Raz” is kept in the Hamdia Library in Istanbul. The copy is written in verse and prose.

Keywords: *Baba Nematullah, Nakhchivan, textual studies, sufism, Gulshan-i Raz, commentary.*

Фахреддин Эйлазов

**О ТРУДЕ БАБА НЕМАТУЛЛАХА НАХЧИВАНИ
«ШАРХИ-ГУЛЬШАНИ-РАЗ»**

Земля Нахчывана, считающаяся одним из величайших культурных центров мира, время от времени вносила свой вклад в мировую культуру. Одной из таких личностей является Баба Нематуллах Нахчывани, комментатор произведения «Гюльшани-раз», считающегося жемчужиной суфийской литературы. В статье рассмотрены комментарии Нематуллаха Нахчывани, известного мистика и комментатора из Нахчывана, жившего в 15-16 веках, снискавшего расположение ученых и правителей своего времени, на самое известное произведение шейха Махмуда Шабустари, «Гюльшани-раз», которое он написал за три года до смерти. Один из экземпляров комментариев Баба Нематуллаха Нахчывани к «Гюльшани-раз» хранится в библиотеке Хамдия в Стамбуле. Копия написана стихами и прозой.

Ключевые слова: *Баба Нематуллах, Нахчыван, текстология, суфизм, Гюльшани-раз, комментарий.*

(Filologiya elimlər doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 09.01.2023
Son variant 07.02.2023**

UOT 81:002

KÜBRA VƏLİYEVA

“ŞƏRHUL-KAFİYƏ” ƏSƏRİNİN DÜNYA KİTABXANALARINDA MÜHAFİZƏ OLUNAN ƏLYAZMA VƏ ÇAP NÜSXƏLƏRİ

“Əl-Kafiyə” əsəri ərəb dilçiliyində Sibəveyhinin (767-809) “əl-Kitab”, Zəməxşərinin (1074-1144) “əl-Mufasssal” əsərindən sonra üçüncü əsas kitabdır. İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də bundan əvvəl birgə yazılan nəhv və sərf mövzularını bir-birindən ayıraraq bu əsərini sadəcə olaraq nəhv mövzularına həsr etməsidir.

Radiyuddin əl-Astarabadi ərəb dilçiliyində İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” və “əl-Şafiyə” kitablarına şərh yazan məşhur qrammatik alimdir. Nəhv və sərf elmlərini mükəmməl bilən əl-Astarabadi bu sahədə dərin bir iz buraxmışdır. Elmi, fəziləti, zəkası ilə fərqlənən alim “nəcmul-əimmə” ləqəbinə layiq görülmüşdür.

Əl-Astarabadinin “Şərhul-kafiyə” əsərinin bir sıra əlyazma və çap nüsxələri Azərbaycan, Türkiyə, İran, Misir və digər ölkələrin kitabxanalarında mühafizə olunan dəyərli əsərlərdəndir.

Məqalədə Şeyx Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi (?-1287), onun məşhur “Şərhul-kafiyə” əsəri ilə yanaşı dünya kitabxanalarında mühafizə olunan digər əsərlərinin də əlyazma və çap nüsxələri haqqında məlumat verilir.

Ərəb dilinin qrammatikasının öyrənilməsinə xidmət edən bu əsərləri araşdırıb tədqiq etmək olduqca zəruridir.

Açar sözlər: nüsxə, “Şərhul-kafiyə”, “Şərhul-şafiyə”, nəhv, sərf, ərəb dili, Radiyuddin əl-Astarabadi.

“Nəcmul-əimmə” (“imamların ulduzu”) ləqəbi ilə tanınan Şeyx Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi ərəb dili qrammatikasının sərf, nəhv və bələğət elmlərinə dair məşhur əsərlərin müəllifidir. Ona daha çox şöhrət qazandıran isə “Şərhul-kafiyə” və “Şərhul-şafiyə” əsərləridir.

Məhəmməd bin Həsən əl-Astarabadi Səmnai (Səmnaki) Nəcəfi (?-1287) daha çox şeyx Razi kimi tanınsa da, “Nəcmul-əimmə”, “Radiyyuddin”, “Şərhul-kafiyə” sahibi, “Nəcmuddin”, “Nəcmul-millə” kimi ləqəblərə də malik olmuşdur.

Əl-Astarabadinin atasının adının Həsən olmasından başqa onun anadan olma tarixi, yeri və ailəsi ilə bağlı məlumatlara qaynaqlarda rast gəlinmir. Onun tərcümeyi-halının əldə olunmaması, vəfat və anadan olma tarixləri alimlər arasında ixtilafa səbəb olmuşdur. Əs-Suyuti “Buğyətul-Vuat” əsərində onun h.q 684-cü ildə (miladi 1285), ya da 686-cı ildə (miladi 1287) vəfat etdiyini bildirmişdir. “Alimlərin bir qrupu onun h.q 686 (miladi 1287)-ci ildə və digər qrupu isə 688-ci ildə (miladi 1289) vəfat etdiyi fikrindədirlər. Bu fikirlər bir daha isbat edir ki, alim bu illərə qədər (h.q 684, h.q 686 və h.q 688) yaşamışdır” [2, s. 103].

“Nəcmuddin Məhəmməd bin əl-Həsən ər-Rəzi əl-Astarabazi İranın Təbəristan vilayətinin Astarabad şəhərində anadan olmuşdur” [1, s. 232]. Ona verilən nisbədən anlaşılır ki, ya Astarabadda doğulub, ya da orada yaşayıbdır. Əl-Astarabadi nisbəsi bir sıra mənbələrdə əl-Astarabazi kimi də yazılmışdır. Hər iki forma alimin nisbəsində işlənmişdir. Astarabad hal-hazırda Xəzər dənizinin cənub-şərqində, İran İslam Respublikasının ərəzində yerləşən Gürqan (Qorqan) adlı tarixi şəhərdir.

Əl-Astarabadi hicri-qəməri VII əsrin sonlarında məşhur nəhv, sərf, fiqh alimi İbn əl-Hacibin “əl-Kafiyə” əsərinə ərəb dilində şərh yazmışdır. Ərəb və fars dilçiləri tərəfindən daha çox müraciət olunan əsərdə nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir.

يقول الإمام السيوطي: الرضي الإمام المشهور صاحب شرح الكافية لابن الحاجب، الذي لم يؤلف عليها - بل و لا في غالب كتب النحو - مثلها، جمعا و تحقيقا و حسن تعليل.

“Əs-Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki, “Məşhur imam Ər-Radi, İbn əl-Hacib üçün olan (“Kafiyə” əsrinə) “Şərhul-kafiyə”nin sahibidir. Heç bir şərh “Kafiyə” qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir” [4, s. 31].

Əl-Astarabadi əsəri yazarkən bir sıra qrammatiklərdən təsirlənmiş və həmçinin özündən sonrakı qrammatiklərə də öz görüşləri ilə ilham vermişdir.

“Şərhul-kafiyə”dən aydın olur ki, əl-Astarabadini bu işə həvəsləndirən Bəsrə, Kufə və Bağdad qrammatika məktəblərinin qrammatiklərdən xüsusilə Əbu Əmr bin əl-Əla, Xəlil ibn Əhməd, Sibəveyhi, Yunus bin Həbib əd-Dabbi, Əbul-Həsən Əli bin Abdillahi əl-Kisai, Yəhya bin Ziyad bin Abdillahi əd-Dəyləmi əl-Fərra, Əbul Həsən Səid bin Məsədə əl-Bəlhi əl-Əxfəş əl-Əvsat, Əbu Osman Bəkir bin Məhəmməd əl-Mazini, Əbul-Abbas Məhəmməd bin Yezid əl-Əzdi əl-Mübərrid, Əbul-Qasim Əbdürrəhman bin İshaq əz-Zaccaci, Əbu Said Abdullahi əl-Mərzubani əs-Sirafi, Əbu Əli əl-Farisi, Mahmud bin Ömər bin Məhəmməd əl-Xarəzmi əz-Zəməxşəri, İsa bin Əbdüləziz bin Yələlbəxt əl-Məğribi əl-Cuzuli, Osman bin Ömər bin Əbi Bəkr bin əl-Hacib, əl-Qasım bin Əhməd bin əl-Müvəffəq əl-Luraki əl-Əndəlusi və Əbu Abdullahi Məhəmməd bin Abdullahi bin Malik ət-Tai və Əbul-Həsən Əli bin Mömin ibn Usfur əl-İşbilidən nəhv mövzularına dair hər birindən bir neçə qrammatik mövzuda təsirlənmişdir. Əl-Astarabadi bu qrammatiklərin adını çəkərək onların görüşlərinə toxunmaqla mükəmməl bir iş ərsəyə gətirmişdir.

Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi dövrünün ən yaxşı mütəxəssislərindən biri olmaqla yanaşı həmçinin çoxlu tələbələr də yetişdirmişdir. Əl-Astarabadi isə öz növbəsində Əbdürrəhman bin Kəmaləddin Əbi Bəkr bin Məhəmməd əs-Suyuti, İbrahim bin Məhəmməd bin Ərəb əl-İsfərayini, Əbdulqadir əl-Bağdadi, Məhəmməd bin Əli, Mustafa Məhəmməd əd-Dusuki və s. kimi dilçi mütəxəssislərə öz elmi görüşləri ilə təsir etmiş və bu sahədə onlara güclü təsir göstərmişdir.

“Xizənətul-ədəb va lubbu lubabi lisanil-arab” adlı əsərlərin müəllifi Əbdulqadir əl-Bağdadi əl-Astarabadinin “Şərhul-kafiyə”sində minə qədər çatan şeir nümunələrini adı çəkilən əsərlərində şərh etmişdir. Əsərində beytlərin şərhində digər alimlərin görüşləri ilə yanaşı öz mülahizələri də əksini tapmışdır. Üç bölmədən ibarət kitabın üçüncü bölməsində əl-Astarabadinin həyatı ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdır. Əsərindən də aydın görünür ki, əl-Bağdadi Razidən çox təsirlənmişdir. Məsələn, “Əsərin əvvəlinə əl-Astarabadiyə məxsus mədh edici sözləri və beytləri izah edərəkən istifadə etdiyi “الشارح المحقق”-“Tədqiqatçı şərhçi” ifadələri bunun bariz nümunəsidir” [3, s. 33]. Tədqiqat nəticəsində də aydın olur ki, Əl-Bağdadi “Şərhul-kafiyə” ilə çox məşğul olmuşdur.

Əl-Astarabadi nəhv (sintaksis) mövzularını izah edərəkən daha çox Qurani-kərimdən misallar vermişdir. Daha sonra isə əsərində hədis, Hz. Əlinin hikmətli sözləri, ərəb atalar sözləri və deyimləri və Əbu Təmmam, Mütənəbbi, Əbu Nuvas, Əşca bin Əmr Əl-Silmi, İbn Dureyidin şeirlərindən də istifadə etmişdir. Əsərin birinci hissəsində otuz altı hədis şahid gətirmişdir.

Mənbələrdə əl-Astarabadinin əsərlərinin sayı 6-ya qədər göstərilir. Lakin ona daha çox şöhrət gətirən əsəri “Şərhul-kafiyə”dir. Əl-Astarabadinin ikinci əsəri İbnul-Hacibin sərf elminə, “əş-Şafiyə” adlı məşhur əsərinə yazdığı “Şərhuş-şafiyə”dir.

“Əş-Şafiyə” əsərinə ərəb, fars və türk dillərində 50-ə yaxın şərh yazılmışdır. Mənbələrdə “Əş-Şafiyə”yə yazılan ən mükəmməl şərhin müəllifinin əl-Astarabadiyə məxsusluğu ilə bağlı alimlərin görüşləri daha qətidir. Bununla bağlı onların qeyd etdikləri fikri göstərmək olar: “Radiyuddinin bu şərhini bir neçə dəfə nəşr olunmasına baxmayaraq gizli xəzinə statusunu hələ də davam etdirməkdədir. Öz dövrünə qədər toplanan biliklərdən maksimum dərəcədə istifadə edən əl-Astarabadinin şərhini İbn Cinninin diqqət çəkən görüşlərini, İbnul-Ənbərinin qrammatik incəliklərinə dair araşdırmaları ilə mövzuların izah və təhlilindəki uğurlu nəticələrini, əl-Mazinin ətraflı və müntəzəm ifadəsini, Sibəveyhinin nümunə və müqayisələrini özündə toplamışdır” [3, s. 36].

Əl-Astarabadi “Şərhul-kafiyə” əsərində olduğu kimi “Şərhuş-şafiyə”də də qısa bir müqəddimə yazmışdır. Müqəddimədə Allaha həmd, Hz. Məhəmməd peyğəmbərə salat və salam gətirmiş, İbn əl-Hacibin ikinci bir əsərinə şərh yazmağa qərar verdiyini, sərf elminin əhəmiyyəti haqqında fikirlərini vurğulamış, həmçinin bəzi şərhçilərin öz şərhlərini qısa formada yazmalarının səhv olduğunu qeyd etmişdir. Razinin bu dəyərli əsərinin həm əlyazma, həm də çap formaları dünyanın bir sıra kitabxanalarında mühafizə olunmaqdadır.

Tədqiqatçı alim Amanmırat Yazquliyevin qeyd etdiyinə görə [3, s. 37] əl-Astarabadinin “Haşiyə alə təcridil-aqaidil-cədidə vəl-haşiyətil-qadimə”, “Haşiyə alə şərhil-Cəlaluiddin əd-Dəvvani li təhzipil-məntiq vəl-kəlam” və “Şərhu qasaidi ibn əbil-hadid” əsərləri də vardır ki, bunlar haqqında isə mənbələrdə ətraflı məlumat yoxdur. “Nəzmul-ləalil-mubdiati fi sıfatil-kitəbət-il-muxtəra” adlı əsəri isə kalliqrafiya ilə bağlı bir mənzumdür. Əsərin bir əlyazması Qahirə kitabxanasında saxlanılır.

Həmçinin tədqiqatçı alim iddia edir ki, [3, s. 37-38] Süleymaniyyə kitabxanasında əl-Astarabadiyə məxsusluğu vurğulanan “Muxtəsər cəmi il usul fi əhadisir-Radi” adlı əsər əl-Astarabadinin adına qeydiyyatlıdır. Lakin kitabın ilk səhifəsində müəllifinin Fəxrəddin Əbu Cəfər Məhəmməd bin Mahmud əl-Mərvəzi olduğu ilə bağlı qeyd vardır. Əsərin səhvləklə əl-Astarabadiyə aid edilməsi adı çəkilən şəxsin mənsubiyyətinin əl-Astarabadi olması və “Şərhul-kafiyə” müəllifi ilə eyni zamanda yaşaması ilə izah oluna bilər.

Lakin doktor Həsən bin Məhəmməd bin İbrahim Hafiz [4, s. 33] “Şərhul-Radi li kafiyə İbn Hacib” adlı tədqiqat əsərində əl-Astarabadinin əsərlərinin ancaq “Şərhul-kafiyə”, “Şərhul-şafiyə” və “Şərhul-qasaidi səbil-ulviyyətil li ibn əbil-hadid”dən ibarət olduğunu vurğulayır. “Şərhul-qasaid” əsərinin əlyazma surəti hicri XIII əsrə məxsus nüsxə tarixi 1980 şifrəsi altında Məlik Səud universitetinin kitabxanasında mühafizə olunmaqdadır.

Ümumilikdə isə “Şərhul-kafiyə” əsərinin üç əlyazma nüsxəsi və dörd çap kitabı mövcuddur. Əsərin əlyazması Türkiyə, Misir və dünyada müxtəlif universitetlərin kitabxanalarında yerləşən nüsxələrdən ibarətdir. Kitabın Türkiyədə olan əlyazması orijinaldır. Əsər 124 lövhədən və hər lövhə 31 sətirdən ibarətdir. Hər sətir isə 21 kəlmədən ibarətdir.

Nəstəliq xətti ilə gözəl və aydın yazılmışdır və Katibin adı yoxdur. “Əsər hicri 876-cı il zülqədə ayının əvvəlləri yazılmışdır” sözləri ilə bitir. Kitabın mətnləri kamil olmaqla bərabər yazısı aydındır. Əlyazma Türkiyənin Süleymaniyyə kitabxanasında Daməd İbrahim kitab rəfində 1066 şifrəsi altında mühafizə olunmaqdadır.

Universitet nüsxələrindən isə İmam Məhəmməd bin Səud Mərkəzi İslam universitetinin kitabxanasında mühafizə olunan əsərin 4321 şifreləli mikrofilmini göstərmək olar. Əsərin ilk bölməsi 139 lövhədən, hər lövhə 29 sətirdən ibarətdir. Hər sətir isə 16 kəlmədən ibarətdir. Nəsx xətti ilə Məkki bin Məhəmməd bin Əbi Bəkr Kürdi Şakirin qələmi ilə gözəl və aydın yazılmışdır. Əlyazma Hicri 817-ci ildə şəvval ayının 19-da yazılıb tamamlanmışdır. Bu nüsxə

xədə elmi şərhlər haşiyələrdə fərqli xətlərlə verilmişdir, haşiyələrlə bəzi məsələlərə işarə vurulur. Bu nüsxə yazılma tarixinə görə orijinal nüsxələri ötüb keçir. Əsər katib tərəfindən kamil formada yazılmamışdır.

Misir nüsxəsində isə ilk bölmə 118 lövhədən, hər lövhə 33 sətirdən ibarətdir. Hər sətir isə 21 kəlmədən ibarətdir. Nəsx xətti ilə aydın və gözəl yazılmışdır. Katibin adı və kitabın yazılma tarixi qeyd olunmayıb. Burada mətin sözlərinin üstünə xətt qoyulmuş və bəzi alimlərin şərhləri verilmişdir. Bu nüsxədə də katib “Kafiyə”nin mətnlərini tam formada verməmişdir, bir hissəni verməklə kifayətlənmiş, sonra isə “və sairə” deyərək keçib getmişdir. Əlyazma nüsxəsi 651 şifrəsi altında Qahirədə Milli kitab evində mühafizə olunmaqdadır.

“Şərhu-kafiyə”nin çap variantları arasında müəyyən fərqli cəhətlərə rast gəlmək olur. Radiyuddin əl-Astarabadinin “Şərhu Radi ələl-Kafiyə” şərhinin əlyazma və çap nüsxəsi İstanbul, Berlin, Qahirə, Tehran və s. şəhərlərdə yerləşən kitabxanalarla yanaşı AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda da qorunub saxlanılır. Fondada D-44/264 şifrəsi altında mühafizə olunan əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Nəsx xətti ilə işlənmiş kitab iki cilddən ibarətdir. Kitabın həcmi 209 vərəqdən (I cild 94, II cild isə 115 vərəq) ibarətdir. Vərəqin ölçüsü 21×34 sm., mətnin yazılı hissəsi 14×25 sm., hər səhifədəki sətirin sayı 40-a bərabərdir. Kitabın kənarlarında qara mürəkkəblə haşiyələr verilmişdir [şəkil 1].

Şəkil 1. AMEA Naxçıvan Bölməsinin Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan “Şərhu Radi ələl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab” əsəri.

Nəhv və sərf elmlərinin öyrənilməsi yolunda əl-Astarabadinin elmi fəaliyyəti böyük rola malikdir. Alimin ərəb dilçiliyində xidmətlərini layiqincə qiymətləndirmək üçün onun əsərləri dərinləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi, ali məktəb dərslisi. Bakı: Maarif, 1985, 288 s.
2. Vəliyeva K. Nəhv alimi Radiuddin Məhəmməd bin Həsən Razi əl-Astarabadinin “Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv va irab” əsəri haqqında bəzi dilçilərin mülahizələri // Naxçıvan Universitetinin Elmi Əsərləri. İqtisadiyyat, filologiya, tarix, coğrafiya, pedaqogika və psixologiya, riyaziyyat, 2022, № 3, s. 101-107.
3. Yazquliyev A. Esterabadi və Şerhul-kafiyesi işığında nahiv ilmindeki yeri. Bursa, 2005, 160 s.
4. الدكتور حسن بن محمد بن إبراهيم الحفظي. شرح الرضي لكافية ابن الحاجب. القسم الأول –المجلد الأول. دراسة و تحقيق. الرياض: "سلسلة نشر الرسائل الجامعة"، 1993، ص 116

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: kubra.valiyeva@yahoo.com

Kubra Valiyeva

MANUSCRIPTS AND PRINTED COPIES OF THE WORK “SHARHUL-KAFIA” PRESERVED IN WORLD LIBRARIES

The work of “Al-Kafia” is the third main book in Arabic linguistics, after Sibaveyhi’s (767-809) “Al-Kitab” and Zamakhshari’s (1074-1144) “Al-Mufassal”. One of the most important features of Ibn al-Hajib’s “Al-Kafia” work is that he simply dedicated this work to the themes of nahv, separating the themes of nahv and sarf from each other which were written together before.

Radiuddin al-Astarabadi is a famous grammatical scientist in Arabic linguistics who commented on Ibn al-Hajib’s books “Al-Kafia” and “Al-Shafia”. Al-Astarabadi, who perfectly knows the sciences of nahv and sarf, has left a deep mark in this field. A scholar distinguished by his science, virtue, and intelligence was deserved of the nickname of “Najmul-aimma”.

A number of manuscripts and printed copies of Al-Astarabadi’s work “Sharhul-kafia” are valuable works preserved in the libraries of Azerbaijan, Turkey, Iran, Egypt and other countries.

The article provides information about Sheikh Radiuddin Muhammad bin al-Hasan al-Astarabadi (?-1287), along with his famous work “Sharhul-kafia”, manuscripts and printed copies of his other works preserved in world libraries.

It is extremely necessary to research and investigate these works that serve to study the grammar of the Arabic language.

Keywords: *copy, “Sharhul-kafia”, “Sharhul-shafia”, nahv, sarf, Arabic language, Radiyuddin al-Astarabadi.*

Кубра Валиева

**РУКОПИСНЫЕ И ПЕЧАТНЫЕ КОПИИ «ШАРХ АЛЬ-КАФИЯ»,
ХРАНЯЩИЕСЯ В БИБЛИОТЕКАХ МИРА**

«Аль-Кафия» является третьей основной книгой в арабском языкознании после «Аль-Китаб» Сибавейхи (767–809) и «Аль-Муфассал» Замахшари (1074–1144). Одной из наиболее важных особенностей «Аль-кафии» Ибн аль-Гаджиба является то, что он просто посвятил работу теме «нахв», разделяя темы «нахв» и «сарф», которые были написаны до этого вместе.

Радиуддин аль-Астарабади – известный грамматик в арабском языкознании, написавший комментарии к книгам Ибн аль-Хаджиба «Аль-Кафия» и «Аш-Шафия». Аль-Астарабади, в совершенстве владеющий науками нахв и сарф, оставил глубокий след в этой области. Ученый, отличавшийся своими знаниями, добродетелью и умом, считался достойным прозвища «Наджмул-Аимма».

Ряд рукописных и печатных копий “Шархуль-кафии” аль-Астарабади являются ценными работами, хранящимися в библиотеках Азербайджана, Турции, Ирана, Египта и других стран.

В статье приводятся сведения о шейхе Радиуддине Мухаммаде бин аль-Хасане аль-Астарабади (?-1287), его известном труде «Шархуль-кафия», а также о других рукописях и печатных экземплярах его произведений, хранящихся в мировых библиотеках.

Крайне необходимо изучение и исследование этих произведений, которые служат для изучения грамматики арабского языка.

Ключевые слова: копия, “Шархуль-Кафия”, “Шархуль-Шафия”, нахв, сарф, арабский язык, Радиуддин аль-Астарабади.

(Filologiya elmləri doktoru Fərman Xəlilov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 06.02.2023

Son variant 07.03.2023

UOT 398; 801.8; 398; 801.6; 398:82.0; 801.8; 398 (4/9); 801.8(4/9)

ELXAN MƏMMƏDOV

NAXÇIVAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU XALQ ŞEİRİNDƏ
TƏBİƏT VƏ HEYVAN OBRAZLARI

Folklorun şeir qanadı, nəzm janrları öz daxilində o şifahi ədəbiyyatı yaradan xalqın xarakterini, mənəvi dünyasını, söz yaradıcılığını hiç etməkdədir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə fərqli dövlətlərin idarəsində olan Naxçıvan və Şərqi Anadoluda yaşamış insanların yaratdığı xalq ədəbiyyatında, eyni zamanda xalq şeirində ortaqlıq bir çox xüsusiyyətlər özünü göstərir. Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsindən sonra elm sahəsində Azərbaycan və türk dünyası ilə bağlı tədqiqatlar genişlənməyə başladı. Bu istiqamətdə xüsusən folklorla bağlı araşdırmalara daha çox yer verilməsi də başa düşüləndir. Belə ki, ortaqlıq dil, din, mədəniyyət, adət və ənənələrə sahib olan türk xalqlarının söz varlığını araşdırmaqla bir çox tarixi-mədəni dəyərləri ortaya çıxarmaq olar.

Bu baxımdan xalq şeirində heyvan və təbiət obrazları da xeyli ortaqlıq dəyərlərin araşdırılması, anlaşılması və gələcək nəsillər ötürülməsində mühüm yerə sahibdir. Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində yer alan heyvan obrazlarında (at, bülbül, durna, şahin, qurd və s.) həmçinin təbiət obrazlarında (lalə, bənövşə, qərənfil, qızılgül, alma, nar, çinar və s.) iki bölgə insanının duyğularını, hiss və həyəcanlarını, düşüncə tərzini və bu kimi xarakterlərini müəyyən etmək mümkündür. Buna görə Naxçıvan və Şərqi Anadolu bölgəsinin xalq şeirindəki bir çox obrazlar kimi heyvan və təbiət obrazlarını tədqiq etməyə də ehtiyac vardır.

Açar sözlər: Naxçıvan, Şərqi Anadolu, folklor, şeir, obraz, heyvan, təbiət.

Zəngin mədəni ənənəyə sahib olan türk dünyasının iki qardaş dövlətinin qonşu bölgələri şifahi xalq ədəbiyyatının zənginliyi ilə də bilinir. Folklorun şeir sahəsi, nəzm janrları öz tərkibində o şifahi ədəbiyyatı yaradan xalqın xarakterini, söz yaradıcılığını da qoruyur. Tarix boyu fərqli dövlətlərin hakimiyyətində olan Naxçıvan və Şərqi Anadoluda yaşamış insanların yaratdığı şifahi ədəbiyyatında, eyni zamanda xalq şeirində ortaqlıq bir çox xüsusiyyətlər özünü göstərir. İstər ibtidai dövrə aid mifoloji düşüncə baxımından, istər sonrakı dövrə aid inkişaf zamanında ortaya qoyulan xalq şeiri nümunələrində, istər Naxçıvan və onun fərqli rayonlarına aid, istərsə də Şərqi Anadolunun müxtəlif vilayətləri və rayonlarına aid yaşayış və düşüncə oxşarlığı və fərqliliyi araşdırılaraq ortaya qoyula bilər. Bu baxımdan xalq şeirində heyvan və təbiət obrazları da bir çox ortaqlıq dəyərlərin tədqiqi baxımından mühüm yerə sahibdir. Naxçıvan və Şərqi Anadolu xalq şeirində yer alan heyvan obrazlarında (at, bülbül, durna, qurd və s.) eyni zamanda təbiət obrazlarında (lalə, bənövşə, qərənfil, qızılgül, alma, nar, çinar, dağ və s.) iki bölgə insanının düşüncə tərzini, dərd ortaqlığını və bölgənin təbiətlə iç-içə olan ünsürlərini müəyyən etmək mümkündür. Əgər durna ayrılığı, at sədaqətin, bülbül kədərli aşıqın, alma gözəlliyin və sağlığın, qızılgül eşqin, bənövşə məsumluğun, çinar böyüklüyün və digər heyvan və təbiət obrazları fərqli hiss və duyğuların simvoluna çevrilibsə, xalq şeirini yaradan xalqın düşüncələrini də birbaşa bu obrazlardan yola çıxaraq anlamaq asanlaşır. Buna görə də qeyri-adi zənginliyə sahib və özündə türk insanının düşüncə şəklini qoruyan xalq ədəbiyyatını, xüsusən nəzm janrlarını araşdırmaqla bu şeirlərdəki heyvan və təbiət obrazlarını öyrənməklə əsrlərdir davam edən ortaqlıq dəyərləri kəşf edə bilərik.

Naxçıvanda mərasimlərlə bağlı icra edilən “Yağ yağışım” oyunu vardır ki, bu zaman şeir dili ilə söylənən fikirlər yer alır. Bu şeirlərdə torpaq bir təbiət ünsürü kimi obraza çevrilir:

“Aycan, aycan, torpağım,
Odda az yan, torpağım.

Torpaq qurutdum səni,
Birdən unutdum səni.

İndi yağış yağacaq,
Sən düş islan, torpağım [8, s. 91].

Gördüm yağış yağmayı,
Tez suya atdım səni [8, s. 91].

Babalarımız, nənələrimiz təbiətin fərqli ünsürlərinə öz düşüncələrinə görə adlar vermişlər. Buna görə külək bəzi xalq şeirində “Heydər” olaraq adlandırılıb. Yenə bir mərasim şeirində küləyin Heydər adıyla obrazlıq qazandığını görürük:

Heydər, Heydər, əsə gəl,
Yeddi xırman basa gəl!
Qırıldı oğul-uşaq,
Dəsmal götür yasa gəl.

Heydər, gəl, ha Heydər, gəl,
Çiçəkləri hey də, gəl.
Qardaşımın toyuna,
Ellər səni heylər, gəl [8, s. 91-92].

Yuxarıdakı parçalarda torpaqla danışan əcdadımız, xırman nəğmələrində Heydər adını verdiyi küləklə danışır. İlkində quraqlıq keçən günlərdə yağış, ikincisində isə taxılı sovrmaq üçün külək arzusundadır. Beləliklə torpaq və külək canlı bir obraza çevrilmişdir.

Külək Şərqi Anadolu insanının da danışdığı, bir canlı kimi dərini anladığı, yalnızlığını paylaştığı obraza çevrilmişdir. İğdır bölgəsində bunu görə bilirik:

Rüzgar, derdimi dinle,
Ağlasam, sen de inle.
Yarımdan haber getir,
Konuşalım seninle [1, s. 47].

Doğan Kaya “Anonim halk şiiri” araşdırmasında nəğmələrdən danışarkən təbiətlə bağlı olan mövzuları belə təsvir edir: “Türk xalq şeirində işlənən mövzuların başında təbiət gəlir, lalə, qızılgül, sünbül, bənövşə, zanbaq kimi çiçəklər, dağlar, dərələr, çaylar, ağaclar və quşlar kimi təbiətə aid varlıqlar müxtəlif vəsilələrlə tez-tez dilə gətirilir. Qoxusu və gözəlliyi cəhətdən güllər, qoryucu cəhətdən dağlar, qısa yolla sevgiliyə çata bilən külək və ya durnalar, yanıqlı nəğmələriylə insanın duyğularını dilə gətirən bülbüllər, nəğmə söyləyənin məqsədini anlatmaq üçün üz tutduğu motivlərdir” [6, s. 193]. Buradan da görürük ki, Şərqi Anadolu xalq şeirində motiv olaraq ələ alınan təbiət obrazlarında küləyin də özünə xas yeri vardır.

Təbiətlə bağlı obrazların ən çox rast gəlinəni dağlardır. Naxçıvandan toplanmış xalq şeirlərində, xüsusən bayatılarda dağ obrazı daha çoxdur. “Hər xalq öz dilində görünür” söyləyib atalarımız. Buna görə dağlar elin, xalqın həm sirdaşı, həm yoldaşı, həm sığınacağı olmuş, dərini dağlara söylədiyi kimi, əsəbini də dağlardan çıxartmışdır. Naxçıvan ağılarında belə bir nümunə var:

Hardadı, elim, dağlar,
Bükülüb belim, dağlar.
Belə gələn bəladan,
Tutulub dilim, dağlar [7, s. 20].

Dağlar ucalıq simvolu olduğundan insanlar sevinclərinin böyüyünü də dağa bənzətmiş, kədərini ən acısını da dağla müqayisə etmişlər. “Ürəyim dağa döndü” deyimində sevincin çoxluğunu anladığımız kimi, “Sənəmə dağ çəkdi”, “Ürəyimi dağladı” və bənzər ifadələrdə də dərindən çoxluğu, vurulan yaranın dərinliyi gözümüz önündə canlanır:

Su gəldi, eşil, dağlar,
Ömürdü beş il, dağlar.
Düşməne yuva versən,
Gor-gor ol, deşil, dağlar [7, s. 98].

Şərqi Anadoludakı dağ obrazının xalq şeirində yer aldığı nümunələrə keçmək istərdik. Məsələn nəğmələrdə insanımız dağlarla belə dərindləşir:

Senin yarın kuşa benzer,
 Bir sevdalı başa benzer.
 Çok içmiş sarhoşa benzer
 Duman eksilmeyen dağlar,
 A dağlar, ahulu dağlar,
 Eşinden ayrılan dağlar [12, s. 19].

Şərqi Anadolunun laylalarında da dağ obrazı özünü göstərir. Azərbaycan xalq şeiri janrlarından “Oxşama”, “Nazlama” olaraq ayrılan bu cür şeirlər Türkiyədə sadəcə “Ninni” başlığı altında toplanmışdır. O ninnilərdən bir neçəsində dağlar obrazlaşaraq şeirləşmişdir:

Çadır dağlar, çadır dağlar,
 Üst üstünə yatır dağlar.
 Yavrum güreşe çıkmış
 Mor menekşe bitir dağlar [4, s. 197].

Təbiət obrazlarına çaylar da daxildir ki, istər Naxçıvanda, istərsə Şərqi Anadoluda Araz və Arpaçayla bağlı xeyli xalq şeiri nümunələri toplanmışdır. Bu mövzunu da sadəcə adını qeyd etməklə keçmək istərdik. Çünki bu barədə daha ətraflı və əhatəli araşdırmamız vardır.

Təbiətlə bağlı obrazlardan söz edərkən daha çox qarşılaşdığımız bitkilər və güllər olur. Bu güllər sırasında qızılgül, qərənfil, bənövşə, lalə, nərgiz, sünbül daha çox qarşımıza çıxır.

Əvvəlcə Naxçıvanda bu obrazların yer aldığı nümunələri təqdim etmək istərdik. Bunlardan biri qızılgüldür. Qızılgül sevginin, eşqin simvollaşmış halıdır. Buna görə də xalq şeirində qızılgül tez-tez istifadə edilən və obraz halına çevrilən bir güldür. Naxçıvandan toplanmış xalq şeirində qızılgülü belə görürük:

Əzizim qara bağlar, Bağlanıb qara bağlar. Bağda bülbül öləndə Qızılgül qara bağlar [7, s. 144].	Qızılgülsən butasan, Əl atasan tutasan. Sən o güldən deyilsən İyləyəsən, atasan [7, s. 248].
--	---

Qızılgülün Şərqi Anadolu xalq şeirində də üstün bir mövqeyi vardır. Onu da qeyd edərkən, qızılgül Türkiyə türkcəsində gül olaraq adlandırılmışdır:

Ey benim sarı gülüm
 Şakşak öten bülbülüm
 Hasretini çəkməyə
 Kalmadı tahammülüm [6, s. 97].

Güllə bağlı obrazları araşdırarkən türk xalq şeirində maraqlı bir şeirə rast gəldik. “Artık (yedekli) mani” adlı bu janrın bir nümunəsində gül obrazı özünə yer tapmışdır:

Ağlarım çağlar gibi
 Derdim var dağlar gibi
 Ciyerden yaralıyım
 Güllerim sağlar gibi
 Her gelen bir gül ister
 Sahipsiz bağlar gibi [14, s. 64].

Bildiyimiz bayatı şəklinə iki misra artırmaqla söylənən bu janr türk xalq şeirində geniş yayılmasa da qarşımıza çıxır.

Şərqi Anadolu xalq şeirində gül obrazı olduqca çox işlənmişdir. Bəzən bayatılarda vardır – “İlk bahar gülü gibi” [14, s. 65], bəzən nəğmələrdə “Güller açılınsın kollar” misrasınadır [14, s. 97]. “Gülün nazla ömrü gelip geçiyor” [14, s. 100], “Ben bir gonca gül idim” [14, s. 108]

misralarında da gül obrazına davamlı rast gəlirik. Bəzi laylalarda da gül obraz kimi dilə gətirilmişdir:

Kızılgül oyum oyum,
Oyum koynuma koyum.
Ana laylamı çəkən
Ben de uykuya doyum [4, s. 183].

Qərənfillə bağlı xalq şeiri nümunələrində yenə Naxçıvandan toplanmış bir bayatı köməyimizə çatır:

Qərənfiləm, qalxaram,
Qızılgüldən qorxaram.
Eşitsəm yarım gəlir,
Meyid olsam qalxaram [7, s. 237].

Şərqi Anadolu xalq şeirində isə qərənfil bir çox nümunədə qarşımıza çıxır. Naxçıvandakı bayatı bu dəfə Qarsdan toplanmış layla olaraq özünü göstərir:

Karanfilim kokarım,
Kanatlarım çalkarım
Deseler balan gelir
Meyit olsam kalkarım [4, s. 204].

Qərənfilin obrazlaşdığı başqa bir nümunə təqdim edək:

Karanfil taşa yürü,
Can kurban dosta, yürü.
Hava bulut, yer çamur
Sineme bas da yürü [6, s. 95].

Güllər arasında gözəlliyi ilə seçilən bənövşə də xalq şeiri ustadlarımızın təşbeh materialına çevrilmiş və beləliklə sevgili, yar, gözəl qızlar bənövşəyə çevrilmişlər:

Bənövşəyəm bitərəm,
Kol dibində itərəm.
Gözləyəyəm gəlməsən,
Boynu əyri bitərəm [7, s. 70].

Dastanlarımızda da bənövşə obrazlaşaraq aşuqların sazında nəğmələşmişdir. “Əmrah” dastanında “Eləmi dərərlər yaz bənövşəni?”, “Tər buxaq altında düz bənövşəni”, “Oğlan qız iyləsin, qız bənövşəni”, “Daha istəmirik biz bənövşəni” misralarında bu özünü göstərir [9, s. 444].

Azərbaycan aşuq tərzli şeirlərindən olan gəraylı janrında bənövşənin obrazı halı şeirləşmişdir. Bir canlı xarakter kimi xitab edilən bənövşəni el şairi Yamin Sailin şeirində belə izləyirik:

Baharın ilk müjdəçisi,
Dinlə məni, ay bənövşə.
Lalə, nərgiz, süsən-sünbül,
Olmaz sənə tay bənövşə [10, s. 472].

Şeirin sonrakı bəndlərinin son misralarında da bənövşə obrazı açıq şəkildə görünür: “Sal dünyaya hay, bənövşə”, “Göz yaşımı çay, bənövşə”, “Ver səsime hay, bənövşə”, “Ətri elə yay, bənövşə”. Şərqi Anadoludakı xalq şeiri nümunələrində də bənövşə çox istifadə olunan təbiət obrazlarından biri olmuşdur.

Klassik divan şeirində olduğu kimi xalq şeirində də bənövşə qoxusuyla, rəngiylə,

İlk olaraq at obrazına baxaq. Tarix boyu at türk igidinin inam yeri olub. Ona görə xalq şeirimizdə at obraz olaraq böyük yer tutur. “Kitabi-Dədə Qorqud”da, “Koroğlu” dastanında biz bunu görə bilirik. Qırat, Dürat Koroğlunun sadəcə atları olmamış, eyni zamanda sirdaşı, dostu olmuş, döyüşlərdəki gücünə çevrilmişdir. Naxçıvandan toplanmış xalq şeiri örnəklərində də ata tez-tez rast gəlirik. Xüsusilə bayatılarda və dastan şeirlərində at obrazı daha çox qarşımıza çıxır.

Türk xalq şeirinin, xüsusilə türk xalq ədəbiyyatının, demək olar ki, hər janrında atın yer aldığı görülməkdədir. Çünki türklərin var olduğu hər bölgədə at-insan dostluğu, at-igid sədaqəti var olmuşdur. “At addımına görə yox, adamına görə qaçar” [10, s. 104], “At bəslənərkən, qız istənərkən” [10, s. 111] kimi atalar sözlərimiz buna sübutdur. Türkləri atsız düşünmək mümkün deyildir. Bu da təbii olaraq folklora, dolayısıyla xalq şeirinə təsir etmişdir. Naxçıvan xalq şeiri janrlarında atın obrazlaşdığı nümunələrə baxaq. Mərasim şeirində atı bu xarakterdə görürük:

Ağ at, minərəm səni,
Yorğa minərəm səni.
Məni yara yetirsən
Qardaş bilərəm səni [8, s. 103].

Başqa bir bayatıda at igidin qoruyucusu olaraq qarşımıza çıxır:

Apardı səyyad məni,
Saxladı göy at məni.
Könlüm nigaran gedər,
Çox yatsam, oyat məni [8, s. 319].

Dastan şeirlərində atla bağlı xeyli obrazlaşmış nümunə qarşımıza çıxır. “Koroğlu” dastanında “Həmzənin Qıratı qaçırması” qolunda Koroğlunun Qıratla dərldəşməsi məqamında atın xarakterini görürük:

Çənlibeldən səni deyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl!
Dəmir libas, polat geyib gəlmişəm,
Alma gözlü, qız birçəkli Qırat, gəl! [3, s. 169].

Koroğlu dastanının Türkiyə variantında bir şeir bu baxımdan xüsusilə diqqəti cəlb edir:

Canım Kırat, gözüm Kırat
Kaçıp çekilip gidelim.
Her yanında çifte kanat
Uçup çekilip gidelim [15].

Şərqi Anadolu xalq şeirində də qeyd etdiyimiz kimi at obrazı tez-tez istifadə edilməkdədir:

Atım, atım, kır atım,
Geliyor adım adım
Hiç kimsede kalmadı
Sende kaldı muradım [13, s. 98].

Uçan heyvanların da haqqında söz açdığımız hər iki bölgənin xalq şeirində özünəməxsus yeri var. Bülbül və durna istər Naxçıvan, istərsə də Şərqi Anadolu xalq şeirində kifayət qədər istifadə olunmuşdur. Əvvəlcə bülbül obrazının xalq şeirindəki nümunələrinə baxaq:

Əzizim gülə can ver,	Güllərin yarı bülbül,
Öl, bülbül, gülə can ver.	Dərdin var, qarı bülbül.
Dost səndən can dilərsə,	Görəndə nalə çəkir,
Sən gülə-gülə can ver [8, s. 346].	Öz gülün sarı bülbül [9, s. 254].

Laylalarda da biz bülbülü obraz halında görürük. Laylay, bülbülüm, laylay [9, s. 319] deyərək qızını bülbülə oxşadır analarımız. Əzizləmələrdə də bir bülbül obrazına rast gəlirik. “Bülbül balam, gül balam” [10, s. 436] buna nümunə ola bilər.

Şərqi Anadolu xalq şeirinə baxdığımızda da bolluca bülbül obrazının varlığını görə bilərik. Ərzurumdan toplanmış bir laylada uşaq belə tərif edilir:

Sen benim nazlı gülüm,
Gülüm, həm də bülbülüm.
Bülbülüm dile gəlsin
Ben sevinim, ben gülüm [4, s. 261].

Yaxud Qarsdakı uşaqlar bu cür sevilir laylalarda:

Ninni bülbülüm,
Sarı sünbülüm
Cennət kokulu
Çiçəyim, gülüm [4, s. 260].

Nəğmələrdə də bülbül obrazı tez-tez istifadə edilmişdir. Ağrıdan toplanmış və indi Türkiyə miqyasında hər kəs tərəfindən əzbər bilinən bir nəğmədə bülbül belə dilə gətirilir:

Bülbül hiç durmayıp efgan edersin
Bir an haram etmez her an edersin
Aşıklar bağrını büryan edersin
Ötme garip bülbül gönlüm şen değil [2, s. 54].

Şərqi Anadolu ozanlarının şeirlərində, fərqli bölgə bayatılarında da bülbül obrazı xeyli nümunədə uşaqlara işarə edilərək dilə gətirilmişdir.

Digər obrazlaşan quşlardan biri də durnadır. Durna türklərdə daha çox müraciət edilən quşdur. Köçəri bir həyat yaşayan durnalar həsrətin, ayrılığın simvolu kimi dilə gətirilmiş, xitab edilmiş, canlı bir xarakter halında xalq şeirində istifadə edilmişdir. Naxçıvanda “havada durna səsi var” deyimi işlənməkdədir ki, bu, ayrılığa bir işarədir. Yaxud “durna avazı” birinin ayrılığı mənasını daşıyır. Durna eyni zamanda uzaqda olan birinə xəbər göndərmə, xəbər alma vasitəsidir:

Durna tək süzmə barı,
Mərcana düzmə barı.
Özünə həsrət qaldım,
Kağızın üzümə barı [7, s. 663].

Naxçıvandan toplanmış “Ziyad və Şövkət” dastanında oxuyuruq: “Bir xeyli getmişdi, birdən baxdı ki, başının üzərindən durna dəstəsi keçir. Dedi, qoy bir xəbər alım, bəlkə Şövkəti görüblər:

Uçar ikən açıq olsun yolunuz,
Nə məkandır vətəniniz, eliniz?
Namə verin, çox şirindi diliniz,
Döndərib qəlbimi yaraya getdi [8, s. 468].

“Əmrah” dastanında da qoşma şəklində durnanı obrazlaşarkən görə bilərik:

Qələm oynar Səlimi yarın qaşında
Qul olaydım, mən duraydım qarşında.
Xan Səyyadla Qarlı gölün başında
Bizdən yara xəbər ver indi, durna [9, s. 446].

Şərqi Anadoluda da durnanı biz eyni Naxçıvandakı kimi həsrətin, ayrılığın simvolu halına gəlmiş obraz kimi müşahidə edirik. Məsələn bir nəğmənin son bəndinə baxaq:

İnme turnam, inme haber sorayım,
Kanadın altına name sunayım.
Nazlı cananımdan haber sorayım
Katar-katar olmuş gelir turnalar
Eğrim-eğrim ne hoş gelir turnalar [11, s. 55].

Yenə bir Malatya bayatısında qarşımıza çıxır durna obrazı:

Turnam namemi götür,
Götür yarime yetir.
Turnam geri gelirken
Ya name, ya yar getir [5, s. 438].

Göründüyü kimi, Şərqi Anadolu xalq şeirində də Naxçıvandakı örnəklərdə olduğu kimi durna obrazı sevənlərin xəbərçisi, qasidi rolundadır. Bütün qeyd etdiklərimizdən əlavə həm Naxçıvan, həm də Şərqi Anadolu xalq şeirində təbiətlə, heyvanlarla bağlı xeyli obraz özünü göstərir. Ceyran, xoruz, qoyun, öküz, sünbül, qovaq və s. bunlardan bəziləridir.

Nəticə olaraq belə bir ümumiləşdirmə apara bilərik ki, Naxçıvan və Şərqi Anadolu bölgəsi folklorunda yer alan xalq şeiri nümunələrindəki təbiət və heyvan obrazları eyni məna simvolizəsi ilə dilə gətirilmiş, türk insanı tərəfindən oxşar duyğu və düşüncələrin ifadəçisi olaraq şeirləşmişdir.

Xalq şeiri fərqli dövrlərdə, fərqli dövlətlərin sərhədləri daxilində olan türk insanının düşüncə sistemini çərçivəyə düşməkdən qorumuşdur. Beləliklə, Naxçıvan və Şərqi Anadolu insanının fərqli ölkə və bölgə ayrı-seçkiliyi olmadığını, eyni düşüncə sistemində və eyni duyğular kataloquna sahib olduğunu demək üçün mühüm səbəblər verə bilər. Bu da qloballaşan dünyada milli və yerli dəyərlərin qorunduğunu göstərməklə, bizlərə bunu da təlqin edir ki, qloballaşan zaman bizdən öz dəyərlərimizi almağa və məhv etməyə çalışsa da, milliliyimiz müqayisəli tədqiqatlarla yenidən bir araya gətirməli və gedən zamanın gələn zamana məğlub olmamasının qarşısını almalıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Acar Z.Z. İğdır yöresi halk türküleri. İğdır: Kültür və Turizm Bakanlığı, 2006, 368 s.
2. Erman A. Anonim türk halk edebiyatı nazmı. Adana: Karahan, 2012, 178 s.
3. Azərbaycan dastanları: 45 cildə, V c., Bakı: Lider, 2005, 464 s.
4. Çelebioğlu A. Türk ninnileri hazinesi. İstanbul: Kitabevi, 1995, 672 s.
5. Erbaş U. Dünyada folklor uygulamasının Malatyamızı kültürel, sosyo-ekonomik yönden etkilenmesi ve folklor zenginliğimiz / “Geçmişten Günümüze Malatyalı ilim ve fikir insanları” sempozyumu bildirileri kitabı: 2 ciltte. I c., Ankara: TDV Yayın, 2017, s. 517-546.
6. Kaya D. Türk dünyası anonim halk şiiri. Ankara: Akçağ, 2021, 760 s.
7. Naxçıvan bayatıları. Bakı: Nurlan, 2009, 356 s.
8. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 512 s.
9. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, II c., Naxçıvan: Əcəmi, 2011, 496 s.
10. Naxçıvan folklor antologiyası: 3 cildə, III c., Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 560 s.
11. Özbek M. Folklor ve türkülerimiz. İstanbul: Ötüken, 1981, 574 s.

12. Öztelli C. Halk türküleri. İstanbul: Özgür, 2022, 879 s.
13. Ruhi K. Erzincan manileri. Ankara: Eryaksan, 1994, 159 s.
14. Sever M. Türk halk şiiri. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2013, 678 s.
15. <https://openaccess.firat.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11508/14937/296444.pdf?sequence=1&isAllowed=y>.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: elxan.yurdoglu@yahoo.com

Elkhan Mammadov

NATURE AND ANIMAL IMAGES IN FOLK POETRY OF NAKHCHIVAN AND EASTERN ANATOLIA

The poetic branch of folklore and the genres of verse preserve the character, spiritual world and verbal creativity of the people who created this oral literature. In the folk literature created by the peoples of Nakhchivan and Eastern Anatolia, which were under the rule of different states in different historical periods, many common features are manifested in folk poetry. After Azerbaijan gained independence, studies related to Azerbaijan and the Turkic world began to expand. In this direction, more space is also given to research related to folklore. Thus, many historical and cultural values can be identified by examining the vocabulary of the Turkic peoples, who have a common language, religion, culture, customs and traditions.

In this regard, the images of animals and nature in folk poetry occupy an important place in the study, understanding and transmission of common values to future generations. In the images of animals (horse, nightingale, crane, hawk, wolf, etc.) in the folk poetry of Nakhchivan and Eastern Anatolia, as well as in the images of nature (tulip, violet, carnation, rose, apple, pomegranate, plane tree, etc.), are expressed the feelings of the people of the two regions, one can determine their emotions, their way of thinking, and the like. Therefore, it is necessary to study the images of animals and nature, as well as other images in the folk poetry of Nakhchivan and the region of Eastern Anatolia.

Keywords: *Nakhchivan, Eastern Anatolia, folklore, poetry, image, animal, nature.*

Эльхан Мамедов

ПРИРОДА И ОБРАЗЫ ЖИВОТНЫХ В НАХЧЫВАНСКОЙ И ВОСТОЧНО-АНАТОЛИЙСКОЙ НАРОДНОЙ ПОЭЗИИ

Поэтическая ветвь фольклора и жанры стиха сохраняют характер, духовный мир и словесное творчество людей, создавших эту устную литературу. В народной литературе, созданной народами Нахчывана и Восточной Анатолии, которые в разные исторические периоды находились под властью разных государств, в народной поэзии проявляются многие общие черты. После обретения Азербайджаном независимости исследования, связанные с Азербайджаном и тюркским миром, стали расширяться. В этом направлении также отводится больше места исследованиям, связанным с фольк-

лором. Таким образом, многие исторические и культурные ценности можно выявить, исследуя лексику тюркских народов, имеющих общий язык, религию, культуру, обычаи и традиции.

В связи с этим образы животных и природы в народной поэзии занимают важное место в исследовании, осмыслении и передаче общих ценностей будущим поколениям. В образах животных (конь, соловей, журавль, ястреб, волк и др.) в народной поэзии Нахчывана и Восточной Анатолии, а также в образах природы (тюльпан, фиалка, гвоздика, роза, яблоко, гранат, платан и др.), выражаются чувства людей двух регионов, можно определить их эмоции, их образ мыслей и тому подобное. Поэтому необходимо изучить образы животных и природы, а также другие образы в народной поэзии Нахчывана и региона Восточной Анатолии.

Ключевые слова: *Нахчыван, Восточная Анатолия, фольклор, поэзия, образ, животное, природа.*

(Akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.01.2023

Son variant 16.02.2023

UOT 793.3; 78.08:801.81; 398; 801.8

TEHRANƏ XUDAVERDİYEVA

AZƏRBAYCAN NAĞİLLARINDA MÜQƏDDƏS MƏKAN VƏ
DÜNYƏVI MƏKAN QARŞIDURMASI

Nağıllar mifoloji təsəvvürlərlə sıx bağlı olduğundan müqəddəs məkan və dünyəvi məkan qarşিদurmasının nağıl məkanının təşkilində də rolu danılmazdır. Məqalədə digər nağıl qruplarından fərqli olaraq, dini nağıllarda məkana dini-əxlaqi ölçülərdən, halal və haram prizmasından yanaşılması, müqəddəs məkanda hər şeyin dini-əxlaqi dəyərlərə görə tənzimlənməsi nağıl nümunələri əsasında araşdırılır. Qeyd olunur ki, dini nağıllarda məkanın üfqi və şaquli təsvirindən asılı olmayaraq bütün məkan əkslikləri pak və çirklənmiş məkan qarşিদurması şəklində təqdim olunur. Məqalə həmçinin M.Eliade, A.Y.Qureviç və Y.M.Lotmanın müqəddəs məkan, dünyəvi məkan qarşিদurmasına müxtəlif aspektlərdən münasibətlərini də diqqətə çatdırır.

Əks qütblük mifoloji təfəkkürün əsas xüsusiyyətidir. Məqalədə qeyd edilir ki, Göy dini nağıllarda Allahın, mələklərin yaşadığı, əbədi həyatın, ideal həyatın mövcud olduğu məkan, Yer isə müvəqqəti yaşam yeri, günahla dolu məkandır. Məqalədə dünyanın əks qütblər əsasında təşkilində yaranan ziddiyyətin aradan qaldırılmasında medial məkanların oynadığı rol, həmçinin məkanın yenidən təşkili, dünyanın vahid məkan kimi təqdim olunması da araşdırılır.

Açar sözlər: *Qarşিদurma, müqəddəs məkan, dünyəvi məkan, dini-əxlaqi dəyərlər.*

Nağıl dünyası mənşəyinə görə qədim mifoloji təsəvvürlərlə bağlıdır və bu təsəvvürlər nağıl məkanının təşkilində mühüm rol oynayır. Dünya haqqında belə təsəvvürlərə müxtəlif səpgili nağıllarda rast gəlinir. Belə təsəvvürlər bir-birinə zidd olan dual təsəvvürlərdir. Dual təsəvvürlər gündəlik həyatımızda sıx-sıx qarşılaşdığımız əsas anlayışlardan biridir. Bu əksliklər hətta sosial dəyərlərə də təsir etmiş, ağ seyid-qara seyid, gözəl-çirkin və s. anlayışların formalaşmasına səbəb olmuşdur. Gündəlik həyatımızın demək olar ki bütün sahələrində bu cür əksliklərə rast gəlmək mümkündür. Qədim insanların dünyaya baxışından, ətraf aləm haqqında təsəvvürlərdən qaynaqlanan bu əksliklər o qədər şüurumuza hopub ki, məkandan, zamandan, əxlaqi dəyərlərdən bəhs edərkən təhtəşüür şəkildə həmin təsəvvürlərə söykənir, onlardan çıxış edərək fikir formalaşdırmağa çalışırıq.

Sehrli nağıllarda doğma və yad şəklində təzahür edən məkan əksliyi dini nağıllarda o şəkildə verilmir. Dini nağılların sosial funksiyası, auditoriyaya aşladığı fikir tamamilə fərqləndiyi üçün məkanın təşkili prinsipləri də dəyişir. Dini-əxlaqi görüşlərin xalq arasında təbliğinə xidmət etdiyindən dini nağıllarda məkan buna uyğun olaraq müsəlman-kafir, müqəddəs-dünyəvi, pak-napak məkan qarşিদurmaları əsasında qurulur. Məkana dini-əxlaqi ölçülərdən, halal və haram prizmasından yanaşılır, bununla əlaqədar bu dəyərlərin qorunduğu məkan pak, təmiz, müqəddəs, onların pozulduğu yerlər isə haramın, pis əməllərin baş alıb getdiyi məkan kimi verilir. Məkanın şaquli və ya üfqi təşkilindən asılı olmayaraq, bütün əksliklər məhz bu müstəvidən verilir. Sehrli nağıllarda yad məkan fərqli qatlardan, təbəqələrdən təşkil olunduğu halda, doğma məkan vahid məkan kimi verilir. Dini nağıllarda isə bu münasibətin dəyişdiyini, insan yaşayan məkanın da əks qütblər əsasında təşkil olunduğunu müşahidə edirik. Bu əksliyin bir tərəfində haramın baş aldığı, dini-əxlaqi dəyərlərin pozulduğu məkan durursa, digər tərəfində Məkkə, Kərbəla kimi müqəddəs məkanlar durur.

Dini nağıllarda məkan anlayışını başa düşmək üçün hamımıza çox yaxşı tanış olan ziyarətgahlar haqqında təsəvvürlərə diqqət yetirək. Pirlər, ocaqlar insanların niyyət tutaraq ziyarət etdikləri məkanlardır. İnsanlar belə məkanları dünyəvi məkandan fərqləndirir, ora

müqəddəs yer kimi baxırlar. Belə məkanları müqəddəsləşdirən isə orada pərəstiş olunan obyektidir: ağac, daş, qaya, dini şəxslərin qəbri və ya onların nişanəsini özündə saxlayan əşyalar və s. Belə məkanları ziyarət xüsusi ritualla müşahidə olunur: qadınlar belə məkanlara gedərkən başını örtür, ziyarətgahı tərk etdikdə ona arxa çevrilmir, içkili vəziyyətdə ziyarətə getmək günah sayılır və s. Bunun nəticəsidir ki, ziyarətgaha arxa çevirdiyi, orada bitən ağacı kəsdiyi, ziyarətgahı uçurtmaq, dağıtmaq istədiyi üçün cəzalandırılan insanlar haqqında söhbətlər şifahi ənənədə olduqca geniş yayılmışdır. Belə məkanlarda edilən diləklərin, tutulan niyyətlərin tez hasil olacağına inanılır.

Ziyarətgahla bağlı yazıya alınmış mətnlərdə deyilir ki, bir heyvan ovçudan qaçaraq ziyarətgaha sığınır. Ziyarətgahda olduğu müddətdə ovçu nə qədər güllə atırsa onu vura bilmir, heyvanı ancaq kənardan, ziyarətgahdan çıxdıqdan sonra vura bilir. Mətnlərdə söyləyici heyvanı ziyarətgahda vura bilməməsinin səbəbini ziyarətgahın müqəddəs yer olması, Allahın orada heyvanı vurmağa icazə verməməsi ilə əlaqələndirir [2, s. 127]. Göründüyü kimi, mətnlərdə məkan iki qütblü verilir: bunlardan biri heyvanın qaçıb sığındığı ziyarətgah, digəri isə ziyarətgahdan kənardan yerləşən məkandır. Ziyarətgah müqəddəs, Allahın himayəsi altında olan yer kimi verilir, ziyarətgahdan kənardan yerləşən məkan isə adi, dünyəvi məkandır, qan tökülən, günah işlənən məkandır. Ona görə ovçu ziyarətgahda vura bilmədiyi heyvanı oradan uzaqlaşdıqdan sonra vura bilir. Ovçu əlindən qaçıb pərə, övliyalara sığınan ceyran haqqında mətnlərdə də məkan eyni mövqedən təqdim olunur. Ziyarətgahlar müqəddəs məkan sayılır, orada qan tökmək, haram iş tutmaq günah sayıldığından həmin məkanlar ovçu əlindən qaçan heyvanların həm də nicat yeri sayılır. Belə məkanlar bütün ölçüləri ilə dünyəvi məkana qarşı durur. Burada paklıq, təmizlik var, halallıq var. Ona görə ziyarətgahlar oğurluq heyvanı qəbul etmir, pis əməl sahibi insanların onun üstünə gəlməsinə icazə vermir, orada qan axıdılmasına, qan tökülməsinə qoymur. Şifahi ənənədən yazıya alınmış ilanların, ceyranların belə məkanları ziyarət etmələri haqqında mətnlər bu məkanların təkcə insanlar tərəfindən deyil, heyvanlar tərəfindən də müqəddəs tutulduğunu göstərir.

Dini-əxlaqi dəyərlər pozulduğu təqdirdə belə məkanlar öz səciyyəsinə itirir. Cəbrayıl rayon sakinindən yazıya alınmış "Düldül piri" mətnində deyilənə görə, Həzrət Əlinin xəncərini çaldığı yerdən bir bulaq qaynayır. İki nəfər natəmiz halda həmin bulağın gözündə çimdiyindən sonralar həmin bulağın suyu quruyur [5, s. 72]. Laçın rayon sakinindən toplanmış və imamın çəliyini vurduğu yerdən qaynadığına inanılan Dambulaq haqqında mətnlərdə də bulağın bir neçə dəfə qurduğu deyilir. Bir dəfə çobanlar bulağın üstündə içki içdiyi üçün, növbəti dəfə qadının uşağın çirkliliyini bulağın suyunda yuduğu üçün quruyur [6, s. 4, 8]. Ağdamın Qərvənd kəndində eyni adlı ocaqda vaxtilə Məkkədən gətirilmiş müqəddəs daş vardı. Kənd işğal olunanda ocağın gözetçisi daşı özü ilə Ağdamın Xındırstan kəndinə gətirib evində saxlayırdı. Mətnlərdə deyilənə görə, arvadın yeznəsi bir gün evə içkili vəziyyətdə gəlir, ondan sonra həmin daş evi tərk edir [7, s. 33]. Göründüyü kimi, belə məkanlar təmiz, pak, halal yerlər sayılır, bu xüsusiyyətlərini itirdikdə isə öz müqəddəsliyini də itirir, yalnız müəyyən ritualların icrasından sonra məkan müqəddəsliyini özünə qaytarır. "Düldül piri" mətnində bulağın qurumasına səbəb olmuş şəxslər qurban kəsib öz günahlarının bağışlanmasını dilədikdən, Dambulaq haqqında mətnlərdə isə bulağın üstündə qurban kəsib onun ətinə yetim uşaqlara yedirdikdən sonra bulağın suyu yenidən qaynayır.

M.Eliade müqəddəs məkan haqqında yazır ki, müqəddəs yerlərin seçilməsində insan sərbəst deyil, insana yalnız sirli əlamətlərin köməyi ilə onu axtarmaq imkanı verilib [10, s. 26]. Deməli, məkanın müqəddəsliyini insan təyin etmir, belə məkanlar müəyyən əlamət və

ya işarələr əsasında – dini şəxslərə məxsus izləri daşması (Əli pəncəsi, Düldülün ayaq izi), qeybdən işığın yanması, yanmış ağacın göyərməsi və s. müəyyən edilir. Belə əlamətlər olmadığı təqdirdə isə müqəddəs məkanın yerini heyvanlar, müəyyən əşyalar (əsa, bel və s.) nişan verir. Məsələn, Kəbənin yerini ağ dəvə nişan verir (ağ dəvə harada yatırsa, Kəbə də orada tikilir), Beyləqan rayonunda məşhur ziyarətgahlardan olan Cərciz peyğəmbərin yerini ceyran nişan verir. Deyilənə görə, rayonun Aşıqlı kəndindən olan Hacı Qulu Həccə ziyarətə gedəndə ona İrəvanla Bakı arasında orta məsafədə yerləşən bir ərazidə Cərciz peyğəmbərin məzarı olduğu bildirilir. Həmin ərazi, söyləyicinin dediyinə görə, Beyləqan rayonuna düşür. Hacı Qulu bir dəstə adamla rayonda Cərciz peyğəmbərin məzarını axtaranda çöldə ceyran sürüsünə rast gəlir. Bu vaxt təkə bir ceyran sürüdən ayrılaraq məzarın yerləşdiyi indiki yerə gəlib ayaqları ilə torpağı eşməyə başlayır. Bunun əsasında Cərciz peyğəmbərin məzarının orada olduğu müəyyən edilir və onun üzərində türbə tikilir [8, s. 21]. Cəbrayıl rayonunda yerləşən məşhur Hacı Qaraman ocağının yerini isə əsa nişan verir. Cəbrayıl sakinindən yazıya alınmış mətnə deyilənə görə, Hacı Qaraman Türkiyənin Qaraman vilayətində bir şeyxin müridlərindən olub. Şeyx müridlərin hərəsini bir yerə təyin edir, növbə Hacı Qaramana çatanda ona “sənin yolun çox uzaqdır” deyib əlindəki əsanı atır. Əsa harada yerə düşsə, orada da məskən salmağı məsləhət görür. Hacı Qaraman əsanın altı ilə hərəkət edir, əsa indiki Sirik kəndinin yerləşdiyi ərazidə yerə düşür, o da orada məskən salır [8, s. 33]. Qeybdən işığın yanması, heyvanın, əsanın məkanın yerini nişan verməsi – bu kimi əlamətlər müqəddəs məkanı digər məkanlardan fərqləndirir, insanlarda onun müqəddəsliyinə inam yaradır.

Oxşar münasibəti dini nağıllarda müqəddəs məkanların timsalında da izləyirik. M. Elia-
denin yazdığına görə, qədim insanlar ağaca, daşa onlar müqəddəs olduğu üçün deyil, ilahi gücü, ilahi qüdrəti (ierofaniyanı) özündə təcəssüm etdirdiyi üçün sitayiş etmişdir [10, s. 17]. Eynilə Məkkə, Kərbəla kimi şəhərlər də həmin ierofaniyanı (Kəbənin, imamların qəbrinin orada yerləşməsi) təcəssüm etdirdiyi üçün müqəddəsləşdirilir, digər məkanlara qarşı qoyulur. Dindar insanların nəzərində əsl, gerçək olan məhz bu məkandır, ondan kənar qalan ərazilər isə dünyəvi, günaha batmış məkanlardır. Müqəddəs məkanlar Allaha daha yaxın yer hesab olunur, insanların diləyi burada daha tez eşidilir. Ona görə dindar insanlar öz nicatını dünyəvi, günaha batmış məkandan uzaqlaşmaqda, əsl məkana, müqəddəs məkana sığınmaqda görmüşlər. A.Y. Qureviç orta əsr insanının məkana baxışından bəhs edərkən yazır: “Dini nağıllarda əhəmiyyətli yer tutan ziyarət müqəddəs yerlərə adi səfər deyil, Allaha mənəvi yol kimi başa düşülür. Müqəddəs yerlərə səyahət günaha batmış məkandan uzaqlaşaraq müqəddəs yerlərə qovuşmaq cəhdidir” [9, s. 74]. Nağıllarda bu, dünyəvi məkanda haqsızlığa uğrayan, üzərinə böhtan atılan şəxsin müqəddəs məkana gedərək orada nicat tapması şəklinə öz əksini tapmışdır. “Yəhudi qızı” nağılında padşah arvadını övladının başını kəsməkdə günahlandıraraq saraydan qovur, qızı təqib edən ata onunla evlənmək istəyir, rədd cavabı aldığı üçün qızın qollarını kəsir. Dünyəvi məkanda bu qədər haqsızlığa uğrayan qadın Həzrət Abbasın məzarını ziyarət edir, orada nicat tapır. Arvadının günahsız olduğu üzə çıxandan sonra padşah onu saraya qaytarmaq istəsə də, qadın onunla getmir, müqəddəs məkanda qalıb süpürgəçi işləməyi sarayda cah-cəlal içində yaşamaqdan üstün tutur [12, s. 142].

Dini nağıllarda hər məhrumiyyət, hər əzab-əziyyət bir sınaq kimi başa düşülür. “Əbəlfəz aşiqi” nağılında Əbəlfəzin məzarını ziyarətə gedən gənc yolda karvandan ayrı düşür. Əbəlfəz and verdiyi üçün təqibdən qaçan ilana qarnında gizlənməyə icazə verir, amma təhlükə sovuşduqdan sonra ilan onun qarnından çıxmır, onu sancıb öldürmək istəyir [12, s. 61]. Yaxud yuxarıda bəhs etdiyimiz “Yəhudi qızı” nağılında Həzrət Abbas aşiqi olduğu üçün ata qızının

qollarını kəsir [12, s.142]. Digər nağılda Əli yolunda taxt-tacdan imtina edən padşah şəhəri tərk edir, yolda arvadı qaçırılır, bir oğlunu çay aparır, digər oğlunu canavar ağzına alıb qaçırır [12, s. 69]. Qəlbində Əli eşqi olan padşahın taxt-tacı, arvadını və oğlanlarını itirməsi, gəncin qarnında gizlənməyə icazə verdiyi ilanın onu sancmaq istəməsi, imamlara bəslədiyi sevgidən dolayı qızın qollarının kəsilməsi – bütün bu məhrumiyyətlər, əzab-əziyyətlər hamısı bir sınaq kimi verilir. Allah bunun vasitəsilə bəndəsini, onun imanını, müqəddəslərə olan münasibətini, dini əqidəsində nə qədər möhkəm olduğunu sınayır. Xoşbəxt sonluq, cənnətlə mükafatlandırılma hansısa məhrumiyyətin, əzab-əziyyətin nəticəsi kimi təqdim olunur.

Y.M.Lotman dini mətnlərdə ucalmanın dini-əxlaqi göstəricilər şkalasında yuxarıya doğru yüksəlmə kimi verildiyini yazırdı [11, s. 210]. Eynilə dini nağıllarda müqəddəs məkanlara ziyarət həm də dini-əxlaqi baxımdan yüksəlmə, ucalma kimi başa düşülür. Əgər sehrlı nağıllarda Məkkəyə, Kərbəlaya, Məşhədə ziyarət nağılın ekspozisiya hissəsində evdən ayrılma səbəbi kimi çıxış edir və baş verəcək ziyana zəmin hazırlayırdısa, dini nağıllarda belə məkanlara ziyarət əxlaqi yüksəlişin nəticəsi kimi verilir. Bunun ən bariz nümunəsi xeyir əməl sahibi insanların Həccə getmədikləri halda onların qiyabi olaraq Həccə ziyarət etmiş kimi verilmələri, orada hamıdan öndə saf tutmaları, müctəhidin yanında oturmalarıdır. Bu insanlar əməlləri, tutduğu işlər sayəsində o zirvəyə ucalmışlar. Ona görə özləri müəyyən səbəblər üzündən (ya pullarının olmaması, ya karvandan ayrı düşmələri və s.) Həccə gedə bilməsələr də, qiyabi olaraq Həccə getmiş kimi verilir. Gənc ziyarətə getmək üçün yığıdığı pulları verib ac ailənin qarnını doyurur. Pulu qalmadığı üçün ziyarətə gedə bilmir, amma ziyarətə gedənlər onun zəvvarların ən önündə getdiyini görür [12, s. 208]. Yaxud kişi Həcc ziyarəti üçün yığıdığı pulları ölü toyuğu bişirib uşaqlarına yedirtmək istəyən qonşusuna verir. Özü Həccə gedə bilmir, amma Həccə olanlar onun müctəhidin arxasında saf tutduğunu görürlər [4, s. 309].

Müqəddəs məkanda hər şey dini-əxlaqi dəyərlərə görə tənzimlənir. Bura elə bir məkandır ki, orada pul işləmir, alış-veriş zamanı ancaq salavatdan istifadə olunur. Hər kəs ehtiyaca görə ərzaq alır, ehtiyacdən artıq ərzaq alınması kiminsə payına, ruzisinə sahib olmaq kimi başa düşülür. Allah verən nemətə fərq qoymaq, Allahın işinə qarışmaq günah sayılır. Hətta evlilik də bu dəyərlərə görə tənzimlənir. Təkrar evlənmək istəyən dul padşah bulaq başına gələn cavan qızlar arasından özünə əyal seçmək istəyir, amma dul kişinin cavan qızla evlənməsini Allah məsləhət bilmədiyi üçün padşah başını qaldırıb qızlara baxa bilmir. Növbəti dəfə evlənəcəyi şəxsi dul gəlinlər arasından seçir [12, s. 118]. Belə məkanda ancaq dini-əxlaqi dəyərlərə əməl edən, Allahın buyruqlarından kənara çıxmayan, həyatını ona görə sürən şəxslər yaşaya bilir, bu keyfiyyətlərə sahib olmayanlar və ya onun ziddinə gedənlər isə oradan uzaqlaşdırılır. Yuxarıdakı nağılda da padşah Bəhlul Danəndənin hesabına belə bir məkana düşsə də, orada çox qala bilmir, şərtləri pozduğu üçün oradan uzaqlaşdırılır.

Dini nağıllarda məkənin üfüqi və ya şaquli təsvir olunmasından asılı olmayaraq bütün məkən əkslikləri pak və napak məkən qarşılıqlı şəkildə təqdim olunur. Orta əsr insanların təsəvvüründə günah ancaq insana məxsusdur. Ona görə Göy dini nağıllarda Allahın, mələklərin yaşadığı, əbədi həyatın, ideal həyatın olduğu yer kimi, Yer isə müvəqqəti yaşam yeri, günahla dolu məkən kimi verilir. “Bağışlanmaz günah” nağılında yer-göy əksliyi məhz bu yöndən bizə təqdim olunur. Qadın zinadan doğulan uşağı çaxır çəlləyinə atır. Uşağın cəsədi əriyib çaxıra qarışır, həmin çaxırdan hamı istifadə edir. Böyük bir günah işlədiyini başa düşən qadın o qədər ağlayıb sızlayır ki, Allah onun dərdindən xəbər tutmaq üçün mələklərə həmin qadını onun yanına gətirmələrini tapşırır. Qadın bu qədər günahın qarşılığında mələklərin onu Allahın hüzuruna – saf, təmiz məkana aparmasını özünə rəva bilmir [2, s. 314].

Y.M.Lotman orta əsr slavyan mətnlərində məkan anlayışından bəhs edərkən yazır ki, həmin mətnlərdə coğrafi məkanda istənilən yerdəyişmə dini-əxlaqi münasibətlər zəminində verilir [11, s. 211]. Müqəddəs və dünyəvi məkan qarşılıqlı əsasında təşkil olunan nağıllarda göy daim müsbət, yer isə mənfi tərəf kimi çıxış edir. Bununla əlaqədar dini nağıllarda əxlaqi, maddi baxımdan yüksəliş yuxarıya doğru, çöküş, tənəzzül isə aşağıya doğru hərəkət kimi verilir. “Şah qızının arzusu” nağılında gəlin ondan nə arzusu olduğunu soruşan oğlana bir nərdivan, bir çəkiç, bir də yüz əllilik mismar istədiyini deyir. Zəngin bir ailəyə mənsub olan gəlinin istədiyi şey oğlana təəccüblü gəlir. Əslində gəlin bilir ki, hər yaxşı günün bir pis günü, hər yüksəlişin bir çöküşü var. Özünə mismarla nərdivan arzulamaqda da məqsədi odur ki, bir gün Allah onu çatdığı zirvədən endirəndə birdən-birə deyil, pillə-pillə endirsin [12, s. 241]. Bu nağılda da maddi yüksəliş yuxarıya doğru hərəkət, çöküş isə yuxarıdan aşağıya doğru hərəkət kimi verilir.

Müqəddəs və dünyəvi məkan əksliyi dini nağıllarda pak və çirklənmiş məkan, halal və haram məkan, şifə və sünni məkan qarşılıqlı əlaqədə təzahür edir. Halal və haram məkan qarşılıqlı əlaqədə Şəkidən yazıya alınmış “Halal ömür” nağılında, eyni zamanda Tovuzdan yazıya alınmış “Halallıq” adlı rəvayətdə rast gəlirik. Bu qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşmək üçün hər iki mətni təhlilə cəlb edəcəyik. Halal və haram əslində qida ilə əlaqədar işlənən anlayışlardır. Dini ədəbiyyatda təmiz və insan sağlamlığına faydalı olan şeylər halal, pis, kirli və zərərli şeylər isə haram sayılmışdır. Dini nağıllarda isə bu terminlər daha geniş anlam ifadə edir, təkcə insan qidasını deyil, həyat tərzini, yaşanı ifadə edir. Dini-əxlaqi dəyərlərin qorunub saxlandığı, insanların həyatını bu dəyərlər əsasında qurduğu məkan halal, bu dəyərlərin tapdalandığı məkan isə haram məkan kimi səciyyələndirilir. Başqa sözlə, məkan sehri nağıllardakı kimi doğma və yad deyil, halal və haram prizmasından verilir. Bu əksliyin bir qütbündə halal insanların yaşadığı, digər qütbündə isə qəhrəmanın aid olduğu, başqa sözlə “bizim dünya”, haramın baş alıb getdiyi məkan durur. Halal məkan səfər və ya səyahət zamanı aşkar edilir. “Halal ömür” nağılında ölkələr fəth edən dəniz səyyahı halal məkana səyahət zamanı gəlib çıxır. Səyahətlərin birində onun olduğu gəmi qəzaya uğrayır və dalğalar səyyahı naməlum bir adaya – halal məkana sürükləyib çıxarır [1, s. 162].

“Halal ömür” nağılında oğurluğun, əliyərililiyin olmaması, insanların bir-birinə qarşı mehriban olması halal məkanın əsas xüsusiyyəti kimi verilir. Həmin məkanda bioloji zamanın uzunluğu da bununla əlaqələndirilir. İnsanların halal ömür sürməsi, bir-birinə qarşı mehriban olmaları onların ömrünü uzatmış, daha gec qocalmalarına səbəb olmuşdur. Tovuz rayonundan yazıya alınmış rəvayətdə isə halal və haramlıq iqtisadi amillər əsasında verilir. Halal məkanın sakinləri taxılı ələyib daşdan, torpaqdan təmizlədikdən sonra bazara çıxarırlar. Halal məkan üçün söylənilən xüsusiyyətlərin əksi qəhrəmanın olduğu məkan, başqa sözlə, “bizim dünya” üçün xarakterikdir. Burada insanlar arasında oğurluq baş alıb gedir, insanlar üzə bir-birinə mehriban davranıb daldada bir-birinin ayağının altını qazırırlar, daha çox gəlir əldə etmək üçün bazara çıxarılan taxılın içinə torpaq qatırlar və s.

Dindar insanın nəzərində əsl məkan müqəddəs, halal məkandır. Onun nəzərində xeyir, bərəkət, bol ruzi, firavan həyat çəkilən zəhmətin, əziyyətin nəticəsi deyil, insanların dini-əxlaqi dəyərlərə nə dərəcədə əməl etməsinin, gördüyü işlərdə haram və halallıq axtarmasının nəticəsidir. Bərdə rayonundan yazıya alınmış “At quyruğu boyda sünbül” nağılında bir kişi evini başqa birinə satır. Evin yeni sahibi həyəti qazanda bir küp qızıl tapır. Qızılı evin əvvəlki sahibinə qaytarmaq istəyir, amma həmin şəxs qızılı qəbul etmir. Axırda məsələni qohum olmaqla yoluna qoyurlar: övladlarını evləndirib, qızılı onlara verirlər. Evin yeni və

köhnə sahibi öz əməllərində halallıq, düzlük axtardığından həmin il əkilən taxılın sünbülü at quyruğu boyda, buğdası isə şaftalı boyda olur [3, s. 328]. Göründüyü kimi, insanlar nə qədər ki, halallığı gözləyirdi, bərəkət də var idi (nağılda bu, qarışqaların buğdanı çöldən anbara daşması şəklində verilib), elə ki halallıq pozulur, bərəkət də çəkilir.

Ağcabədi rayonundan yazıya alınmış “Həzrət Əliyə qəssab” nağılında isə məkan bu dəfə məzhəb üzərindən şiə-sünni qarşılıqlı şəkildə verilib [4, s. 284]. Məkanın məzhəb üzərindən əks qütblərə ayrılması müqəddəs və dünyəvi məkan qarşılıqlı dinin nağıllardakı təzahür formalarından biridir. Burada məkanın səciyyəsi söyləyicinin hansı məzhəbi təmsil etməsinə görə dəyişir. Belə ki, sünnidən toplanmış mətnə sünni bölgəsi, şiədən yazıya alınmış mətnə isə şiə bölgəsi müsbət mövqedən verilir. Yuxarıdakı mətn şiə məzhəbinə məxsus söyləyicidən yazıya alındığından şiə bölgəsi islam dininə itaət edən, insanların Əliyə böyük məhəbbət bəslədiyi məkan kimi verilir, bunun əksi isə sünni bölgəsinə şamil olunur. Ona görə qəlbində Əliyə xüsusi məhəbbət bəsləyən, Əlinin adına məscid tikdirib qapısına qıfıl vuran, Əli gələndə məscidin qapısını açacağını niyyət edən Comərd Qəssabın yaşadığı bölgə sünni şəhəri kimi verilir. Halbuki bu nağılın digər variantlarında Comərd Qəssab qeyri-müsəlman, kafir ölkəsində yaşayır, Həzrət Əli onunla məhz kafir ölkəsinə səfəri zamanı qarşılaşır. Bu faktın özü onu göstərir ki, nağılda sünni bölgəsi qeyri-müsəlman, kafir ölkəsinə bərabər tutulur. Belə bir məkanda adi bir qəssabın qəlbində Əliyə xüsusi məhəbbət bəsləməsi, hər dəfə ətə balta vuranda “Əli başı üçün almaram, Əli başı üçün vermərəm” deməsi təəccüb doğurur. Müsəlman-kafir qarşılıqlı burada nisbətən yumşalmış şəkildə təqdim olunduğundan nağılın sonluğu da ənənəvi variantlardan fərqlənir. Ənənəvi variantlarda Həzrət Əli kafir padşahı öldürərək onun yerinə Comərd Qəssabı padşah qoyur və şəhər əhlini müsəlmanlaşdırırsa, bu variantda həmin sonluq yoxdur. Bu variantda nağıl Həzrət Əlinin kimliyinin üzə çıxması və Comərd Qəssabın ölənin oğlunu diriltməsi ilə tamamlanır.

Dini nağıllarda məkanın hissələri – məscid, dağ, ev də öz səciyyəsinə görə fərqlənir. Bir qədər əvvəl qeyd etmişdik ki, dini nağıllarda ucalıq, yüksəklik paklıq və təmizliklə əlaqələndirilir. Ona görə bu nağıllarda dağ fani dünyadan, dünyəvi zövqdən uzaq olmaq istəyənlərin sığındığı, Allahla ünsiyyətdə olmaq istəyənlərin baş çəkdiyi məkan kimi verilir. Axirət qonşusunun kim olduğunu öyrənmək istəyən Musa peyğəmbər dağda ömrünü Allaha ibadətə keçirən abidə qonaq olur. Yaxud qonağı olmadığı üçün üç gün ağzına yemək almayan İbrahimxəlil peyğəmbər dağa çıxır, orada özündən də qonaqpərvər adamlarla qarşılaşır. Dini şəxslərin yaşadığı evlər də müqəddəsləşdirilir. Belə evlər üçün ölçü, həcm anlayışı yoxdur, onların zahiri forması real tutumunu əks etdirmir. Belə evlərin ölçüləri, əhəmiyyəti onların dini-əxlaqi dəyərləri ilə ölçülür.

Əks qütblük mifoloji təfəkkürün əsas xüsusiyyətidir. Dünyanın əks qütblər şəklində təşkili əslində son nəticə deyil, məqsəd bu ziddiyyətin həllidir. Dini nağıllarda isə bu ziddiyyət ya dünyəvi məkandan, günah dolu məkandan qaçaraq müqəddəs məkana sığınmaqla, ya da onun yenidən təşkili ilə öz həllini tapır. Məhz bu səbəbdən kafir dünyasına hər səfər həmin məkanın yenidən təşkili ilə yekunlaşır. “Comərd Qəssab” nağılında Həzrət Əli yəhudi padşahını öldürdükdən sonra şəhər əhlini islama dəvət edir. Kafir dünyasının müsəlmanlaşdırılması ilə əks qütblülük aradan qaldırılır və dünya vahid məkan kimi təqdim olunur. [4, s. 284]. Yekun olaraq qeyd edək ki, məkan elə bir anlayışdır ki, nağılın bütün poetik sistemi onun əsasında qurulur. Ona görə məkanın dəyişməsi nağılın məzmununu, mahiyyətini, sosial funksiyasını dəyişir, digər variantlar üçün xarakterik olmayan yeni motivlər – müqəddəs məkana ziyarət, dünyəvi məkandan uzaqlaşaraq müqəddəs məkana sığınma və s. əlavə olunur,

çəkilən əzab-əziyyətlər sınaq kimi təqdim olunur. Həmin dəyişiklikləri izləmək həm nağılın poetik xüsusiyyətlərini üzə çıxartmağa kömək edir, həm də məkanın səciyyəsinə müəyyən-ləşdirməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası: 23 cildə / Toplayıb tərtib edən H.Əbdülhəlimov. VI c.: Şəki folkloru, Bakı: Nurlan, 2002, 494 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası: 23 cildə / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. XVI c.: Ağdaş folkloru, Bakı: Səda, 2006, 496 s.
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə / Tərtib edən Məmmədhusəyn Təhmasib. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: 10 cildə / Toplayanlar: Ə.Əfzələddin, İ.Rüstəmzadə və b. II c.: Bərdə və Ağcabədi rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 483 s.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: 10 cildə / Tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. III c.: Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri, Bakı: Elm və təhsil, 2012, 468 s.
6. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: 10 cildə / Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, S.Bağdadova. IV c.: Laçın, Qubadlı və Zəngilan rayon-larından toplanmış folklor örnəkləri, Bakı: Elm və təhsil, 2013, 458 s.
7. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: 10 cildə / Toplayanlar: İ.Rüstəmzadə, Z.Fərhadov. V c.: Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan toplanmış folklor örnəkləri, Bakı: Zərdabi LTD, 2013, 451 s.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir: 10 cildə / Toplayıb tərtib edən: İ.Rüstəmzadə. IX c.: Beyləqan, İmişli, Tərtər, Bərdə və Cəbrayıl rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri, Bakı: Zərdabi LTD, 2014, 401 s.
9. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1984, 350 с.
10. Элиаде М. Священное и мирское / Пер. с фр., предисл. и коммент. Н.К.Гарбовского. Москва: МГУ, 1994, 144 с.
11. Лотман Ю.М. О понятии географического пространства в русских средневековых текстах / Труды по знаковым системам. Вып. 2, Тарту, 1965, с. 210-216.
12. Saatlı folklor örnəkləri / Tərtib edən, ön sözün müəllifi: İ.Rüstəmzadə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 392 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: t.xudaverdiyeva@ndu.edu.az

Tehrana Khudaverdiyeva

OPPOSITION OF SACRED AND SECULAR SPACES IN AZERBAIJANI FOLK TALES

Since folk tales are closely connected with mythological images, the role of the opposition of the spaces of the sacred and the mundane in the organization of the fairy tale space is indisputable. The article examines the religious and moral measures of space, the prism of

halal and haram (from the point of view of what is permitted and not permitted) in religious fairy tales and the regulation of everything in the sacred space according to religious and moral values based on samples of folk tales, unlike other groups of fairy tales. It is noted that in religious tales, regardless of the horizontal and vertical representation of space, all spatial oppositions are presented in the form of pure and polluted spatial oppositions. The article also draws attention to the ideas presented by M. Eliade, A. Yu. Gurevich and Yu. M. Lotman about the conflict between sacred and secular spaces from different sides.

Opposite poles are the main feature of mythological thinking. The article mentions that in religious legends, Heaven is a place where God and Angels live, where eternal life and ideal life exist, and Earth is a place of temporary residence, a place full of sins. The article examines the role of medial spaces in eliminating the contradiction that arises in the organization of the world on the basis of opposite poles, as well as in the reorganization of space and the presentation of the world as a whole.

Keywords: *opposition, sacred space, secular space, religio-moral values.*

Техране Худавердиева

ПРОТИВОПОСТАВЛЕНИЕ САКРАЛЬНОГО И МИРСКОГО ПРОСТРАНСТВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ СКАЗКАХ

Поскольку народные сказки тесно связаны с мифологическими образами, неоспорима роль противопоставления пространств священного и мирского в организации сказочного пространства. В статье исследуются религиозно-нравственные меры пространства, призма халал и харам (с точки зрения дозволенного и недозволенного) в религиозных сказках и регламентация всего в сакральном пространстве по религиозно-нравственным ценностям на основе образцов народных сказок, в отличие от других групп сказок. Отмечается, что в религиозных сказках, независимо от горизонтального и вертикального представления пространства, все пространственные противоположности представлены в виде чистых и загрязненных пространственных противопоставлений. В статье также обращается внимание на представленные М.Элиаде, А.Ю.Гуревичем и Ю.М.Лотманом идеи о конфликте сакрального и секулярного пространств с разных сторон.

Противоположные полюса – главная черта мифологического мышления. В статье упоминается, что в религиозных сказаниях Небо – это место, где живут Бог и Ангелы, где существует вечная жизнь и идеальная жизнь, а Земля – это место временного проживания, место, полное грехов. В статье исследуется роль медиальных пространств в устранении противоречия, возникающего в организации мира на основе противоположных полюсов, а также в реорганизации пространства и представлении мира как единого целого.

Ключевые слова: *противостояние, сакральное пространство, мирское пространство, религиозно-моральные ценности.*

(Akademik Muxtar İmanov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant: 13.02.2023

Son variant: 06.03.2023

İNCƏSƏNƏT

UOT 72

VƏLİ BAXŞƏLİYEV, HEYDƏR ƏHMƏDOV, NİZAMİ ALİYEV

QARABAĞLAR KƏNDİNDƏ YENİ MEMARLIQ KOMPLEKSİ

Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yeni aşkar olunan memarlıq kompleksi istər memarlıq üslubu, istərsə də tikinti texnikası baxımından diqqəti cəlb edir. Araşdırmalar yeni memarlıq kompleksini XIII-XV əsrlərə aid etməyə imkan verir. Bu kompleksə daxil olan türbələr Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin nümunələrindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Yeni aşkar edilmiş türbələr XIII-XV əsrlərdə Naxçıvanda Marağa-Naxçıvan memarlıq məktəbindən fərqli bir memarlıq üslubunun da formalaşdığını deməyə imkan verir.

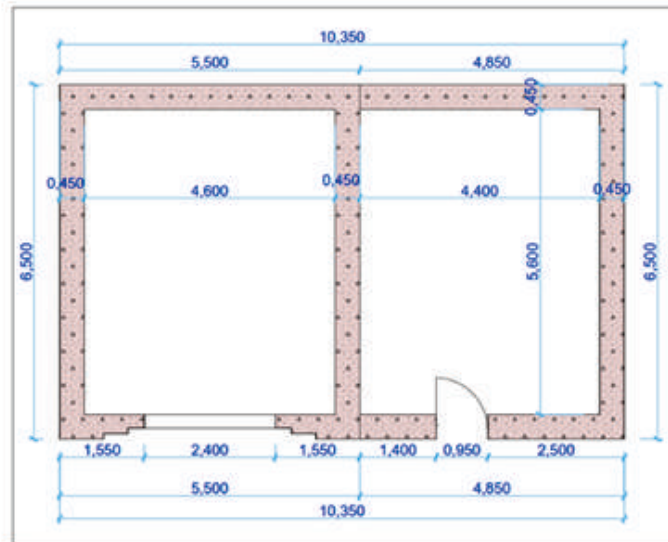
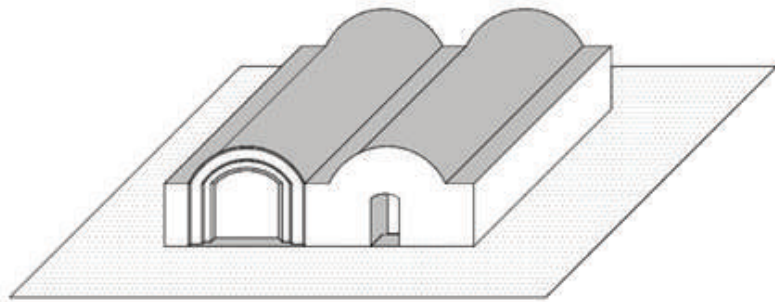
Açar sözlər: *Naxçıvan, Qarabağlar şəhəri, Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbi, Abşeron memarlıq məktəbi, Orta əsrlər.*

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələri Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi üçün olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Son illər AMEA Naxçıvan Bölməsi əməkdaşlarının apardığı araşdırmalar zamanı Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində yeni memarlıq kompleksi aşkar olunmuşdur. Bu kompleks istər memarlıq üslubu, istərsə də tikinti texnikası baxımından diqqəti cəlb edir. Tarixi mənbələrin verdiyi məlumata görə, Qarabağlar Orta əsrlərdə Azərbaycanın əsas şəhərlərindən biri, mühüm ticarət və sənətkarlıq mərkəzi olmuşdur. Qarabağlar ətrafında böyük Orta əsr yaşayış yerlərinin, karvan-saraların aşkar olunması onun tarixi ipək yolunun üzərində yerləşməsi ilə bağlı olmuşdur. Şəhərin Yaxın Şərq ölkələri ilə Avropanı birləşdirən mühüm karvan yollarının üstündə yerləşməsi sayəsində burada sənətkarlıq, ticarət, iqtisadi həyat xeyli tərəqqi etmişdi.

Qarabağlar kəndində aşkar edilən yeni memarlıq kompleksi də Orta əsrlərdə Qarabağlar şəhərinin mühüm əhəmiyyəti olan mədəni mərkəz olduğunu təsdiq edir. Yeni memarlıq kompleksi kəndin mərkəzində xalq arasında “Ocaq” adlanan köhnə qəbiristanlığın ərazisində yerləşir. Memarlıq kompleksi bir-birinin yaxınlığında yerləşən dörd türbədən ibarətdir. Tikintilərin üçü bir-birinə birləşik şəkildə inşa edilmişdir. Lakin tikintilərin tam birləşməməsi və onların memarlıq quruluşundakı fərqlər türbələrin müxtəlif zamanlarda inşa edildiyini göstərir. Bu türbələrin ikisi dördkünc formalı olub əhəng daşından əhəng məhlulu istifadə olunmaqla inşa olunmuşdur. Daşlar azacıq yonulsa da standartlaşdırılmamışdır və həcmcə bir-birindən fərqlənirlər. Uzunsov, dördkünc formalı binaların tavanı yenə də eyni tipli daşlarla inşa olunmuş, sferik formalı çatmataqla örtülmüşdür. Lakin hazırda bu çatmatağın böyük bir qismi dağıldığından tikintilər təbii aşınmaya məruz qalmaqdadır. Binaların tavan örtüyü özünəməxsus quruluşa malikdir. Belə ki, günbəz divarların üzərini tam örtmüş, günbəzlə divarların birləşməsi lentşəkilli zolaq şəklində həll edilmişdir. Bu memarlıq üslubu həm iki türbənin birləşən hissəsində, həm də yan tərəflərdə işlədilmişdir.

Bitişik inşa olunan dördkünc formalı türbələrdən birinin fasadı digərindən fərqli olaraq aşağıda bir-biri içərisində yerləşən düzbucaqlı taxçalar, yuxarıda isə sferik formada həll olunan baştağ şəklindədir. İkinci türbənin fasadı sadədir. Fasadın mərkəzində yerləşən düzbucaqlı qapı girişi yuxarıda sferik formada tamamlanmışdır.

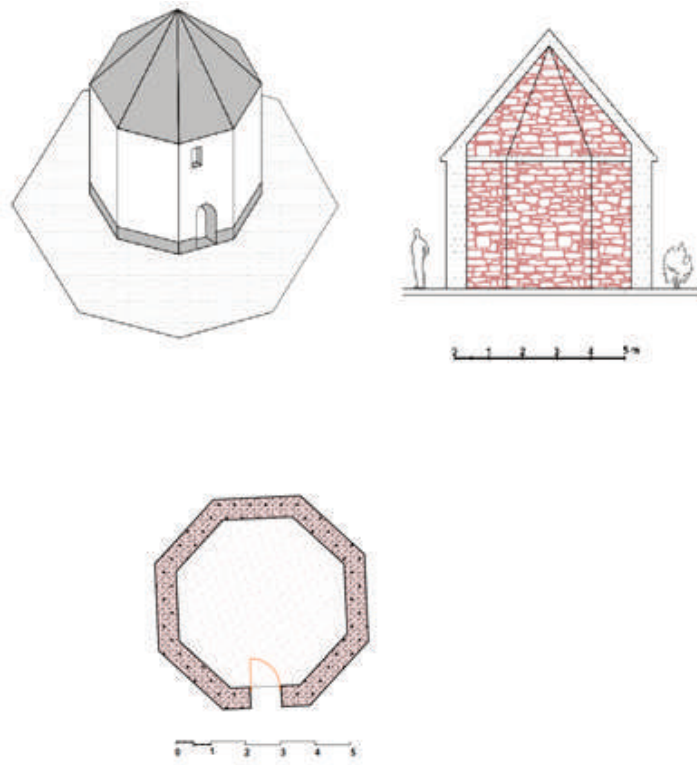
Dördkünc formalı əsas üzərində inşa olunmuş memarlıq abidələrinə indiyədək Naxçıvanda az rast gəlinmişdir. Naxçıvan şəhərindəki Cümə Məscidi, Kırna türbəsi və Gülüstan türbəsi dördkünc əsas üzərində inşa olunmuşdur. Lakin yeni aşkar olunan Qarabağlar türbələri memarlıq quruluşuna görə onlardan fərqlənir. Lakin qeyd etməliyik ki, Xaraba Gilanda dördkünc formalı, sferik örtüklü sərdabələr Orta əsrlərdə geniş istifadə olunmuşdur. Bu baxımdan XIV-XV əsrlərə aid edilən Abşeron memarlıq məktəbinin nümunələri də diqqəti cəlb edir. Sığan kəndindəki Pırbudaq məqbərəsi [3, s. 392], Mərdəkan kəndindəki məqbərə [3, s. 408] planda dördkünc formalı olması, sadə işlənməsi, qeyri-standart daşlardan işlənməsi ilə fərqlənir və Qarabağların yeni türbələri ilə səsleşir. Bu tip məqbərələrdən Abşeronda sonrakı XVIII-XIX əsrlərdə də istifadə olunmuşdur.

Şəkil 1. Kompleksdəki dördkünc planlı türbələr.

Yerli əhəlinin yaddaşında qalan məlumatlara görə düzbucaqlı türbələrin birincisi imam Museyi Kazımın nəslindən olan, XIII əsrdə yaşamış Seyid Əhdi Qarabağlariyə aiddir. İkinci türbədə Seyid Əhdi Qarabağlarının övladı Seyid Xeyrulla Əhdi, onun həyat yoldaşı və qardaşının məzarı yerləşir. Verilən məlumatlara görə bu abidənin üzərində olan naxışlı sənduqələr kitabə ilə birlikdə Sankt-Peterburq Elmi-Tədqiqat Mərkəzinin əməkdaşları tərəfindən aparılmışdır.

Üçüncü türbə düzbucaqlı türbələrin şərqində yerləşir. Bu türbə planda səkkizüzlü özül üzərində inşa edilmiş, səkkizüzlü prizma formasındadır. Türbənin günbəzi saxlanmamışdır. Lakin bənzər memarlıq abidələrinə əsasən günbəzin səkkizüzlü piramida şəklində olduğunu düşünürük. Bu türbə də azacıq yonulmuş əhəng daşlarından inşa edilmiş, əhəng məhlulundan isə bərkidici kimi istifadə olunmuşdur. Bu türbə XX əsrdə dəfələrlə dağıntıya məruz qalmış və xalq tərəfindən yenidən bərpa edilmişdir. Hazırda bu türbənin daş tikililəri qalmış, onun üzəri isə taxta-şalbanla örtülərək qorunmaqdadır. Səkkizüzlü planda inşa edilərək, piramidal çadırla örtülən türbələr Orta əsr Azərbaycan memarlığı üçün xarakterikdir. Bu tip türbələrə həm Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin nümunələri arasında [1, s. 49; 4, s. 81-131; 7, s. 24-26; 8, c. 77-78], həm də Abşeron memarlığında rast gəlinir. Bu baxımdan yeni aşkar olunan səkkizüzlü Qarabağlar türbəsi fəsadının sadə həlli ilə Ağsudakı Seyx Dursun məqbərəsini [2, s. 41-42] və Şamaxının Kələxana kəndindəki məqbərələri xatırladır [2, s. 122-124].

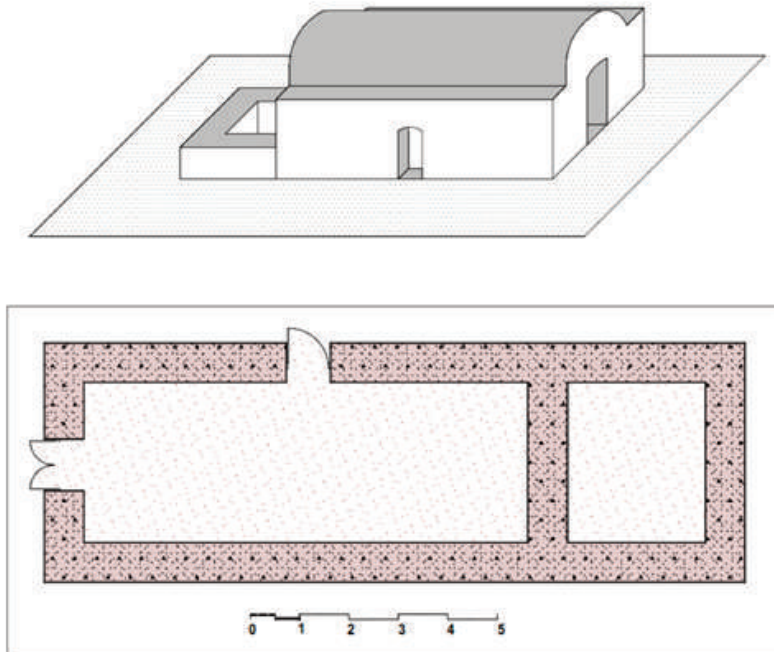
Şəkil 2. Kompleksə daxil olan səkkizüzlü türbə.

Türbənin kitabəsi olmadığından onun dəqiq tarixini müəyyən etmək çətindir. Memarlıq kompleksinə aid olan bu üç tikintinin memarlıq üslubunun tədqiqi onların XIII-XIV əsrlərə aid olmasını deməyə imkan verir. Çünki bu dövr Qarabağlar şəhərinin ən çox inkişaf etdiyi və yazılı mənbələrdə xatırlandığı dövrdür. Bu türbələrin bəzi memarlıq elementləri Azərbaycan ərazisində mövcud olsa da onların tam bənzərləri yoxdur.

Bu türbələrin ön tərəfində olan dördkünc formalı tikili daşdan, əhəng məhlulu istifadə olunmaqla inşa olunmuş və çatmataqla örtülmüşdür. Tikintinin biri şərqdə, digəri isə şimalda olan iki girişi var və digərlərindən fərqli olaraq üst örtüyü hələ tam dağılmamışdır. Bu türbə plan quruluşuna və dam örtüyünün həlli baxımından əvvəlki iki türbə ilə tam bənzərdir. Lakin

bu türbənin tam bənzəri hələlik yoxdur. Türbənin şərq tərəfində ona birləşik şəkildə inşa olunmuş dördkünc formalı tikinti vardır. Etnoqrafik araşdırmalar göstərir ki, türbəyə əlavə olunan bu yardımçı bina mərhumların yuyulması üçün istifadə olunmuşdur. Naxçıvanın Orta əsr qəbiristanlıqlarında və türbələrin ətrafında bu tip yardımçı binalara rast gəlinir.

Xalq arasında bu türbənin içərisində Qarabağlar xanı Fərəc xan Dünbülüyə aid əmanət qəbrin olması ilə bağlı məlumat var. Mənbələrin məlumatına görə Fərəc ağa Naxçıvan xanı Ehsan xanın qardaşı olmuş və Kəngərli soy adı daşımışdır. Qarabağlar kəndinin torpaqları da ona məxsus olmuşdur [5, s. 374]. Qeyd edək ki, bəzi mənbələrdə dünbülü, bəzilərinde isə tumbullu adı ilə xatırlanan tayfalar Azərbaycanın, o cümlədən Naxçıvanın müxtəlif bölgələrində məskunlaşmış və xalqımızın tarixində mühüm rol oynamışdır. Lakin türbədə bu şəxsə aid heç bir epiqrafik abidə qeydə alınmamışdır. Türbəni tədqiq edərkən onun içərisində pərişan halda yerə düşmüş bir baş daşı diqqətimizi cəlb etdi. Epigrafist, professor H.Səfərli onun üzərində Abbas Kərbalayi Qasım oğlu, hicri 1133 (1720) yazıldığını müəyyənləşdirdi. XVIII əsrə aid olan bu kitabə və Orta əsr memarlıq abidələri tariximizin və mədəniyyətimizin əvəz-edilməz abidələridir. Tikinti texnikasına görə türbəni XVII-XVIII əsrlərə aid etmək olar. Ehtimal ki, bu türbə əmanət qəbirlər üçün nəzərdə tutulmuş, XIX əsrdə vəfat edən Fərəc ağanın da qəbiri bir müddət burada saxlanmışdır.

Şəkil 3. Kompleksə daxil olan dördüncü türbə.

Qeyd etmək istəyirik ki, türbələrin heç birinin sərdabəsi yoxdur. Bu baxımdan onlar Naxçıvan-Marağa memarlıq məktəbinin sərdabəli türbələrindən fərqlənirlər. Qarabağlar kəndində olan, Qarabağlar memarlıq kompleksindəki Quti Xatın türbəsi də sərdabəli türbələr qrupuna daxildir. Lakin Quti Xatın türbəsinin sərdabəsi yerüstü olması ilə fərqlənir. Digər bir mühüm məsələni də qeyd etmək istəyirik ki, Naxçıvanda Culfa şəhəri yaxınlığında olan Gülistan türbəsi sərdabəsi yer üstündə inşa olunmuş və onun yuxarı hissəsinə giriş qoyulmamışdır. Belə hesab edirik ki, sərdabələrin yerüstü olması ərazinin coğrafi şəraiti ilə də bağlı olmuşdur. Belə ki, Quti Xatın Türbəsinin inşa olunduğu sahədə mövcud olan daş yataqları türbənin

sərdabəsini dərinləşdirməyə imkan verməmişdir. Gülüstan Türbəsində isə sərdabənin yeraltında inşasına qırmızı sular mane olmuşdur. Culfa rayonundakı Kırna türbəsi isə sərdabəsinin olmaması ilə fərqlənir. Bəzi tədqiqatçılar Gülüstan türbəsinin quruluşunda xristianlıq elementləri axtarmışdır [6, s. 150]. Belə hesab edirik ki, Orta əsr xristian memarlığı Azərbaycandakı müsəlman memarlıq məktəblərinin güclü təsirinə məruz qalmış və bu kilsələrin qülləvari hissəsinin inşasında özünü aydın şəkildə göstərmişdir. Qarabağlar kəndindəki yeni memarlıq kompleksi Orta əsrlərdə Naxçıvanda sərdabəsiz türbələrin də yayıldığını göstərir. Ola bilsin ki, Gülüstan türbəsi sərdabəli türbələrdən sərdabəsiz türbələrə keçid dövrünü əks etdirir. Bu baxımdan Kırna türbəsinin xarici quruluşunun üç yaruslu şəkildə həll edilməsi də bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Belə hesab edirik ki, XI-XII əsrlər üçün xarakterik olan yeraltı sərdabələr zamanla dəyişmiş və yerüstünə keçirilmiş, lakin memarlıq abidələri ənənəvi üçyaruslu quruluşda inşa edilmişdir.

Özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənən yeni aşkar edilmiş türbələr XIII-XV əsrlərdə Naxçıvanda Marağa-Naxçıvan memarlıq məktəbindən fərqli bir memarlıq üslubunun da formalaşdığını deməyə imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q., Namazov B., Əsədov H. Orta əsr Naxçıvan türbələrinin memarlıq xüsusiyyətləri və konstruksiyalarının hesablanması. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 204 s.
2. Əmənzadə R. Azərbaycan memarlığı XV-XIX əsrlərin əvvəllərində. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 224 s.
3. Fətullayev Ş.F. Abşeron memarlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 476 s.
4. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: Işıq, 1991, 256 s.
5. Naxçıvan əyalətinin və Ordubad dairəsinin kameral təsviri / Tərtib edən N.Əhmədli. Bakı: Elm və təhsil, 2021, s. 374.
6. Məmmədov F.Q. Orta əsrlər Azərbaycan memarlıq məktəblərinin əlaqələri. Bakı: Şərq-Qərb, 2013, 196 s.
7. Salamzadə Ə.V. Azərbaycanın memarlıq abidələri. Bakı: Azər nəşr, 1958, 92 s.
8. Мамедзаде К.М. Строительное искусство Азербайджана (с древнейших времен до XIX в.). Баку: ЭЛМ, 1983, 336 с.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: velibahshaliyev@mail.ru,
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: eyderehmedov@mail.ru,
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
E-mail: Nizamia1958@gmail.com

Veli Bakhshaliyev, Heydar Ahmadov, Nizami Aliyev

NEW ARCHITECTURAL COMPLEX IN THE VILLAGE OF KARABAGLAR

The newly discovered architectural complex in the village of Karabaglar, Kengerli district, attracts attention, both in terms of architectural style and construction technique. The

study allows us to date the new architectural complex to the XIII-XV centuries. The tombs included in this complex differ from the samples of the Nakhchivan-Maraga school of architecture in their unique characteristics. The newly discovered tombs allow us to say that in the XIII-XV centuries a new architectural style was formed in Nakhchivan, different from the Maraga-Nakhchivan school.

Keywords: *Nakhchivan, Karabaglar city, Nakhchivan-Maraga architectural school, Absheron architectural school, Middle Ages.*

Вели Бахшалиев, Гейдар Ахмедов, Низами Алыев

НОВЫЙ АРХИТЕКТУРНЫЙ КОМПЛЕКС В СЕЛЕ КАРАБАГЛАР

Нововыявленный архитектурный комплекс в селе Карабаглар Кенгерлинского района привлекает внимание как с точки зрения архитектурного стиля, так и техники строительства. Исследование позволяет отнести новый архитектурный комплекс к XIII-XV векам. Гробницы, входящие в этот комплекс, отличаются от образцов Нахчывано-Марагинской школы зодчества своими уникальными характеристиками. Вновь обнаруженные гробницы позволяют говорить о том, что в XIII-XV веках в Нахчыване сформировался новый архитектурный стиль, отличный от Нахчывано-Марагинской школы.

Ключевые слова: *Нахчыван, город Карабах, Нахчывано-Марагинская архитектурная школа, Апшеронская архитектурная школа, Средневековье.*

Daxilolma tarixi: İlkin variant: 19.01.2023

Son variant: 15.02.2023

UOT 78

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

1941-1945-ci İLLƏR AZƏRBAYCAN BƏSTƏKARLARININ YARADICILIQ
ÜSLUBUNUN İNKİŞAFINDA YENİ MƏRHƏLƏ KİMİ

Milli mədəniyyətimizin bütün sahələrində olduğu kimi, musiqi incəsənətində də 1941-1945-ci illər ayrıca bir mərhələ kimi qeyd olunur. Həmin mərhələnin əsas fərqləndirici cəhəti II Cahan müharibəsi, bu müharibədə insanların göstərdikləri şücaət, qələbə ruhu və həlak olmuş qəhrəmanların xatirəsini əbədiləşdirməkdir. Bu xüsusiyyətlər, təbii ki, mədəniyyət sahəsində də öz əksini tapmış, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığının başlıca mövzusunə, fəaliyyətinin əsas məqsədinə çevrilmişdi.

Təqdim olunan məqalədə qeyd olunur ki, 1941-1945-ci illərdə Azərbaycan mədəniyyətinin digər sahələrində olduğu kimi, milli musiqinin də, demək olar ki, bütün janrlarında müharibə, vətənpərvərlik mövzusu üstünlük təşkil edir. Bu dövrdə yaranmış musiqi əsərləri bəstəkarların baş verən hadisələrə münasibətini və həmin hadisələrin bəstəkar yaradıcılığında təcəssümünü əks etdirir.

Məqalədə, həmçinin 1941-45-ci illərdə bəstəkarlarımızın yaradıcılıq üslubunu nümayiş etdirən müxtəlif mövzulu və müxtəlif janrlı əsərlərin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilir. Bunlar Üzeyir Hacıbəylinin vətənpərvərlik mövzusunda mahnıları, eyni zamanda lirik əhval-ruhiyyəli “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romansları, Əfrasiyab Bədəlbəylinin “Nizami”, Qara Qarayev və Cövdət Hacıyevin “Vətən” operaları, Soltan Hacıbəyovun “Karvan” simfonik lövhəsidir. Məqalədə bu əsərlərin musiqi dili, kompozisiya quruluşu, lad-tonal xüsusiyyətləri araşdırılır, bəstəkarlıq üslubunun özünəməxsus cəhətləri müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: yaradıcılıq üslubu, xalq yaradıcılığı, muğam, klassik musiqi, kompozisiya.

XX əsrin 40-60-cı illəri Azərbaycan milli musiqi mədəniyyətinin inkişafı üçün əlamətdar dövr olmuşdur. Musiqi mədəniyyətinin cəmiyyətdə baş verən tarixi-siyasi hadisələrlə, insanların ictimai şüurundakı və mədəni həyatındakı dəyişikliklərlə əlaqəli olduğunu nəzərə alaraq bu dövrün bir neçə mərhələyə bölündüyü qeyd etməliyik. Bölgüyə əsasən 1941-1945-ci illər II Cahan müharibəsi ayrıca bir mərhələ kimi göstərilir.

Həmin mərhələnin ən əsas fərqləndirici cəhəti ondan ibarətdir ki, bu illərdə insanların fəaliyyəti bir məqsədə yönəlmişdi: alman ordusunun Sovet İttifaqı ilə müharibəsi, insanların ön və arxa cəbhədə göstərdikləri şücaətlər, qələbə ruhu, qələbə əzmi və bu yolda verilmiş qurbanların xatirəsinin əbədiləşdirilməsi. Bütün bunlar mədəniyyət sahəsində də öz əksini tapmış, ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin yaradıcılığının başlıca mövzusunə, fəaliyyətinin əsas məqsədinə çevrilmişdi.

1941-1945-ci illərdə Azərbaycan musiqisinin, demək olar ki, bütün janrlarına müharibə, vətənpərvərlik mövzusu daxil olur. Bu dövrdə yaranmış musiqi əsərləri bəstəkarların baş verən hadisələrə münasibətini və həmin hadisələrin bəstəkar yaradıcılığında təcəssümünü əks etdirir. Bütün sovet musiqisinə, o cümlədən Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılığına həmin dövrdə Şostakoviçin yazdığı VII və VIII simfoniyları, həmçinin S.Prokofyevin V simfoniyası, “Əsl insan haqqında povest”, “Hərb və sülh” operaları, “Zoluşka” baletləri kimi əsərləri böyük təsir göstərmişdir.

Müharibə dövründə milli bəstəkarlarımız daha çox irihəcmli əsərlərə, əsasən də opera janrına müraciət etmişlər. Bu əsərlərdən Bədəlbəyli və B.Zeydmanın “Xalqın qəzəbi”, M.Kriştul və M.Vaynşteynin “Siqnal” operalarını qeyd etmək olar. Hər iki opera 1941-ci ildə Bakıda tamaşaya qoyulmuşdur. Lakin bu operaların səhnə həyatı uzun olmamışdır.

Müharibə mövzusunda həsr olunmuş operalardan biri Q.Qarayev və C.Hacıyevin “Vətən” operasıdır. Əsərin ilk tamaşası 1945-ci ildə olmuşdur.

“Vətən” operası tarixi-qəhrəmanlıq (və ya qəhrəmanlıq-vətənpərvər) opera janrına aid bir əsərdir. Müəlliflər mövzunun həqiqi bədii təcəssümünə nail olmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə edərək həm kütləvi səhnələrin, həm də obrazların musiqi dilinin həmahəng olmasına çalışmışlar. Bu baxımdan bəstəkarlar əsərdə həm “Koroğlu”, həm də rus klassik operalarının ənənələrinə əsaslanaraq onları davam etdirmişlər.

“Vətən” operasında geniş inkişafli opera formaları – ariya və ansambl səhnələri üstünlük təşkil edir. Operanın musiqi üslubu mahnıvariliyi, ariozo xarakterli olması ilə fərqlənir. Əsərdə xalq mahnı və aşiq yaradıcılığının ənənələri ilə yanaşı, muğam avazlarından da istifadə olunur, bu isə vokal ifaçılığında mühüm əhəmiyyətli amillərdən biri olan geniş nəfəsli melodik inkişafa təkan verir.

Müharibə dövründə və müharibədən sonrakı illərdə qəhrəmanlıq mövzulu əsərlərlə yanaşı, milli bəstəkarlarımızın Nizami mövzularına da müraciəti xüsusi qeyd olunmalıdır. Bu da dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyinin geniş surətdə qeyd olunması ilə bağlı idi. (1941-ci ildə keçirilməsi nəzərdə tutulan bu yubiley müharibənin başlanması səbəbindən təxirə salınır və yalnız 1947-ci ildə qeyd olunur).

Nizami mövzuları əsasında yazılmış operalardan Niyazinin “Xosrov və Şirin”, Ə.Bəddəlbəylinin “Nizami” operalarını qeyd etmək lazımdır. Bununla yanaşı, Nizami mövzusunda rus bəstəkarı B.Asafyev də müraciət etmiş və “Sehrli qəsr” (“Yeddi gözəl” poemasının motivləri əsasında) operasını bəstələmişdir.

Niyazinin “Xosrov və Şirin” operasının premyerası 1942-ci ildə olmuşdur. Operanın librettosu Nizaminin poemasının motivlərinə əsaslanaraq mənəvi problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Əsərin əsas qəhrəmanları bir-biri ilə mürəkkəb qarşılıqlı əlaqədə verilməklə yanaşı, dramaturji inkişaf prosesində onların fərdi xüsusiyyətləri, daxili aləm və əxlaqi keyfiyyətləri ifadə olunur.

Əsər lirik opera janrındadır. Burada əsasən lirik xarakterli ariya və ariozolarda qəhrəmanların müxtəlif xarakterli obrazları dolğun şəkildə və böyük bədii zövqlə açıqlanır və lirika rəngarəng çalarlarda öz təcəssümünü tapır. Məsələn, Fərhadın partiyası çoxcəhətli musiqi xarakteristikasına malikdir. Onun musiqi dilində xalqla bağlılığını nümayiş etdirən intonasiyalar özünü büruzə verir, bu isə melodiyanın muğamvarı inkişaf üsulunda öz təzahürünü tapır.

Niyazinin bu operasını Azərbaycan musiqisində lirik opera janrının inkişafında bir mərhələ hesab etmək olar.

Əfrasiyab Bəddəlbəylinin “Nizami” operası 1948-ci ildə səhnəyə qoyulmuşdur. Operanın əsasını Nizaminin həyat və yaradıcılıq yoluna həsr olunmuş Məmməd Səid Ordubadinin “Qılinc və qələm” romanının motivləri təşkil edir.

“Bəstəkar librettonun məzmununu Avropada məşhur olan “Grand opera” (“Böyük opera”) janrını xatırladan beşaktlı böyük operada təcəssüm etdirir. “Nizami” operası C.Meyerberin (“Quqenotlar”), Q.Spontininin (“Vestalka”) məşhur operaları kimi beş aktdan ibarət olaraq çox sayda iştirakçılar, rəqs epizodları, yanğın səhnəsi kimi maraqlı səhnə hadisələri ilə zəngindir” [5, s. 53].

Baş qəhrəman Nizaminin obrazı irihəcmli lirik ariyalarla diqqəti cəlb edir. Onlardan ikisi – I şəkildən Fəxriyyə və finaldakı ariya xüsusilə yaddaqalandır.

Bəstəkar operada monoloq formalı klassik ariyalarda intonasiya baxımından muğam ifadəsinə yaxın olan xüsusiyyətləri həyata keçirməyə nail olmuşdur.

Operada hökmlü, emosional Əzra obrazı olduqca uğurlu alınmışdır. Bu obraz Azərbaycan operasında ilk dəfə olaraq, metso-soprano ilə ifadə olunmuşdur.

Bəstəkar operada müxtəlif rakurslarda təqdim olunan xorlardan geniş istifadə etmişdir. Xalqın kədərli xoru, qadınların xoru, final xoru buna misal ola bilər.

Operada çox sayda orkestr epizodları vardır. Bunlardan V şəkildəki yanğın səhnəsini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Ə.Bədəlbəyli operanın bu hissəsinə fuqato formasını daxil edərək, sözsüz ki, operanın musiqi dilini zənginləşdirmişdir.

Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, “Nizami” operası opera janrının inkişaf prosesində və Avropa incəsənəti aspektində opera janrının daha bir növünün mənimsənilməsi yolunda atılmış addım olmuşdur.

Göründüyü kimi, 1940-cı illərdə yaranmış operalarda əsasən iki mövzu istiqaməti özünü göstərir: qəhrəmanlıq-vətənpərvərlik və lirik mövzu. Bu da Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq axtarışları, onların ictimai həyatdakı fəal mövqeyi ilə bağlı olub sonrakı illərdə də öz davamını tapır.

II Cahan müharibəsi illərində Azərbaycan bəstəkarları operadan başqa digər janrlarda da əsərlər təqdim etmişlər. Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Ü.Hacıbəylinin də yaradıcılığında mövzu dairəsinin xarakteri dəyişilir. Bu, ilk növbədə vətənpərvərlik mövzularına yeni münasibətlə izah olunur və bəstəkarın yaradıcılıq üslubunda fərqli nüansların meydana gəlməsini şərtləndirir.

Ü.Hacıbəyli müharibə illərində yalnız Vətən və vətənpərvərlik mövzusunda deyil, həmçinin lirik əhval-ruhiyyəsi ilə diqqəti cəlb edən əsərlərə də müraciət etmişdir. Nizaminin 800 illiyi ilə əlaqədar Ü.Hacıbəylinin onun sözlərinə bəstələdiyi “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romanslarında bəstəkar üslubunun orijinallığı nümayiş olunur. Nizami qəzəlinin mətni əsasında bəstəkar romans janrında poetik lövhələr yaradır və bunu bir novator əsər kimi təqdim edir.

Qəzəl-romanslarda poeziya və musiqi formalarının qarşılıqlı ahəngindən bəhrələnən Ü.Hacıbəyli qəzəl kimi mürəkkəb bir janrın musiqi dilinə tabe etdirilməsi yollarını araşdırmış və hər iki əsərdə çox yüksək səviyyədə buna nail olmuşdur.

Müharibə dövründə Ü.Hacıbəyli daha çox miniatür xarakterli əsərlərə, xüsusən mahnı janrına müraciət edir. Həmin illərdə bəstəkar “Çağırış”, “Yaxşı yol”, “Ananın oğluna nəsihəti”, “Şəfqət bacısı”, “Döyüşçülər marşı” mahnılarını və xalq çalğı alətləri orkestri üçün qəhrəmanlıq xarakterli “Cəngi” pyesini yazır.

Ü.Hacıbəylinin yaradıcılıq üslubu “Sənsiz” və “Sevgili canan” qəzəl-romansları ilə lirik, emosional, poetik məna qazanmış, miniatür janrlı əsərlərdə isə daha qlobal fikirlərin ifadə olunması istiqamətindən özünün yenilənmə prosesini yaşamışdır.

II Cahan müharibəsi dövründə fəal çalışan milli bəstəkarlarımızdan C.Hacıyev də xalqların alman-faşizminə qarşı mübarizəsini bütün yaradıcılıq imkanları ilə ifadə etməyə çalışaraq bu mövzuda əsərlər yazmışdır. Onun I simfoniyası müəllimi D.Şostakoviçin Leninqradın (Sankt-Peterburq) mühasirəsinə həsr etdiyi VII simfoniya ilə ümumi oxşar cəhətlərə malikdir. İki hissədən ibarət olan bu simfoniyanın əsasında iki – hər b və sülh mövzusu durur. Bəstəkar qrotesk üslubla bir-biri ilə amansız mübarizə aparan bu zidd obrazlar aləmini emosional formada ifadə edir. Bu emosional ifadənin əsasını bəstəkar üslubu üçün səciyyəvi olan keyfiyyətlər təşkil edir.

XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan bəstəkarları müxtəlif janrlarda yazdıqları əsərlərində öz yaradıcılıq imkanlarını sınayırlar. Belə ki, opera, süita, kantata, simfonik lövhə, vokal

və s. janrlarda yazılan əsərlərdə Azərbaycan bəstəkarları yazı texnikasının incə xüsusiyyətlərini ilk dəfə nümayiş etdirməyə çalışırlar. Bu baxımdan Soltan Hacıbəyovun yaradıcılığı böyük maraq doğurur.

Soltan Hacıbəyovun bəstəkarlıq üslubu II Cahan müharibəsi illərində formalaşmağa başlamışdır. Bəstəkar həmin illərə aid olan müxtəlif janrlı əsərlərində özünəxas üslub cəhətlərini ilk dəfə olaraq təqdim edir.

Bəstəkarın yaradıcılığında simfonik musiqi əhəmiyyətli yerlərdən birini tutur. Soltan Hacıbəyovun 1944-cü ildə Tbilisidə keçirilən Qafqaz respublikalarının musiqi incəsənəti dekadasında səsləndirilən I simfoniyasında yazı texnikasının ilk nümunələri ilə qarşılaşırıq. Simfoniya Soltan Hacıbəyovun gələcəkdə nümayiş etdirəcəyi bəstəkarlıq üslubunun formalaşmasında ilk mərhələdir. Burada milli musiqi Avropa və rus bəstəkarlarının yaradıcılıq ənənələri ilə əlaqələndirilir. Əsərdə D.Şostakoviçin VII simfoniyası, Q.Qarayev və C.Hacıyevin II Cahan müharibəsi hadisələrinin canlandırıldığı simfonik əsərləri ilə üzvi bağlılıq hiss olunur.

Soltan Hacıbəyovun yaradıcılıq təəyyülü daha çox orkestr səslənməsində əldə etdiyi nailiyyətlərlə diqqəti cəlb edir. Bəstəkarın 1945-ci ildə yazdığı “Karvan” simfonik lövhəsi onun yaradıcılıq üslubunun mahiyyətinin izah olunmasında əhəmiyyətli bir əsər sayılır. Təbii ki, “Karvan” simfonik lövhəsində əzəmətli portret yaradan bəstəkar orkestr səslənməsində rəngarəng səs çalarları əldə etmək üçün alətlərin səs tembrlərindən məharətlə istifadə etməyə çalışır və buna nail olur. Bu, ilk növbədə, S.Hacıbəyovun bəstəkarlıq üslubuna rus bəstəkarı N.A.Rimski-Korsakovun simfonik təfəkkürünün təsirindən irəli gəlir.

Özünün monumentalılığı ilə seçilən “Karvan” simfonik lövhəsi S.Hacıbəyovun təsvirçilik məharətini özündə əks etdirir. Bəstəkar əsərdə musiqinin ifadə vasitələri və orkestrin imkanları ilə möhtəşəm səhra mənzərəsi yaradır. “Karvan”da orkestr səslənməsi bəstəkarlıq üslubunun əhəmiyyətli faktoru olaraq böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərdə simli, nəfəsli alət qrupları ilə yanaşı zərb alətləri də səslənmədə mühüm rol oynayır. Arfa, ksilofon, zıncırov kimi maraqlı alətlərə müraciəti bəstəkara təsvir etməyə çalışdığı mənzərənin dinləyici tərəfindən düzgün şəkildə qavranılmasına kömək edir.

“Karvan” simfonik lövhəsi S.Hacıbəyov yaradıcılığının şah əsəridir. Simfonik lövhə bəstəkarın, demək olar ki, bütün əsərlərində nümayiş etdirdiyi üslubun səciyyəvi xüsusiyyətlərinin mahiyyətini izah edir. “Karvan”, həmçinin proqramlılıq prinsipini ən yüksək tərzdə təcəssüm etdirərək, bu prinsipin Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində təntənəsini nümayiş etdirir. Əsərin proqramlılıq xüsusiyyəti S.Hacıbəyovun yaradıcılığında mühüm rol oynayır.

“Karvan” simfonik lövhəsində əsas mövzunun müxtəlif alətlərdə ardıcılıqla səslənməsi tembr dəyişkənliyi yaradır. Sonrakı inkişafda nəfəsli alətlərin rolu artır. Xüsusilə də mis nəfəs alətlərin orkestrdəki mühüm rolunu qeyd etmək lazımdır. Dinamikanın güclənməsi getdikcə artan həyəcanı ifadə edir. Orta bölmədə orkestrin *tutti* səslənməsi ilə inkişaf növbəti mərhələyə keçir. Simli alətlər qrupu yuxarı registrdə gərgin emosional hisslər ifadə edir. Sona doğru dinamikadakı zəifləmə və alətlərin tədricən susması ilə əsər yekunlaşır.

Digər Azərbaycan bəstəkarları kimi “Karvan” simfonik lövhəsində muğam intonasiyalarından bəhrələnən S.Hacıbəyov da muğam təfəkkürünə fərqli yanaşır. Əsərdə muğam daha emosional tonlarla dinamik inkişafı təmin edir. Musiqidəki gərgin inkişaf muğam elementlərinə belə bir yanaşma nəticəsində əldə edilir.

“Karvan” simfonik lövhəsinin harmoniyasında S.Hacıbəyov yeni çalarlar kəşf edir. Əsərdə əksidilmiş II pillədən istifadə xüsusi effekt yaradır. Bu haqda A.Tağızadə yazır: “Melodiyanın, sanki pauzalarla “kəsilmiş” bölümləri, ikinci əksidilmiş pillə vasitəsilə yaradılan

harmonik effekt, melodiyanın xarakterik fonla gücləndirilən ritmik yekrəngliyi, bas klarnetin tembri “karvan mövzusu”na sərt-arxaik görünüş verir. Əsərin əsas obrazı da onunla əlaqəlidir və dəfələrlə keçirilərək, harmonik və orkestr boyaları ilə zənginləşdirilir” [1, s. 215].

Nümunə:

S.Hacıbəyovun bəstəkarlıq üslubunda əhəmiyyətli amillərdən biri lakonik musiqi dili ilə parlaq fikirləri təcəssüm etdirməkdir. Bəstəkar bunu “Karvan” simfonik lövhəsində də iri miqyasda həyata keçirir. Əsərdə mövzunun konkretliyi, onun aydın intonasiyalarla ifadə olunması bəstəkarın 1940-cı illərdə formalaşan yaradıcılıq üslubunda yeni nailiyyətdir. Ümumiyyətlə, bu cəhət bəstəkarın yaradıcılığının digər dövrlərində də mühüm keyfiyyət kimi diqqəti cəlb edir.

XX əsrin 30-40-cı illəri və II Cahan müharibəsi dövründə artıq fəaliyyətə başlamış bəstəkarlardan C.Cahangirov, Ə.Abbasov, Niyazi, Ə.Bədəlbəyli, S.Rüstəmovun da yaradıcılıq yolu artıq müəyyən edilmiş, onların yazdıqları müxtəlif janrlı ilk əsərlər yaradıcılıq axtarışlarının nəticəsi kimi meydana gəlmişdir.

Bu dövrdə milli müəlliflərimizdən hər hansı biri yazdığı kiçikhəcmli əsərlərdə öz üslubunun xarakterini müəyyən edirdisə, digəri artıq özünün irihəcmli əsərlərində ifadə vasitələrinin daha böyük imkanları ilə möhtəşəm obrazlar aləmi yaradırdı. Digər tərəfdən, bir bəstəkar daha konkret, lakonik dillə, forma təşkili məsələlərinə diqqətlə yanaşması ilə öz üslubunun mühüm tərəflərini göstərirdisə, digər bəstəkarın yaradıcılığında forma, məzmun cəhətdən sərbəstliyə daha çox üstünlük verilirdi.

Musiqidəki belə sərbəstlik Cahangir Cahangirovun yaradıcılıq üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Bəstəkarın yaradıcılığında özünəməxsus janr rəngarəngliyi diqqəti cəlb edir. C.Cahangirov yazdığı vokal, instrumental, xor əsərlərində mövzu dairəsini öz dəst-xəttinə uyğunlaşdırır. O, xalq musiqisinə, muğam intonasiyalarına sərbəst yaradıcılıq təxəyyülü ilə yanaşır, bu zəngin xalq sənəti nümunələrini sitat şəklində istifadə etmir. Xalq musiqisi və improvizasiya xüsusiyyətləri C.Cahangirovun yaradıcılığının özəyini təşkil edir. Bu, XX əsrin 30-40-cı illərində bəstəkarlıq üslubu formalaşan digər Azərbaycan bəstəkarlarının da yaradıcılığına da xas olan mühüm cəhətdir. Belə ki, əsərlərində muğam elementlərini sitat kimi istifadə etməyən bəstəkarlarımız onun improvizasiya imkanlarından yaradıcı şəkildə bəhrələnməmiş, muğam əsaslı zəngin melodiya yazmaqla öz üslublarında yenilikçi ideyaların işlənmə metodunu hazırlamışlar. Maraqlıdır ki, bəstəkarlarımız bu cəhəti müxtəlif janrlı əsərlərində tətbiq etmişlər.

II Cahan müharibəsi illərində Azərbaycan bəstəkarlarının üslubunda mövzu baxımından vahid inkişaf xətti mövcud idi. Həmin illərdə bəstəkarlar əsasən vətənpərvərlik mövzusunda əsərlər yazır və bu mövzunu müxtəlif janrlarda təcəssüm etdirirdilər. Bu isə bəstəkarların üslubunda janr müxtəlifliyinin daha böyük şəkildə vüsət almasını şərtləndirir, tarixi və milli üslubun vəhdətinə səbəb olurdu. Əgər 40-cı illərin hadisələri əsərlərdə tarixi faktor kimi öz

ifadəsini tapırdısa, milli cəhətdən onlar lad-məqam xüsusiyyətləri və muğam elementlərinin möhtəşəm inkişaf prinsipi ilə cilalanırdı. Bu da bəstəkarlarımızın üslubunda bir sıra nüansların ümumiləşməsinə səbəb olmuşdur.

XX əsrin 40-cı illərində Azərbaycan bəstəkarlarının yaradıcılıq üslubu üçün mühüm cəhətlərdən biri də əsərlərdə çoxsəslilik prinsipindən böyük ölçüdə istifadə edilməsidir. Həmin illərdə bəstəkarlarımız artıq hər hansı bir əsərin müəyyən nömrəsində bu imkanlara müraciət etmir, əksinə polifonik yazı texnikası ilə daha iri həcmli əsərlərdə obrazlar dairəsinin əhatəliyini genişləndirir, simfonik təfəkkürü polifonik inkişafa tabe etdirirlər.

Beləliklə, XX əsrin 40-cı illəri və konkret olaraq II Cahan müharibəsi dövründə Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbi nümayəndələrinin bəstəkarlıq üslubunda meydana gələn bir sıra mühüm təmayüllər onların yaradıcılıq yolunun çoxşaxəliliyini təmin edərək bəstəkar təxəyyülü üçün yeni, orijinal inkişaf mərhələsini yetişdirmişdir. Bu, xalq musiqisi və muğam elementlərindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmək, milli musiqi xüsusiyyətləri ilə Avropa klassik musiqisi ənənələrini qovuşdurmaq, musiqinin ifadə vasitələrində daha lakonik dillə emosional obrazlar yaratmaq, yaradıcılıqda subyektiv və obyektiv faktorları ümumiləşdirmək, ideya-məzmun, dramaturgiya, intonasiya cəhətdən kamil sənət nümunələri yaratmaq, polifonik inkişaf, əsərlərdə proqramlıq prinsiplərini daha geniş miqyasda işləmək, mövzu dairəsinə şaxələndirmək kimi mühüm yaradıcılıq problemlərinin həllini şərtləndirən başlıca təmayülləri özündə birləşdirən əzəmətli inkişaf mərhələsi olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan musiqi tarixi. III c., Bakı: Elm, 2018.
2. Azərbaycan musiqi tarixi. IV c., Bakı: Elm, 2019.
3. Azərbaycan musiqi tarixi. V c., Bakı: Elm, 2020.
4. Həsənova-İsmayılova C. Qara Qarayev və musiqi folkloru // Musiqi dünyası, 2001, № 3-4 (9).
5. Məhərrəmovə İ. Azərbaycan operasının nəzəri problemləri. Bakı: Elm və təhsil, 2014.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: inaramaharramova@mail.ru

İnara Maharramova

1941-1945 AS A NEW STAGE IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE STYLE OF AZERBAIJANI COMPOSERS

As in all areas of our national culture, the years 1941-1945 are marked as a special stage in the art of music. One of the main distinguishing features of that stage is to perpetuate the memory of World War II, the bravery and spirit of victory shown by people in this war and the fallen heroes.

These features, of course, were reflected in the field of culture and became the main theme of creativity of literary and artistic figures and the main purpose of their activity.

It is noted in the presented article that in 1941-1945, as in other areas of Azerbaijani culture, the theme of war and patriotism prevailed in almost all genres of national music. The

musical works created in this period reflect the attitude of the composers to the happening events and the embodiment of those events in the composer's creativity.

The article also reviews the characteristic features of works of various themes and genres that demonstrate the creative style of our composers in 1941-1945. These are songs on patriotism by Uzeyir Hajibeyli – lyrical ghazal-romances “Sensiz” and “Sevgili canan”, operas “Nizami” by Afrasiab Badalbeyli, “Vatan” by Kara Garayev and Covdat Hajjiyev, “Carvan” by Soltan Hajibeyov. The article examines the musical language, compositional structure, tonal features of these works, and defines the unique aspects of the compositional style.

Keywords: *creative style, folk creativity, mugham, classical music, ghazal-romance, composition.*

Инара Магеррамова

1941-1945 ГОДЫ КАК НОВЫЙ ЭТАП В РАЗВИТИИ ТВОРЧЕСКОГО СТИЛЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Как и во всех областях национальной культуры, в музыкальном искусстве 1941-1945 годы также являются отдельным этапом. Одной из главных отличительных особенностей этого периода является увековечение памяти о II Отечественной войне, о мужестве и духе победы, проявленных людьми на этой войне, о павших героях. Эти особенности, безусловно, отразились и в области культуры, стали основной темой творчества деятелей литературы и искусства, главной целью их деятельности.

В представленной статье отмечается, что в 1941-1945 годах, как и в других областях азербайджанской культуры, тема войны и патриотизма преобладала почти во всех жанрах национальной музыки. Музыкальные произведения, созданные в этот период, отражают отношение композиторов к происходящим событиям и воплощение этих событий в композиторском творчестве.

В статье также рассматриваются характерные черты разножанровых произведений, демонстрирующих творческий стиль наших композиторов 1941-1945 гг. Это патриотические песни Узеира Гаджибейли, лирические гезель-романсы «Сенсиз» и «Севгили джанан», оперы «Низами» Афрасияба Бадалбейли, «Ветен» Кара Караева и Джевдета Гаджиева, симфоническая картина «Караван» Солтана Гаджибекова. В статье рассматриваются музыкальный язык, композиционная структура, ладотональные особенности этих произведений, определяются своеобразные особенности композиторского стиля.

Ключевые слова: *творческий стиль, народное творчество, мугам, классическая музыка, композиция.*

(Sənətşünaslıq elmləri doktoru, professor Cəmilə Həsənova tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 28.02.2023

Son variant 16.03.2023

UOT 78

ƏHSƏN ƏHMƏDOV

MUĞAMLARIN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI MƏSƏLƏLƏRİ

Məqalə Azərbaycan muğamlarının müqayisəli təhlil məsələlərinin şərhinə həsr olunmuşdur. Müəllif orta əsrlər dövründə yaranmış muğam sənəti ilə bağlı elmi-nəzəri fikirləri şərh edərək, onların müasir dövrdə inkişaf etdirilməsinə diqqət yetirmişdir. Muğam sənətinin tədqiqində müqayisəli təhlillərin aparılmasında bir neçə istiqamət özünü göstərir. Bunlardan muğamların yazılı mənbələr, səs yazıları və not yazıları əsasında tədqiqi, regionlar üzrə müxtəlif xalqlarda muğam sənətinin müqayisəli tədqiqi, ayrı-ayrı muğamların ifaçılıq variantlarının araşdırılması aktual məsələlər kimi irəli sürülür.

Açar sözlər: *muğam, traktat, muğam məktəbləri, ifaçılıq variantları, müqayisəli təhlil.*

Şərq xalqlarının ortaq musiqi mədəniyyəti olan makam-muğam sənəti orta əsrlərdən bu günə kimi öz inkişafını davam etdirərək, yeni ifaçılıq nailiyyətləri ilə dünya musiqi xəzinəsini zənginləşdirir. Təsədüfi deyil ki, ayrı-ayrı Şərq ölkələrinin makam-muğam sənəti UNESCO-nun “Qeyri-maddi mədəni irs” siyahısına daxil edilmişdir. Bunlardan Azərbaycan muğam sənəti ilə yanaşı, İran rədif musiqisini, İrak makamını, Uyqur mukamını, Özbək-tacik şaşma-komlarını qeyd edə bilərik [5].

Şifahi ənənəli professional musiqi sənəti olan muğam müxtəlif Şərq xalqlarında fərqli adlarla tanınır. “Ərəblər və türklərdə makam, azərbaycanlılarda muğam, tacik və özbəklərdə makom, uyuğurlarda mukam, iranlılarda dəstgah, hindlilərdə raqa, yaponlarda qaqaku, indoneziyalılarda patet, qazaxlarda küy, qırğızlarda kü və i.a. adlanır” [3, s. 46]. Bütün bu janrların oxşar və fərqli cəhətləri özünü göstərir ki, bunların müqayisəli təhlili musiqişünasların diqqətini cəlb edən mühüm problemlərdəndir.

Orta əsrlər dövründə yaranmış makam-muğam sənətinin tədqiqi həmin zamanlardan musiqi elminin əsasını təşkil etmiş, görkəmli musiqişünas alimlərin yaradıcılığında muğamın nəzəri əsaslarına həsr olunmuş risalələr meydana gəlmişdir.

Azərbaycanın dahi bəstəkarı və musiqişünası Üzeyir Hacıbəyli “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” elmi əsərində muğamın tarixi inkişafı və nəzəri tədqiqi məsələlərinə xüsusi diqqət edərək yazmışdır: “...Yaxın Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyəti XIV əsrə doğru özünün yüksək səviyyəsinə çatmış və on iki sütunlu, altı bürclü “bina” (dəstgah) şəklində iftixarla ucalmış və onun zirvəsindən dünyanın bütün dörd tərəfi: Əndəlisdən Çinə və Orta Afrikadan Qafqaza qədər geniş bir mənzərə görünmüşdür” [2, s. 17].

Ü.Hacıbəyli muğam sənətinin geniş əhatə dairəsini təsvir edərək, onun 12 bürç və 6 avazdan ibarət dəstgah şəklində quruluşunun bütün Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətində yayıldığını təsdiq etmişdir. Ü.Hacıbəyli “bu musiqi mədəniyyəti sarayının tikilişində” böyük rolu olan bir sıra türk və ərəb əsilli mütəfəkkir-alimlərin – Əbu Nəsr Fərabî (873-950), İbn Sina (980-1037), Əl-Kindi (801-873), eləcə də azərbaycanlı musiqişünaslar Səfiəddin Urməvi (1216-1294), Əbdülqadir Marağayi (1353-1435), Mir Möhsün Nəvvab Qarabağinin (1833-1918) adlarını çəkmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu alimlərin yaradıcılığı orta əsrlər dövründə muğamşünaslığın əsasını qoymuşdur.

Orta əsrlər Şərq musiqisində klassik makam-muğam sisteminin təşəkkülü dövrü olmuşdur. Musiqi elmində on iki muğam haqqında elmi təlimin əsası qoyulmuş, ümumi terminologiya meydana gəlmişdir. Bununla da ərəbdilli, türkdilli, farsdilli xalqların musiqi mədəniyyəti

yeni cəhətlərlə zənginləşmişdir. On iki makam (muğam, məqam, makom) silsiləsi XI-XVIII əsrlərdə ümumilikdə bütün Şərq xalqlarının, o cümlədən, Azərbaycanın klassik muğam irsinin əsasını təşkil etmişdir. Əlbəttə ki, 12 makamın hər bir xalqda özünəməxsus adları, tərkibi və məzmunu formalaşmışdır ki, bunların müqayisəli öyrənilməsi artıq çoxsaylı problemlərin irəli sürülməsinə yol açır.

Ü.Hacıbəyli orta əsrlər dövründə “musiqi binası” adlandırdığı muğam sənətinin Şərq xalqlarının milli musiqi mədəniyyətlərinin formalaşmasındakı rolu haqqında danışıq üçün, belə fikir yürüdür: “XIV əsrin axırlarına doğru baş verən ictimai, iqtisadi və siyasi dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq, bu möhtəşəm musiqi “binasının” divarları əvvəllər çatlamış və sonralar isə büsbütün uçub dağılmışdır. Yaxın Şərq xalqları uçub dağılmış bu “musiqi binasının” qiymətli “parçalarından” istifadə edərək, özlərinin “lad tikinti” ləvazimatı ilə hər xalq ayrılıqda özünəməxsus səciyyəvi üslubda yeni “musiqi barigahi” tikmişdir” [2, s. 17-18].

Göründüyü kimi, Şərq xalqlarının musiqi mədəniyyətinin əsasını 12 klassik muğam təşkil etsə də hər bir xalqın musiqisi özünəməxsus melodik, intonasiya, ritmik quruluş xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Müxtəlif xalqların musiqi mədəniyyətinə xas olan makam-muğam janrlarının quruluş və musiqi dilinin xüsusiyyətlərinin həm ayrı-ayrılıqda, həm də müqayisəli surətdə öyrənilməsi musiqişünaslıqda önə çıxan məsələlərdən biridir. Bu problem dünya alimlərinin maraq dairəsindədir.

Tanınmış özbək musiqişünası Aleksandr Cumayev Orta əsrlərə aid əlyazmalarını öyrənərək makam haqqında təlimin formalaşması və inkişafında üç mərhələni üzə çıxarmışdır. O, aşağıdakı mərhələləri qeyd edir:

1. 12 makam sisteminin formalaşmasına qədər (XIII əsrə qədərki dövr).
2. 12 makam sisteminin formalaşması və inkişafı (XIII – XV əsrlər).
3. Regional sistem və silsilələrin təşəkkülü və lokallaşması (XVI-XIX əsrlər) [4, s. 164].

Bu cür dövrləşməni Ü.Hacıbəylinin mülahizələrində də izləmək olur. Qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlər dövründə yaranmış elmi əsərlərin sistemləşdirilməsi musiqişünaslıqda qəbul olunub və tədqiqatlarda öz əksini tapır.

A.Cumayev orta əsr yazılı mənbələrini təhlil edərək yazır: “... musiqişünas alimlər tərəfindən özünəməxsus etnopsixoloji cəhətlərə malik müxtəlif xalqların və tayfaların, müxtəlif obrazlı-emosional xarakteristikalı məqamları arasında əlaqələrin yaradılması o dövr üçün kifayət qədər dərindən əsaslandırılmışdı. Bu fakt türk elementlərinin (hər şeydən əvvəl Orta Asiya, özbək, azərbaycan, uyğur) makamata təsir dairəsini konkretləşdirmək məsələsini irəli sürməyə imkan verir. Bu, həm emosional xarakteristikaların sabitliyini, həm də estetik təsəvvürlərin kanonlaşdırılmasını təmin edir” [4, s. 166-167].

Alimin bu fikrindən göründüyü kimi, orta əsrlər dövrünün musiqişünaslarının elmi yaradıcılığında müqayisəli cəhətlərə də diqqət yetirilməsi irəli sürülür. Artıq həmin dövrdən başlayaraq müxtəlif xalqlarda muğamların inkişaf yolunun araşdırılması, onların əsas xüsusiyyətlərinin müqayisə olunması yazılı mənbələr əsasında aparıla bilər. Burada əsas istiqamət muğamlar əsasında musiqi nəzəriyyəsinin inkişafı, estetik baxışların formalaşması, muğam sənətinin qanun-qaydalarının sabitləşməsi ilə bağlıdır.

“Traktatlarda əsas etibarilə musiqi sənətinin meydana gəlməsi, onun insana psixoloji təsiri problemləri araşdırılır. Musiqi yaradıcılığının nəzəri məsələləri, o cümlədən lad və ritm əsasları da traktatlarda tədqiq olunur. Melodik hərəkətin müxtəlif quruluş və formaları, musiqi tonları, intervallar, tetraxord və pentaxordlar, oktava səssirası ilə yanaşı 12 əsas muğam-ladlar musiqi traktatlarında öz təcəssümünü tapır” [3, s. 30]. Musiqişünas alim Ramiz Zöhrabovun

bu fikri həm orta əsr yazılı mənbələrində özünü göstərən ümumi cəhətləri, həm də onların fərqli xüsusiyyətlərini işıqlandırır. Bu baxımdan yanaşdıqda, orta əsrlər dövrünün böyük mütəfəkkir alimlərinin yaradıcılığında və elmi fikirlərindəki oxşar və fərqli cəhətlərin müqayisəli tədqiqata cəlb olunması məqsədəuyğundur və əsrlər boyu əldə olunmuş elmi nailiyyətlərin ardıcılıqla işıqlandırılmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, XI-XIX əsrlərdə muğam sənətinin əsasını təşkil edən on iki məqam Şərq xalqlarının musiqi sənətinin bünövrəsinə çevrilmiş, türkdilli və farsdilli ərazilərdə geniş yayılmışdı.

Əl-Fərabinin, İbn Sinanın nəzəri fikirlərini davam və inkişaf etdirərək musiqi elmində yeni səhifə açmış Səfiəddin Urməvi, ondan sonrakı dövrlərdə yaşamış Əş-Şirazi, Əbdül Qadir Marağai, Əl-Hüseyni, Əbdülrəhman Cami, Kavkabi, Dərviş Əli Çəng, Mir Möhsün Nəvvab və başqalarının risalələrində həmin dövrdə mövcud olan muğamların, avazların, şöbələrin, melodik və ritmik formaların müqayisə olunmasında adlandırma sistemlərindəki fərqlər özünü göstərir. Bunun da əsas səbəblərindən biri muğam sənətində milli və yerli fərqliliklərin özünü göstərməsi ilə əlaqədardır.

Bütün bunlar muğam sənətinin daim inkişafda olmasını və dəyişikliklərə uğrayaraq bizə gəlib çatmasını göstərir. Bununla əlaqədar olaraq Ü.Hacıbəyli yazır: “Təbiidir ki, 12 klassik muğamın adları və həmçinin bu muğamların özləri də böyük dəyişikliklərə uğramışdır: əvvəllər müstəqil hesab olunan muğamlar bəzi xalqlarda şöbə kalına keçir və muğama çevrilir. Yenə də bu qayda ilə, muğam və onun şöbələrinin eyni adları ayrı-ayrı xalqlarda müxtəlif mənə ifadə edirdi” [2, s. 18].

Muğam sənətinin inkişafı və dəyişikliyə uğraması prosesi XX əsrdə də davam etmişdir. Əlbəttə ki, bu prosesin muğam sənətinin yayıldığı bütün ölkələrdə getdiyini vurğulamaq lazımdır. Xüsusilə muğamların yazıya alınması, qrammofon vallarının meydana gəlməsi, Avropa not sistemi üzrə muğamların notlaşdırılması elmi və təcrübi sahələrdə muğam sənətinin öyrənilməsinə təkan vermişdir. Bu da muğamların müqayisəli tədqiqi məsələlərini yeni səviyyədə gündəmə gətirərək, həm bir ölkə daxilində, həm də müxtəlif ölkələrdə muğam sənətinin öyrənilməsinə təkan vermişdir.

Azərbaycanda muğam sənətinin tədqiqi məsələləri geniş vüsət almışdır. Burada bir neçə istiqaməti qeyd etmək olar. Birincisi, muğamların tarixi inkişaf yolunun və nəzəri əsaslarının tədqiqi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə Üzeyir Hacıbəylinin, Məmmədsaleh İsmayılovun, Əfrasiyab Bədəlbəylinin, Ramiz Zöhrabovun və b. musiqişünasların tədqiqatları muğamşünaslığı inkişaf etdirmişdir. Tədqiqatlarda mühüm tarixi-nəzəri məsələlər öz əksini tapır. Bu baxımdan orta əsrlər dövründən başlayaraq, Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış görkəmli alimlərin elmi əsərləri, muğam ifaçılarının yazıya aldıkları muğam cədvəlləri və muğam proqramları, eləcə də XX əsrdə meydana gələn səs yazıları və not yazıları mühüm tədqiqat obyektinə olub, muğamların tarixi inkişaf yolunun izlənilməsində və nəzəri əsaslarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İkinci istiqamət kimi Azərbaycan muğamlarının regional müqayisəli tədqiqi məsələləri ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə Azərbaycan muğamlarının İran dəstgahları, Türkiyə makamları, Uyqur mukamları, Özbək şaşmakomları ilə müqayisəli tədqiqatların aparıldığını qeyd etməliyik. Bu kimi regionlararası tədqiqatlarda tarixi-nəzəri baxımdan müqayisəli aspekt irəli sürülür.

Üçüncü istiqamət kimi Azərbaycan muğam dəstgahlarının müxtəlif ifaçılıq xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlilini göstərə bilərik. Azərbaycanda yaşayıb-yaratmış görkəmli muğam ifaçılarının yaradıcılığının öyrənilməsi, onların ifasından muğamların yazıya alınması və təhlili

çox böyük tədqiqat sahəsini əmələ gətirir ki, bunların araşdırılması muğam sənəti ilə bağlı mühüm məsələlərin həllinə imkan verir. Eyni zamanda, ayrı-ayrı muğamların ifaçılıq variantlarının səs yazıları və not yazıları əsasında təhlilə cəlb olunması, onların müqayisəli təhlili maraqlı tədqiqat obyektlərindəndir və müasir dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir.

Məsələn, “Rast” muğamının tarixi inkişaf yoluna nəzər salsaq, tədqiqatlarda bu muğama daha çox diqqət yetirilməsini izləyə bilərik.

Bu muğamla bağlı Ü.Hacıbəylinin fikirlərinə müraciət edək. “Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları” əsərində Ü.Hacıbəyli yazır: “İndiyədək zamanın və hadisələrin sarsıdıcı təsirinə qarşı möhkəm duran yeganə muğam “Rast”dır. Bu muğam kökünün möhkəm və məntiqli olması onun adının mənasına tamamilə uyğun gəlir. “Rast” – doğru, düzgün deməkdir. Qədim musiqişünaslar “Rast”ı muğamların anası adlandırırlar. “Rast” muğamı yalnız öz adını və səsşəqatlarını deyil, hətta öz mayə (tonika) ucalığını da zəmanəmizə qədər mühafizə etmişdir. Bütün Yazın Şərq xalqlarında “Rast” muğamının quruluşu və mayə ucalığı eynidir. Bu mayə kiçik oktavanın “sol” səsinə ibarətdir” [2, s. 18]. Ü.Hacıbəyli daha sonra yunan, ərəb, fars mənəblərinə müraciət edərək, hələ antik dövrdən “Rast” məqamının mayəsinin bu səsə bağlı olduğunu qeyd etmişdir. Ü.Hacıbəylinin bütün bu fikirləri artıq “Rast” muğamının müxtəlif regionlar üzrə müqayisəli tədqiqinə istiqamət verir ki, musiqişünaslıqda bu mövzuya diqqət yetirilmişdir.

Muğamın regionlar üzrə müqayisəli tədqiqi zamanı belə bir cəhət önə çıxır ki, ayrı-ayrı xalqların musiqisində ad ümumiliyi, məqamın kökü eyni olsa da onların tərtibi və quruluşu fərqli olur. Dəstgahın tərkibində şöblərinin ardıcılığında da fərqlərin olduğunu izləyə bilərik. Ən əsas fərq isə musiqi məzmunu, melodik-intonasiya və ritmik quruluşu, eləcə də poetik mətni ilə bağlıdır ki, burada hər bir xalqa məxsus milli xüsusiyyətlər özünü göstərir. Bu da Şərq ölkələrində orta əsrlər dövründə ümumi əsasa malik muğam sənətinin hər bir xalqda özünəməxsus milli musiqi məzmunu kəsb etdiyini sübut edir.

Azərbaycanda muğamların müqayisəli tədqiqi məsələlərini irəli sürən musiqişünaslardan biri Əfrasiyab Bədəlbəyli olmuşdur. Onun “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə “Rast” muğamının ifaçılıq variantları ilə bağlı müəyyən cədvəllər öz əksini tapmışdır ki, bunlar müasir dövrdə muğamların müqayisəli öyrənilməsinə yol açır. Ə.Bədəlbəyli XIX əsrdə Azərbaycanın bölgələrində formalaşmış muğam məktəblərində “Rast” muğamının müxtəlif tərkibdə ifa olunmasına diqqət yetirərək, bunu cədvəl şəklində təqdim etmişdir. Cədvəldə Bakı (Abşeron), Şuşa (Qarabağ), Şamaxı (Şirvan) bölgələrində fəaliyyət göstərmiş muğam məclislərinin əsas üzvləri olan şairlər və muğam ifaçılarının adı göstərilməklə, burada ifa olunan muğamların tərkibi verilmişdir [1, s. 43-44].

Cədvəlin şərhindən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, muğam məclisləri XIX-XX əsrin I yarısında Azərbaycanda geniş yayılmışdı. Bu məclislər Bakı, Şuşa, Şamaxı ilə yanaşı, Gəncədə, Ordubadda və digər bölgələrdə də fəaliyyət göstərmiş və muğamların inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Bir çox görkəmli muğam ifaçıları məhz bu məclislərdə yetişmişdir. Onların yaradıcılığının öyrənilməsi həm məclislərin rolunun üzə çıxarılmasına, həm də muğam sənətinin inkişafında ifaçılıq variantlarının əhəmiyyətli rolunun öyrənilməsinə təkan verə bilər.

Ə.Bədəlbəylinin təqdim etdiyi cədvəldə Azərbaycan bölgələrinə aid muğam məktəblərində (Bakı, Şuşa, Şamaxı) ifa olunan “Rast” muğamı tərkibinə görə fərqlənir. Cədvəldə göstərilən “Rast” muğamının ifaçılıq variantlarında “Rast”, “Vilayəti” və “Əraq” şöbləri eyni, digər şöblər isə müxtəlifdir.

<p>“Məcməüş-şüəra” (Ağa Kərim Salik, Ağa Dadaş Müniri, Ağa Seyid oğlu Ağabala və b.); əlavə olaraq Mənsurovlar evində toplaşan musiqi məclislərində. Bakı (Abşeron)</p>	<p>“Məclisi-xamuşan” (MİR MƏHSÜN NƏVVAB, ƏSƏD OĞLU MİRZƏ SADIQ, HACI HÜSÜ, MƏŞƏDİ İSİ, QARYAĞDI OĞLU CABBAR VƏ B.). Şuşa (Qarabağ)</p>	<p>“Beytüs-Səfa” (Seyid Əzim Şirvani, Məhəmməd Səfa, Mirzə Məhəmməd Həsən); əlavə olaraq Məhəmmədzadə Mahmudağa Əhməd ağa oğlunun malikanəsində toplaşan musiqi məclislərində. Şamaxı (Şirvan)</p>
<p>Mayeyi-Rast Novruz-rəvəndə Rast Üşşaq Hüseyni Vilayəti Xocəstə Əraq Pəncgah Rak Xavəran Əmiri Məsihi Rast</p>	<p>Rast Pəncgah Vilayəti Mənsuriyyə Zəmin-xara Rak-hindi Azərbaycan Əraq Bayatı-türk Bayatı-Qacar Mavərənnəhr Bal-kəbutər Hicaz Şahnaz Əşiran Zəng-şötör Kərkuki Rast</p>	<p>Rast Üşşaq Mücri Hüseyni Vilayəti Siyahi-ləşkər Məsihi Dəhri Xocəstə Şikesteyi-fars Rak-hindi Rak-Xorasani Saqinamə Əraq Təsnif-Qərai Məsnəvi Zəng-şötör Nəğməyi-hindi Məsnəvi Kabili Rast</p>

1. Bakı muğam məktəbində “Rast” muğamının tərkibi daha yığcamdır. Cədvəldə göstərilən şöbələrə əksəriyyəti – “Mayeyi-Rast”, “Novruz-rəvəndə”, “Üşşaq”, “Hüseyni”, “Vilayəti”, “Xocəstə”, “Xavəran”, “Əraq”, “Pəncgah”, “Rak” şöbələri bizim dövrümüzdə də “Rast” dəstgahının tərkibini təşkil edir. Yalnız muğamın sonluğunda “Əmiri” və “Məsihi” şöbələri “Qərai” şöbəsi ilə əvəz olunur.

2. Şuşa muğam məktəbində “Rast” muğamına “Rast”, “Pəncgah”, “Vilayəti”, “Əraq” şöbələri ilə yanaşı, digər dəstgahlara, əsasən “Çahargah” və “Şur” dəstgahlarına aid şöbələr daxil edilmişdir. Bunlardan “Mənsuriyyə”, “Bal-kəbutər”, “Zəngi-şötör” – “Çahargah”da, “Zəmin-Xara”, “Hicaz”, “Mavərənnəhr”, “Əşiran” və s. şöbələr hazırda “Şur” dəstgahında istifadə olunmaqla yanaşı, “Şahnaz”, “Bayatı-Qacar” müstəqil olaraq, kiçik tərkibli muğamlar kimi oxunur.

3. Şamaxı muğam məktəbində “Rast” muğamının tərkibi genişdir. Burada “Rast”, “Üşşaq”, “Hüseyni”, “Vilayəti”, “Xocəstə”, “Əraq” şöbələri ilə yanaşı, bir sıra şöbələrə də istifadə olunmuşdur ki, bunların bəzisi hazırda digər muğamlarda oxunur: məsələn, “Məsihi”, “Məsnəvi” və s. “Hümayun” muğamının tərkibinə daxildir. Bəzi şöbələr isə, məsələn, “Mücri”, “Siyahi-ləşkər”, “Saqinamə” və s. muğam ifaçılığında təcrübəsində istifadə olunmur.

Buradan göründüyü kimi, artıq müəyyən zamanlarda “Rast” muğamının müxtəlif bölgələr üzrə ifaçılıq variantlarındakı fərqlər və onların müasir dövrdə ifa olunan muğamların tərkibi ilə müqayisə olunması muğam sənətində baş verən dəyişiklikləri təsbit etməyə imkan verir.

Ə.Bədəlbəyli “İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti”ndə İran musiqişünaslarının da cədvəl-

lərini nümunə gətirərək, “Rast” muğamının tərkibi və şöbələrinin ardıcılığındakı fərqli cəhətləri üzə çıxarmışdır [1, s. 44-45].

Əli-Nəqi Vəziri	Ruhulla Xaleqi	Mehdi Barkeşli
Zəng-şötör	Dəraməd	Zəngi-şötör
Pərvanə	Zəngülə	Pərvanə
Ruh-əfza	Pərvanə	Nəğmə
Pəncgah	Nəğmə	Xosrovani
Sepəhr	Ruh-əfza	Ruh-əfza
Üşşaq (əlavə olaraq	Xosrovani	Niriz
Zabol və Bayatı-əcəm	Pəncgah	Pəncgah
guşələni)	Süpehr	Süpehr
Bəhr-nur	Üşşaq	Üşşaq
Qaracə	Niriz	Zabol
Möbəniğə	Bayatı-əcəm	Bayatı-əcəm
Nəhib	Möbəniğə	Bəhr-nur
Möhəyyər (bundan	Qaracə	Qərəcə
sonra: Aşuravənd,	Bəhr-nur	Möbəniğə
Bəstə-nigar,	Əbül-çəp	Süpehr
İsfahanək, Kereşmə,	Leyli və Məcnun	Nəcib
Həzin, Zəngülə və	Ravəndə	Əraq
Pərvanə guşələni gəlir)	Novruz-ha	Möhəyyər
Nəfir- Fərəng	Nəfir-fərəng	Aşur
Novruz-ərəb	Əraq	İsfahanək
Əbül- çəp		Həzin
Mavərənnəhr		Kereşmə
Rak-Abdulla		Zəngülə
		Tərz
		Əbül-çəsəb (başqa kitablarda: "Əbül-çəp")
		Leyli və Məcnun
		Novruz-ərəb
		Novruz-səba
		Novruz-xara
		Nüfru-fərəng
		Mavərənnəhr
		Rak
		Rak- hindi
		Rak-Keşmir
		(2 variantda)
		Rak Abdulla

Cədvəllərdən görüldüyü kimi, İran musiqisində “Rast” muğam dəstgahının bir neçə ifaçılıq variantları mövcuddur ki, bunların Azərbaycan muğamları ilə çox böyük fərqlərə malik olduğu üzə çıxır. Yalnız “Pəncgah”, “Üşşaq”, “Əraq” və s. bir neçə ümumi şöbələri göstərə bilirik ki, bunlar Azərbaycan muğam ifaçılığında istifadə olunur.

Ə.Bədəlbəyli həmçinin, türk musiqişünası Həsən Təhsin tərəfindən verilmiş “Rast” muğamının tərkibini nümunə gətirmişdir: “İbtidai Rast pərdəsindən başlayıb, Dügah, Segah, Çargah, Nəva, Hüseyini, Övc, Gərdaniyyədə dayanaraq, Müxəyyərə qədər çıxıb, bədə Müxəyyərdən Gərdaniyyə, Əcəm, Hüseyini, Nəva, Çargah, Segah, Dügah, Rast, İraq, Əşiran pərdəsilə

bir Yegah açıb, təkrar Yegah, Əşiran, İraq, Rast, Dügah açaraq, yenə İraq ilə Rastda qərar edər” [1, s. 45]. Burada belə bir cəhət də qeyd olunur ki, muğamın bu tərkibi sazəndə ifaçılığında özünü göstərir. Bu cədvəlin də Azərbaycan muğamı ilə müqayisəsi fərqli cəhətlərin mövcud olduğunu üzə çıxarır.

Beləliklə, Azərbaycan musiqisində muğamların ifaçılıq variantlarının tədqiqi olduqca geniş həcmli bir mövzu olub, müxtəlif istiqamətlərdə öz həllini tapa bilər. Bu baxımdan Azərbaycan muğamlarının orta əsrlərdən bu günə kimi inkişafı yolunun yazılı mənbələr əsasında izlənməsi, XX əsrdə meydana gələn səs yazıları və not yazıları əsasında araşdırılması, eləcə də müxtəlif bölgələrdə yaranmış muğam məktəblərinin ifaçılıq xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və həmin ənənələrin müasir dövrdə davam etdirilməsi, ayrı-ayrı xalqların muğam sənətinin müqayisəli şəkildə tədqiqi, onların Azərbaycan muğamları ilə oxşar və fərqli cəhətlərinin üzə çıxarılması musiqişünaslıqda aktual məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Bədəlbəyli Ə.B. İzahlı monoqrafik musiqi lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2017, 472 s.
2. Hacıbəyli Ü.Ə. Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı: Apostrof, 2010, 176 s.
3. Zöhrabov R.F. Azərbaycan muğamları. Bakı: Təhsil, 2013, 336 s.
4. Джумаев А.Б. Отражение взаимосвязей профессиональной музыки устной традиции Ближнего и Среднего Востока в средневековых письменных источниках / Традиции музыкальных культур народов Ближнего, Среднего Востока и современность. Москва: Сов. композитор, 1987, с. 164-168.
5. Список шедевров устного и нематериального культурного наследия человечества. (Elektron resurs) / URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Bakı Musiqi Akademiyası
E-mail: mamedovtariyel@gmail.com

Ahsan Ahmadov

ISSUES OF A COMPARATIVE STUDY OF MUGHAMS

The article is devoted to the comparative analysis of Azerbaijani mughams. Commenting on the scientific and theoretical ideas about the art of mugham that arose during the Middle Ages, the author drew attention to their development in the modern era. In conducting a comparative analysis in the study of the art of mugham, several directions are manifested. Of these, the most relevant are the study of mughams based on written sources, sound recordings and musical notes, the comparative study of mugham art of different peoples by region, the study of performing variants of individual mughams.

Keywords. *Mugham, tractate, mugham schools, variants of execution, comparative analysis.*

Ахсан Ахмедов

ВОПРОСЫ СОПОСТАВИТЕЛЬНОГО ИЗУЧЕНИЯ МУГАМОВ

Статья посвящена вопросам сравнительного анализа азербайджанских мугамов. Комментируя научно-теоретические представления об искусстве мугама, возникшие в период Средневековья, автор обратил внимание на их развитие в современную эпоху. В проведении сравнительного анализа в изучении искусства мугама проявляется несколько направлений. Из них актуальными являются изучение мугамов на основе письменных источников, звукозаписей и нотных записей, сравнительное изучение мугамного искусства разных народов по регионам, изучение исполнительских вариантов отдельных мугамов.

Ключевые слова: *мугам, трактат, школы мугама, варианты исполнения, сравнительный анализ.*

(Sənətşünaslıq doktoru Tariyel Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 08.02.2023

Son variant 09.03.2023

UOT 792.03

ƏLİ QƏHRƏMANOV

NAXÇIVANDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ MÜHİT VƏ TEATR MÜHİTİNİN
İNKİŞAFINA YENİ BİR BAXIŞ

“Azərbaycanın siyasi, iqtisadi, mədəni və elmi həyatında özünəməxsus mühüm rol oynamış və oynamaqda olan Naxçıvanın qədim və zəngin tarixi vardır. Hər daşı, hər qayası tarixin canlı şahidi olmuş bu torpaq bir çox dünya şöhrətli alim və mütəfəkkirlərin, memar və ədiblərin, dövlət xadimi və sərkərdələrin vətəni olmuşdur. Onların fəaliyyəti və irsinin bəşər tarixində əvəzsiz rolu danılmazdır”.

Ümummilli lider HEYDƏR ƏLİYEV

Məqalədə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın XVIII-XIX yüzilliklərdə iqtisadi-siyasi və ədəbi-mədəni həyatında baş vermiş ciddi dəyişikliklərdən bəhs olunmuşdur. O cümlədən ədəbi-mədəni mühitin, incəsənətin müxtəlif sahələrinin – musiqinin, memarlığın inkişafından, teatrın yaranmasından söz açılmışdır. Həmçinin Naxçıvan musiqi sənətinin inkişaf yolları izlənilmiş, məşhur muğam ustaları Səttar və Cəfərin fəaliyyətləri məqalədə öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı muğam sənətinin incəliklərinə bələd olan yerli xanəndələrdən Molla İsmayıl, Əliş Xoşkeşinli, Kərbalaı Baxşəlinin muğam sənətinin inkişafındakı xidmətləri dəyərləndirilmiş, muğam üçlüklərinin yaranması haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Eyni zamanda məqalədə böyük mütəfəkkirlər, məşhur alimlər, şairlər, dövlət xadimləri yetirən bu diyarda orta əsr tarixçi, coğrafiyaşünas alimlərin və səyyahlarının olması, onların Naxçıvan haqqında yazdıqları zəngin xatirələr də vurğulanmışdır. Məqalə arxiv sənədləri və dövrü mətbuat materiallarına istinadən hazırlanmış, yeni elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan, ədəbi-mədəni mühit, incəsənət, musiqi, memarlıq, teatr.*

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan özünün füsunkar təbiəti, zəngin mədəniyyəti, heyrətamiz sənət abidələri ilə qədim dövrlərdən etibarən çox böyük şöhrət qazanmış və hazırda da qazanmaqdadır. Təsadüfi deyildir ki, beş min ildən artıq tarixə malik olan Naxçıvan uzaq keçmişdə Şərq xalqları arasında “Nəqşi-cahan” adı ilə tanınmışdır. Öz əlverişli coğrafi mövqeyi, təkrarolunmaz mədəniyyət və incəsənət abidələri, istedadlı ədib və alimləri ilə seçilən bu diyar dünyanın bir çox tarixçi alim, müvərrix və səyyahlarının diqqətini cəlb etmiş, onların əsərlərində dərin izlər qoymuş və öz spesifik xüsusiyyətlərilə yaddaşlara həkk olunmuşdur.

Orta əsr alimləri, coğrafiyaşünasları və müvərrixləri olan İsgəndər Münşi, Həmdullah Qəzvini, Əhməd Razi, məşhur türk alimi və səyyahı Övliyyə Çələbi, fransız alimi və səyyahı Dübya, fransız yazıçısı Aleksandr Düma, alman alimi Pedsold, məşhur müvərrix Xanikov, rus geoloqu Ozarevski, rus tarixçisi Sısoyev, tarixçi Şopen Naxçıvanda olmuş, buranı seyr etmiş, öz əsərlərində bu diyar haqqında zəngin xatirələr yazmışlar.

Naxçıvan şərqlə qərblə, şimal ilə cənub ölkələri arasında ticarət mərkəzlərindən biri olaraq Şərqlin iqtisadiyyatında mühüm rol oynamışdır. İndiyədək izləri itməyən qədim karvan yolları bunu aydın təsdiq edir. Şərqdə məşhur olan memarlıq məktəbindən yadigar qalan və zamanəmizə gəlib çatan unikal abidələr – Möminə xatın, Yusif Küseyir oğlu, Gülüstan, Qarabağlar kəndindəki türbə və minarələr, Gəmiqayadakı təsvirlər Naxçıvan memarlığının, incəsənətinin intibahından xəbər verir.

Naxçıvan diyarı böyük mütəfəkkirlər, məşhur alimlər, şairlər, hərbcilər, dövlət xadimləri yetirmiş və yetirməkdədir. Bunların önündə bir qərinə Azərbaycan dövlətinə rəhbərlik etmiş, ulu öndər, dünya şöhrətli siyasətçi, ümummilli lider Heydər Əliyev dayanır. O, Azərbaycan mədəniyyətini, incəsənətini, elmini bütün dünyaya tanıtmış və xalqın yaradıcılıq potensialını nümayiş etdirmişdir. Bütün həyatını doğma xalqına, vətəninə inkişafına, intibahına həsr edən, bu yolda misilsiz tarixi uğurlar qazanan bu dahi şəxsiyyət Azərbaycanın tarixinə, onun milli və mənəvi dəyərlərinə həmişə layiqincə diqqət yetirib, tükənməz övlad məhəbbəti, rəhbər uzaqgörənliyi ilə xüsusi qayğı göstərmişdir. Hələ sovet dövründə, imperiya qadağalarına baxmayaraq, milli və mənəvi dəyərlərimizi öyrənib təbliğ etdikləri üçün Azərbaycan alimlərini yüksək dövlət mükafatlarına, fəxri adlara layiq görərək onları daha böyük tədqiqat işlərinə ruhlandırmışdır. Odur ki, Azərbaycan dilçiliyinin, ədəbiyyat və incəsənətinin sürətli inkişafı həmişəyaşar prezidentimizin şəərəfli xidməti idi. Heç bir dövlət başçısı, heç bir siyasi lider dövlət quruculuğu və idarəçiliyi ilə yanaşı, milli ideologiyanın mühüm və əsas istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi, bu sahədə yeni mükəmməl elmi konsepsiyaların yaradılması və onun həyata keçirilməsi sahəsində Heydər Əliyev qədər şəxsi əzmkarlıq göstərməmişdir. “Ziyalılarımızın milli tərəqqi prosesində rolunu azaltmadan qeyd etməliyik ki, dahi rəhbər milli dəyərlər uğrunda mübarizənin önündə həmişə özü gedir və milli ziyalılarımızı da bu istiqamətdəki fəaliyyətə səfərbər edirdi. Bu onunla bağlıdır ki, milləti sevməyin, millətə xidmətin ali nümunəsini, yollarını və üsullarını hamıdan yüksək mənimsədiyinə görə təşəbbüs həmişə ondan gəlirdi. O, rəsmi sərəncamlarla, xüsusi qərarlarla böyük milli mədəni abidələrimizin fiziki və mənəvi cəhətdən bərpasına, milli yaddaşın, milli köklərə qayıdışın sürətləndirilməsinə istiqamət verirdi” [5, s. 12].

Mədəniyyət incisi olan musiqi sənəti də qədim tarixə malik olmaqla, əsrlərlə yaşamış, inkişaf etmiş və insanların həyat tərzinin, estetik zövqünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Musiqi gözəllik, incəlik, həyatsevərlik, sevinc, xalq adət-ənənələrinə sadiqlik deməkdir. Xalq musiqiçilərinin yaratdığı əzəmətli, zövq oxşayan, döyüş ruhlu, xalqın istək və arzularını ifadə edən lirik musiqilər nəsil-dən-nəslə keçərək əsrlərin tutaşından adlanmış, daim inkişafda olmuş, öz mənə və vüsətini, forma və məzmununu dəyişərək təravətlənmiş, xalq ruhunu oxşayan gözəl çalarlarla daha da zənginləşmişdir. Xoş avazlı, oynaq ritmli musiqilərimiz, rəqslərimiz xalq tərəfindən sevilmiş, xoşbəxtlik rəmzi kimi mənəviyyatımızı gözəlləşdirmişdir. Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan bölgəsi də çox qiymətli maddi və mənəvi mədəniyyətə malikdir. Naxçıvan torpağının övladları bədii yaradıcılığın müxtəlif sahələrində, o cümlədən musiqi yaradıcılığı sahəsində də qiymətli sənət əsərləri yaratmışlar. Azərbaycan xalq musiqisinin tarixi də xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Musiqi mədəniyyətinin tarixini tədqiq edərkən ilk öncə gözümüz önündə Gəmiqaya, Qobustan təsvirləri, əmək nəğmələri, qədim insanların ovçuluğu, inamları, xalq şənlikləri, el havaları, saray musiqisi əks olunur. Onlar daş yaddaşa çevrilərək əbədləşmiş, günümüzdə daş “dilində” gəlib çatmışlar. Musiqinin yaranması, inkişafı tarixi hadisələrlə bağlı olmuşdur. Əsl sənət nümunələri tarixin keşməkeşli yollarında bir yaşam mücadiləsi adlanmış, bütün çətinliklərə sinə gərərək bugünkü mədəni dünyamıza gəlib çata bilmişdir.

Əldə olan sənət nümunələri Naxçıvan musiqi mədəniyyətini, ilk növbədə musiqi mədəniyyətində ifadəlilik yaradıcılığının təməlini araşdırırlar, tədqiq edənlər üçün zəngin material mənbəyinə çevrilmişdir. Naxçıvanda yaranmış xalq mahnılarını təhlil edərkən aydın olur ki, onlar əsasən kiçik diapazona malik səslidirlər. Melodiyanın özünü isə qapalı oxumalar təşkil edir. Bunlar isə mahnı və rəqslərin qədimliyi ilə bağlıdır.

Musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olan, dövrünün ən istedadlı müğənnilərindən sayılan Səttarın on səkkizinci yüzillikdə Naxçıvanda yaşayıb xanəndəlik etməsi bu bölgədə peşəkar musiqinin daha da inkişaf etməsinə təməl daşı olmaqla, buranın musiqi mərkəzlərindən biri olmasına təminat verir. Səttar bir neçə il İran Şahı Məhəmməd Mirzənin sarayında xanəndəlik etmiş, 1844-cü ildə Naxçıvana köçmüş və burada fəaliyyət göstərmişdir. Səttarın incə, səlis, həzin və məlahətli səsi dinləyicilərini məftun etmişdir. Həmin dövrdə İrandan Süleyman xan tərəfindən Naxçıvana gətirilən xanəndə Cəfəri də burada uzun illər yaşayıb və xanəndəlik edir. Göründüyü kimi, on səkkiz və on doqquzuncu yüzilliklərdə Naxçıvanın musiqi məclislərində yerli musiqiçilərlə yanaşı cənubi Azərbaycanın məşhur xanəndələri iştirak edir. Bu tarixi həqiqətlərə istinadən demək olar ki, on doqquzuncu yüzillik Naxçıvanın musiqi mədəniyyətinin inkişafı tarixində mühüm mərhələ olmuş, musiqinin inkişafına təkan vermişdir.

On səkkizinci yüzillikdən başlayaraq bu bölgədə Ağ Aşıq, Aşıq Cəlil, Aşıq Nəcəfəli, Aşıq Abbas Dəhri, Məşədi Əsəd, Məşədi Həsən, Məşədi Əbil, Məşədi İsmayıl, Həsənqulu, İdris Nağıyev kimi aşıq və xanəndələr fəaliyyət göstərmişlər. Onlarla yanaşı burada muğam sənətinin incəliklərinə bələd olan Molla İsmayıl, Əliş Xoşkeşinli, Kərbəlayı Baxşəlinin də musiqi sənətinin inkişafında xüsusi xidmətləri olmuşdur. Kərbəlayı Baxşəli Əli oğlu Əliyev (1866-1970) gənc yaşlarından xanəndəlik etmiş, gözəl mahnı, muğam ifaçısı kimi Qafqazda da tanınan muğam ifaçılarından olmuşdur. Onun ifasında “Şur”, “Segah” muğamları 1905-ci ildə Tiflisdə vala yazılmışdır [6, s. 24]. Həmin dövrdə Naxçıvan musiqi mədəniyyəti əsasən Şərq üçlükləri ilə bağlı olmuşdur. Şərq üçlükləri Naxçıvanın musiqi məclislərində, sonralar isə konsert salonlarında inkişaf edir. Şərq üçlükləri xalq mahnı və rəqslərinin, muğamların təbliğatçıları rolunu oynayır. Bu üçlüklərin hər bir üzvü edəcəkləri çıxışa məsuliyyətlə yanaşırdılar. Naxçıvanda qədim xalq mahnı və rəqslərin, muğamların inkişafı və xalq tərəfindən sevilməsi üçlüklərinin xidmətlərinin sayəsində olmuşdur desək, yəqin ki, yanılmırıq.

Azərbaycanda realist ədəbi və mədəni fikri inkişaf etdirmək üçün təşəbbüslər əsasən on doqquzuncu yüzilliyin səksəninci illərindən başlanır. Bu təşəbbüslər maarifçilik hərəkatının genişlənməsinə və mədəni islahatların ardıcıl surətdə həyata keçirilməsinə təkan verdiyi kimi, realizmin də inkişafının yeni dövrə qədəm qoymasının əsas amilidir. Bu illərdə ədəbi-mədəni mühiti inkişaf etdirmək üçün fəaliyyət meydanına bədii estafeti qəbul edən demokratik ideyaların yeni nəslinin nümayəndələri – M.Ə.Talıbov (1834-1911), Z.Marağalı (1837-1910), N.Vəzirov (1854-1926), F.Köçərli (1863-1920), S.M.Qənizadə (1866-1937), M.T.Sidqi (1854-1903), N.Nərimanov (1870-1925), Ə.Haqverdiyev (1870-1933), R.Əfəndiyev (1863-1942), Ü.Hacıbəyov (1885-1948), Z.Hacıbəyov (1884-1950), C.Məmmədquluzadə (1869-1932), S.S.Axundov (1875-1939), M.Ə.Sabir (1862-1911), A.Səhhət (1874-1918), H.Cavid (1882-1941) və başqaları dəyərli əsərlərini yazıb nəşr etdirirlər.

Ötən əsrlərdə olduğu kimi on doqquzuncu yüzillik Azərbaycan və eləcə də onun ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvanın həyatında, onun iqtisadi-siyasi və mədəni inkişafında tarixi hadisələrlə zəngin dövr olmuşdur. Təsərrüfat məhdudluğuna və feodal pərakəndəliyinə son qoymaq, qabaqcıl dünya mədəniyyəti ilə tanışlıq, rus və Avropa mədəniyyətinin görkəmli nümayəndələri ilə sıx ünsiyyət ümumi demokratik ideyaların Naxçıvan zəhmətkeşləri arasında yayılmasında da mühüm rol oynamışdır. Şübhəsiz ki, bu da Naxçıvanda maarif və mədəniyyətin inkişafına öz müsbət təsirini göstərməyə bilməzdi. Bu dövrdə Avropa ilə Şərq arasında gedən ticarətdə Naxçıvanın vasitəçilik rolu oynaması, bir çox nümayəndələrinin Rusiya və Avropanın şəhərlərinə səyahət etmələri və onların əhali arasında apardıqları söhbətlər xalqın

mədəni dirçəlişinə, maarif və mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərdi, əhalini maarif və mədəniyyət sahələrində mübarizəyə ruhlandırırdı. Bunun nəticəsində 1837-ci ildə Naxçıvan və 1851-ci ildə Ordubad şəhərlərində rus-tatar (rus-azərbaycan – Ə.Q.), az sonra Naxçıvan və Ordubad qəzalarının iri kəndlərində də rus-tatar məktəbləri açıldı. 1873-cü ildə Naxçıvan və Ordubadın 58 məktəbində 1332 şagirdin təlim-tərbiyəsi ilə 73 nəfər müəllim məşğul olurdu [10]. Bu məktəblər vasitəsilə Naxçıvan və Ordubad qəzalarının qabaqcıl adamları dünya xalqlarının mədəniyyəti, ədəbiyyatı, tarixi ilə tanış olur, nəticədə ictimai-siyasi, fəlsəfi-estetik fikirlərin Azərbaycana yayılması üçün münasib şərait yaranırdı. O zaman mütərəqqi ictimai fikrin təsiri altında yetişən bir çox azərbaycanlı ictimai xadimlər, filosof və ədiblər milli mədəniyyətin sürətlə inkişaf edə bilməsi üçün sivil xalqlar ilə yaxınlığı mühüm şərt hesab edirdilər. Mirzə Fətəli Axundov göstərirdi ki, “xalqın mənəvi azadlığı, dini fanatizmdən xilas olması üçün ən doğru yollardan biri qabaqcıl xalqlarla yaxınlaşmaqdan, onların dili və ədəbiyyatını öyrənməkdən ibarətdir” [8, s. 8]. “Naxçıvan ədəbi mühitində canlanma başladığından 1838-ci ildə yerli şairlərin, maarifpərvər adamların təşəbbüsü ilə Ordubad şəhərində “Əncüməni-Şüəra” ədəbi məclisi yaradılır. Müəyyən fasilədən sonra 1863-cü ildə bu məclis yenidən fəaliyyətini davam etdirir və ətrafına görkəmli ziyalılardan Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Hacıağa Fəqir (1836-1886), Əhməd ağa Şəmi (1819-1881), Usta Zeynal Nəqqaş (1839-1904), Məşədi Həsən Dəbbağ, Hacı Hüseyn BİKƏS və başqalarını toplayır” [1, s. 160]. Məclisdə ədəbiyyata, maarifə dair söhbətlər aparılır, maarif və mədəniyyəti inkişaf etdirmək üçün yollar aranır.

Dünyəvi teatr yaranmamışdan min illər öncə Azərbaycanda xalq teatrının müxtəlif nümunələri yaranmışdır. Azərbaycanın adət-ənənələri, “Qodu-qodu”, “Kosa-kosa”, “Qaravəlli”, “Kosa gəlin”, “Tapdıq çoban”, “Maral oyunu”, “Kəndirbaz oyunu”, “Şəbih”, “Çütcü şumu”, “Yud”, “Sayaçı”, “Məsxərə”, “Lal oyunu”, “Lağlağı oyunu”, “Şəbədə oyunu”, “Qoç döyüşü”, “Kilim arası”, “Kukla oyunu”, “Kölgə oyunu” kimi xalq oyun tamaşalarının gözəl nümunələri xalqımızın tarixi qədər qədim və zəngindir. Vaxtilə toylarda, şənliklərdə, bayramlarda xalq oyun tamaşalarından daha çox istifadə edilmiş, hazırda da edilməkdədir. Dövrü üçün əxlaqi və tərbiyəvi əhəmiyyəti olan bu meydan tamaşaları Azərbaycan xalq teatrının çox-çox qədim bir tarixə malik olduğunu təsdiq edən dəlillərdir. Naxçıvanda da elm, incəsənət, ədəbiyyat sahələrində mütərəqqi ənənələr qədim zamanlardan mövcud olmuş, əsl teatr meydana gəlməmişdən çox-çox əvvəl Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində əhali arasında kütləvi əyləncələr, teatrlaşmış səhnəciklər göstərilirdi. Belə tamaşalar əsasən Bahar bayramı – Novruz şənliklərində Naxçıvan və Ordubad şəhərlərinin küçə və meydanlarında, böyük kəndlərin əksəriyyətində təşkil olunurdu. Belə tamaşalar adətən bir həftə, bəzən on gün davam edirdi. Adət üzrə tamaşanın gedişinə rəhbərlik etmək üçün xan seçilirdi. Xan hər təbəqədən ola bilərdi. O, küllü ixtiyar sahibi idi. Tamaşa zamanı seçilən şəxs xan libası geyir, keçi tükündən və yaxud pambıqdan saqqal və bıç qoyur, əksər hallarda üzünü kömürlə qrimləyərək taxtında əyləşir, hökm verir, özünü yaxşı aparmayanları ya cərimə edir, bəzi hallarda meydançadan qovurdu. Məzəli və şirin sözləri ilə camaatı əyləndirirdi. Buna baxmayaraq oyun tam sakit səviyyədə keçmirdi. Çünki əhali passiv tamaşaçı deyildi, iştirakçılar tamaşanın bütün gedişində fəal olurdular. Oyunbazla tamaşaçı arasında məhdudiyət yox idi. Oyunbaz tamaşaçılara sual verib, cavab tələb edirdi. Oyunun gedişi bu cavablardan çox asılı idi. Tamaşanın əsas qayəsini tamaşaçılar qabaqcadan bildikləri üçün oyunbazın suallarına arzu edilən cavabı verirdilər. Odur ki, tamaşa daha canlı bir şəkil alırdı. Oyunbazlar həvəskarlardan ibarət idi. Oyunbazların tamaşa vasitələri (dekorasiya) xurcun və geyimdən ibarət olurdu. Şübhəsiz ki, başqasının paltarını geymək oyunun ilk mayasını təşkil edirdi.

Tamaşalarda uşaqdan böyüyə cəmiyyətin bütün üzvləri iştirak edirdilər. Burada zurnaçı dəstələri, nağara və qavalçılar camaatı əyləndirirdi. “Musiqi sədaları altında kişilər dəstələrə bölünüb yallı gedir, Novruz bayramı günlərində kəndirbazlar müxtəlif oyunlar göstərir və onların növçələri (şagirdləri – Ə.Q.) isə təlxək libası geyinib müxtəlif hərəkətləri, məzəli şirin sözləri ilə tamaşaçıları valeh edirdilər. Bu tamaşalarda günün ən vacib məsələləri: ictimai-siyasi hadisələr də öz əksini tapırdı. Meydançalarda oyunbazların ağzından ən yeni xəbərləri eşitmək olurdu” [7, s. 31]. Şekspirin dediyi kimi, “Həqiqəti həmişə küçələrdə eşitmək olar, ancaq heç kəs ona fikir vermir” [8, s. 98-99]. Oyunbazlar ciddi bir hadisəyə öz meyxanalarında kinayəli yanaşır, bunu eşidən tamaşaçılar bu və ya başqa ictimai hadisələrə öz münasibətini aydınlaşdırmağa bilirdi. Buna görə də “ruhanilər” və hakimlər oyunbazlara qarşı daim mübarizə aparır, onların işini şeytan əməli hesab edirdilər. İstər xalq, istərsə də dini dramlar kütləvi şəkildə yayıldığı bir şəraitdə xalq öz milli adət-ənənələrinə sıx bağlı idi. Belə bir möhkəm bağlılıq tamaşaların gələcək inkişafına istiqamət verirdi. Xalq dramı isə həqiqi dramaturgiyanın ilk rüşeymlərini özündə bəsləyirdi. Bu rüşeymlərin böyüməsi, formalaşması üçün sadəcə yuxarıda göstərilən ictimai yüksəlişin başlanması zəruri idi. Azərbaycan xalqının fikri inkişaf tarixində belə bir mühüm dönüş məhz on doqquzuncu yüzillikdə başlandı. O da xalqımızın mənəvi tələbləri və bu tələbləri ifadə edən maarifçilik ideyaları idi. Bu da ədəbi-bədii fikrin formalaşmasından irəli gəlirdi. Görkəmli ədəbiyyatşünas Əli Sultanlı o dövrün ədəbi mühitini geniş şəkildə təhlil edərək yazırdı: “Azərbaycan maarifçiləri köhnə janrları yeni məzmununda davam etdirməklə bərabər, ictimai dönüşün tələbinə müvafiq olaraq xalqın öz həyatı ilə bağlı yeni janrların mədəni bir tərzdə təşəkkülünə təməl yaratmışdır” [9, s. 73-74].

Naxçıvanda teatr dövrünün ictimai-siyasi hadisələrin fonunda, həyatın obyektiv qanunauyğunluğu əsasında yaranmış, eləcə də ideya etibarlı ilə bir sənət ocağı kimi formalaşmışdır. Öz ideya mənbələrinə görə bu sənət məbədi həm dünyanın mütərəqqi teatr sənətindən, onların təcrübəsindən istifadə etsə də, zamanın ictimai-siyasi şəraitinə, fəvqünə uyğun inkişaf edir. Maarifpərvər ziyalılar göstərdikləri tamaşalarla tamaşaçıları gözəl əməllər uğrunda mübarizəyə çağırırdılar. Təqdirəlayiq cəhət bu idi ki, on doqquzuncu yüzilliyin sonu, iyirminci yüzilliyin əvvəllərində Naxçıvanın qabaqcıl, savadlı, tərəqqipərvər ziyalıları – Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Cəlil Məmmədquluzadə, Baxşəli ağa Şahtaxlı, Qurbanəli Şərifov, Mirzə Əliməmməd Xəlilov, Nəsrullah Şeyxov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Mirzə Məmməd Zamanbəyov, Sadıq Xəlilov, Ələsgər Şeyxov, Hüseyn Xəlilov, Məmməd Xəlilov, Mirzə Məmməd Hüseynov, Mirzə Sadıq Qulubəyov, Məmmədqulu bəy Kəngərli, Böyükxan Naxçıvanski, Fərəculla Şeyxov və başqaları teatr sənətinin yaranması və inkişafı ilə yanaşı yeni üsulda məktəblərin, kitabxanaların, digər maarif və mədəniyyət sahələrinin inkişafına, xalqın ümumi rifahının yüksəlməsinə xidmət etmiş, hərtərəfli mübarizə aparmışlar. Naxçıvanın qabaqcıl, dünyagörüşlü, savadlı, tərəqqipərvər nümayəndələrindən olan həmin şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti xalqın tərəqqisinə, müqəddəs əməllərə sərf edilmişdir. Onlar xalqın azadlığı üçün maarif və mədəniyyət ocaqlarının açılmasına çalışır, hər vaxtları öz ideyalarına sadıq qalırdılar. Həmin ziyalılar maarif və mədəniyyətin böyük təbliğat gücünə malik olduğunu bildiklərindən xalqın maariflənməsində, mədəni tərəqqisində, siyasi oyanışında teatrın təsir və təlqinedici gücünə böyük əhəmiyyət verirdilər. Bu sənəti ideya və məfkurə silahına çevirib cəmiyyətdəki çatışmazlıqlara qarşı çıxır, insanları yeni amallar uğrunda mübarizəyə səsləyirdilər.

Naxçıvanda maarifçi-mədəni mühitin dirçəlməsi öz növbəsində burada ədəbi mühitin də inkişafında mühüm rol oynayır, bir növ ona təkan verir. Hələ on doqquzuncu yüzilliyin

ortalarından etibarən fəaliyyət göstərməyə başlayan ədəbi məclislər ayrı-ayrı regionların ədəbi həyatında başlıca rol oynamağa başlayır. On doqquzuncu yüzilliyin 80-90-cı illərində Naxçıvanın ictimai-mədəni mühitində nəzərəçarpacaq dərəcədə dirçəliş hiss olunur. Belə ki, Naxçıvanda teatrın yaranması (1883), dünyəvi məktəblərin şəbəkəsinin genişlənməsi, xüsusən Naxçıvandakı məşhur “Tərbiyə” məktəbinin təşkili (1894), Rusiya və Şərqi Mətbuatı ilə əlaqələrin reallaşması, buradakı maarifçi ədəbi mühitin maarifçilik hərəkatı səviyyəsinə qalxmasına təkan verir. Naxçıvan şəhərində təşkil edilmiş “Ziyalılar məclisi”, “Müsəlman (Şiə) İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti” və “Darül-ülfan”da (“Ürfan evi”) toplaşan müəllim və həvəskar aktyorların, Ordubaddakı “Əncüməni-Şüəra” (“Şairlər yığıncağı”) məclislərinin ətrafında birləşən yaradıcı qüvvələrin birgə və kütləvi fəaliyyəti sayəsində milli mədəniyyət və ədəbi mühitin inkişafında yeni dalğa, qüvvətli bir hərəkat formalaşır.

Göstərilən dövrdə Naxçıvanda ədəbi-ictimai mühit və yaxud maarifçilik hərəkatı iki mərhələyə ayrılır. “On doqquzuncu yüzilliyin səksəninci illərini əhatə edən birinci dövr maarifçi ədəbi mühitin yaranması, təşkili dövrü kimi səciyyələnilir. Bu mərhələyə yazıçı-publisist Eynəli bəy Sultanov rəhbərlik edir. Müəllim Əliməmməd Xəlilov onun köməkçisi vəzifəsini yerinə yetirir. Cəlil Məmmədquluzadə həmin dövr ədəbi mühitinin yalnız fəal iştirakçısı olmuşdur. Regionda ilk məktəblərin açılması, ixtisaslı müəllim kadrların hazırlanması, Naxçıvan teatrının yaranması XIX əsrin səksəninci illər mərhələsinin nailiyyətidir” [4, s. 120-121]. Təqdirolunacaq hal idi ki, o dövrdə teatrı maarifçilik hərəkatından ayrı düşünmək, təsəvvür etmək mümkün deyildi. Həmin ziyalılar xalqı irəli aparmaq üçün məktəb, mətbuat və teatr kimi üç mühüm sahəyə arxalanırdılar. Teatrı millətin aynası, yaşayışını əks etdirən sənət olduğunu, onun tələqin gücünün artıq olduğunu, xalqın tez alışa biləcəyini, dövrü üçün qəzet, kitab və məktəbə nisbətən daha əhəmiyyətli təbliğat vasitəsi rolu oynayacağını bildikləri üçün teatr hərəkatında müəllimlər daha fəal iştirak edir, tamaşaların hazırlanmasına hər cür yardımlar edir, özləri də həmin tamaşalarda aktyorluq edirdilər. Oynanılan tamaşalarda cəhəlat, avamlıq, gerilik ön plana çəkilir, tamaşaçıları yenilik, xalqın maariflənməsi, mədəni inkişafı uğrunda mübarizəyə səfərbər edirdilər.

E.Sultanov və Cəlil Məmmədquluzadə Naxçıvan teatrının yaranmasında əsas simalardan olmuşlar. E.Sultanov və C.Məmmədquluzadə ilə yanaşı Əliməmməd Xəlilov (1862-1896), Mirzə Sadıq Qulubəyov (1823-?), Fərəculla Şeyxov, Nəsrulla Şeyxov (1863-1921), Məhəmməd Tağı Sidqi (1854-1903), Mirzə Cəlil Mirzəyev (Şürbi, 1874-1915), Mirzə Əhməd Musa oğlu Hüseynov, Ələkbər Məmmədhusəyn Xəlilov və başqaları Naxçıvan teatrının yaranmasında xüsusi fəallıq göstərirlər. Bunlarla yanaşı Qurbanəli Şərifzadə (1854-1914), Mirzə Sadıq Xəlilov (1864-1905), Cümşüd-Paşa Sultanov (1849-1902), Mirzə Əliqulu Novruzov, Məmmədqulu bəy Kəngərli (1854-1905), Bəhram xan, Kiçik xan, Böyükxan Naxçıvanski və digərləri də Naxçıvan teatr hərəkatında yaxından iştirak etmişlər. Böyükxan Naxçıvanski Cənubi Azərbaycanda da teatr hərəkatının yayılmasına müvəffəq olmuşdur. Böyükxanın səyi Cənubi Azərbaycanda teatr həvəskarlarının fəaliyyəti nəticəsində qüvvətli bir mədəni hərəkat səviyyəsinə yüksəlmişdir [2, s. 625].

Faktlardan aydın görünür ki, Naxçıvanda milli dünyəvi teatr yaratmaq uğrunda “Naxçıvan (Şiə) Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti” üzvləri ciddi səylər göstərirlər. Bu tarixi hadisə Yaxın Şərqdə olan ilk peşəkar dünyəvi Azərbaycan teatrının yaradılmasının 10 illiyinə təsadüf edir. Bu tarixi sübut edən mənbəyə nəzər yetirək. Belə ki, o dövrdə Naxçıvanda fəaliyyət göstərən “Naxçıvan (Şiə) Müsəlman İncəsənəti və Dram Cəmiyyəti”nin nümayəndələri M.F.Axundovun “Müsyö-Jordan və Dərviş Məstəli şah” əsərini tamaşaya hazırlamış

və İrəvana, xalq məktəbləri inspektoru U.V.Lovalnikova aşağıdakı məzmununda teleqram göndərmişlər: “Naxçıvan müsəlman (Şiə) dram sənəti həvəskarları tərəfindən may ayında acların xeyrinə, 1848-ci ildə nəşr edilmiş “Çadust” kitabından teatr tamaşası göstərməyə icazə vermək haqqında səadətli qubernator yanında vəsatət etməniniz rica olunur” [11, v. 1]. 1883-cü ilin may ayında Hacı Nəcəf Zeynalovun evində M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyası göstərilir.

Göründüyü kimi Azərbaycan teatr salnaməsinə parlaq səhifələr yazan Naxçıvan Dövlət Milli Dram Teatrı zəngin sənət ənənələrinə malikdir. Naxçıvanda peşəkar teatrın yaranması maarifçi düşüncədən, xalqımızın mədəniyyətini inkişafın yeni mərhələsinə qaldırmaq zərurətindən irəli gəlmişdir. Bu qədim sənət ocağı fəaliyyəti boyu maarifçilik düşüncəsinin daha da geniş dairədə yayılmasına çalışmış, xalqın mədəni intibahı, milli oyanışı və gənclərin milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq ruhunda tərbiyəsi işinə layiqli töhfələr vermişdir.

Məlum həqiqətdir ki, XIX yüzilliyin II yarısından başlayaraq bütövlükdə Azərbaycan mühitində maarifçilik hərəkatı geniş inkişaf yoluna qədəm qoymuş, ədəbiyyat, incəsənət və mədəniyyət sahələrində köklü forma və məzmun dəyişikliyi baş vermişdir. Təsadüfi deyildir ki, Naxçıvan teatrının təşəkkülündə və inkişafında Azərbaycan ziyalı nəslinin böyük korifeyləri – Cəlil Məmmədquluzadə, Hüseyn Cavid, Bəhrüz Kəngərli, Məhəmməd Tağı Sidqi, Eynəli bəy Sultanov, Qurbanəli bəy Şərifov, Əliqulu Qəmküsar, Rza Təhmasib, Zülfüqar Hacıbəyov, Hüseyn Ərəblinski, Mirzə Ağa Əliyev, Mərziyyə Davudova, Sidqi Ruhulla, Abbas Mirzə Şərifzadə, Hüseynqulu Sarabski, İsmayıl Hidayətzadə, Kazım Ziya və başqaları Naxçıvan teatrı ilə sıx yaradıcılıq əlaqələri saxlamış, yerli aktyorlarla birlikdə tamaşalar hazırlamış, teatrın püxtələşməsində və peşəkarlıq səviyyəsinin yüksəlməsində mühüm rol oynamışdır. Bütün bunların nəticəsində Naxçıvan teatrı əsl sənət məbədi və yaradıcılıq mərkəzi kimi formalaşmış inkişaf etmiş, Azərbaycan teatrına görkəmli dramaturq, rejissor, aktyor, rəssam və teatr təşkilatçıları bəxş etməklə, xalqımızın mədəni həyatında mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə. II c., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşri, 1960, 906 s.
2. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, 736 s.
3. Cəfərov C. Azərbaycan teatrı. Bakı: Azərnəşr, 1974, 316 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Bakı: Azərnəşr, 1997, 682 s.
5. Xudiyev N. Zamanın axarı ilə. Bakı: Azərnəşr, 2004, 469 s.
6. Kərimov R. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən: vokal ifaçılıq sənəti. Bakı: Azərnəşr, 2006, 112 s.
7. Qəhrəmanov Ə. Naxçıvan teatrı intibah yollarında (1883-1920). Bakı: MBM, 2008, 158 s.
8. Sultanlı Ə. Xalq dramları, onun quruluşu və xüsusiyyətləri. Bakı: Azərnəşr 1946, 461 s.
9. Sultanlı Ə. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafı tarixindən. Bakı: Azərnəşr, 1964, 303 s.
10. “Kafqaz” qəz., 1874, № 83.
11. Naxçıvan MR MDA: F. S.-26, siy. 1, iş 204/212, v. 1.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliqehreman@yahoo.com

Ali Gahramanov

**A NEW VIEW ON THE DEVELOPMENT OF THE LITERARY-CULTURAL
AND THEATER MILIEU IN NAKHCHIVAN**

In the article, the serious changes that took place in the economic-political and literary-cultural life of Nakhchivan, an integral part of Azerbaijan, in the 18th-19th centuries were discussed. Among other things, the development of the literary and cultural environment, various fields of art – music, architecture, and the creation of the theater were discussed. Also, the ways of development of Nakhchivan music art were traced, the activities of famous mugham masters Sattar and Jafar were reflected in the article. At the same time, Molla Ismayil, Alish Khoshkeshinli, Karbalayi Bakhshali, among the local singers who are familiar with the intricacies of mugham art, were evaluated for their services in the development of mugham art, and detailed information was given about the formation of mugham trios. At the same time, the article emphasized the presence of medieval historians, geographers, scholars and travelers in this land, which produced great thinkers, famous scientists, poets, and statesmen, and the rich memories they wrote about Nakhchivan. The article was prepared with reference to archival documents and periodical press materials, and new scientific results have been obtained.

Keywords: Nakhchivan, literary and cultural milieu, art, music, architecture, theater.

Али Гахраманов

**НОВЫЙ ВЗГЛЯД НА РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНОЙ
И ТЕАТРАЛЬНОЙ СРЕДЫ В НАХЧЫВАНЕ**

В статье рассмотрены серьезные изменения, произошедшие в хозяйственно-политической и литературно-культурной жизни Нахчывана, составной части Азербайджана, в XVIII-XIX веках. Среди прочего обсуждались вопросы развития литературно-культурной среды, различных областей искусства – музыки, архитектуры, создания театра. Также в статье прослежены пути развития музыкального искусства Нахчывана, отражена деятельность известных мастеров мугама Саттара и Джафара. При этом Молла Исмаил, Алиш Хошкешинли, Кербалаи Бахшалы из числа местных певцов, знакомых с тонкостями искусства мугама, были оценены за заслуги в развитии искусства мугама, дана подробная информация о становлении мугамного искусства этого трио. В то же время в статье подчеркивалось присутствие на этой земле средневековых историков, географов, ученых и путешественников, которые дали великих мыслителей, известных ученых, поэтов и государственных деятелей, и богатые воспоминания, которые они написали о Нахчыване. Статья подготовлена со ссылкой на архивные документы и материалы периодической печати, получены новые научные результаты.

Ключевые слова: Нахчыван, литературно-культурная среда, искусство, музыка, архитектура, театр.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 23.01.2023

Son variant 16.02.2023

UOT 745/749

MAHIR XƏLİLOV, MİRSƏLİM EMİNOV

XX ƏSR TƏKƏLDUZ VƏ SAYMA TİKMƏLƏRİ (Naxçıvan Muxtar Respublikası materialları əsasında)

Dekorativ-tətbiqi sənətin qədim növlərindən biri də bədii tikmə sənətidir. Tikmə sənətinin inkişaf etdiyi şəhərlər sırasında olan Naxçıvanda bədii tikmənin nümunələri XV-XVI əsrə aiddir. Bir neçə üsulla icra olunan bədii tikmənin XX əsrdə Naxçıvanda geyimlər, məişət əşyaları, parçalar daha çox təkəlduz və sayma üsulları ilə bəzədilirdi. Bu zaman isə xalqımızın qədim naxışlar istifadə olunurdu. Sayma və təkəlduz üsullarının mənası bəzi tədqiqatçılar tərəfindən səhv izah edilmişdir. Məqalədə hər iki üsulunun düzgün izahı yenidən diqqətə çatdırılmış, daha çox işlədilən naxışlar qeyd edilmişdir.

Açar sözlər: bədii tikmə, təkəlduz, sayma, Naxçıvan.

Azərbaycan xalqının rəngarəngliyi ilə seçilən qədim bədii tikmə sənəti toxuculuqla əlaqədar sənətdir. Bu səbəbdən də tikmə sənətinin yaşını toxuculuğa yaxın hesab edə bilərik. Bədii tikmə sənəti əsasən yun, ipək, pambıq, kətan, boyaq bitkiləri və s. ilə zəngin yerlərdə inkişaf etmişdir. Azərbaycanın qədim diyarı olan Naxçıvanın zəngin təbiəti də bu sənətin inkişafına şərait yaratmışdır. Hələ eramızdan əvvəl bu diyarın sakinləri toxuculuq, xalçaçılıq sənəti ilə məşğul olmuşdur. Tarixin müəyyən dövrlərində isə Naxçıvan şəhəri sənətkarlıq mərkəzi olmuş, sənət ustaları, parçaları, xalçaları, tikmələri ilə dünyada şöhrət qazanmışdır. Bu gün Naxçıvanın orijinal bədii tikmə nümunələri muxtar respublikanın muzeyləri ilə yanaşı, Azərbaycanın hətta Rusiyanın muzeylərində saxlanılmaqdadır. Orta əsrlərdə yəni, Səfəvilər dövründə sənətkarlığın, mədəniyyətin inkişafı ilə fərqlənir. Yazılı mənbələrdə Azərbaycanın sənətkarlıq mərkəzi olan şəhərləri sırasında Naxçıvan şəhərinin də adı göstərilir [1, s. 471].

Xalqımız ta qədimdən öz geyiminə, eləcə də məişətdə istifadə etdiyi bir çox əşyanın gözəl görünməsinə əhəmiyyət vermişdir. Paltarların, məişət əşyalarının – pərdə, örtük, süfrə, balıq, mütəkkə və s. üzərində işlənmiş bəzəklər xalq sənətinin növü sayılan tikmə üsulu ilə icra olunmuşdur. Bu qədim sənətdə naxışlar geyimə, əşyaya təkəlduz, güləbətın, muncuqlu, pilək, xanduz (sayma), örtmə, oturma (applikasiya) üsulları tətbiq edilir. İşlədilən materiallar yun, ipək, keçə, rəngli sap, muncuq, əlvan metal, parça və s.-dir

XX əsrdə Naxçıvanda bədii tikmənin təkəlduz və sayma üsulları daha çox sevilərək tətbiq edilirdi. Təkəlduz parçalara iki cür – birincisi naxışın yalnız kənar xətti, ikincisində isə naxışın bütün səthi işlənərək tətbiq edilirdi. Bəzən təkəlduzda iynədən də istifadə edirlər. Təkəlduz tikmədə iki sadə aləd – qasnaq və qarmaqdan istifadə olunur. Parça əvvəlcə qasnaqda tarım edilir, daha sonra tabaşır, karandaş, qələm vasitəsi ilə naxış, təsvir çəkilir. Təkəlduzu Naxçıvanda və bəzi şəhərlərdə (Təbriz, Ərdəbil) “qullabi” yaxud “qullabduz” adlandırırlar. Bu ada Aşıq Şəmkinin şərtlərindən birində rast gəlirik.

Düxtərin gül sifəti,
İrəngi lələ qırmızı.
Tikilib qullabi,
Sərində şanı qırmızı [8, s. 93].

Təkəlduzla pərdə, puştu üzü, süfrə, iynədan, qələmdan, saatqabı, daraqqabı və s. bəzədilməsində işlədilir. Təkəlduz sözünün mənasını isə bəzi tədqiqatçılar “tək əllə düz” kimi izah etmişlər. Lakin, bu doğru deyil. “Təkəlduz, palanduz (palan tikən), çuvalduz (çuval tikən),

güləhdüz (papaq tikən) və s. sözlərində “düz” şəkilçi, peşə bildirən söz kimi işlənir. “Düz” sözü farsca “tikmək” deməkdir” [7, s. 92]. Bizdə haqlı olaraq bununla razılaşıırıq, çünki AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunun Əlyazmaların Toplanması şöbəsinin müdiri Fəxrəddin Elyazovda söyləyir ki, “düz” sözü farscadan tərcümədə “tikmək” felinin əmr forması olub “tik” mənasını verir. Tədqiqatçı təkəldüz sözünün əslində “təkəldüz” olduğunu da yazır. Əlavədən qeyd edək ki, 1970-ci ildə çap olunmuş kitabda tikmənin bu növü “təkəldüz” kimi qeyd edilmişdir [2, s. 8].

XX əsrə aid bir neçə təkəldüz nümunəsinə nəzər yetirək. Onlardan biri Şərur rayonu Çomaxtur kəndinin sakini Nəcəfova Telli nənədir. Telli nənə gənclik illərindən toxuculuq sənətini öyrənərək tikmənin xanduz və təkəldüz üsulları ilə dekorativ xarakterli, nəbati və heyvan təsvirli, əlvan rəngli tikmələr ərsəyə gətirmişdir. Telli nənə daha çox sayma (xanduz) üsulunda işləsə də onun ağ bez üzərində təkəldüz üsulu ilə işlədiyi gül (lalə) təsvirli tikməsi də vardır.

Təkəldüz tikmə hazırlayan digər tikməçi Naxçıvan şəhər sakini Məmmədli Suqra nənədir. Suqra nənə bu günə kimi bir neçə xalça, corab, köynək, papaq və s. şeylər toxumuşdur. Bu sənətə o da gənc yaşlarından başlayaraq son illərə kimi məşğul olmuşdur [4]. Bu günə kimi Suqra nənə bir çox tikmə hazırlasa da onlardan biri qalır. Tikmənin təsviri gül və bu daqlardan yaradılmış nəbati naxışlı kompozisiyadır. Təkəldüz tikmə ilə doğma diyarımızın hər bir kəndində məşğul olunmuş, gözoşayan nümunələr hazırlanmışdır. Ordubad rayonu Bist kəndinin sakini Tahirova Sənubər nənə də təkəldüz tikmə ilə məşğul olmuşdur. Onun gül təsvirli tikmələri də ağ parça üzərində işlənmişdir. Bu tikmələrdən birində gül təsvirinin yalnız kontur xətləri tikilib və tikmənin bəzi yerlərində aradakı boşluq kəsilmişdir. Buna bənzər tikmənin biri də Kamil Əliyev adına Naxçıvan Xalça Muzeyində sərgilənməkdədir. Ağ bezin üzərinə yarpaq və çiçək təsvirləri işlənib. Bu tikmədə də çiçək təsvirinin boşluqları kəsilmişdir. Xalq sənətinin digər sahələrində olduğu kimi təkəldüz tikmələrin bədii xüsusiyyəti və dekorativ həlli də əsas etibarlı ilə formanın məzmunla vəhdətindən yaranır. Belə ki, hər bir əşya öz məişət funksiyasına görə naxış tələb edirdi ki, özlüyündə əşyanın bədii surətinin yaratmış olurdu. Təkəldüz tikmələrə tətbiq olunan naxışlar müxtəlif bitki motivlərinin xalq ustaları tərəfindən yaradıcılıq yolu ilə işlənib dəyişdirilmiş formalardır. Naxçıvan təbiətinin rəngarəngliyinə məxsus bitki motivləri qızılgül, lalə, bənövşə və s. müxtəlif quruluşlu yarpaqlar dekorativ səpkidə işlənirdi. Xalq ustaları bəzən əsərlərinin təsir gücünü artırmaq üçün motivləri qeyri-müəyyən formada yaxud çox stilizə edilmiş tərzdə verməyə cəhd edirdilər. Bu hal digər sənətkarlıq sahələrində də müşahidə olunurdu.

İ.Şopen yazır ki, buradakı (Naxçıvan şəhəri) sənətkarların əksəriyyətini toxucular təşkil edir, hər ailənin öz dəzgahı vardır ki, bu dəzgahlarda qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar [6, s. 54]. Bu məlumat toxuculuq, parça istehsalı ilə bağlı olan tikmə sənətinin XX əsrdə vəziyyəti haqqında təsəvvürümüzü daha da dolğunlaşdırır. XX əsrə kimi məişətimizdə geniş yer tutan müxtəlif naxışlı və rəngli tikmələrin Azərbaycanda sənətkarlıqda şöhrət qazanmış Təbriz, Naxçıvan, Bakı, Şamaxı, Gəncə, Şəki və Şuşa şəhərlərində istehsal olunduğu qeyd edilir. XIX əsrdə isə tikmə iki cür istehsal olunurdu: ev şəraitində və kустar sənayedə [7, s. 3]. Tikməçi nənələrimiz isə söyləyir ki, tikmə ilə XX əsrin ikinci yarısında Naxçıvanda ev şəraitində məşğul olunurdu. Akademik Rasim Əfəndi XIX əsrin sonunda Azərbaycanda kустar sənayenin tənəzzülə meyl etdiyini qeyd edir. Bunun əsas səbəbini Rusiyadan gətirilən ucuz sənaye məhsullarında və çarizmin emaledici sənayenin qəsdən ləngitmək siyasətində olduğunu bildirir [5, s. 122].

Tanınmış şair, yazıçı və rəssamlar da tikmə sənəti ilə məşğul olmuşlar. X.B.Natəvanı, Həsən bəy Zərdabini və b. nümunə göstərə bilərik.

Bədii tikmənin **sayma** (xanduz) üsulu texniki icrasının çarpaz formasında olması ilə digər üsullardan fərqlənir. Naxçıvanda bu tikmənin ilk nümunəsinə Xaraba Gilanda aparılmış tədqiqatlar zamanı rast gəlinmişdir. XV-XVI əsrə aid olunan tikmə nümunələri əsrlər əvvəldən bu diyarda sayma tikmə ilə məşğul olduğunu sübut edir [7, s. 112]. Buradan əldə olunmuş geyimlərin bir neçəsi örtmə, güləbətın növü ilə çoxusu isə sayma tikmə ilə bəzədilib. Bu ağ kətandan tikilmiş qadın dizliklərində müşahidə olunur və əsasən qara, qırmızı saplarla yüksək sənətkarlıqla toxunulmuşdur. Bu üsul ilə tikmələr Orta Asiya və Volqa boyu xalqların tikmə sənətində də geniş işlədilir. Onlar bu tikmə ilə süfrə, dəsmal və dizliyin bəzədilməsində çox istifadə edirlər [7, s. 113, 115]. XX əsrdə Naxçıvanda nənələrimiz, analarımız əşyalara, parçaya daha çox sayma üsulu ilə naxış işləyirdilər.

Bu üsulun da adı ilə bağlı qeyd etmək istəyirəm ki, müxtəlif saytlarda tikmənin adı düzgün göstərilməmişdir. Belə ki, sayma üsulu “bolqar xaçı” adı ilə verilmişdir. Bu tikmə Azərbaycanın cənub bölgəsində xanduz adlanır. Cənub rayonlarında süfrəyə isə “xan” deyilir və süfrə örtükləri bu üsul ilə bəzədilir [7, s. 112]. Sayma üsulunda təsvirlər çox kiçik kvadratlara bölünür və daha sonra həmin kvadratlar sapla çarpaz şəkildə yaxud ulduz formalı tikilir. Yaradılmış təsvirin kontur xətti də pilləli olduğundan tikmənin təsvirlərində şərtlik özünü göstərir. Bu üsulla əsasən stol, şkaft örtüyünün, balınc üzlüyü bəzədilir. Sayma tikmənin bir nümunəsi bu gün Naxçıvan şəhərindəki Milli Dəyər Muzeyində sərgilənməkdədir. Balıncın üzərini mərkəzində qırmızı rəngli ulduz, ətrafında isə sarı konturlu mavi rəngli səkkiz bucaqlıdan yaradılmış həndəsi naxışlı kompozisiya bəzəməkdədir. Tikmələrin müəyyən hissəsi məişətdə praktik əhəmiyyət daşısa da müəyyən hissəsi də dekor məqsədli tikilmişdir. Şərur rayon Yuxarı Yaycı kənd sakini Afərim (Hüseynova) nənə gənclik illərindən bəri tikmə, toxuculuq sənəti ilə məşğul olur [3]. Onun dekorativ xarakterli kiçik balıncı və qaranquş təsvirli tikməsi çarpaz tikmənin gözəl nümunələrindən biridir. Afərim nənənin açıq səmada meşədən axan çay fonlu səhnədə məftil üzərinə qonmuş iki qaranquş kompozisiyalı tikməsi rəngləri və ilmələrinin sıxlığı ilə diqqət çəkir. Qaranquşun qoşa olması kompozisiyanın məhəbbəti ifadə etdiyini söyləyə bilərik. Xalçalarımızda olduğu kimi tikmə sənətində toxucular daim məhəbbəti, sevgini, qədim adət ənənələrimizi, milli dəyərlərimizi tərənnüm etmişlər. Yuxarıda qeyd etdiyimiz Telli nənənin tikmələrinin zoomorf təsvirləri xalqımızın qədim inamlarının yaddaşlarda yaşayan təsvirləridir. Nümunə kimi türk xalqlarının ehtiram bəslədikləri tovuz quşunu çiçək açmış qızılgül budağının üzərində geriye baxan tikməsinə (şəkil 1) və ağ bez parça üzərində şərti rənglənmiş xoruz və onun qarşısında həyat ağacı işlənmiş tikməsinə göstərə bilərik. Telli nənənin digər sayma tikməsi nəbati naxışlı kompozisiyasıdır. Dördbucaqlı tikmənin mərkəzində romba bənzər göl, künclərdə böyük və ara sahədə isə kiçik ölçülü gül təsvirləri var. Telli nənənin açıq və tünd yaşıl rəngli göl və gül təsvirini tünd qəhvəyi rəngli yerlikdə işləməsi ilə tikmənin xoşagəlimliyini əldə etdiyini söyləyə bilərik. Naxçıvan şəhərindəki Kamil Əliyev adına Xalça Muzeyində sayma tikməli nümunələr də sərgilənməkdədir. Xanduz tikmə üzlüyü olan üç balıncdan ikisi nəbati biri isə həndəsi naxışlıdır. Nəbati naxışlı tikmənin bir mərkəzində qoç buynuzuna bənzər dörd qarmaq təsvir edilib. Tikməyə kənardan baxıldığı zaman gül təəssüratını bağışlayır. Bu təsvir isə sarı, yaşıl, mavi rəngli islimi naxışı ilə haşiyələnib. Qırmızı, sarı, yaşıl rəngli qoç buynuzlarını tikməçi ağ fonda xüsusi bir cazibə-darlıqla işləyib. İncəsənətimiz qədim naxışı olan qoç buynuzu XX əsr tikmələrində unudulmamışdır. Digər nəbati naxışlı balıncın üzərində böyük ölçülü açıq bənövşəyi rəngli gül

təsviri var. Həndəsi naxışlı tikmənin isə mərkəzində səkkiz guşəli ulduz olan həndəsi naxış işlənmişdir. Lakin tikməçi burada yaşıl, mavi, ağ, bənövşəyi rənglərdən uğurlu rəng ahəngi yarada bilməmişdir. Sayma üsulu Orta Asiya və Volqaboyu xalqların tikmə sənətində də çox geniş yer tutmuşdur. Maraqlıdır ki, bu xalqların bəziləri xanduz yaxud sayma tikməyə “sana-ma” deyirlər. Onlar da bu tikmə ilə süfrə, dəsmal məmulatlarını və ayrıca dizliyin balaq hissəsini bəzəyirlər. Azərbaycanın cənub rayonlarında da süfrə məmulatlarının xanduz tikmə ilə bəzədilməsi geniş yayılmışdır [7, s. 115].

Qeyd edək ki, xalq sənətinin elə növləri var ki, orda hazırlanan sənət nümunələrinin üzərinə sənətkar adı və hazırlanma tarixi işlənmişdir, nəticədə əsər naməlum olaraq qalır. Belə sənətlərdən biri də bədii tikmə sənətidir. Tikmənin tarixi yalnız texniki üsulu, rəngi, naxışı və tikmənin vəziyyəti əsasında müəyyən edilir. Tikmələrdə sənətkarın adına çox az halda təsadüf edilir.

Qədim zamanlardan bəri xalqımız estetik zövqünün formalaşmasında rol oynayan tikmə sənəti XX əsrdə də geyimlərin, parçaların estetik görünüşünə xidmət etmişdir. Bu zaman isə əsrlərdən bəri gələn naxışlardan, təsvirlərdən istifadə edilsə də əsasən dekorativ əhəmiyyət kəsb edir. Praktik əhəmiyyəti, asan olması və tələbata əsasən təkəlduz və sayma tikmələr parçalara daha çox tətbiq edilirdi. Günümüzdə isə zəif olsa da bədii tikmə sənəti davam etdirilməkdədir. Milli mədəniyyətimizin qorunması və yaşadılması üçün bədii tikmənin davam etdirilməsi əhəmiyyətlidir.

Şəkil 1.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. II c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan tikmələri. Bakı: Искusstvo, 1971.
3. Eminov M. Xalçaçı nənəmiz: Afərim nənə. “Şərurun səsi” qəz., 2021, 27 aprel.
4. Eminov M. Mənim xalçaçı nənəm. “Nuh Yurdu” qəz., 2021, 06 mart.
5. Əfəndi R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 272 s.
6. Əliyev F., Əliyev M. Naxçıvan xanlığı. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 120 s.
7. Əliyeva G. Azərbaycanın bədii parça və tikmələri (XIX-XX əsrlər). Bakı: Elm, 1990, 188 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: mahirhalilov60@gamil.com
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: m.selimeminov@mail.ru

Mahir Khalilov, Mirsalim Eminov

**TEKELDUZ AND SAYMA AS EMBROIDERIES OF THE 20th CENTURY
(Based on materials of the Nakhchivan Autonomous Republic)**

One of the ancient types of arts and crafts is artistic embroidery. Samples of artistic embroidery in Nakhchivan, which is one of the cities where the art of embroidery developed, date back to the 15th-16th centuries. In the 20th century in Nakhchivan, clothes, household items and fabrics were mainly decorated with embroidery methods called taqalduz and saima. At that time, ancient patterns of our people were used. Some researchers misinterpreted the meaning of the names of Saima and Takalduz. The article again draws attention to the correct explanation of both methods and mentions the most commonly used patterns.

Keywords: *artistic stitch, chain, counting, Nakhchivan.*

Махир Халилов, Мирсалим Эминов

**ТАКАЛДУЗ И САЙМА – ВЫШИВКИ XX ВЕКА
(по материалам Нахчыванской Автономной Республики)**

Одним из древних видов декоративно-прикладного искусства является художественная вышивка. Образцы художественной вышивки в Нахчыване, являющемся одним из городов, где развивалось искусство вышивки, относятся к XV-XVI векам. В 20 веке в Нахчыване одежду, предметы быта и ткани в основном украшали способами вышивки под названием такалдуз и сайма. В то время использовались старинные узоры нашего народа. Некоторыми исследователями неверно истолковывалось значение названий сайма и такалдуз. В статье вновь обращается внимание на правильное объяснение обоих методов и упоминаются наиболее часто используемые шаблоны.

Ключевые слова: *художественная вышивка, такалдуз, сайма, Нахчыван.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 14.02.2023

Son variant 03.03.2023

UOT 792.03

GÜLXARƏ ƏHMƏDOVA

AZƏRBAYCANDA QAÇQIN TEATRLARI

Azərbaycan xalqı hər daim teatrların fəaliyyətinin qorunub saxlanması, inkişaf etdirilməsi yolunda ciddi əmək sərf edib. Həmçinin bu qaçqın və məcburi köçkün teatrlarının fəaliyyətinə də aiddir. Bu teatrların fəaliyyətinin qorunması xüsusilə çətin mərhələləri keçib günümüzdə gəlib çatıb. Bilindiyi kimi, 90-cı illərdə Azərbaycanın əraziləri Ermənistan tərəfindən işğal edildikdən sonra həmin ərazilərdə yerləşən teatrlar da Bakıya köçürüldü. Beləliklə, həmin illərdə 1 qaçqın, 3 məcburi köçkün teatrları paytaxtda qərar tutdu.

Bunlar İrəvan, Şuşa, Ağdam və Füzuli Dövlət Dram teatrlarıdır. Bu teatrlardan bəziləri Bakıda özfəaliyyətlərinə davam etsələr də, bəzi teatrlar müəyyən səbəblərə görə repertuarlarına yeni əsərlər daxil edə bilmədilər. Bu əsasən onların yeni şəhərə uyğunlaşmalarında yaranan problemlərlə yanaşı, eyni zamanda aktyor-heyət probleminə görə yaranırdı.

Ancaq bununla yanaşı bu teatrlar içərisində bir çoxu çətin də olsa zamanın tələbi tendensiyası ilə ayaqlaşırdı.

Teatrların yaranması mədəniyyətin formalaşmasında geniş rol oynadığı kimi, eyni zamanda ictimai fikrin inkişafına da səbəb olur. Bu kontekstdə bütün dünya xalqlarının tarixində teatrın xüsusi rolu olub. Ölkələrə liderlik edənlər ilk növbədə teatrın formalaşması istiqamətində əhəmiyyətli tədbirlər görmüş, ziyalılar bu sahənin inkişafında əsaslı rol oynamışlar.

Açar sözlər: teatr, qaçqın, müstəqillik, repertuar, tarix, incəsənət.

Ağır siyasi proseslərin nəticəsində fəaliyyət sistemi köklü dəyişən teatrlar var olmaq uğrunda gərgin mübarizə aparmışlar, belə teatrlardan biri olan, İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrları milli səhnə sənətimizin tarixi salnaməsində xüsusi yer tutur.

İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının kollektivi Bakıda Akademik Milli Dram Teatrının nəzdində teatr-studiya kimi fəaliyyətini davam edir, sonra Abşeron mədəniyyət sarayında yerləşdirilmişdir. 1995-ci ildə teatra yenidən dövlət statusu verilmişdir. Qaçqınlıq şəraitində yaradıcılıq fəaliyyətini davam etdirən Cəfər Cəbbarlı adına İrəvan Dövlət Azərbaycan Dram Teatrının 125 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 30 avqust 2006-cı il tarixli sərəncam imzalamışdır. Prezidentin 16 oktyabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə teatrın əməkdaşları Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafındakı xidmətlərinə görə “Azərbaycan Respublikasının xalq artisti”, “Azərbaycan Respublikasının əməkdar artisti” və “Azərbaycan Respublikasının Əməkdar mədəniyyət işçisi” fəxri adları ilə təltif olunmuşdur.

Qeyd edək ki, İrəvanda yaradılan bu teatr Azərbaycan dilli ilk teatr kimi tarixdə son dərəcə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. 1882-ci ildən yaranan teatr ilə bağlı tədqiqatçı İsrəfil Məmmədovun araşdırmalarında geniş şəkildə bəhs olunub. Alim qeyd edir ki, “İrəvanda Azərbaycan teatrının tarixi ən azı 1880-81-ci illərdən başlayır. İrəvanda çıxan “Psak” (“Çələng”) qəzeti 1882-ci il 10 aprel, 7-ci sayında “Fars teatrları” adlı geniş rəy dərc edib. Məqalədə yazılır ki, kasıb tələbələrə xeyriyyə məqsədilə İrəvan türklərindən ibarət teatr həvəskarları Vasaq Mədətov Nəzminin “Tamaşkarlıq düşmən qazanır” tamaşasını 1881-ci ilin ikinci yarısında birinci dəfə, 1882-ci il aprelin 2-də ikinci dəfə oynamışlar” [1, s. 227].

İrəvan hər zaman sənətin inkişafına töhfə vermişdir. Burada teatr tamaşalarına böyük maraq yaranmış, xüsusilə İrəvan ziyalıları teatrın inkişafında böyük rol oynamışlar. “İrəvans-

kilər, Pənah xan Makinski, Qazıyevlər və başqalarının maddi-mənəvi dəstəyi ilə bu sahəyə meyl göstərənlərin sayı artır. Səhnədə 1890-cı ildən rejissor və aktyorluq edən, aparıcılığı ilə əlaqədar olaraq istedadı ilə başqalarından fərqlənən Yunis Nuri ilk dəfə 1897-ci ildə səhnəyə çıxaraq teatrın canlanmasını, göstərilən tamaşaların il ərzində əvvəlkilərlə müqayisədə sayının daha çox olmasına müvəffəq olur. Dini xurafatın, nadanlığın, fitnəkarlığın mövcud olduğu bir şəraitdə İrəvan ziyalıları, xüsusən də Pənah xan Makinski səhnədə oynayanları gözlənilən hər cür təhlükədən qorumaq üçün tamaşaların oynanılmasını öz sarayında təşkil edir” [1, s. 229].

Digər teatr Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrıdır. Teatrın yaradıcı kollektivi Ağdam şəhərinin ermənilər tərəfindən işğalı və məhvi nəticəsində iş yerlərini tez-tez dəyişmək məcburiyyətində qalır.

1923-cü ildə Dram Teatrı statusu alan Ağdam Teatrı Ermənistanın Qarabağa işğalçı hücumu sonrası Ağdamın Quzanlı qəsəbəsinə köçürülmüşdür. 27 ildir Quzanlı qəsəbəsində fəaliyyət göstərən teatr bir-birindən maraqlı səhnə əsərləri ilə Ağdam sakinlərinin zövqünü oxşamağa davam edir.

1970-1980-ci illərin Ağdam Dövlət Dram Teatrı çox məhsuldar çalışır, bu illər ərzində teatr öz heyətinə gəncləri cəlb edir. Əməkdar artistlər Murad və Qaflan Muradov qardaşları, Narınc Məlikova, Heydər Şəmsizadə, Qurban Mirzəyev, Əməkdar Mədəniyyət İşçisi Məmməd Əmirov, sonrakı dövrlərdə Xalq artistləri Svetlana Hakimova, Fatma Mahmudova, Əməkdar artistlər Simuzər Namazova, Tofiq Qarayev, Cəmilə Məmmədzadə, Aidə Qasımova və başqaları əvəzənilməz obrazları ilə böyük iz qoyublar.

Ağdamda ilk teatr 1902-ci ildə yerli ziyalıların və Ə. Haqverdiyevin köməkliyi, dəstəyi ilə yaradılmışdır. Burada açılış zamanı 1904-cü ildə M.F. Axundovun “Sərgüzəşti-vəzir-xani-Lənkəran” və Ə. Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” pyesləri səhnələnmişdir. Uzun illər ictimai əsaslarla fəaliyyət göstərmişdir. 1968-ci ildə isə Nazirlər Kabinetinin müvafiq fərmanı ilə artıq Ə. Haqverdiyev adına Ağdam Dövlət Dram Teatrı olaraq fəaliyyətə başlamış, 1969-cu il martın 26-sı və 27-də İ. Əfəndiyevin “Sən həmişə mənimləsən və ya Boy çiçəyi”, B. Vahabzadənin “Vidən” pyeslərinin tamaşası ilə Dövlət Dram teatrı kimi fəaliyyətini davam etdirmişdir. 1994-cü ildən 2014-cü ilə qədər Teatrın baş rejissoru Elxan Mikayılov, 2014-2017-ci illərdə isə Sərvər Əliyev olmuşdur. 2017-ci ildə respublikanın əməkdar artisti Novruz Cəfərov teatrın baş rejissoru təyin edilmişdir.

1938-ci ilin fevral ayında Şuşa Dövlət Kolxoz və Sovxoz Teatrı yaradılmış, 1943-cü ildə kollektivin adı dəyişdirərək Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı olmuşdur. XIX əsrdən başlayaraq Şuşada teatr tamaşaları artıq yeni ictimai məzmun və forma kəsb etməkdə idi. Mütərəqqi fikirli insanlar arasında teatra qarşı maraq hissi artmağa başlandı və bu da tərəqqiyə doğru addımların atılmasına səbəb oldu.

Şuşa teatrın inkişafına Ə. B. Haqverdiyev dəstək göstərmişdir. Haqverdiyev Peterburqda oxuyarkən yay tətillərində tez-tez Şuşaya gələr, ziyalılar və teatrsevərlərlə birgə bu sahənin inkişafına xidmət göstərərmiş. Bütün bunların nəticəsində bir müddət sonra – 1896-cı ildə “Dağılan Tifaq” Şuşada tamaşaya qoyulur, rejissoru Haqverdiyevin özü olur. “İlk dəfə Şuşada oynanıldıqdan sonra, Bakıda, Tiflisdə, Batumda, Naxçıvanda və bir çox başqa şəhərlərdə dəfələrlə müxtəlif ifalarda tamaşaçılara göstərilmişdir” [2, s. 25-28].

Üzeyir Hacıbəyli adına Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrı. 1992-ci ildə teatr Bakıya köçmək məcburiyyətində qalıb. 1992-2005-ci ilə qədər Gənc Tamaşaçılar Teatrının binasında məskunlaşıb, daha sonra isə Bakıdakı “Savalan” kinoteatrının binasında fəaliyyət göstərməyə başlayıb.

XIX əsrdən başlayaraq Şuşada teatr tamaşaları artıq yeni ictimai məzmun və forma kəsb

etməkdə idi. Mütərəqqi fikirli insanlar arasında teatra qarşı marağ hissi artmağa başlandı və bu da tərəqqiyə doğru addımların atılmasına səbəb oldu.

Azərbaycanın qocaman, nəhəng sənət ocaqları sırasında Şuşa Dövlət Musiqili Dram Teatrının direktoru, Əməkdar artist Yadigar Muradov mediyaadakı müsahibəsində deyib “Biz kollektivimizlə birgə söz vermişik ki, Şuşaya qayıdış başlayanda, hava şəraitindən asılı olmayaraq, məhz binamızın yerində, daşların üzərində “Arşın mal alan”ı oynayaq. Bu bizim arzumuzdur...”.

Füzuli teatri 1938-ci il iyun ayının 18-də Mirzə İbrahimovun eyniadlı pyesi əsasında hazırlanmış “Həyat” tamaşası ilə həyata vəsiqə qazandı. Kollektiv sovet insanının həyatından bəhs edən bu dram nümunəsi ilə müxtəlif qastrollarda da oldu və özünə yetəri qədər tamaşaçı toplaya bildi. Ardınca Cəfər Cabbarlının “Almaz” əsərinə yer verən yaradıcı heyət bədii cəhətdən kamil bir səhnə həllinə nail olaraq o zamanın sənət dərgilərində özü haqqında söz açdirmişdi.

1992-ci ildən Füzuli teatri öz fəaliyyətini Horadiz qəsəbə mədəniyyət evində, 1993-cü il 23 avqust tarixində Sumqayıtda, 2003-cü ilin noyabr ayına kimi teatr öz fəaliyyətini Sumqayıtda (H.Ərəblinski adına SDDT-nin yerləşdiyi S.Vurğun adına Mədəniyyət sarayında) davam etdirdi.

Bu on il ərzində teatrda 40-dan çox maraqlı, yaddaqalan tamaşalar hazırlandı. Teatr dəfələrlə Azərbaycanın Şamaxı, Sabirabad, İmişli, Saatlı, Ucar, Kürdəmir, Biləsuvar, Zaqatala, Balakən və s. rayonlarında qastrol səfərində oldu, festivallarda çıxışları ilə fərqləndi. 16 dekabr 1999-cu il Füzuli Dövlət Dram Teatri Azərbaycan Teatrının yaranmasının 125 illiyi münasibətilə Bakı şəhərində keçirilən “Milli klassika festivalı”nda C.Cabbarlının “Aydın” tamaşası ilə uğurla çıxış etdi və festivalın diplomuna, xatirə hədiyyəsinə layiq görüldü.

2003-cü ilin noyabr ayından teatr yenidən Mədəniyyət Nazirliyinin və Füzuli rayon İcra Hakimiyyətinin razılığı ilə Horadiz qəsəbəsi mədəniyyət evinə köçürüldü. A.P.Çexovun “Ayi”, L.Rəşidzadənin “Toya bir gün qalmış”, yeni quruluşda S.Axundovun “Bəndə bəndə düşüb”, A.Şaiqın “Bir saat xəlifəlik”, R.Tomanın “Tələ”, C.Məmmədquluzadə “Kamança”, T.Məmmədov “Ana abidəsi”, C.Məmmədov və F.Məhərrəmovun “Sevməyə vətən yaxşı”, S.M.Qənizadənin “Nəbəkər qonşu”, İ.Məlikzadə “Subaylarınızdan görəsiniz”, A.Səfərlinin “Qarabağım qan ağlar” və s. tamaşalar hazırlanıb xalqa təqdim olundu.

2007-ci ildə teatr Bakı şəhərində Teatr Xadimlər İttifaqının təşkil etdiyi Milli Teatr festivalında S.Axundovun “Bəndə bəndə düşüb” tamaşası ilə çıxış etdi. 2010-cu il 4 iyun tarixində “Sərgüzəşti Mirzə Fətəli Axundzadə” Milli Teatr Festivalında “Hacı Qara” tamaşası ilə Mingəçevir Dövlət Dram Teatrının səhnəsində çıxış etmişdir. Teatr iştirakına görə festivalın xatirə hədiyyəsinə və diploma layiq görülmüşdür. Bu gün teatr əsaslı təmirdən çıxan Horadiz şəhər Mədəniyyət sarayında fəaliyyət göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məhərrəmov Z. İrəvanda məktəbdarlıq və maarifçilik (1800-1920-ci illərdə ədəbi-mədəni mühit). Bakı: Nurlan, 2010, 320 s.
2. Kərimov. İ. “Ə.Haqqverdiyev və teatr”. Xatirələrim. Bakı, 1961, 195 s.
3. Rəhimli. İ. Azərbaycan teatr tarixi. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, 864 s.

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: gulxarehmedova1966@gmail.com

Gülxarə Ahmedova

THEATERS FOR REFUGEES IN AZERBAIJAN

The Azerbaijani people have always worked hard to preserve and develop theaters, this also applies to the theaters of refugees and internally displaced persons. The preservation of the activities of these theaters has passed through especially difficult stages and has come down to our days. In this regard, the Azerbaijani people have always worked hard to preserve and develop theaters, this also applies to the theaters of refugees and internally displaced persons. The preservation of the activities of these theaters has passed through especially difficult stages and has come down to our days. As is known, after the occupation of the territories of Azerbaijan by Armenia in the 90s, theaters located in these territories were also moved to Baku. So, in those years, 1 theater for refugees and 3 theaters for internally displaced persons were created in the capital. These are Yerevan, Shusha, Aghdam and Fizuli State Drama Theaters. Although some of these theaters continued their activities in Baku, some theaters, for certain reasons, could not include new works in their repertoire. This was mainly due to the problems of their adaptation in the new city, as well as the problem of the cast and crew. However, many of these theaters kept up with the trends of the times, albeit with difficulty.

Since the creation of theaters plays a large role in the formation of culture, it also leads to the development of public opinion. In this context, the theater has played a special role in the history of all the peoples of the world. The leaders of the countries took important measures towards the formation of the theater in the first place. The intelligentsia played a fundamental role in the development of this area.

Keywords: *theatre, refugee, independence, repertoire, history, art.*

Гюльхара Ахмедова

ТЕАТРЫ ДЛЯ БЕЖЕНЦЕВ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Азербайджанский народ всегда много работал для сохранения и развития театров, это касается и театров беженцев и вынужденных переселенцев. Сохранение деятельности этих театров прошло особо трудные этапы и дошло до наших дней. Как известно, после оккупации территорий Азербайджана Арменией в 90-х годах в Баку были перемещены и театры, расположенные на этих территориях. Так, в те годы в столице были созданы 1 театр для беженцев и 3 театра для вынужденных переселенцев. Это Ереванский, Шушинский, Агдамский и Физулинский государственные драматические театры. Хотя некоторые из этих театров продолжали свою деятельность в Баку, они по определенным причинам не смогли включить в свой репертуар новые произведения. В основном это было связано с проблемами их адаптации в новом городе, а также с проблемой актерского состава и съемочной группы. Однако многие из этих театров поспедали за веяниями времени, хотя и с трудом.

Поскольку создание театров играет большую роль в формировании культуры, оно ведет и к развитию общественного мнения. В этом контексте театр сыграл особую роль в истории всех народов мира. Руководители стран в первую очередь приняли важные меры в направлении становления театра. Основополагающую роль в развитии этой области сыграла интеллигенция.

Ключевые слова: *театр, беженец, независимость, репертуар, история, искусство.*

(Sənətşünaslıq doktoru İnarə Məhərrəmovə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 27.02.2023

Son variant 15.03.2023

UOT 72.01

BRİLYANT CƏFƏRLİ**YUSİF KÜSEYR OĞLU TÜRƏSİNİN SƏTHLƏRİ ÜZƏRİNDƏ
ŞƏBƏKƏ FORMASINDA İŞLƏNMİŞ HƏNDƏSİ ORNAMENTLƏR**

Məqalə memar Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının ilk əsəri olan Yusif Küseyir oğlu türbəsinin səthləri üzərində işlənən həndəsi ornamentlərin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, Əcəmi Naxçıvani çevrə üzərində həndəsi əməliyyatlar apararaq çoxbucaqlılardan ibarət girih həndəsi ornamentləri ortaya çıxarmışdır. Daha sonra bu həndəsi naxışlar ahəngli formada birləşərək abidənin hər üzündə cəfəri adlanan şəbəkə sistemini əmələ gətirmişdir. Yaranan bu şəbəkə sistemi kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların kon-taminasiyasından yaranan həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemidir. Memar bu həndəsi ornamentləri işləyərək böyük istedadını dərin düşüncə tərzilə birləşdirərək ortaya möhtəşəm bir sənət əsəri çıxarmışdır.

Açar sözlər: abidə, türbə, səth, ornament, şəbəkə, həndəsi, ulduz.

Beş minillik şəhər mədəniyyətinə sahib Naxçıvanın hər daşının, qayasının altında qədim adət-ənənələrimizi, zəngin mədəni irsimizi özündə daşıyan, yaşadan tarixi abidələrimiz vardır. Əsrlər boyu dahi memarlarımızın inşa etdiyi memarlıq abidələri qədim tariximizin hər dövrünə şahidlik edərək həm özləri yaşamış, həm də müəlliflərini yaşatmışlar. Dərin düşüncə tərzini yaratdığı dünya şöhrətli memarlıq abidələrində əks etdirən dahi memarlarımız tikdiyi abidələrdə bir çox sahələrdəki biliklərini bir məqsəd uğrunda birləşdirərək gələcək nəsillərə qədim tariximizi yaşadan memarlıq nümunələrini miras qoymuşlar. Geniş təfəkkürə malik memarlar yaratdıqları sənət əsərlərində hər bir cəhəti istər abidənin dayanıqlılığı baxımından, istərsə də görkəmi baxımından nəzərə almışlar. Buna görə də bu sənət əsərləri gələcək nəsillərə əvəzsiz töhfədir. Memarlıq abidələrini dünya şöhrətli abidələrə çevirən bir çox vacib məqamlardan biri də görünüş baxımından göz oxşamasıdır. Memarlıq abidələrinə ecazkar gözəllik verən isə onun üzərində həkk olunmuş ornamentlərdir. Ornamentlər memarlıq abidələrinə incəlik, zəriflik verməklə onun gözəlliyini daha da artırır. Ümumiyyətlə ornament bir-birini ritmik şəkildə əvəz edən elementlər birliyindən yaranmışdır. Ornament sözünün mənası naxış, deməkdir. Qədim zamanlardan bəri ornamentlər memarlıq tikililərinin daxili və xarici tərtibatında, plastik sənət əsərlərinin bəzəklərində, eləcə də ibtidai icma şəraitində bəzək ünsürü kimi tətbiq edilmişdir. Memarlıq abidələri üzərində ornament sistemini qurmaq çox çətin bir sənətdir. Bu sistemi qura bilən sənətkar bir çox sahələrdə dərin təfəkkürə sahib olmalıdır. Ornament sisteminin qurulmasında riyaziyyat, həndəsə, astronomiya, təsviri-incəsənət, estetika elmlər və s. vəhdət təşkil etməlidir. Minilliklər boyu böyük istedadla malik sənətkarlarımız bu iş üzərində dayanmadan çalışmış, geniş düşüncə tərzinə malik biliklərini daha da artıraraq gələcək nəsillərə möhtəşəm əsərlər miras qoymuşlar. Ümumiyyətlə ornamentlər ilk insan yaranandan mövcud olmağa başlamış, zamanla daha da təkmilləşərək məşhur memarlıq abidələri üzərində əks olunmuşdur.

İlk təsvir olunan ornamentlər həndəsi ornamentlər olmuşdur. Həndəsi ornamentlərin ilkin formaları bəsit, sadə şəkildə təsvir olunmuşdur. İlkin formalar bəsit halda təsvir edilmələrinə baxmayaraq öz estetik dəyərini hələ də saxlamaqdadır. Sonralar bu ornamentlər zənginləşərək mürəkkəb formaların yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Həndəsi elementlərin bir-birini dəqiq və verilmiş qaydada əvəz etməsi bu ornamentlərin əsasını təşkil edir. Ornamentlərdə

istifadə olunan bir çox həndəsi formalar təbiətdən götürülmüş elementlərdir. Ornamentlər yarandığı dövrün və mühitin əlamətdar hissəsi olub, əcdadlarımızın ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərindəki adət-ənənələrini, məişətini, dini ayinlərini bədii zövqlərini özündə cəmləşdirir və memarlıq abidələrinə xüsusi gözəllik, zərafət verir. Ornamentlər abidələr üzərində təbiətdə baş verən real və konkret mövzuları əks etdirir. Əcdadlarımız ətraf aləmi müxtəlif simvolik mənalı ornamentlərlə daşlar, qayalar üzərində təsvir etmişlər. Beləliklə, onların ibtidai təfəkkürü gündən-günə inkişaf etmişdir. Abidələr üzərində oyma üsulu ilə işlənmiş həndəsi ornamentlər quru, statik üsulda əsasən tünd rənglərlə işlənmişdir. Tədqiqatçılar həndəsi ornamentləri sadə, mürəkkəb, ulduzlu növlərə ayırırlar. Onların fikrinə görə həndəsi ornamentlər islam inancında sonsuzluq mənasını verir. Buna görə də müsəlman memarlar inşa etdikləri abidələr üzərində həndəsi naxışları həkk etməklə ilk növbədə Allahın böyüklüyünü, əbədiliyini ifadə etmişlər. Hər bir həndəsi ornamentin simvolik mənası vardır. Həndəsi ornamentlər müxtəlif xalqların mifoloji düşüncəsini özündə əks etdirir. Məsələn, əyri xətlər dalğanı, dairə günəşi, şəbəkə suyu simvolizə etmiş.

Həndəsi ornamentlər zamanla inkişaf edərək sadə formadan mürəkkəb formaya keçid etmişlər. Sadə həndəsi ornamentlərdən olan nöqtələr, düz xətlər, əyri xətlər, çevrələr təkamüldə daha mürəkkəb formalara çevrilmişlər. Ornamentlər müəyyən qanunauyğunluğa malik qəfəs və çevrə həndəsəsi əsasında qurulur və təkrarlanan əməlin nəticəsi olmaqla mütənasiblik qanununa tabe olur. Çevrə daxilinə və ya xaricinə çəkilmiş çoxbucaqlılar girih (düyün) adlanan mürəkkəb həndəsi ornamentləri əmələ gətirir. Çevrə üzərində həndəsi əməliyyatlar aparmaqla düzgün çoxbucaqlılar əmələ gətirmə sistemini 873-950-ci illərdə yaşamış məşhur müsəlman filosofu Əbunəsr Əl Fərabî yaratmışdır. Fərabî müəyyən etmişdir ki, çevrəni bərabər hissələrə bölməklə ondan düzgün çoxbucaqlılar əmələ gətirmək olar [5, s. 222, 225]. Girih həndəsi naxışlar dairə və kvadrat torların içərisinə rombların, altıbucaqlı, səkkizbucaqlı elementlərin yerləşdirilməsindən də əmələ gəlmişdir. Bu cür çoxbucaqlıların birləşməsindən müxtəlif ulduz dekorları yaranmışdır. Girihin qurulmasının əsasında çox vaxt dairə həndəsəsi, onun hissələrə düzgün bölünməsi dayanır və bunların köməyi ilə kvadratın, düzbucaqlının, çoxbucaqlının qurulması aparılır. Başqa sözlə, girih pərgar və xətkəşin köməyi ilə yaradılır. Girih kompozisiyasında çoxbucaqlıların bir-birinin, çoxbucaqlıların dairənin üzərinə və s. qoyulmasından alınan onlarca müxtəlif həndəsi ornamentlər qonşuluq edir və rəqabət aparırlar. Girih naxışları Səlcuq memarlıq dekorunun ən mürəkkəb və zəngin örnəklərindəndir. Bu ornamentlər tək halda da istifadə olunur, birgə də işlənir. Həndəsi motivli girih naxışları əzəmət və qüdrəti, ənginliklərin əlçatmazlığını, maddi mövcudiyyətdən ayrılmanı ifadə edir. Girih naxışları XI-XIII yüzilliklərin Azərbaycan memarlıq bəzəyində aparıcı yer tutmuşdur [7].

Girih ornamentlərinin ahəngdar şəkildə birləşərək istifadə olunması memarlıqda həndəsi şəbəkə sisteminin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Buna görə də şəbəkə memarlığının əsasını daha çox həndəsi fiqurlar təşkil edir. Şəbəkə monumental sənət əsəri olaraq, bütün əsrlərin memarlığında ən çətin və yüksək bacarıq tələb edən elementlərdən sayılır. Şəbəkə Yaxın və Orta Şərqi memarlığına və dekorativ-tətbiqi sənətinə məxsus incəsənət növüdür. Şəbəkənin mənası ağacdan, daşdan, metaldan düzəldilmiş hörgü, barmaqlıq, tor, ornament kimi izah olunur. Ərəbcədən tərcümədə şabaka-tor, qəfəs mənasını verir. Onun qurulması əsas fiqurun müəyyən edilməsinə və bu fiqurun şəbəkədə yerinin dəqiq tapılmasına əsaslanır. Bəzən bir ornamental şəbəkə sanki digərinin üstünə qoyulur. Memarlıqda şəbəkələr daş, kərpic, ağac, gəc materialları ilə qurulurlar. Ağac parçalarından olan şəbəkə sistemləri hissə-hissə yığılır. Daş materiallarından düzəldilən şəbəkə sistemində daş yonulur. Gəc materialından hazırlanan

şəbəkə sistemlərində əsasən əyrixətli nəbati naxış növləri istifadə edilir. Memarlıq abidələri üzərində tətbiq olunan şəbəkə memarlığının müxtəlif növləri vardır. Abidələr üzərində tətbiq olunan şəbəkələr pəncərələrin, qapıların, üzülüklerin, pilləkənlərin məhəccərlərinin dizaynında müşahidə edilə bilər. Ümumilikdə isə şəbəkələrin iki əsas növü vardır. Bunlar şəmsi və cəfəri şəbəkələridir. Şəmsi şəbəkələr rəngli şüşələrdən (vitrajlardan) hazırlanır. Cəfəri şəbəkələr isə müstəvi üzərində müxtəlif üsullarla deşiklər açılmaqla yaranırlar. Şəbəkə sisteminin digər ənənəvi növləri isə “səkkiz”, “on altı”, “otuz iki”, “güləbi”, “göllü”, “bəndi-rumi” kompozisiyalarıdır. Beləliklə şəbəkə memarlığında həm həndəsi ornamentlərdən, həm də təbiət ornamentlərindən (bitki ornamentlərindən) istifadə olunur [4, s. 6].

Daşı oyma üsulu ilə həndəsi ornamentlərdən ibarət şəbəkə sisteminin (cəfəri şəbəkə sisteminin) yaranmasının texnikasını əsasən memarlıq abidələrinin eksteryerində müşahidə edirik. Şəbəkə sisteminin bu növü monumental xarakter daşıyır. Cəfəri şəbəkələr daş şəbəkələr də adlanır və daşdan, metaldan, gəcdən, taxtadan hazırlanır. Qeyd etdiyimiz kimi şəbəkə bəzəyinin əsasını həndəsi naxışlar təşkil edir. Bu bəzəklərin içərisində dairəvi, çoxbucaqlı, ulduzşəkilli xonçalar aparıcı rol oynayırlar. Müxtəlif çoxbucaqlıların bir-biri ilə kontaminasiyası nəticəsində 6, 8, 10, 12, 16, hətta 32 guşəli ulduzlar əmələ gəlir [1, s. 162].

Şəbəkə memarlığı abidələr üzərində XII əsrdən başlayaraq memarlığın dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvaninin inşa etdiyi memarlıq abidələrində oyma üsulu ilə böyük riyazi təfəkkürlə tətbiq edilmişdir. Dərin düşüncə tərzini yaratdığı memarlıq abidələrində əks etdirən dahi memarımız inşa etdiyi abidələrdə bir çox sahələrdəki biliklərini birləşdirərək gələcək nəsillərə qədim tariximizi yaşadan memarlıq nümunələrini miras qoymuşdur. Geniş təfəkkürə malik Əcəmi Naxçıvani tikdiyi sənət əsərlərində hər bir cəhəti istər abidənin dayanıqlılığı baxımından, istərsə də görkəmi baxımından nəzərə almışdır. Buna görə də bu sənət əsərləri gələcək nəsillərə əvəzolunmaz töhfədir. Əcəmi Naxçıvani sənəti və təxəyyülü öz orijinallığı, təbiiliyi ilə digər sənətkarların yaradıcılıqlarından yüksək dərəcədə fərqlənir. Ornamentlərin təkrarlanmasından əmələ gələn həndəsi mütənasiblik sisteminin növləri olan kvadrat və bu mənəbdən yaranan mütənasiblik sistemini, düzgün altıbucaqlı və bu mənəbdən yaranan mütənasiblik sistemini, qızıl bölgü və ya İlahi mütənasiblik sistemini Əcəmi Naxçıvani yaratdığı əsərlərdə böyük bir istedadla tətbiq etmişdir. Əcəminin yaratdığı abidələr üzərində şəbəkə sisteminin qurulmasında çevrə, kvadrat, altıbucaqlı fiqurlarından istifadə etməsinin simvolik mənaları vardır. Çevrə mərkəzi nöqtəsi Allah hesab edilən, bu nöqtə ətrafında dönən ikinci nöqtəsi Allahın yaratdığı bütün varlıqlar nəzərdə tutulan simvolik fiqurdur. Kvadrat 4 rəqəmini ifadə edir. Bu da təbiətin 4 əsas ünsürünü: torpağı, odu, suyu, havanı simvolizə edir. Altıbucaqlının ifadə etdiyi 6 rəqəmi isə dünyanın yaranması günlərinin sayını bildirir [6, s. 143].

Şəbəkə sistemini əmələ gətirən girih naxışlarının memarlıq dekorunda aparıcı rol oynaması və memarlıq abidələrinin görüntüsünə güclü təsiri baxımından Əcəmi Naxçıvaninin 1162-ci ildə ilk inşa etdiyi Yusif Küseyr oğlu türbəsi Azərbaycan memarlığında yeni mərhələdir. Türbə səthləri daxildən və xaricdən dayaz sivri taxçalar içərisinə salınmışdır. Eksteryerdə səthi üzlərdə düzbucaqlı şəkildə taxçalar işlənmişdir. Dayaz sivri taxçaların içində şəbəkə kompozisiyası öz əksini tapmışdır. Türbənin şəbəkə sistemi ilə qurulmuş naxışlarının quruluşu kvadrat, düzgün altıbucaqlı və onların kontaminasiyasından yaranan mütənasiblik sisteminə əsaslanır. Həndəsi ornamentlərdən yığılan girih naxışları kiçik kərpiclərdən quraşdırılmış, sonra gəc məhlulu ilə tavalər şəkildə birləşdirilərək səthlərin üzərində möhkəmləndirilmişdir. Bişmiş kərpiclərdən yığılan bu bəzək nümunələri relyefli (qabarıq) formada işlənmişdir. Yaranan relyefli kərpic dekorları biçim rəngarəngliyini artırır və nəticədə naxış quruluşlarının

olduqca mürəkkəbləşməsinə səbəb olur, zəngin kompozisiya imkanları yaradırdı. Relyefli kərpic dekoru üzlükdə üçüncü ölçü yaratmaqla parlaq günəşli ölkə memarlığı üçün zəruri olan dürlü işıq-kölgə effekti törədirdi [2, s. 67].

Yusif Küseyr oğlu türbəsinin giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 2-ci üzündə, yəni şimal-qərb üzündə düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışlar görülməkdədir. Bu üzdə düzgün altıbucaqlıdan yaranan səkkizbucaqlıların kontaminasiyasını müşahidə edirik. İlk addım olaraq bir nöqtə ətrafında 6 ədəd səkkizbucaqlı birləşmişdir. Səkkizbucaqlıların bu cür ahəngli birləşməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz meydana gəlmişdir. Səkkizbucaqlıların mərkəzlərindən keçən düz xətlər romblar əmələ gətirirlər.

Abidənin şimal səthində, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 3-cü üzündə kvadrat və düzgün altıbucaqlı sistemlərin birgə kombinasiyalarından yaranan həndəsi naxışlar həkk olunmuşdur. Şəbəkə sisteminin yaranmasında bu birləşmələrdən yaranan altıbucaqlılar əsas rol oynayır. Əks istiqamətlərdə yerləşdirilmiş bir-birindən aralıq altıbucaqlıların 3 cüt düz xətlə bölünməsi nəticəsində mərkəzlərdə altıguşəli ulduzlar, aralıqlarda isə səkkizguşəli ulduzlar və romblar yaranmışdır. Bu həndəsi ornamentlərin bu şəkildə birləşməsindən səkkizbucaqlılar da müşahidə olunur.

Türbənin şimal-şərq səthinin, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 4-cü üzünün şəbəkə sistemi digərlərinə nisbətən daha mürəkkəbdir. Bu səthdə düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışlar memar tərəfindən böyük məharətlə işlənmişdir. İlk addımda altıbucaqlı ətrafında 6 ədəd oturmaqları birləşmiş cüt beşbucaqlı işlənmişdir. Bu birləşmənin mərkəzində altıguşəli ulduz yaranmışdır. Növbəti mərhələdə altıbucaqlılar yanlardan iç-içə keçmiş formada düzülmüşdür. Bu da həmin düzülüşdən rombların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu kombinasiyada həmçinin beşbucaqlılar və üçbucaqlılar da ortaya çıxmışdır.

Türbənin şərq üzündə də, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 5-ci üzünün də şimal-şərq və şimal-qərb üzlərdəki kimi düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışlar müşahidə olunur. Burada ilk addımda sivriüclü altıbucaqlı ətrafında 6 ədəd oturmaqlı altıbucaqlıların işlənməsindən mərkəzdə altıguşəli ulduz yaranmışdır. Altıbucaqlının hər iki növü iç-içə keçmiş formadadır. Sivriüclü altıbucaqlıların bir-birinə keçməsindən romblar əmələ gəlmişdir. Bu birləşmədə beşbucaqlılar da müşahidə olunur.

Abidənin cənub-şərq səthində, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 6-cı üzündə kvadrat və ondan yaranan həndəsi naxışların şəbəkə sistemi müşahidə olunur. Bu səthdəki şəbəkə sistemi çox mürəkkəb olmasına baxmayaraq nəfis şəkildə işlənmişdir və göz oxşayır. Yaranan ornamentlər svastika ornamentinə bənzəyir. Bu həndəsi naxışların şəbəkə sistemini analiz etdikdə burada beşbucaqlıların da əmələ gəldiyini görmək olar.

Cənub səthdə, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 7-ci üzdə kvadrat və ondan yaranan həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemi əks olunmuşdur. Bu ornamentlərin kombinasiyasından beşbucaqlılar əmələ gəlmişdir. 4 ədəd beşbucaqlının iç-içə keçməsindən mərkəzdə romblar görülməkdədir. Beşbucaqlıların tərəp nöqtələrinin kəsişməsindən isə səkkizbucaqlılar yaranmışdır.

Türbənin cənub-qərb səthində, yəni giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 8-ci üzündə isə kvadrat və ondan yaranan oturmaqlı altıbucaqlıların və səkkizbucaqlıların kontaminasiyası müşahidə edilir. Altıbucaqlılar və səkkizbucaqlılar iç-içə keçmiş

formada düzülüşlər. Səkkizbucaqlıların hər bir tərəfinin 4 cüt düz xətlə bölünməsindən isə onun mərkəzində səkkizguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Bu düz xətlərin altıbucaqlıların içərisində birləşməsindən romblar yaranmışdır. Düz xətlərin birləşməsindən əmələ gələn böyük səkkizbucaqlıların mərkəzində kvadratlar formalaşmışdır. Bu kontaminasiyada beşbucaqlılar da müşahidə olunur.

Abidənin qərb səthində iki hissədə şəbəkə sistemi görülməkdədir. Aşağı hissədə türbəyə giriş qapısının şəbəkəli hissəsi, ondan yuxarıda isə digər şəbəkəli ornamental bəzək nümunələri yerləşir. Giriş portalı çatmatağ şəkillidir. Çatmatağın oyuğunda və onun yuxarı hissəsində şəbəkə sistemi qurulmuşdur. Oyuqdakı şəbəkə sistemi şimal-şərq hissədəki şəbəkə sistemi ilə eynilik təşkil edir. Belə ki bu səthdə də düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışlar memar tərəfindən böyük məharətlə işlənmişdir. İlk addımda altıbucaqlı ətrafında 6 ədəd oturacaqları birləşmiş cüt beşbucaqlı işlənmişdir. Bu birləşmənin mərkəzində altıguşəli ulduz yaranmışdır. Növbəti mərhələdə altıbucaqlılar yanlardan iç-içə keçmiş formada düzülüşdür. Bu da həmin düzülüşdən rombların əmələ gəlməsinə şərait yaratmışdır. Bu kombinasiyada həmçinin beşbucaqlılar və üçbucaqlılar da ortaya çıxmışdır [3, s. 116-123]. Oyuğun yuxarısında verilmiş arxivtravın şəbəkə sistemində isə yandan iç-içə keçirilən altıbucaqlıların bir-birinə keçməsi nəticəsində altıguşəli ulduzlar əmələ gəlmişdir. Giriş portalını çərçivələyən taxçanın kənarları svastika elementindən qurulmuş həndəsi ornamentlərin şəbəkə sistemindən ibarətdir. Bu şəbəkə sistemi kvadrat və bu mənəbdən yaranan həndəsi naxışlardan qurulmuşdur. Çatmatağın arxivoltu yan-yana üfüqi və şaquli formada düzülüş romblarla bəzədilmişdir. Rombların əmələ gətirdiyi şəbəkə sistemi düzgün altıbucaqlı və ondan yaranan həndəsi naxışların şəbəkə sistemidir. Giriş qapısının yan tərəflərində qoyulmuş sütuncuqlar üzərində işlənmiş ornamentlərin şəbəkə sistemi kvadrat və ondan yaranan həndəsi ornamentlərdən ibarətdir. Bu həndəsi ornamentlər rombların yanlardan kvadratlarla bölünməsinə bənzəyirlər.

Beləliklə, Yusif Küseyr oğlu türbəsinin səthlərindəki həndəsi ornamentləri tədqiq edərəkən görürük ki, burada həndəsi fiqurlardan altıbucaqlılar və səkkizbucaqlılar aparıcı rol oynamışdır. Bu həndəsi ornamentlərin birləşməsindən altıguşəli ulduzlar, səkkizguşəli ulduzlar, romblar, beşbucaqlılar, üçbucaqlılar əmələ gəlmişdir. Və nəticədə abidənin səkkiz üzündə də həndəsi ornamentlər ahəngdar şəkildə birləşdirilmiş, şəbəkə sistemi böyük ustalılıqla qurulmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Əfəndiyev R. Azərbaycan incəsənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s. (+112 s. illüst.).
2. Əliyev Q. Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında ahəngdarlıq. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 160 s.
3. Əliyev Q., Mazanov B., Əsədov H. Orta əsr Naxçıvan türbələrini memarlıq xüsusiyyətləri və konstruksiyalarının hesablanması. Naxçıvan: Əcəmi, 2022, 204 s.
4. Salamzadə Ə.Ə. Tofiq Rəsulov. Şəbəkə. İstanbul: Mega, 2009, 48 s.
5. Ал-Фараби. Математические трактаты. Алма-Ата, 1972.
6. Nasr S.H. An introduction to islamic cosmological doktrines. Cambridge, 1964, 319 s.
7. https://otherreferats.allbest.ru/culture/00509817_0.html

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1ceferli@hotmail.com

Brilliant Jafarli

GEOMETRIC ORNAMENTS MADE IN THE NETWORK FORM ON THE SURFACE OF THE YUSIF KUSEYIR OGLU'S TOMB

The article is devoted to the study of geometric ornaments on the surface of the tomb of Yusif Kuseyr oglu, the first work of the architect Ajami Abubekir oglu Nakhchivani. The article shows that Ajami Nakhchivani, performing geometric operations on a circle, deduced geometric ornaments "girihi" (knot), consisting of polygons. Later, these geometric patterns, called girihs, blended harmoniously with each other to form a grid system called "jafari" on each side of the monument. The resulting grid system is a system of squares, regular hexagons and geometric ornaments resulting from their mixing. Working on these geometric ornaments, the architect combined his great talent with deep thinking to create a magnificent piece.

Keywords: *monument, tomb, surface, ornament, grid, geometric, star.*

Бриллиант Джафарли

ГЕОМЕТРИЧЕСКИЕ ОРНАМЕНТЫ, ВЫПОЛНЕННЫЕ В ФОРМЕ СЕТИ НА ПОВЕРХНОСТИ ГРОБНИЦЫ ЮСИФА КЮСЕЙИР ОГЛУ

Статья посвящена изучению геометрических орнаментов на поверхности гробницы Юсифа Кусейр оглу, первой работы зодчего Аджеми Абубекир оглу Нахчывани. В статье показано, что Аджеми Нахчывани, выполняя геометрические операции над окружностью, выводил геометрические орнаменты «гирихи» (узел), состоящие из многоугольников. Позже эти геометрические узоры, называемые гирихами, гармонично сочетались друг с другом, образуя сетчатую систему, называемую «джафари», на каждой стороне памятника. Получившаяся сетчатая система представляет собой систему квадратов, правильных шестиугольников и геометрических орнаментов, возникающих в результате их смешения. Работая над этими геометрическими орнаментами, архитектор объединил свой большой талант с глубоким мышлением, чтобы создать великолепное произведение.

Ключевые слова: *памятник, гробница, поверхность, орнамент, сетка, геометрия, звезда.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 21.02.2023

Son variant 14.03.2023

UOT 75

FATMA ŞAHBAZOVA

HÜSEYNQULU ƏLİYEVİN NAXÇIVAN MİLLİ MUSİQİLİ DRAM TEATRINA TÖHFƏLƏRİ

Çox şaxəli yaradıcılığı ilə Azərbaycan təsviri sənətində özünəməxsus yeri olan Xalq rəssamı, professor Hüseyinqulu Əliyevin yaradıcılığının böyük bir hissəsi rəngkarlığın bir bölməsi olan teatr – dekorasiya boyakarlığı sahəsində olmuşdur. Rəngkarlığın bu sahəsində teatrda səhnələşdirilən bədii əsərin ideyasını, bədii dünyasını, ifadə formasını rənglərin dili ilə kompozisiya mütənənasibliyini, dəqiq miqyasını, texniki vasitələrin köməyi ilə ortaya qoyulur. Səhnələşdirilən dram əsərinə teatr rəssamı tərəfindən bədii tərtibat hazırlanır. Əsərin süjeti, ideyası, üslub dili nəzərə alınaraq yaradılan tərtibatda teatr rəssamı həm də öz üslub tərzini göstərmiş olur. Hüseyinqulu Əliyevin yaradıcılığının bu sahəsi özünün ifadə vasitələrinin genişliyi, üslub müxtəlifliyi, ifadə “dilinin” sadə və yığcamlılığı ilə seçilir. Rəssamın səhnəqrafiya sahəsindəki yaradıcılığı Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı ilə bağlı olmuşdur. Lakin onun teatr fəaliyyəti bundan öncəki dövrə – Mirzəğa Əliyev adına İncəsənət İnstitutunda tələbə olduğu illərə (1977-1982) təsadüf edir. Bu illərdə o, “Sevil” kinoteatrında baş rəssam kimi fəaliyyət göstərmişdir ki, bu da ona səhnəqrafiya sahəsində bir başlanğıc, bir sınaq idi. Hüseyinqulu Əliyev rəssamlıq təhsilini başa vurub Naxçıvana qayıtdıqdan bir müddət sonra, 1989-cu ildən başlayaraq Naxçıvan Dövlət Milli Musiqili Dram Teatrında baş rəssam vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bu teatrda tamaşaya qoyulan çoxsaylı səhnə əsərlərinə verdiyi bədii tərtibatlar xalqın milli ruhunu əks etdirilməsi, əsərdəki qəhrəmanı estetik cəhətdən doğru səciyyələndirilməsi ilə, tarixi dövr haqqında düzgün təsəvvür yaratmaq qabiliyyətini ortaya qoyurdu. Onun tərtibat verdiyi tamaşalar bədii tutumuna, ifadəliliyinə, konkret və anlaşılan ideyasına, emosionallığına görə seçilirdi. Onun teatr-sənəti sahəsindəki ilk işi 1990-cı ildə “Özümüz bilərik” tamaşasına hazırladığı bədii tərtibat olmuşdur. Bundan sonrakı əsər isə 1991-ci ilin 19 mayında səhnəyə qoyulan Məmməd Səid Ordubadinin “Ürək çalanlar” əsərinə verdiyi bədii tərtibat olmuşdur.

Açar sözlər: Hüseyinqulu Əliyev, Teatr rəssamı, “Özümüz bilərik”, “Ürək çalanlar”, Naxçıvan Dövlət Milli Musiqili Dram Teatrı.

“Bildiyimiz kimi teatrın uğurlu alınan tamaşası elə mükəmməl səhnə tərtibatından başlayır. H.Əliyev tərtibat verdiyi tamaşalarda tək bir detal, sadə forma və rənglərin dili ilə əsərin ideyasını yığcam və mənalı şəkildə tamaşaçıya çatdırmışdır. Bunu da öz növbəsində onun istedadının dünyagörüşünün, təcrübəsinin, zövqünün, sənətə olan sevgisinin nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar” [1, s. 182-186]. Teatrın baş rəssamı Hüseyinqulu Əliyev 1990-cı ildə Şıxəli Qurbanovun “Özümüz bilərik”, 1991-ci ildə M.S.Ordubadinin “Ürəkəçanlar”, İslam Səfərlinin “Xeyir və Şər” əsərlərinin səhnə tərtibatını vermişdir. Bu tərtibatlarda rəssamın özünəməxsus iş texnikası, rəng koloriti diqqətə cəlb edir [1, s. 108]. Bundan əlavə onun işlədiyi tərtibatlardan 1993-cü ildə “Məşədi İbad”, “Arvadımın əri”, “O, olmasın, bu olsun” əsərlərinə tərtibat vermişdir. 1997-ci ildə “50 yaşında cavan”, 1999-cu ildə “Kələkbaz qızlar”, 1999-cu ildə “Dörd əkiz qardaş”, 2001-ci ildə “Mənim ərim dəlidir”, 2003-cü ildə “Mərhəmət məhəbbət deyil”, 2005-ci ildə “Afət”, 2006-cı ildə “Arşın mal alan” tamaşalarının adlarını çəkmək olar. Rəssam 2007-ci ildə “Səyavuş”, 2008-ci ildə isə Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərlərinin bədii tərtibatını yüksək səviyyədə hazırlamış, Ümummilli lider Heydər Əliyevin 85 illiyi münasibəti ilə əlaqədar olaraq tamaşaya qoyulmuşdur. 2012-ci ildə “Şeyx Sənan”, 2014-cü ildə “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, 2015-ci ildə “Nadanlıq və ya qəfil telefon zəngi”, 2018-ci ildə səhnəyə qoyulan “Xəyyam” tamaşalarına bədii tərtibat vermişdir. Qeyd edək ki, Bədurə Əfqanlı da “Şeyx Sənan”, “Arşın mal alan” və digər əsərlərin tərtibatını verir. Bu kontekstdə hər iki rəssamın fəaliyyətində onları Cavid irsinin ölməz əsəri “Şeyx Sənan”

və “Arşın mal alan” kimi şah əsərlər birləşdirir. Hüseyinqulu Əliyevin teatrda fəaliyyətə başlaması çətin bir dövrə təsadüf edirdi. Azərbaycan milli səhnəqrafiyası tarixində öz yeri olan Naxçıvan Musiqili Dram Teatrının inkişaf yoluna nəzər saldıqda müstəqilliyin astanasında olan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında baş verən hadisələr hər bir sahədə olduğu kimi teatr sahəsində də təsirsiz ötürməmişdi. Lakin bütün sənət sahələri müstəqillik əldə ediləndən sonra yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Buna baxmayaraq Azərbaycanın müstəqilliyinin ilk illərində Naxçıvan teatrı həm ixtisaslı kadr potensialı baxımından, həm də texniki təchizat baxımından geri qalırdı. Teatrın işinin uğuruna kölgə salan repertuarın düzgün seçilməməsi, səhnə texnikasının, işıq sisteminin yeni tələblərə cavab verməməsi, aktyor geyiminin, səhnə ləvazimatının çatışmazlığı və başqa bu kimi səbəblər səhnə tərtibatı işinə də təsirsiz ötürmüş, rəssam fantaziyasının reallaşmasının qarşısını alırdı. Lakin Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ölkəyə rəhbərlik etməsindən sonra Azərbaycanın digər sahələri ilə bərabər onun mədəniyyəti və incəsənəti inkişaf yolunda irəliləyir. Dövlət tərəfindən teatr haqqında verilən sərəncamlar, göstərişlər sayəsində, eləcə də teatr əməkdaşlarına, yaradıcı kollektivinə olan qayğı və diqqət sayəsində, eləcə də teatrın yaradıcı kollektivinin öz işinə olan həvəsi, istedadı, göstərdikləri səyləri nəticəsində Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı, o cümlədən onun səhnəqrafiyası sürətlə inkişaf edirdi. Naxçıvan Musiqili Dram Teatrı səhnəqrafiyasında keçən əsrin 90-cı illərdən sonrakı dövrdə əvvəlki illərdəki kimi realist üslub ənənələri davam etsə də, müstəqillik illərindən sonrakı dövrdə əsərin ideyası tamaşanın bədii tərtibatında fərqli yanaşma tərzilə öz həllini tapırdı. Bu dövrdə teatr rəssamı tamaşaçının diqqətini cəlb edən, tamaşa haqqında daha böyük təəssürat yaradan, tamaşanın fəlsəfi ideyasını ortaya qoyan səhnə quruluşu yaratmağa cəhd etmələri aydın hiss olunurdu. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında səhnəyə qoyulan tamaşaların bədii tərtibatı Naxçıvan MR Əməkdar rəssamı Səyyad Bayramovun, Naxçıvan MR Əməkdar rəssamı Əbülfəz Axundovla yanaşı Azərbaycan Respublikasının Xalq rəssamı Hüseyinqulu Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1990-cı ildə Tofiq Seyidovun rejissorluğu ilə “Özümüz bilərik” tamaşasına, 1991-ci ildə Əsgər Əhmədovun rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulan M.S.Ordubadinin “Ürəkçalanlar” əsərinə Hüseyinqulu Əliyev bədii tərtibat vermişdir. Hüseyinqulu Əliyevin 1991-ci ilin repertuarına salınan digər tamaşası “Xeyir və Şər” tamaşası idi. İslam Səfərlinin “Xeyir və Şər” əsərlərinin Naxçıvan teatrı səhnəsinə də yer alması Əsgər Əsgərovun rejissorluğu ilə olmuşdur. 2 iyul tarixində tamaşaçılara çox uğurla təqdim olunmuşdur. “Uğurla tamaşaya qoyulan “Xeyir və Şər” pyesində ictimai-sosial problemlərin mahiyyətini sağlam mənəviyyət məsələlərinin xüsusilə qabarıq təqdimi tamaşaçıların diqqətini cəlb etdi” [4, s. 425]. Teatrın çətin vəziyyətdə olmasına baxmayaraq rəssam imkanlar daxilində tamaşanın bədii tərtibatı üçün böyük səy göstərmişdir. Səhnə üçün lazım olan dekorları, səhnə mizanlarını realist səpkidə süjetə uyğun təsvir vasitələri ilə yaratmışdır. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 1993-cü il repertuarına iki tamaşa salınmışdır ki, bunların hər ikisinin də rəssamı Hüseyinqulu Əliyev olmuşdur. Üzeyir Hacıbəyovun “O, olmasın, bu olsun” əsəri və Georgi Xudayevin “Arvadımın əri” əsəri səhnələşdirilmişdir. Hər iki tamaşaya eyni rəssam tərtibat verdiyi kimi, hər iki tamaşanın rejissoru da eyni idi. Tamaşalar Əsgər Əsgərovun rejissorluğu ilə tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Üzeyir bəy Hacıbəyov tərəfindən 1910-cu ildə yazılmış “O, olmasın, bu olsun” tamaşası 23 may tarixində səhnəyə qoyulur. Bu tərtibatda da realist ənənələrə sadıq qalan rəssam tamaşanın üslubuna uyğun əlvan rəng koloritinə malik, xoş ovqatlı bədii tərtibat hazırlamışdır. Osetin dramaturqu G.Xudayevinin “Arvadımın əri” əsərinin ideyasına uyğun olaraq vurğulanmış global problemlər müstəqillik illəri üçün də uyğun idi. “Əsərdə yüngül qazanc əldə etmək istəyənlər, müftəxorlar kəskin satira atəşinə tutulur” [4, s. 428]. Əsərin ideyası əsasında

mükəmməl səhnə həllini tapan tamaşada rəssam uyğun bədii tərtibat hazırlamış və teatrsevərlərə uğurla təqdim olunmuşdur. H.Əliyev 1995-ci ildə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında səhnəyə qoyulan Üzeyir Hacıbəyovun “Məşədi İbad” əsərinə də bədii tərtibat vermişdir. Cəmiyyətdə rast gəlinən sosial münasibətlər mövzusunda olan musiqili komediya 24 avqustda Tofiq Mövləvinin rejissorluğu ilə tamaşaçılara uğurla təqdim olunmuşdur. Rejissor və rəssam işinin vəhdəti hiss olunan tamaşada sadə və yığcam tərtibat işi, dövrə və sosial təbəqələrə uyğun hazırlanmış geyim nümunələri rəssam işinin uğurundan xəbər verirdi. 1997-ci ildə adı çəkilən teatrda “50 yaşında cavan” tamaşası səhnəyə qoyulur. Azərbaycan səhnəsində ilk operettanın müəllifi Zülfüqar Hacıbəylinin “50 yaşında cavan” əsəri üç pərdə və dörd şəkildən ibarətdir. Sadə və məzmunlu dildə yazılmış bu əsərin də səhnə tərtibatını Hüseynqulu Əliyev hazırlamışdır. Azərbaycan teatr səhnəsində komediya janrının ilk nümunəsi olan bu əsərin Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulması həmin il teatr repertuarına yeni rəng qatmış oldu. Səhnə əsəri Əsgər Əsgərovun rejissorluğu ilə 20 may tarixində tamaşaya qoyulmuşdur. 1999-cu ildə Rauf İcərişəhərlinin “Kələkbaz qızlar” əsəri C.Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulur. Bu səhnə əsəri də H.Əliyevin səhnəqrafiya yaradıcılığında realist üslub xüsusiyyətlərinə malik tərtibatdır. Ümumiyyətlə, bu dövrlərdə Naxçıvan teatrında müxtəlif üslub xüsusiyyətlərinə malik səhnəqrafiyaya rast gəlinə də realist ənənələr hələ də davam edirdi. 1999-cu ildə Bolqar dramaturqu Panço Pançevin “Dörd əkiz qardaş” (“Dörd əkiz haqqında nağıl”) əsəri səhnələşdirilir. Bu tamaşanın bədii tərtibatını Hüseynqulu Əliyev hazırlamışdır. Əvvəlki tamaşalardan fərqli olaraq Rövşən Hüseynovun rejissorluq etdiyi bu səhnə əsərinin tamaşaçıları kiçik yaşlılardır. Elə bu baxımdan da tamaşanın bədii tərtibatı tamaşanın ruhuna uyğun hazırlanıb. Səhnə əsəri tamaşaçıların yaş səviyyəsi nəzərə alınaraq, onların estetik duyumu əsasında hazırlanmışdır. Onların estetik dünyagörüşünün formalaşmasına böyük təsir göstərən tamaşanın bədii tərtibatında rəng çalarına üstünlük verilmişdir. Uşaqların çox maraqla izlədiyi bu tamaşada Azərbaycan xalq nağıllarına daha yaxın elementlər əks olunmuşdur. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrının 2001-ci il repertuarında yazıçı-dramaturq Elçin Əfəndiyevin yaradıcılığına müraciət edilib. “Mənim ərim dəlidir” tamaşasının rəssamı Hüseynqulu Əliyev olmuşdur. H.Əliyevin yaradıcılığı üçün xarakterik olan sadə və maraqlı kompozisiya quruluşu “Mənim ərim dəlidir” əsərinin bədii tərtibatında da özünü göstərir. Əsərdə ortaya qoyulan mənəvi-əxlaqi problemlərin həlli üçün müxtəlif, düzgün olmayan, mənfi vasitələrdən istifadə edən insan obrazların ifşasının rəssam işi vasitəsilə qabardılmışdır. Rəssam teatrın maddi-texniki bazasından istifadə edərək əsərdə əks olunan hadisələri və müəllif ideyasını dolğun surətdə ifadə etmişdir. “Mənim ərim dəlidir” tamaşası haqqında “Naxçıvan teatrının salnaməsi” kitabında görkəmli akademik İsa Həbibbəylinin bu tamaşa haqqındakı məqaləsindən istifadə olunaraq qeyd olunmuşdur: “*Uzun illərdən bəri Naxçıvan teatrında müxtəlif janrlı əsərlərə uğurlu tərtibat vermiş Azərbaycan Respublikasının əməkdar rəssamı Hüseynqulu Əliyevin “Mənim ərim dəlidir” tamaşasındakı yığcam, bitkin və münasib tərtibatı əsərin motivlərinə uyğun səhnə mizanlarının yaradılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bütün bunlar eyni zamanda, çətin şəraitdə müasir Naxçıvan teatrının dirçəliş yolunda olduğunu göstərir. Eyni zamanda “Mənim ərim dəlidir” pyesi və tamaşası çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin mühüm nailiyyətindən biri kimi qiymətləndirilməyə layiqdir*” [4, s. 455].

Hüseynqulu Əliyevin səhnəqrafiya sahəsindəki yaradıcılığının sonuncu dövrlərində də əvvəlki illərə nisbətən əsərin ideyasının səhnədəki bədii həllinə fərqli ifadə tərzilə yanaşması daha aydın nəzərə çarpır. Bu dövrlərdə rəssam teatrsevərləri daha çox düşündürən, emosional

təsir qüvvəsinə malik olan, böyük fikirlər yaradan, tamaşa haqqında daha böyük təəssürat yaradan, əsərin fəlsəfi ideyasını mükəmməl bir şəkildə açan səhnə tərtibatı təqdim etməsi diqqəti cəlb edir. Səhnədə sadə bir dekordan, yaxud bir neçə rəngdən istifadə edərək çəkilmiş bir forma böyük bir ideyanın açılması bədii tərtibatında istifadə olunan əsas vasitə olmuşdur. Onun hazırladığı tərtibatlardan da hiss olunduğu kimi, tamaşaların rəssam işi daha yığcam, ifadəli və konkretir. Bundan əlavə o, tərtibat işində simvolik məna kəsb edən bütövləşmiş bir forma ilə tamaşanın ümumi məzmunun əks etdirməyə çalışırdı. Belə tərtibat səhnə əsərində bədii tərtibatın obraz-atribut kimi təcəssümünə gətirib çıxarır. *“Əsərdəki fəlsəfi fikrin həm də forma ilə deyil rənglərin dili, simvolik mənası baxımından əksi ilə də verilməsi belə tərtibatlar üçün səciyyəvidir. Bunu həm də səhnədə rəssam peşəkarlığından, təcrübəsindən irəli gələn texniki vasitələrin köməyi, fırlanan səhnelərin, işıq effektlərindən yerində istifadə etməklə nail olunmuşdur”* [2, s. 121]. 2003-cü ildə Həmid Arzulunun “Mərhəmət məhəbbət deyil” əsəri Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulmuşdur. Bu tamaşanın da rəssamı H.Əliyev olmuşdur. Həzin lirik bir musiqi ilə səhnə açıldıqda sadə bir səhnə tərtibatı görünür. Əvvəl ev və ağac və yol dekorundan ibarət olan səhnə, sonra gecə təsviri ilə əvəz olunur. Qaranlıq səhnədə ağac dekorunun üzərindəki işıq effekti ay təsvirinin real görüntüsünü əks etdirir. Belə bir gecə mənzərəli səhnədə lirik musiqi tamaşanın bədii ruhunu artırmış olur. Tamaşa boyu ev dekorları dəyişsə də səhnədəki ağac dekoru səhnədə qalır. Ağac dekorundakı yarpaqların böyük ölçülü qəlb formasındakı ağ rəngli təsviri isə mövzunun təmiz məhəbbət mövzusunda olduğunun göstəricisidir. Sonuncu səhnədə isə dörd dekor – ortada ağac və sonsuzluğa uzanan yol olmaqla, iki ev interyeri görünür. Otaq təsvirləri elə hazırlanıb ki, sanki tamaşada iki bacının təmiz məhəbbətlə quracaqları iki ailəni göstərir. Dekorlardakı rəng və perspektiv kimi təsvir vasitələri tamaşanı realist üslub xüsusiyyətləri ilə göstərir. Bu tamaşada Hüseynqulu Əliyev yaradıcılığına məxsus üslub xüsusiyyətləri özünü açıq-aşkar ortaya qoymuşdur. Hüseynqulu Əliyevin teatr-dekorasiya yaradıcılığının bir nümunəsi də “Afət” tamaşasının bədii tərtibatı idi. 2005-ci ildə “Afət” tamaşası Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı səhnəsində tamaşaçılara təqdim olunur. Yaşamin, insanların mənəviyyəti ilə bağlı axtarıqlarının romantizm ifadəsi olan lirik əsərlərin, mənzum faciə və tarixi dramların müəllifi kimi Azərbaycan xalqının zəngin bədii fikir, qiymətli söz xəzinəsində layiqli yeri olan H.Cavid bu əsəri İstanbulda təhsil illəri zamanı yazmağa başlasa da sonralar, yəni 1917-1920-ci illərdə bu əsərin üzərində yenidən işləmişdir. “Uçurum” əsərində olduğu kimi bu əsərin də mövzu-sunda ictimai-siyasi vəziyyət, əxlaq normaları ön plana çəkilmişdir. Əsərdə fransız cəmiyyəti nümayəndələrinin davranışlarının düşünülməmiş tərzdə təqlidi, fransız əxlaq normalarının türk gəncliyinin mənəviyyətinə gətirdiyi mənfi təsirlər tamaşanın bütün ifadə vasitələrinin köməyi ilə qabarıq göstərilmişdir. Həm aktyor ifaları, həm də musiqi və yeni təsvir vasitələrilə zəngin olan rəssam işinin təsiri nəticəsində əsərin bədii ruhu aydın şəkildə ortaya qoyulmuşdur. Rəssam işində rənglər, forma və kompozisiyasında bitkinliyi sadə və yığcamlılığa dəlalət edirdi. Tamaşanın rəssamı Xalq rəssamı Hüseynqulu Əliyev hazırladığı bədii tərtibat ilə əsərin ruhunu, ideyasını ümumiləşdirilmiş bir obraz şəklində təqdim etmişdir. Teatrın baş rəssamının tamaşa üçün çəkdiyi geyim eskizləri əsasında hazırlanan əlbisələr də hadisələrin baş verdiyi dövrü, insanları əhatə edən mühiti, onların dünyagörüşünü, yaşayış tərzini və xarakter xüsusiyyətlərinin əsərdə göstərildiyi kimi olması, tamaşaçıda mühit və dövr haqqında fikrin dəqiq və daha aydın çatdırılması üçün bir vasitə olmuşdur. 2006-cı ildə “Arşın mal alan” tamaşası Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında səhnəyə qoyulmuşdur. Azərbaycanın dahi bəstəkarı

Üzeyir Hacıbəyovun sonuncu musiqili komediyası olan bu səhnə əsərinin quruluşçu rejissoru Kamran Quliyev olmuşdur. Ailə-məişət mövzusunda olan bu əsərdə yeni nəslin şəriət qanunlarının kök saldığı köhnəlmiş adətlərə, qadın hüquqsuzluğuna qarşı gəlməsi əsas olaraq vurğulanır. Hüseynqulu Əliyevin növbəti ildə səhnəqrafiya sahəsindəki yaradıcılıq nümunəsi təkcə tamaşaların səhnə tərtibatı olmamışdır. Elə tamaşalar var ki, onun quruluşçu rəssamı özü olmasa da, tamaşanın geyim tərtibatını hazırlamışdır. Belə tamaşalardan “Fərhad və Şirin”, “Səyavuş” tamaşasını nümunə göstərmək olar. Bu tamaşaların geyim tərtibatında dövrə, məkana uyğunluq, mövcud dövrdəki sosial kateqoriyalara xas xüsusiyyətlər nəzərə alınmışdır. Bununla yanaşı o, adı çəkilən tamaşaların quruluşçu rəssamı olan Əbülfəz Axundovun səhnə tərtibatında istifadə etdiyi təsvir vasitələrini – rəng, forma, perspektiv, işıq-kölgə məsələlərinə nəzərə alaraq ona uyğun şəkildə eskizlər hazırlamışdır. Səməd Vurğunun 100 illiyi münasibətilə 2006-cı ildə Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə səhnəyə qoyulan “Fərhad və Şirin” tamaşasında Fərhadın, Şapurun, Şirinin, vəzirin, Şiriyənin, Azər babanın geyimlərindəki yaş, xarakter xüsusiyyətləri də forma və rəng həllindəki uğuru göstərir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2007-ci ilin aprelində Azərbaycanın görkəmli dramaturqu Hüseyn Cavidin 125 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama əsasən Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında dramaturqun “Səyavuş” əsəri səhnəyə qoyulmuşdur. Bu mənzum faciə əsəri yeni tərtibatla, Kamran Quliyevin rejissorluğu ilə səhnələşdirilmişdir. Tamaşanın geyim eskizlərini hazırlayan H.Əliyev olsa da, quruluşçu rəssamı Əbülfəz Axundov idi. Teatrın baş rəssamı Hüseynqulu Əliyevin hazırladığı geyim eskizləri hadisənin vəqə olduğu yer və mühit haqqında aydın təsəvvürün formalaşması baxımından uğurlu idi. Geyimlər həm də dövrə, əsərdə təsvir olunmuş obrazların xarakterlərinə xas olaraq hazırlanmışdır. Geyimlərin rəng seçimi də obrazlara uyğunlaşdırılmışdır. Geyimdəki rəng uyğunluğu və çalarların bir-birini tamamlaması diqqəti cəlb edirdi. Tamaşada hər iki rəssamın yaradıcı əməyi H.Cavidin əsərdə göstərmək istədiyi fəlsəfi ideyasını aydın boyalarla əks olunması üçün böyük əhəmiyyət qazanmışdır. 2007-ci ilin 24 oktyabrında səhnə təcəssümü tapan “Səyavuş” əsəri görkəmli dramaturq Hüseyn Cavid yaradıcılığının yaşadılması, öyrənilməsi və təbliği idi. 2008-ci ildə isə səhnəyə qoyulan Adil Babayevin “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” əsərlərinin bədii tərtibatını da mükəmməl səhnə tərtibatı ilə fərqlənən H.Əliyev hazırlamışdır. Tamaşa Ümummilli lider Heydər Əliyevin 85 illik yubileyi ilə əlaqədar olaraq səhnəyə qoyulmuş və Naxçıvan Musiqili Dram Teatrında səhnəyə qoyulan tamaşalar içərisində tamaşaçılar tərəfindən sevilən çox uğurlu və yaddaqalan tamaşalardandır. Tamaşanı yaddaqalan olması bir səbəbi də onun bədii tərtibatıdır. Tamaşanın bədii tərtibatı tamaşaçı ruhuna, hisslərinə, qavrayışına daha çox təsir edən ilk və böyük amildir. “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” tamaşasının bədii tərtibatı bir də onun konkret ideyaya malik mürəkkəb kompozisiyası, bu ideyaya uyğunlaşdırılmış işıq effektləri, istifadə olunmuş rəng koloriti bir-biri ilə vəhdət daşıyır. Rəssam səhnə əsərinin bədii tərtibatında tamaşanın ideyasına uyğun olaraq daha çox qırmızı, qara, ağ və qızılı rənglərdən yerli-yerində istifadə edərək tamaşanın bədii həllinə nail olmuşdur. Sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru Həbibə Allahverdiyeva bu tərtibatın ideya-fəlsəfi xüsusiyyətini, bədii tutumu haqqında bu fikirləri qeyd etmişdir: “Bu əsərdə göstərilən imperiya zəncirlərindən xilas olmuş Azərbaycanın o dövrdə düşdüyü çətin vəziyyətdə onun dadına çatan, qədim qəhrəmanlıq dastanımızın məğlubedilməz, xalqı üçün igidlik göstərən Koroğlunun simasında göstərilən Ümummilli liderimiz Heydər Əlirza oğlu Əliyevin Azərbaycana gəlməsi və bununla da ölkəmizin zaman-zaman qədəm qoyduğu inkişaf

yolunu göstərən süjet xəttinin əksi, səhnə tərtibatında rəssamın fırçasının gücü ilə rənglərlə, işıq effektləri və səhnədə istifadə edilən başqa ifadə vasitələri ilə mükəmməl bir şəkildə verilmişdi. Buradakı qapıların ortasından keçən qırmızı zolaqlar kimi təsvir olunmuş yollar və qara rəngin fonunda asılmış qırmızı tank təsvirləri, ucalığı, yüksəlişi, Azərbaycanın inkişafını simvolizə edən pillələrdə verilmiş, yuxarı hissəsində Kremlin ulduzu göstərilən qırmızı stullar hakimiyyətdə olan Rusiyanın müstəmləkəçi siyasətinə, işğalçı mövqeyinə işarədir. Pillələrin aşağıdan yuxarıya doğru yüksələn istiqamətində, iki yerdə göstərilən qırmızı stullar o dövrdə Rusiyanın Azərbaycanın azadlığına, inkişafına qarşı törətdiyi maneçiliyi ifadə edir. Yer kürəsinin üzərində təsvir olunan Azərbaycan xəritəsində, həmin dövrdə cərəyan edən hadisələrin hansı bölgədə baş verdiyini də tamaşa müddətində kürənin üzərindəki işıqları yandırmaqla göstərilirdi. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərliyə gəlməsi bu tamaşada pillələrin ən üst tərəfində, uca zirvədə dayanması və fonun işıqlandırılması ilə Azərbaycanın gələcəyinin də belə işıq şüasının perspektivi kimi nurlu və sonsuz olacağını ifadə edir və bunu aydın şəkildə tamaşaçılara çatdırır” [4, s. 122]. Böyük şair, dramaturq Hüseyn Cavidin pyesləri daim Naxçıvan teatrının repertuarında özünəməxsus yerlərdən birini tutmuş, onun əsərlərinə tez-tez müraciət olunmuşdur. Ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarının layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 16 fevral 2012-ci il tarixdə Hüseyn Cavidin dərin fəlsəfi-estetik məzmununa malik yaradıcılığına verilən yüksək qiymətin ifadəsi olaraq 130 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Bu sərəncama görə Naxçıvan teatrında daha çox müxtəlif quruluşlarda səhnəyə qoyulan əsərlərdən olan Azərbaycanın ölməz söz ustası Hüseyn Cavidin “Şeyx Sənan” əsəri səhnələşdirilmişdir. Azərbaycan teatr mədəniyyətinin yüksək nailiyyətlər qazanmasında mühüm rol oynamış Cavid dramaturgiyasının gözəl incilərindən olan “Şeyx Sənan” əsərinə Xalq rəssamı H.Əliyev tərəfindən bədii tərtibat verilərək tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Mənzum faciənin dekorasiyasında işıq effektlərinin köməyi ilə öz həllini tapmışdır. Əsasən tül parçadan ibarət olan səhnə tərtibatında parçanın müəyyən qırışıqları səhranın qumlu təpələri formasında verilmişdir. Rəssam səhnəni bütünlükdə əhatə edən böyük ölçüdə ibarət bu parçalar və müasir avadanlıqlar, texniki vasitələrdən də istifadə etməklə səhranın sanki real görüntüsünü əks etdirmişdir. Müasir elektron görüntülərdən istifadə edərək səhrada uzaqdan görünən xurma ağacı səhnə perspektivinin daha da dərinləşməsinə şərait yaratmışdır. Rəssam “Şeyx Sənan” tamaşasının digər bir səhnəsi üçün ev təsvirli dekorasiya hazırlamışdır. Bu dekor böyük ölçüdə olub, aktyorların sərbəst ifası üçün uyğun bir mühit yaratmışdır. Səhnənin gecə təsvirində yenə də işıq texnikasından yerli yerində istifadə edilərək ay işığı effekti yaradılmışdır. Əvvəlki gündüz vaxtını ifadə edən görüntülərdən fərqli olaraq, burada tül parçalar səma təəssüratı yaratmış, parçanın dekorlardakı kölgələri isə səhranın təpələri kimi görünürdü. Projektorlardan obrazın üzərinə düşən işıq şüası gecənin daha təsirli real təsvirini yaradırdı. Bu tamaşa Naxçıvan teatrında müxtəlif quruluşlarda tez-tez repertuara salınmışdır. Romantizmin banisi olan, naxçıvanlı şair Hüseyn Cavidin 1914-cü ildə qələmə aldığı “Şeyx Sənan” əsəri 1925-ci illərdə Adil Qazıyevin, 1933-cü il və 1936-cı ildə Şamil Qazıyevin tərtibatında yeni quruluşlarda, 1957-ci ildə Məmməd Qasımovun tərtibatı ilə tamaşaçılara təqdim olunmuşdur. Səhnəyə qoyulan romantik məhəbbət faciəsinin bədii tərtibatları səhnə quruluşunun forma prinsipləri eyni olsa da bədii tərtibat xüsusiyyətləri bir-birindən fərqli və maraqlı olmuşdur. 2012-ci ildə səhnəyə qoyulan “Şeyx Sənan” tamaşasının bədii tərtibatı müasir vasitələrdən istifadə edilmiş yeni və fərqli bir səhnəqrafiya nümunəsidir. Ümumilikdə, bu illərdə teatr tamaşalarının bədii tərtibatında böyük

bir fərqlilik nəzərə çarpırdı. “Tamaşaların tərtibatında yığcam, konkret və ya simvolik mənə kəsb edən bütövləşmiş bir tərtibat forması ilə tamaşanın ümumi məzmununun əhatə edilməsi, səhnədə bədii tərtibatın obraz atribut kimi təcəssüm etdirilməsinə şərait yaratmışdır. Əsərdəki fəlsəfi fikrin təkə forma ilə deyil, həm də rənglərin dili, simvolik mənası baxımından əks etdirilməsi belə tərtibatlar üçün səciyyəvidir. Arzu olunan nəticə həm də rəssam peşəkarlığından, təcrübəsindən, həmçinin bəzi məqamların texniki vasitələrin köməyi ilə, məsələn, fırlanan səhnələr, işıq effektlərinin “dili” ilə yerli-yerində çatdırılmasından asılı olur” [3, s. 17]. Bütün bu kimi xarakterik xüsusiyyətləri H.Əliyevin “Ağa Məhəmməd şah Qacar”, “Nadanlıq və ya qəfil telefon zəngi”, “Xəyyam” tamaşalarına verdiyi bədii tərtibatında açıq-aşkar hiss olunur. 2014-cü ildə “Ağa Məhəmməd şah Qacar” tamaşası Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı səhnəsində teatrsevərlərə təqdim olunmuşdur. Səhnə təcəssümü tapan iki hissəli bu əsərin rəssamı Hüseyinqulu Əliyev olmuşdur. Rəssam bu tamaşa üçün hazırladığı bədii tərtibatı fərqli bir kompozisiya quruluşu ilə təqdim etmişdir. Öz yaradıcılıq xüsusiyyətinə sadıq qalan sənətkar bu tamaşa üçün sadə, vurğulu, ifadəli və yığcam şəkildə tərtibat hazırlayıb. Dramaturq Əli Əmirlinin 2005-ci ildə söz yaradıcılığının məhsulu olan bu dram əsərinin səhnə həllində teatrın rəssamı tək böyük bir dekor ilə əsərin ideya məğzini ortaya qoymuşdur. Belə ki, səhnə açılışında qaranlıq fonda tamaşaçının ilk gördüyü tac formasında hazırlanmış saray təsviri olur. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı tamaşalarının bədii tərtibatını tədqiq etmiş sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar rəssamı Həbibə Allahverdiyeva “Naxçıvan səhnəqrafiyasının inkişafında bədii tərtibat obraz-atribut kimi” məqaləsində bu tamaşanın bədii tərtibat xüsusiyyətlərini təhlil etmişdir: “Burada hakimiyyəti təmsil edən tac ümumilikdə səhnəni əhatə edir. Bütün hadisələr obraz-atribut kimi verilmiş tacın daxilində baş verir. Rəssam tərtibatı elə bütöv, əhatəli, düşünülmüş şəkildə verib ki, tamaşanın digər səhnələrində tacın yuxarı hissəsindən də istifadə etmək mümkün olsun. Bu da həm əsərin ideyası baxımından, həm də aktyorların hərəkətləri baxımından əlverişli olmuşdur. Işıq-kölgənin, rənglərin harmoniyasında hadisələrin mahiyyətinin aydınlaşması ilə bərabər tamaşaçıda tarixi hadisələrin axarı ilə, tamaşanın seyrinə qapılır. H.Əliyev tərtibatda obraz-atribut kimi işlədiyi tacın, yəni hadisələrin cərəyan etdiyi şah sarayının kiçik detallarına da diqqət etmişdir. İşlədiyi ornamentlər, simvolik təsvirlər, asılmış məşəllər və s. işıq effektləri vasitəsilə məkanı daha baxımlı etmişdir. Rəssam verdiyi geyim eskizləri ilə, dekorlarla tamaşaçıda XVIII əsrin saray mühitinin ab-havasını, obrazların xarakterini göstərmiş olur. Tamaşada qüdrətli, bacarıqlı, bir o qədər də bədbəxt və tənha Qacar obrazı, ağıllı, tərbiyəli, tədbirli bir türk xatunu kimi cəngavər ruhlu Ceyran xanım və başqa obrazların xarakterinə görə seçilmiş geyim formaları, rəngləri əsərin məzmununu ilə səsleşmişdir” [2, s. 120]. 2015-ci ildə “Nadanlıq və ya qəfil telefon zəngi” tamaşasının quruluşçu rəssamı olmuş Hüseyinqulu Əliyev bədii tərtibatı obraz-atribut kimi təqdim etmişdir. Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq” əsəri əsasında hazırlanan tamaşanın rejissoru olan Tofiq Seyidovla rəssamın işinin vəhdəti əsasında mükəmməl bir səhnə təqdimatı ortaya qoyulmuşdur. “Nadanlıq və ya qəfil telefon zəngi” tamaşası başlayan vaxt pərdə açılışında ilk olaraq tamaşaçı iki rəngdən ibarət maraqlı bir tərtibatla qarşılaşır. Bu təsvir siluet formasında olan Kreml və hörümçək toru təsviridir. Qara fonda qırmızı rənglə çəkilmiş təsvir tamaşa haqqında ilk sözü əsərin ideyasına əsaslanaraq bu cizgiləri və fırçasından süzülüb gələn rənglərin dili ilə yaratdığı bədii tərtibatla tamaşaçıya çatdırılmışdır. Bu da tərtibatda çəkilən təsvir və qurulan kompozisiya, onun düşünülmüş rəng koloriti, işıq effektləri ilə yaranan görüntülər, eləcə də ritm kimi təsvir vasitələri ilə bütövləşmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyeva H. Naxçıvan Dram Teatrında (1991-2008-ci illərdə) tamaşaların bədii tərtibatı / Naxçıvan Dövlət Universiteti. Regional inkişaf və böyük mədəniyyət: mənşə, harmoniya və tipologiya məsələləri. Beynəlxalq Konfrans (25-26 oktyabr 2013). Naxçıvan, 2013, s. 108.
2. Allahverdiyeva H. Naxçıvanda səhnəqrafiyanın inkişafında bədii tərtibat obraz-atribut kimi // Elmi Əsərlər, 2017, 2 c., № 5 (86), s. 116-122.
3. Allahverdiyeva H. Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrı tamaşalarının bədii tərtibatı: Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2018, 137 s.
4. Qəhrəmanov Ə., İbrahimov S., Cəfərov F. Naxçıvan Teatrının Salnaməsi (1883-2008). Naxçıvan: Əcəmi, 734 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: fatma_sahbazova@hotmail.com

Fatma Şahbazova

**HUSSEINGULU ALIYEV'S CONTRIBUTIONS TO THE NAKHCHIVAN
NATIONAL MUSICAL DRAMA THEATER**

A large part of the creativity of the people's artist, professor Husseingulu Aliyev, who has a special place in the fine art of Azerbaijan with his multifaceted creativity, was in the field of theater –scenery painting, which is a section of painting. In this field of painting, the idea, the artistic world, the form of expression, compositional proportion with the language of colors, the exact scale of the artistic work staged in the theater are revealed with the help of technical means. An artistic design is prepared for the staged drama by a theater artist. In the design created considering the plot, idea, stylistic language of the work, the theater artist also shows his own style. This area of Husseingulu Aliyev's creativity is distinguished by the breadth of his means of expression, variety of styles, simplicity and conciseness of the "language" of expression. The works of the artist in the field of scenography was related to the Nakhchivan State Musical Drama Theater, named after Jalil Mammadguluzadeh. However, his theater activity coincides with the previous period – the student years (1977-1982) at the Art Institute named after Mirzagha Aliyev. During these years, he worked as a chief artist in the "Sevil" cinema, which was a beginning and an experiment for him in the field of scenography. Husseingulu Aliyev worked as a chief artist, after some time returning to Nakhchivan after completing his art education at Nakhchivan State National Musical Drama Theater in 1989. The artistic arrangements he gave to numerous stage works performed in this theater revealed the ability to create a correct image of the historical period by reflecting the national spirit of the people, by aesthetically correct characterization of the hero in the work. The performances which he arranged were distinguished by their artistic capacity, expressiveness, concrete and understandable ideas, and emotionality. His first work in the field of theater-art was his artistic design for the performance "Ozumuz bilerik" in 1990. The next work was the artistic design he gave to Mammad Said Ordubadi's work "Urek chalanlar", which was staged on May 19, 1991.

Keywords: *Husseingulu Aliyev, theater artist, "Ozumuz bilerik", "Urek chalanlar", Nakhchivan State National Musical Drama Theater.*

Фатма Шахбазова

ВКЛАД ГУСЕЙНГУЛУ АЛИЕВА В НАХЧЫВАНСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ МУЗЫКАЛЬНО-ДРАМАТИЧЕСКИЙ ТЕАТР

Творчество народного художника, профессора Гусейнгулу Алиева, занимающего особое место в азербайджанском изобразительном искусстве, приходилось на область театрально-декорационной живописи. В этой области живописи с помощью технических средств раскрываются идея, художественный мир, форма выражения, язык красок, пропорция композиции, точный масштаб художественного произведения, поставленного в театре. Постановочную драму готовит художник театра. Собственный почерк театральный художник проявляет и в композиции, созданной с учетом сюжета, идеи, стилистического языка произведения. Эта область творчества Гусейнгулу Алиева отличается широтой выразительных средств, разнообразием стилей, простотой и лаконичностью «языка» выражения. Творчество художника в области сценографии было связано с Нахчыванским государственным музыкально-драматическим театром имени Джалила Мамедкулизаде. Однако его театральная деятельность совпадает с предыдущим периодом, когда он был студентом Художественного института имени Мирзаги Алиева (1977-1982). В эти годы он работал главным художником в кинотеатре «Севиль», что стало для него началом и пробой в области сценографии. Гусейнгулу Алиев работал главным художником в Нахчыванском государственном национальном музыкально-драматическом театре с 1989 года, вернувшись в Нахчыван после окончания художественного образования. Художественные обработки, которые он дал многочисленным сценическим произведениям, исполняемым в этом театре, выявили умение создать правильный образ исторического периода путем отражения национального духа народа, путем эстетически правильной характеристики героя в произведении. Поставленные им пьесы отличались художественностью, выразительностью, конкретными и понятными идеями, эмоциональностью. Его первой работой в области театра и искусства стала художественная композиция, которую он подготовил к спектаклю «Озюмюз билерик» в 1990 году. Следующей работой стало художественное оформление спектакля Мамеда Саида Ордубади «Юрек чаланлар», постановка которого состоялась 19 мая 1991 года.

Ключевые слова: *Гусейнгулу Алиев, театральный художник, «Озюмюз билерик», «Юрек чаланлар», Нахчыванский государственный национальный музыкально-драматический театр.*

(Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor Sevil Sadıxova tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 18.02.2022
Son variant 09.03.2023**

İQTİSADİYYAT

UOT 33

ELTUN İBRAHİMOV, ARİF QULUZADƏ

BİZNESDƏ STRATEGİYA SEÇİMİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN ÜSULLAR

Uğurlu strategiyanın ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri biznesi rəqiblərindən fərqləndirmək, onun güclü tərəflərini önə çəkmək və zəif tərəflərini gizlətməkdir. Fərqli strategiyanın yaradılmasında ilk addım onun başlıca imkanlarını düzgün müəyyən etməkdir. Əsas qabiliyyətlər biznesi digər bizneslərdən fərqləndirən, onun vizyonunun həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan, rəqiblər tərəfindən asanlıqla təqlid edilə bilməyən bilik və bacarıqlardır. Müəssisələr daxili və xarici mühit analizləri edərək öz strukturlarına ən uyğun strategiyanı seçməli və müvəffəqiyyətlə həyata keçirməlidirlər. Hər bir biznes davamlı rəqabət üstünlüyü əldə etməyi və malik olduğu müxtəlif imkanları nəzərə alaraq gərgin rəqabət mühitində bir addım öndə olma-ğı hədəfləyir. Məqalədə strategiya seçimində mümkün üsullar, strategiyaların təhlili və seçimində önəmli aspektlər təhlil edilməkdədir.

Açar sözlər: *strategiya, biznes, kapital, qərar, risk.*

Strateji idarəetmə üçün müəyyən edilmiş təhlillər bəzi meyarlara uyğun sınaqdan keçirildikdən sonra görülməli işlərin daha konkret amillərə görə qiymətləndirilməsi üçün bir sıra vasitələrdən və üsullardan istifadə edilir. Müəssisələrin seçdiyi strategiyalar müxtəlif yanaşmalara görə fərqlənə bilər [3]. Strategiyaların qiymətləndirilməsində istifadə edilə bilən texnika və metodlar aşağıdakı kimi təsnif edilir:

- maliyyə texnikaları;
- xərc-fayda təhlili.

Strategiyaların qiymətləndirilməsi və seçilməsində ən çox istifadə edilən maliyyə üsulları arasında kapitalın gəlirlilik metodu, xalis pul hərəkəti metodu, geri ödəniş müddəti, diskontlaşdırılmış pul hərəkəti metodu və başabaş təhlili vardır.

Kapitalın gəlirliliyi strategiya alternativinin gətirmiş olduğu ölçüsüdür. Kapital gəlirliliyi əldə ediləcək mənfəətin yeni strategiyaya qoyulacaq kapitalla nisbəti kimi müəyyən edilə bilər. Bu nisbət strateji alternativləri qiymətləndirmək üçün geniş şəkildə istifadə olunur. Xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti mənfəət zərər strategiyasını həyata keçirmək üçün amortizasiyadan əvvəl tələb olunan dövriyyə kapitalına yönləndirilmiş investisiyadır. Bu hesablamanın əhəmiyyəti mənfə pul axınının biznesin uğursuzluğuna səbəb ola bilmə ehtimalının tapılmasındadır.

Geri ödəmə müddəti metodu strategiya alternativləri üçün böyük miqdarda investisiya lazım olduqda istifadə olunur. Kapital qoyuluşu strategiyanın ilk dövrlərində həyata keçirilir. Layihənin reallaşması ilə birlikdə müəssisə illər ərzində yatırdığı kapitalın əvəzini geri alacaqdır. Geri ödəmə, qoyulmuş ilkin kapitalın geri qazanıldığı vaxtı göstərir və bunun ölçülməsi üçün illərlə müddət lazım olur. Pul vəsaitlərinin hərəkəti üçün güzəştlər nəzərdə tutulmur. Firmanın kapital dəyərinə əsaslanaraq pul vəsaitləri hərəkətinin hər bir maddəsinin indiki dəyərini diskont etdikdən sonra, həyata keçiriləcək strategiya nəticəsində yaranan pul vəsaitlərinin hərəkətinin cəmi bizə diskontlaşdırılmış pul vəsaitlərinin hərəkətini verəcəkdir. Bu üsul bu gün strategiya yaradılması üçün mövcud alternativlərinin qiymətləndirilməsində geniş istifadə

olunur. Əsasən, geri ödəmə metodundan fərqli olaraq, beş ildən sonrakı pul vəsaitlərinin hərəkətinin bugünkündən daha az dəyərli olması anlamına gəlməkdədir.

Başbaşa təhlil (tarazlı) strateji variantları müqayisə etmək və qiymətləndirmək üçün əsas qərarvermə üsullarından biri hesab olunur. Strategiyaların seçilməsi kontekstində bu təhlil, yeni strategiyanın həyata keçirilməsi xərclərinin onun həyata keçirilməsindən əldə edilən ümumi gəlirə bərabər olacağı nöqtədir. Qırılma nöqtəsi adlanan bu nöqtədən yuxarı olan gəlirlər və ya mənfəət xərclərdən çox olacaq. Tarazlı analiz vasitəsilə fərdi strategiya qiymətləndirilə və ya bir neçə strategiyanı bir-biri ilə müqayisə etmək mümkün ola bilər.

İndi isə xərc-fayda təhlili barəsində məlumat verək. Qısaca desək, xərc-fayda təhlili təşkilatda dəyişikliyə başlamaq barədə qərar verməyə kömək edən bir texnikadır. Burada dəyişiklik dedikdə, hər hansı nəzərdə tutulmuş investisiya, layihə və ya strategiyanın həyata keçirilməsi ola bilər. Xərc-fayda təhlili strategiyaların seçimindən əldə ediləcək faydanın strategiyanın dəyəri ilə müqayisəsinə əsaslanacaqdır. Burada “fayda” təşkilatın müsbət yöndə inkişafına töhfə verən vəziyyətlərdir (məsələn, bazar payının artması, xərclərin azalması və s.). Xərclər isə təşkilata mənfə təsir göstərən amillərdir (məsələn, işçi heyətinin azalması, zəif motivasiya və s.). Bu təhlil nəticəsində, reallaşdırılması nəzərdə tutulan alternativ strategiyaların mümkün fayda və zərərlərinin mümkün dəyərləri hesablanır və ən çox fayda verən alternativ strategiya seçilir. Başqa bir yanaşma isə odur ki, əldə ediləcək faydaları çəkiləcək xərclərə bölmək yolu ilə fayda-xərc nisbəti tapılır və bu nisbət üzərində müqayisələr aparılır.

Strategiyaların formalaşdırılması və işlənməsi, təhlili və müəyyənləşdirilməsində istifadə olunan meyarlar haqqında danışdıqdan sonra strateqlər onları prioritetləşdirmək və son seçimi etmək üçün gərəkli məlumatlara çıxış əldə edə bilərlər. Bundan sonra onlar keçiriləcək görüşlərlə hansı strategiyaların həyata keçirilməsi üçün qərar verəcəklər. Müəssisənin missiyasının təyin edilməsi üçün onun fəaliyyət istiqamətləri tədqiq edilməli, yaşamaq fəlsəfəsi müəyyənləşdirilməlidir [2, s. 65]. Strateji planlaşdırmada məqsəd və vəzifələri müəyyən etmək üçün problemlərin düzgün ortaya çıxarılması və təhlili vacibdir. Problemlər xidmət göstərilən fəaliyyət sahələri və ya institusional imkanlarla bağlı ola bilər. Bu problemlərin təhlili və onların həll edilməsi üçün tədbirlərin görülməsi həm xidmətlərin keyfiyyətini, həm də təşkilatın institusional potensialını artıracaqdır. Təşkilatlarda strategiyaların seçilməsi ilə bağlı verilən qərarlar səlahiyyət, güc və resursların bölüşdürülməsi kimi məsələlər baxımından şəbələr və işçilər arasında mümkün qədər münafişlərin ortaya çıxmasına səbəb ola bilər. Strategiyaların işlənilməsi, hazırlanması, seçilməsi və həyata keçirilməsinə cavabdeh olan şəxslər ziddiyyətli halları qabaqcadan görməli və təşkilatı uğursuzluğa düşürəcək vəziyyətlərə gətirməzdən əvvəl həll yollarını tapmalıdırlar. Strateqlər üçün strategiyaların təhlili və seçimində iki kritik aspekti nəzərdən keçirmək faydalıdır:

- 1) strategiya seçiminin təşkilati-mədəni aspekti;
- 2) strategiya seçiminin siyasi aspekti.

Müəssisə daxilində fərdlərin və qrupların iş aparma tərzi təşkilat mədəniyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Məqsədlərə çatmağı hədəfləyən və bu istiqamətdə fəaliyyətləri təşviq edən bir təşkilati mədəniyyətə sahib olmaq, strategiyaların uğurla həyata keçirilməsi üçün müəssisəyə xeyli əhəmiyyətli üstünlüklər gətirəcəkdir. Menecerlər təşkilat mədəniyyətinin bütün aspektlərini nəzərə almalı və strategiyaların proqnozlaşdırılan müsbət nəticələrini əldə etmək üçün onlardan bu istiqamətdə davamlı istifadə etməlidirlər.

Təşkilat mədəniyyəti təşkilat üzvlərinin paylaştığı sosial dəyərlərin, standartların, nor-

maların, inancların, simvolların və anlayışların məcmusu kimi başa düşülür. Bu, bir qrupun xarici və daxili mühitin xüsusi problemlərini həll etməyə çalışarkən, kəşf etdiyi və ya inkişaf etdirdiyi əsas fərziyyələr toplusudur. Bu fərziyyələr olduqca mühüm sayılacaq qədər faydalı hesab edilir. Buna görə də yeni işə qəbul olunanlara eyni problemlərlə qarşılaşdıqda düzgün düşünmək, qavramaq və hiss etmək öyrədilməlidir. Bir təşkilatda birlik, həmrəylik və mənəvi dəyərlər insan amili təşkilati bağlılığın və məhsuldarlığın əsas mənbəyidir. İnsanlar həyatlarının bir məna daşdığına və daim nəzarətdə saxlanıldıqlarına inanmaq ehtiyacı hiss edirlər. Ətraflarında baş verən hadisələr onlar üçün çətin vəziyyətlər yaradırsa, dərhal müdafiə mövqeyi tutur və reaksiya verirlər. Menecerlər və işçilər mövcud olan stabil vəziyyəti saxlamaq üçün hətta yeni strategiyaların tətbiq olunmasından belə boyun qaçıra bilərlər.

Obyektiv məqsədlər olmadıqda, strateji qərarlar o zaman mövcud olan siyasətlər əsasında formalaşacaqdır. Bununla belə, effektiv strategiyanın formalaşdırılması vasitələrinin inkişafı ilə nəzərdə tutulan daxili siyasətlər strateji qərarların qəbulunda daha az təsirli olacaqdır. Rasional düşüncə və davranış olmadıqda, siyasi amillər strategiyaları diktə edəcəkdir. Siyasi münasibətləri idarə etmək təşkilat daxilində coşqu, şövq və birlik ruhunu ortaya çıxarmağın ayrılmaz tərkib hissəsi hesab edilir. Menecerlər strategiyaların effektivliyini və təşkilati loyallığı təmin etmək üçün əsrlər boyu siyasətçilər tərəfindən uğurla istifadə edilən aşağıdakı taktikaların tətbiq edilməsini sınaqdan çıxara bilərlər:

1. Müxtəlif yol və üsullara riayət etməklə müəyyən nəticələr əldə etmək mümkündür. Strateqlər bilməlidirlər ki, müsbət nəticəyə çatmaq, ona nail olmaq üçün konkret metodu ciddi şəkildə diktə etməkdən daha vacibdir. Eyni nəticələrə nail olmaq üçün təşkilati loyallıq potensialını inkişaf etdirən alternativlər də ortaya qoyula bilər;

2. Qəbul edilməsi məqbul görülən strategiya ilə qənaətbəxş nəticələr əldə etmək, qəbul edilməsi məqbul görülməyən strategiya ilə ən yaxşı nəticələri əldə etməkdən daha yaxşıdır;

3. Konkret məsələlərdən daha çox insan amili ilə əlaqədar məsələlərlə məşğul olmaq menecerlərin təşkilatda sədaqətlik və birlik prinsiplərini yaratmaq üçün əllərində olan variantları artıracaqdır;

4. Uzunmüddətli maraqların həyata keçməsi üçün qısamüddətli maraqlardan imtina etmək olar. Məsələn, müəssisənin iflas etməməsi üçün, bəzən işçilərin maaşını artırmaqdan imtina etmək;

5. Menecerlər mənfi nəticələri olan strategiya və siyasət qərarlarına vaxtında müdaxilə edə bilərlər. Rəhbərlikdə orta səviyyədə qərarlaşan idarəedicilərə imkan verilməlidir ki, onlar münasib əsaslarla əks fikir və etirazlarını bildirə bilsinlər. Əks halda, strategiyalar həyata keçirildikdən sonra nəticələrdən asılı olaraq onlar müxtəlif reaksiyalar ortaya qoya bilərlər.

Strateji qərarlar dəyişikliyin və rəqabətin sıx olduğu, riskin, mürəkkəbliyin və qeyri-müəyyənliyin yüksək olduğu, rəqiblərdən daha üstün yerlər əldə etmək üçün qəbul edilən uzaq gələcəyə və uğurlu nəticəyə yönəlmiş qərarlardır. Bu, təbii olaraq strateji qərarların yaradıcı, innovativ, dəyişikliyə yönəlmiş, davamlı və effektiv olmasını tələb edir [4]. Bir daha vurğulamaq lazımdır ki, strateji qərarlar uzaq perspektivdə biznesin bütün maraqlarına cavab verən rəhbərlik tərəfindən qəbul edilmiş qərarlardır. Bu qərarların qəbul edilməsində həlledici olan düzgün mühitdir. Qərar vermə mühiti riskli, xüsusi və qeyri-müəyyən səviyyələrdə qarşımıza çıxar.

a) Risk mühiti qəbul edilmiş qərarın orta standart kənarlaşması, dəyişmə əmsalı, gözlənilən nəticə və ya risklərin qiymətləndirilməsidir. Alternativlərin risk mühitində hansı nəticə (zərər yaxud fayda) gətirəcəyi sadəcə bir ehtimaldır. Bu mühitdə qərar verənin təcrübəsi,

intuisiyası və şəxsi fikri önəmlidir. Qərarın düzgün olması da gözlənilən üstünlüyün əsas göstəricilərindən hesab oluna bilər.

b) Xüsusi mühit qərar alternativlərinin və izlənən strategiyaların xüsusi nəticələrinin əvvəlcədən bilindiyi və nəticəyə təsir edəcək bir çox amillərin müəyyən olunduğu mühitdir. Başqa sözlə, ekoloji dəyişənlər və bu dəyişənlərin təsiri izlənilir, bilinir və ya təxmin edilir. Ətraf mühitlə bağlı hər cür məlumatlar xüsusən diqqət və qayğı ilə ələ alınır.

c) Qeyri-müəyyən mühit, ehtimalların bilinmədiyi, nəticələrin tam məlum olmadığı, lakin hər bir qərarın müəyyən nəticələrinin olacağı inkar edilməyən vəziyyətləri xarakterizə edən mühitdir. Bir qərarın təsirinin digərindən daha yaxşı olması ölçülmür və digərlərindən üstün olan strategiya tətbiq edilmir. Qeyri-müəyyən bir mühitdə qərar qəbul edənlər keyfiyyətə, qeyri-kafi və məhdud məlumatlarla işlərini icra etməli olurlar. Başqa sözlə, qeyri-müəyyən bir mühitdə qərar verənlər hər bir alternativin ən pis nəticəsinə əsaslanaraq qərarlar qəbul edirlər. Alternativin seçimi ən pis ehtimal əsasında edilərsə, bu ehtimal xaricində əldə olunacaq hər nəticənin daha müsbət olacağı düşünülür.

Təşkilatın həyata keçirə biləcəyi strategiyalar müxtəlif iyerarxik səviyyələrdə idarə olunur: beynəlxalq, institusional, biznes və əməliyyat (funksional) formasında. Müəyyən olunmuş səviyyələrdə strategiyaların hazırlanması, təhlili və seçilməsi üçün müxtəlif üsullar mövcuddur. Beləliklə, strategiya alternativlərinin qiymətləndirilməsində istifadə oluna biləcək meyarları aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik:

– Uyğunluq. Bu alternativlərin təhlili və strategiyaların seçimi kontekstində ardıcılığın təşkilatın məqsəd və vəzifələrinə görə uyğunlaşdırılmasıdır. Bu o deməkdir ki, strategiya alternativləri təşkilatın həm daxili, həm də xaricdə yerləşdiyi kontekst üçün uyğundur. Bəzi strateji alternativlər təşkilat üçün digərlərindən daha uyğun ola bilər.

– Etibarlılıq. Strateji alternativlərinin çoxunda gələcəklə bağlı müxtəlif ehtimallar mövcuddur. Bu fərziyyələrin etibarlı və məntiqli olub-olmaması sınaqdan keçirilməlidir.

– Praktiklik. Strateji alternativləri həyata keçirə bilmə vəziyyəti. Bəzi alternativlər təşkilatın missiyası və məqsədlərinə uyğun gəlsə belə, onların həyata keçirilməsinə mane ola biləcək məhdudiyyətlər ortaya çıxa bilər.

– Risk. Dərəcələri fərqli olsa da, demək olar ki, bütün strateji alternativlər müəyyən risklər ehtiva edir. Bu kontekstində risk, həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan strategiyanın təşkilatı təhlükələrlə üzləşdirmə və ya çətin vəziyyətə salması ehtimalıdır.

– Cəlbədicilik. Strategiyalar təşkilatın təmin etməli olduğu fərdlər və qruplar üçün cəlbədicidir.

Strategiyaların qiymətləndirilməsi və seçilməsində ən çox istifadə edilən maliyyə üsulları arasında kapitalın qaytarılması metodu, xalis pul hərəkəti metodu, geri ödəniş dövrü metodu, diskontlaşdırılmış pul hərəkəti metodları müəyyənləşdirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Akdemir A., Küçükaltan D. Stratejik yönetim. Anadolu Üniversitesi, 2018, 171 s.
2. Çubukcu M. İşletmelerde Uygulanan Strateji Tipleri ve Uygulamadan Örnekler // International Journal Of Management Academy, 2018, c. 1, № 2, ss. 142-156.
3. Məmmədov M.A., Məmmədova F.Ə., Əlizadə Ş.İ. Strateji menecment. Bakı, AzMİU, 2022, 240 s.

4. Neil R. Strategic management. Ventus publishing, 2011, 52 p.
5. Şahbazov K.A., Məmmədov M.H., Həsənov H.S. Menecment. Bakı, 2007, 1035 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eltunibrahimov@yahoo.com
E-mail: aquluzade167@gmail.com

Eltun İbrahimov, Arif Guluzadeh

METHODS USED IN CHOOSING STRATEGIES IN BUSINESS

One of the most important features of a successful strategy is to differentiate the business from its competitors, highlight its strengths and hide its weaknesses. The first step in creating a strategy that will differentiate a business is to correctly identify its key capabilities. Core capabilities are the knowledge and skills that set a business apart from other businesses, play an important role in realizing its vision, and are not easily imitated by competitors. Enterprises should choose the most suitable strategy for their structure by analyzing the internal and external environment and successfully implement it. Every business aims to achieve a sustainable competitive advantage and stay one step ahead in the intense competitive environment by considering the various assets and capabilities it has. Possible methods of strategy selection, important aspects of strategy analysis, are analyzed in the article.

Keywords: *strategy, business, capital, decision, risk.*

Элгун Ибрагимов, Ариф Гулузаде

МЕТОДЫ, ИСПОЛЬЗУЕМЫЕ ПРИ ВЫБОРЕ СТРАТЕГИЙ В БИЗНЕСЕ

Одной из наиболее важных особенностей успешной стратегии является выделение бизнеса среди конкурентов, выделение его сильных сторон и скрытие слабых сторон. Первым шагом в создании стратегии, которая будет отличать бизнес, является правильное определение его ключевых возможностей. Основные возможности – это знания и навыки, которые отличают бизнес от других предприятий, играют важную роль в реализации его видения и не могут быть легко скопированы конкурентами. Предприятия должны выбрать наиболее подходящую стратегию для своей структуры, проанализировав внутреннюю и внешнюю среду, и успешно реализовать ее. Каждый бизнес стремится достичь устойчивого конкурентного преимущества и оставаться на шаг впереди в жесткой конкурентной среде, учитывая различные активы и возможности, которыми он обладает. В статье анализируются возможные методы выбора стратегии, важные аспекты анализа стратегии.

Ключевые слова: *стратегия, бизнес, капитал, решение, риск.*

(İqtisad elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlkin variant 22.02.2022
Son variant 13.03.2023

BİBLİOQRAFIYA

RAMİZ QASIMOV

TAYLAN SORQUNUN “BİTMƏYƏN SAVAŞ” ADLI KİTABI ƏBÜLFƏZ QULİYEVİN TƏRCÜMƏSİNDƏ

Taylan Sorqunun müəllifi olduğu görkəmli türk hərbi xadimi Xəlil Paşanın “İttihad və Tərəqqidən Cümhuriyyətə Bitməyən savaş” adlı xatirələrindən ibarət kitabı ölkəmizdə Azərbaycan dilində çap olunmuşdur. Əsər tanınmış türkoloq, AMEA Naxçıvan Bölməsinin İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun baş direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Ə.Quliyev kitabı çapa hazırlayarkən bəzi bölmələri ixtisara salmış və yığcamlaşdırmışdır. Əsər Azərbaycan dilinə çox uğurla tərcümə edilmişdir. Bunu da qeyd edək ki, əsərin özü də olduqca sadə, anlaşılıq bir üslubda qələmə alınmış, çox oxunaqlı bir dildə yazılmışdır. Görünən budur ki, Xəlil paşanın xatirələrini çapa hazırlayarkən istedadlı bir qələm sahibi, publisist olan Taylan Sorqun yazının üslubunu əsl hekayə dilinə çevirmiş, oxunaqlılığını və anlaşılıqlılığını təmin etmişdir. Tərcümə zamanı prof. Ə.Quliyev də Azərbaycan dilinin geniş imkanlarından bəhrələnmiş, söz tərcüməsi deyil, ən uğurlu, işlək, fikirləri sadə, dəqiq şəkildə ifadə edən leksik imkanlardan yararlanmışdır.

Kitabın Azərbaycan dilində çapının elmi redaktoru və ön sözünün müəllifi AMEA Naxçıvan Bölməsinin sədri, akademik İsmayıl Hacıyevdir. Kitab Naxçıvanın “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi tərəfindən 2022-ci ildə nəşr edilmişdir. Kitab son dövrlərdə daha da inkişaf edən Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri fonunda əlamətdar yerə malikdir. Ümumiyyətlə, çap olunan kitab bir sıra cəhətdən oxucular üçün maraq kəsb edən xüsusiyyətlərlə zəngindir. Belə ki, əvvəla, kitab Azərbaycan xalqının taleyüklü tarixi hadisələrində mühüm rol oynamış görkəmli türk hərbi xadimi Xəlil paşanın hərbi xidmət və döyüş yolundan bəhs etməklə mühüm əhəmiyyət daşıyır. Digər tərəfdən Xəlil paşanın xatirələrinin əks olunduğu əsərdə Azərbaycan xalqının müqəddəratı və tarixi ilə bağlı olduqca vacib və maraqlı məsələlər yer almışdır. Kitab Azərbaycan xalqının da tarixi ilə yaxından bağlı olan ciddi ictimai, siyasi və hərbi hadisələr fonunda olduqca ziddiyyətli, mürəkkəb və əhəmiyyətli bir dövrü öyrənmək üçün mühüm bir mənbə rolunu oynamaqdadır və s.

Xəlil Paşa Kut adı ilə tanınan görkəmli hərbi xadimi Azərbaycan xalqının mürəkkəb və çox çətin, faciələrlə dolu olan 1918-1920-ci illər Cümhuriyyət dövrü tarixilə yaxından bağlı olan Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru paşanın və Osmanlı dövlətinin müdafiə naziri Ənvər paşanın əmisidir. Xəlil paşanın xatirələrində çox maraqlı tarixi hadisələr öz təqdimini tapmışdır. Əsər müxtəlif hissələrdən ibarətdir ki, bu hissələr də Xəlil paşanın Osmanlı Ordu komandanlığındakı yüksək əhəmiyyətli hərbi xidməti ilə bağlı olan zəngin faktlardan ibarətdir. Xatirələr 23 başlıq – bölmə üzrə təşkil olunaraq bir-birilə əlaqəli, yəni Osmanlı Türkiyəsinin birinci dünya müharibəsində apardığı “İttihad və tərəqqidən Cümhuriyyətə”dək varoluş uğrunda mücadiləsini əks etdirmişdir. Kitabda “Balkan savaşı”, “Birinci dünya müharibəsi”, “İngilislər və Kut savaşları”, “Mühasirə”, “Bilin ki, Kutu əldən vermərəm”, “Özü gələn”, “Kutu ələ keçirdik”, “Rusiyada inqilab”, “Şeyx Mahmud”, “Bakının işğaldan azad edilməsi”, “İran”, “İrəvan”, “İnqilab və Azərbaycan” və başqa bölmələr yer almışdır ki, bu bölmələr də

Xəlil paşanın yaddaş və baxış bucağı çərçivəsində müəyyən dövrdə yaşanmış konkret hadisələrlə bağlıdır. Əlbəttə, burada bilavasitə Azərbaycanla – Azərbaycan tarixinin ən çətin dövrləri olan inqilablar dövrü və müharibələr zamanında keçdiyi ciddi taleyüklü hadisələr, tarixi məsələlər özünə yer almışdır.

Kitabı oxuduqca diqqəti cəlb edən bir sıra maraqlı məsələlər əhəmiyyət qazanır. “Balkan savaşı” bölməsi əslində əsas hadisələr üçün başlanğıc – giriş xarakterini daşıyır, əsərin baş qəhrəmanı ilə bağlı proloq rolunu oynayır. Bu bölmədə Xəlil paşanın Ənvər Paşa tərəfindən Vanda, sonra İstanbulda Mərkəz komandanlığına gətirilməsi, oradakı uğurlu xidmətləri və nəhayət, Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə əlaqədar “Xəlil bəy qüvveyi-səfəriyyəsi” adı altında “bir mürəttib diviziyanın” komandanlığı vəzifəsinə gətirilməsindən bəhs edir. Kitabın “Birinci Dünya müharibəsi” bölməsindən əsas hadisələr başlayır və Xəlil paşanın hərbi xidmətləri fonunda yaddaşına yazılmış hadisələr bircə-bircə yer alır. Məsələn, Xəlil paşanın qeydləri əsasında məlum olur ki, hələ Birinci Dünya müharibəsinin gedişi prosesində Osmanlıda “ermənilərin soyqırımını” kimi ictimaiyyətə sırımaq istədikləri qanlı hadisələr əslində ingilis, rus və başqa qüvvələrin təhriki ilə ermənilərin türklərə, eləcə də kürdlərə qarşı apardıqları utancverici və xain hücumlarının qanlı nəticələridir.

Eləcə də hadisələrin təqdimi fonunda türk əsgərlərinin döyüş əzmi, qüdrəti, fədakarlığı və qəhrəmanlıqları aparıcı yerdə gəlmişdir. Belə ki, Xəlil paşa qazanılan bütün qələbələrin nüvəsində məhz qəhrəman türk əsgərlərinin döyüş əzmi və cəsarətini səbəb olaraq göstərmiş və minnətdarlığını ifadə etmişdir. Xəlil paşanın komandanlığı altında İraqda Bağdadın Kutulamara ərazisinin azad olunmasında türk əsgərlərinin göstərdiyi qələbə əzmi haqqında “Bilin ki, Kutu əldən vermərəm” adlı hissədə konkret faktlarla bəhs edilmişdir. Bu əhəmiyyətli ərazinin İngilis işğalından azad olunmasında məhz Xəlil paşanın komandanlığı, onun bir hərbiçi, komandan olaraq məharəti və düzgün qərarları əhəmiyyətli rol oynamışdır. Xəlil paşa hətta türk əsgərlərinin cəsarətli döyüşlərini izləmək istəyən alman zabitlərinə təqdim edib göstərdiyi bəzi hadisələrdən məmnuniyyətlə bəhs açmışdır. Paşa bu xatirələri ilə bağlı belə yazır: “Bu arada Dük mənimlə irəli xətlərə getmək istədiyini bildirdi. Sözümlü yerə salmadım, onu da götürüb irəli xətlərə doğru hərəkət etdim...”

İlk rastladığımız yaralıyı dayandırdım, bu Kastamonudan dövlət üçün döyüşməyə gəlmiş bir sırayı əsgər idi. Dayandı, yanımdakının əcnəbi olduğunu anlamışdı, “biz belə əsgərik” deyər kimi göstərişli bir salam verdi: “Döyüş necə gedir, kastamonulu?” – dedim.

– Komandanım, mübarək olsun, düşmən aldıandı bizim gizli ehtiyatlara...

...Bir az irəlilədik, bu dəfə çörəyi sol əlilə yeyən əsgərə rast gəldik. Sol əlindəki çörəyi qoymağa yer tapa bilmədi... “Niyə çörəyi sol əlinlə yeyirsən?” – deyə soruşdum.

– Sağ qolum, Komandanım, bir güllə ilə qopdu getdi. Axtardım, axtardım, tapa bilmədim. Neyləyim, sən sağ ol...

Ardından bir başqa yaralıya rast gəldik, hələ ona bir söz deməmiş, hörmətlə qarşımda dayandı və: “Komandan paşam, bu gələnlər bizə bir şey edə bilməzlər, bilirsinizmi?” və s. Xatirələrin həmin hissəsində Xəlil paşa həmçinin döyüş yerlərində müşahidə aparmış alman zabitlərinin də maraqla qarşıladığı hadisələr haqda bəhs etmişdir. Məsələn: “Dük ingilis əsirdən soruşur:

– Yaxşı, alman əsgərimi, yoxsa türk əsgərimi daha cəsur?

– Heç şübhə yoxdur ki, türk əsgəri. Alman əsgəri ilə müqayisə edilməz, türklər çox cəsurdurlar.

Biz Qərb cəbhəsində bir-iki saatlıq topçu atəşindən sonra irəliləyir, alman səngərlərinə girir, yerləşir və orada qalırdıq. Burada isə altı saat sürən topçu atəşindən sonra boş qaldığımız zənn etdiyimiz türk səngərlərinə girdik. Ancaq gözləmədiyimiz bir yerdən hərbi sıralar qaydasında bomba və süngülərlə üzərimizə atılan türk əsgərləri bizi, gördüyünüz kimi, toplayıb buraya gətirdilər.

...Dük 3-4 ingilis əsirindən də eyni sualı soruşdu və hamısından aldığı cavab bu idi: “Türkləri müqayisə etməyin. Onlar savaşın ustasıdır...” və s.

Əsərin ən maraqlı hissələrindən biri “İnqilab və Azərbaycan” adlanan bölməsidir. Burada Azərbaycandakı Cümhuriyyət dövründəki qarışıq, mürəkkəb tarixi hadisələr haqqında bəhs edilmişdir. Buradakı qeydlərdə o zamankı Çar Rusiyasının parçalanması və daxili ziddiyyətlərin yaşandığı bir dövərdə Qafqazda yaşayan xalqların öz müstəqilliklərini əldə etmək cəhdləri, o cümlədən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaranması istiqamətində atılan əhəmiyyətli addımlar, Türkiyənin bu proseslərdə müdafiəedici və möhkəmləndirici rolu, erməni-bolşevik və ingilis qüvvələrinin Azərbaycanda törətdikləri faciəvi hadisələr, Rusiyanın Azərbaycandakı maraqları və buradakı proseslərə təsiri və s. haqqında geniş bəhs edilmişdir.

Eləcə də kitabın “İran”, “İrəvan”, “İnqilab və Azərbaycan” adlı bölmələrində də Azərbaycanla, tarixi ərazilərimizlə bağlı maraqlı faktlar özünə yer almışdır. Xüsusilə Xəlil paşa çox açıqsözlülüklə ermənilərin nə kimi xainliklərdən çıxması, Azərbaycan torpaqlarında ermənilərin və digər düşmən, xain qüvvələrin apardıqları nifrətamiz, mənfur işlər öz əksini tapmış, olduqca lüzumlu faktlardan bəhs edilmişdir. Xüsusilə də “Bakının azad edilməsi” bölməsində bu qandondurucu sözləri oxuyuruq: “Bakı 1918-ci ilin sentyabrında işğaldan azad edildi.

...Şəhərdə silah səsləri gecə-gündüz davam edirdi. Şəhər ingilislərin nəzarəti altında olduğu zaman ermənilər və bolşeviklər yerli türk xalqına qarşı geniş bir qətləşməyə girişmişdilər. Şəhərin hər məhəlləsində ermənilər türklərdən meyit qalaqları düzəltmişdilər. Və bütün vəhşiliklərini göstərmişdilər. Körpə uşaqlar qala bürcləri olmuş, qadınlar ədəb yerlərindən süngülənmiş və yolların üstünə atılmışdılar...”.

Kitabda bəhs edilən bir sıra məsələlər həm peşəkar oxucular – elm adamları, müəllimlər, publisistlər, yazarlar tərəfindən maraqla qarşılanacaq məsələlərdir, həm də Azərbaycanın, qardaş Türkiyənin, eləcə də region ölkələrinin Birinci Dünya müharibəsi zamanı tarixi ilə bağlı olan ümdə məsələlər yer aldığından geniş oxucu kütləsi üçün də maraqlıdır. Bugünkü, yaxın tarixdə də, Azərbaycanın müqəddəs Vətən müharibəsində, İkinci Qarabağ savaşında torpaqlarını işğaldan azad etmək kimi müqəddəs missiyasının həyata keçirilməsində yaxından iştirak edən, qardaşlığını daim möhkəm və sarsılmaz tutan Türkiyə Cümhuriyyətinin unudulmaz fəaliyyəti fonunda o zamankı qardaş ölkənin apardığı misilsiz mücadiləni də izləmək və qiymətləndirmək, tarixdən dərs çıxarmaq baxımından əsər çox böyük maraqlıdır.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: ramizqasimli44@gmail.com

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət meyarlarına cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr iki dildə – Azərbaycan və rus dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmədən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və Azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, CD-də jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.
8. Səhifənin ortasında “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıda “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır. Daha sonra müəllifin işlədiyi təşkilatın adı, elmi dərəcəsi və e-mail ünvanı, “12” ölçülü kiçik hərflərlə qalın və kursivlə ədəbiyyat siyahısından sonra sağdan yazılır. (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; e-mail: tusinesr@gmail.com).
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərilməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır. Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adı hərflərlə verilir. İstifadə edilən mənbələrin sayı 15-dən çox olmamalıdır. Məs.:
Kitablar: Qasımov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.
Kitab məqalələri: Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91.
Jurnal məqalələri: Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79.
11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin icərisində verilməlidir. Məs.: [4, s. 15]
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-8 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, e-mail adresi, əlaqə telefonu) mütləq əlavə olunmalıdır.
15. Məqalənin məzmununa əsaslanan UOT kodu yuxarı sol tərəfdən mütləq qeyd olunmalıdır.
16. Təqdim olunan məqalə üçün müəlliflər antiplagiat arayışı təqdim etməlidirlər.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Elmi əsərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

INFORMATION FOR AUTHORS

1. The primary purpose of this journal is to publish original scientific papers that meet scientific criteria.
2. The journal publishes compact and perfectly edited scientific papers, which are the results of new research and have not been published in other publications previously.
3. The number of collaborators exceeding three is undesirable.
4. The author is directly responsible for the quality of papers and the accuracy of the facts presented.
5. The papers must be submitted by full members and corresponding members of ANAS or one of the Editorial Board members.
6. The papers can be published in two languages – Azerbaijani and Russian. In addition to the language of a paper, an abstract should be provided in two other languages; keywords should be pointed.
7. A paper text is submitted to the editor-in-chief of the journal along with an electronic copy, it must be printed on a personal computer, on white A4 paper, in Times New Roman font, font size “12”, page parameters 2 cm above, 2 cm below, 3 cm on the left, 1 cm on the right, without hyphenation, the interval of 1.5, and in one of the languages mentioned above. Margins for figures and tables inside the text should be 3.7 cm left and right.
8. The name and surname of the author (authors) are indicated in bold and capital letters in the center of the page, font size “12”.
9. Below, after one blank line, the title of the paper is indicated in capital letters, font size “12”. Then there is abstract including keywords in the language of the paper, font size “10”, italics. The organization name, the author’s scientific degree, the email address should be written below the references in lowercase letters, font size “12”, bold italics (for example, Nakhchivan branch of ANAS; Email: tusinesr@gmail.com).
10. Reference should be made to scientific sources on the subject, the list of references should be given before the abstract, following the encoding rules, in alphabetical order, the font size “12”. The word “references” in the middle of the page is highlighted in bold and in capital letters. References are in lowercase letters in the language in which this edition has been published. The used sources must not be more than 15. Eg.:
Books: Gasymov V.I. Ancient monuments. Baku: Light, 1992, 321 p.
Book papers: Habibbeyli I.A. Science and culture in Nakhchivan / Nakhchivan in the history of Azerbaijan. Baku: Science, 1996, p. 73-91.
Journal papers: Bakhshaliev V.B., Guliev A.A. Writing elements in the drawings of Gemigaya // Proceedings of the Nakhchivan Branch of ANAS, 2005, № 1, p. 74-79.
11. In the abstract, the author’s name and surname are indicated in lowercase letters in bold font, size “12”; the title of the paper is capitalized in bold; the abstract itself is in lowercase letters. The abstract should correspond to the full content of the paper; the results should be reported in detail.
12. The links in the paper should be in the text. Eg.: [4, p. 415].
13. The total amount of a paper, including graphic materials, photographs, tables, formulas, references, and reviews, should not exceed 5-8 pages.
14. Authors’ data must be specified additionally (last name, first name, patronymic, place of work, position, degree, academic title, address, email address, work, and home phone numbers).
15. A paper’s code based on UDC should be indicated on the left.
16. Authors must provide Antiplagiat certificates for submitted papers.

NOTE: *Considering the large number of papers submitted to the “Scientific works” journal of the Nakhchivan Branch of ANAS, and the limited capabilities of the “Tusi” Publishing house, it is assumed that only one paper of each author can be published in one issue.*

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

1. Основной целью журнала является публикация оригинальных научных статей, соответствующих критериям научного качества.
2. Журнал публикует компактные и в совершенстве отредактированные научные статьи, являющиеся результатами новых исследований и не опубликованные ранее в других изданиях.
3. Желательно, чтобы число соавторов не превышало трех.
4. Автор несет прямую ответственность за качество статей, достоверность представленных в них фактов.
5. Статьи должны быть представлены действительными членами и членами-корреспондентами НАНА или одним из членов Редколлегии.
6. Статьи могут быть представлены на двух языках – азербайджанском и русском. Резюме и ключевые слова необходимо представить на двух других языках.
7. Статьи представляют в редакцию журнала в печатном виде, в электронной форме (CD), на бумаге формата А4, шрифт Times New Roman, кегль шрифта 12 пт, параметры страницы: верхнее поле – 2 см, нижнее – 2 см левое – 3 см, правое – 1 см, без переносов, межстрочный интервал – 1,5. Поля страниц для рисунков и таблиц внутри текста слева и справа должны быть по 3,7 см.
8. По центру страницы, кеглем 12 пт, жирным шрифтом и заглавными буквами указывается имя и фамилия автора (авторов).
9. После одной пустой строки указывается название статьи заглавными буквами, кегль шрифта 12 пт. Затем приводится аннотация с ключевыми словами на языке статьи (кегль шрифта – 10 пт, курсив). Название организации, ученая степень и адрес электронной почты автора указываются обычными строчными буквами, жирным курсивом, кегль шрифта 12 пт, справа после списка источников (например: Нахчыванское отделение НАНА; E-mail: tusinesr@gmail.com)
10. Следует указать ссылки на научные источники по данному предмету. Список использованной литературы указывается перед резюме, в соответствии с правилами кодировки, в алфавитном порядке, кегль шрифта 12 пт. Слово “Литература” пишется посередине страницы, заглавными буквами и жирным шрифтом. Список литературы приводится строчными буквами на языке публикации приведенного издания, в количестве не более 15. Напр.:
Книги: Гасымов В.И. Древние памятники. Баку: Ишыг, 1992, 321 с.
Книжные статьи: Хабиббейли И.А. Наука и культура в Нахчыване / Нахчыван в истории Азербайджана. Баку: Наука, 1996, с. 73-91.
Журнальные статьи: Бахшалиев В.Б., Гулиев А.А. Элементы письменности в рисунках Гемикая // Известия Нахчыванского отделения НАНА, 2005, № 1, с. 74-79.
11. В резюме имя и фамилия автора указываются строчными буквами жирным шрифтом кеглем 12 пт, название статьи – заглавными буквами жирным шрифтом, само резюме строчными буквами. Резюме должно соответствовать полному содержанию статьи с подробным представлением полученных результатов.
12. Ссылки должны быть представлены в тексте в виде [4, с. 15].
13. Общий объем статьи, включая графические материалы, фотографии, таблицы, формулы, список литературы и отзывы, не должен превышать 5-8 страниц.
14. Обязательно указываются данные об авторах (фамилия, имя, отчество, место работы, должность, ученая степень и звание, адрес, адрес электронной почты, контактный номер).
15. Необходимо указать УДК статьи слева в верхней части.
16. Авторы должны предоставить сертификат Антиплагиат на присланную статью.

ПРИМЕЧАНИЕ: *Принимая во внимание большое количество статей, представленных в журнал “Научные труды” Нахчыванского отделения НАНА и ограниченные возможности издательства “Туси”, в одном номере может быть опубликована только одна статья каждого автора.*

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 1 (73)

Baş redaktor – Zülfüyyə Məmmədli
Redaktor – Sara Cəfərova
Korrektor – Yelena Muxtarova
Operatorlar – İlhamə Əliyeva,
– Aynur Təhməzova,
– Taleh Maxsudov

Yığılmağa verilmişdir: 06.03.2023
Çapa imzalanmışdır: 29.03.2023
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
15,8 çap vərəqi. 254 səhifə
Sifariş № 175. Tiraj: 150

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.
E-mail: tusinesr@gmail.com

